

אוניברסיטת תל-אביב
הפקולטה למדעי הרוח
בית הספר לחינוך

ההומור כמנגנון הגנה בשואה

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת: חיה אוסטרובר

הוגש לסנאט של אוניברסיטת תל-אביב

תאריך: ינואר 2000

ההומור כמנגנון הגנה בשואה

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת: חיה אוסטרובר

הוגש לסנאט של אוניברסיטת תל-אביב

תאריך: ינואר 2000

עבודה זו נעשתה בהדרכת

פרופסור זיו אבנר

ברצוני להביע את תודתי והערכתתי:

לניצולי השואה - המרואיינים, שללא עזרתם מחקר זה לא היה יוצא לפועל.
תודה על היחס, הכנות והפתיחות בראיונות.

למנחה שלי פרופ' זיו - תודה על העידוד, התמיכה והעצות הנבונות שעזרו לי
רבות במחקר קשה זה.

לועדת המחקר של מכללת בית-ברל - תודה על הסיוע.

ליוסלה כרמין - שמפעלותיו הן תרומה חשובה לחקר השואה בארץ,
ולציפי חן - על התרגום מפולנית.

ליוסי שביט וצבי אורן - ארכיון לוחמי הגטאות, שלא חסכו כל מאמץ כדי לעזור
לי במציאת חומר רלוונטי.

לארגון יוצאי קוריץ בישראל - קרן גילדנמן.

תוכן עניינים

	הקדמה בנימה אישית
	תקציר
1.....	מבוא
5.....	סקירת ספרות
5.....	מהו הומור
7.....	תיאוריות של ההומור והצחוק
8.....	התיאוריות הקלאסיות
8.....	תיאוריות העליונות - Superiority Theories
10.....	תיאוריות השחרור וההקלה - Release and Relief Theories
10.....	התיאוריה הפרוידיאנית
12.....	התיאוריה של ברלין
12.....	תיאוריית ההיפוך - Reversal Theory
13.....	תיאוריות חוסר התאמה - Incongruity Theories
14.....	הקשר בין הצחוק להומור
16.....	הומור יהודי
20.....	הומור כמפחית עקה
23.....	מחקרים על מנגנוני הגנה והתמודדות בשואה
26.....	הומור וצחוק בשואה
31.....	הפונקציות של ההומור בשואה
32.....	1. הפונקציה התוקפנית של ההומור
32.....	א. הומור תוקפני - דרך להשגת עליונות
37.....	ב. הומור תוקפני - תגובה לתסכול
39.....	2. הפונקציה המינית של ההומור
40.....	א. הומור מיני
42.....	ב. הומור סקטולוגי
43.....	3. הפונקציה החברתית של ההומור
45.....	4. הפונקציה של ההומור כמנגנון הגנה
46.....	א. הומור שחור, הומור הגרדום
50.....	ב. הומור עצמי
52.....	5. הפונקציה האינטלקטואלית של ההומור

55	אמצעי המבע של ההומור בשואה
55	א. שירים הומוריסטיים וסאטיריים
60	ב. קברטים ומופעים סאטיריים
61	תיאטראות וקברטים בגיטו וארשה
64	תיאטרון הומוריסטי וסאטירי בגיטו לודז'
67	מופעים בגיטאות ובמחנות שונים
72	ג. יצירות קריקטוריסטיות
80	בדחני-ליצני הגיטו
81	רובינשטיין
85	יענקל'ה
90	מטרת המחקר ושאלות המחקר
90	מתודולוגיה
90	מסגרת המחקר
90	כיצד נבחרה שיטת המחקר
91	מחקר גישוש
92	אוכלוסיית המחקר
92	כלי המחקר
93	הליך
95	ניתוח
96	הלימה ואמינות
97	הצגת הממצאים
97	אתיקה מקצועית
98	תוצאות
		א. היגדים ואפיזודות המבטאים את הפונקציות השונות של ההומור
99	בתקופת השואה
101	1. הפונקציה של ההומור כמנגנון הגנה
101	א. היגדים על ההומור כמנגנון הגנה
105	ב. הומור שחור, הומור גרדום
111	ג. הומור עצמי
121	ד. ביטויים הומוריסטיים על אוכל

126	2. הפונקציה התוקפנית של ההומור.....
127	היגדים המבטאים את הפונקציה התוקפנית של ההומור.....
128	א. הומור תוקפני - דרך להשגת עליונות.....
131	ב. הומור תוקפני - תגובה לתסכול.....
133	3. הפונקציה המינית של ההומור.....
134	א. הומור מיני.....
138	ב. הומור סקטולוגי.....
141	4. הפונקציה החברתית של ההומור.....
141	היגדים המבטאים את הפונקציה החברתית של ההומור.....
145	5. הפונקציה האינטלקטואלית של ההומור.....
145	היגדים המבטאים את הפונקציה האינטלקטואלית של ההומור.....
150	ב. דעות המרואיינים על ההומור והצחוק בשואה.....
155	ג. דעות המרואיינים על השירים ההומוריסטיים.....
156	שירים כביטוי לפונקציה של ההומור כמנגנון הגנה.....
159	שירים כביטוי לפונקציה התוקפנית של ההומור.....
163	שירים כביטוי לפונקציה המינית של ההומור.....
166	ד. דעות המרואיינים על המופעים והקברטים הסאטיריים בשואה.....
166	גיטו וארשה.....
168	גיטו לודז'.....
170	גיטו טרזין.....
170	מחנה ווסטרבורק.....
171	מחנה סקרז'סקו-קמייננה.....
172	מחנה בלכהאמר.....
173	אושוויץ.....
175	ה. ביטוי קריקטוריסטי-סאטירי בשואה.....
	יצירות האמנים המרואיינים בנושא:
177	רעב.....
182	פרומיננטים.....
	מחלות
183	ומוות..... 183. דעות
189	המרואיינים על בדחני-ליצני הגיטו.....
189	דברי המרואיינים על רובינשטיין.....
192	דברי המרואיינים על יענקל'ה.....
194	דיון ומסקנות.....

208.....	ביבליוגרפיה.....
1.....	נספחים
2.....	נספח 1 דעות על ההומור, קיומו וחשיבותו בשואה.....
12.....	נספח 2 היגדים ואפיזודות שמילאו את הפונקציה של ההומור:
12.....	כמנגנון הגנה
19.....	כהומור עצמי
36.....	כהומור שחור
44.....	הומור על אוכל
50.....	נספח 3 היגדים והאפיזודות שמילאו את הפונקציה התוקפנית של ההומור:
51.....	מתוך הרגשת עליונות
56.....	הומור מתוך תסכול
60.....	נספח 4 ההיגדים והאפיזודות שמילאו את הפונקציה:
60.....	המינית
63.....	הסקטולוגית
67.....	נספח 5 ההיגדים והאפיזודות שמילאו את הפונקציה:
67.....	החברתית.....
73.....	האינטלקטואלית.....
77.....	נספח 6 דעות על השירים ההומוריסטיים
85.....	דעות על סוגי המופעים ההומוריסטיים
91.....	נספח 7 קריקטורות נוספות של האמנים המרואיינים.....
98.....	נספח 8 שמות המרואיינים

הקדמה בנימה אישית

ברצוני לשתף אותך הקורא, בתהליכים שעברתי במהלך המחקר, הדילמות בפניהן עמדתי, ההיסוסים, הספקות והחששות שליוו אותי.

כבר בתחילת המחקר היה לי ברור שעבודת מחקר, שבמרכזה אנשים שעברו את הטראומה הגדולה ביותר שאפשר היה להתנסות בה, והפגועים עד עצם היום הזה, מחייבת אותי להיות רגישה, אחראית וזהירה ביותר. תחושת אחריות כבדה זו ליוותה אותי לאורך כל המחקר, והייתה הסיבה העיקרית לכל הלבטים והחששות שלי.

אתמקד בתיאור קצר של ההתלבטויות והדילמות שליוו אותי לאורך כל תהליך המחקר, החל בבחירת הנושא "הומור בשואה", המייצג דואליות שלכאורה נראית פרדוקסאלית, מפגש עם מומחים מתחום השואה, איסוף החומר והמפגשים עם ניצולי השואה.

היכרותי לעומק עם נושא השואה, הייתה בביקורי במחנות ההשמדה בפולין, כשהדרכת קבוצות נוער שיצאו במשלחות מטעם משרד החינוך.

שם במחנות המוות, עמדתי לראשונה מול גודל הזוועה. לא הצלחתי להשתחרר מהשאלות שהטרידו אותי: כיצד הצליחו ניצולי השואה להתמודד עם הזוועות שחוו? מה עזר להם לשרוד? באיזה מנגנוני הגנה הם השתמשו? כיצד אני הייתי מתנהגת לו הייתי במקומם?

כשחשבתי לראשונה על החיבור בין "הומור" ו"שואה" הרעיון ריתק והרתיע אותי בו זמנית. האם ניתן בכלל להעלות על הדעת שהיה הומור בסיטואציה כזו? הייתכן שאנשים שסבלו סבל כל יתואר השתמשו בהומור?

השאלה האם היה הומור בשואה, העסיקה אותי וגרמה לי לפנות למספר פרופסורים המתמחים בתחום השואה (בארץ ובחוץ לארץ). לאחר הצגת השאלה, התשובות שקיבלתי היו ברוח הדברים הבאים: "חבל על הזמן, לא תצליחי למצוא מספיק חומר, יכול להיות שהיה הומור, אבל זה כמו לחפש מחט בערימת שחת".

למרות תגובות הפרופסורים, החלטתי להמשיך ולחפש חומר וזאת בגלל שלוש סיבות עיקריות:

1. הרעיון ריתק אותי.
2. ידעתי שההומור הוא אחד ממנגנוני ההגנה הגבוהים ביותר.
3. היהודים ידועים במסורת ההומוריסטית שלהם שבאה לידי ביטוי בעיקר, כתוצאה מההיסטוריה היהודית רצופת הרדיפות והסבל.

ראוי לציין שבשלב מאוחר יותר של המחקר, נפגשתי עם פרופ' גוטמן מגדולי חוקרי השואה בארץ ובעולם כדי לראיין אותו. תגובתו הייתה "הנושא הוא בעל חשיבות רבה, הן בגלל שלא עסקו בזאת עד כה, והן בגלל ייחודו. ייחודו בין השאר יהיה, באיסוף החומר שעד כה לא נאסף". עוד הוסיף פרופ' גוטמן שלדעתו ברור שהיה הומור, וידוע לו שההומור שימש ככלי נשק, ולא רק בידי היהודים, הן מניסיונו האישי כניצול שואה והן כחוקר שואה.

המקורות הראשונים אליהם פניתי היו "יומן ורשימות מתקופת המלחמה" (רינגלבלום, 1992), ו"מגילת יסורין" (קפלן, תשכ"ו).

להפתעתי מצאתי שם ביטויי הומור, שחלקם אף הופיעו תחת הכותרת "בדיחה", וזאת בכמויות בלתי מבוטלות, יחסית, מה שהוכיח שאכן בספרות לפחות, ניתן יהיה למצוא חומר על הומור בשואה.

II

השלב השני היה לבדוק האם גם ניצולי השואה חוו הומור בשואה. שאלתי את עצמי האם אמצא ניצולי שואה שהשתמשו בהומור בשואה, או היו ערים לקלוט אותו והצליחו לראות, ולו גם מפעם לפעם, את כל הזוועות שעברו, גם מזווית ראייה אחרת? כפי שציינתי, הדרכתי משלחות של קבוצות נוער שיצאו לסיורים במחנות ההשמדה בפולין. לכל סיור כזה מתלווים ניצולי שואה כעדים, לפיכך החלטתי שהמרואיינים הראשונים אותם אראיין, יהיו עדים שמתלווים לסיורים במחנות ההשמדה. שתי סיבות הובילו להחלטה זו.

1. ניצולי שואה המתלווים כעדים, פתוחים לדבר על חוויותיהם בתקופת השואה.

2. את חלקם הכרתי באופן אישי מהמסעות לפולין.

לאחר שהחלטתי לבדוק זאת, התלבטתי כיצד אציג את נושא המחקר בשיחת הטלפון הראשונה שאקיים עם ניצולי השואה. חששתי שכאשר אומר את צמד המילים "הומור בשואה", האסוציאציה הראשונית של ניצולי השואה תהיה על בדיחות, שעשוע, שמחה, הנאה, או הגרוע מכל בדיחות על השואה. פחדתי שיחשבו שאני עושה בדיחה מהשואה ויטרקו לי את הטלפון בכעס. הרגשתי שאני "מתפתלת" בניסוח הצגת שאלה המחקר. חששתי גם מתוצאותיו הבלתי ידועות של הראיון, המעלה זיכרונות על נושא כה טראומטי כואב וכאוב, לניצולים עצמם. האם הם יצליחו להתמודד עם העלאת הזיכרונות? האם אני אצליח להתמודד עם תגובותיהם? האם אצליח לסגור את הפצעים שאני פותחת? העד-המרואיינן הראשון אותו החלטתי לראיין היה ד"ר יהודה גראי¹.

ד"ר גראי מצא חן בעיני כבר מהפעם הראשונה בה פגשתי אותו, במפגש ההיכרות בין המדריכים והעדים שיצאו לפולין. ד"ר גראי עשה לנו היכרות קצרה עם עצמו, בה תיאר דברים כואבים עד מאד, בהומור שחור, הומור עצמי וסרקזם, בתוספת פילוסופיית חיים והשקפת עולם על חשיבות ההומור במצבי לחץ. בין שאר המחנות שד"ר גראי היה בהם הוא היה גם באושוויץ. לאחר שראיינתי את ד"ר גראי, התחזקה אצלי ההנחה שאכן היה הומור בשואה ואפילו באושוויץ. לאחר הראיון עם ד"ר גראי כבר היה לי קל יותר להמשיך, כי ידעתי שאכן היה הומור בשואה ואף אמצא ניצולי שואה שהשתמשו בהומור והיו ערים לקלוט אותו. לאחר פנייתי לד"ר גראי פניתי לשני ניצולי שואה נוספים, איתן פורת (ז"ל) וחנה טנצר. משניהם קיבלתי את אותה תשובה "היה הומור וצחקנו הרבה". ולכן החלטתי להתחיל במחקר.

ככל שראיינתי יותר ניצולי שואה, הרגשתי שאני צועדת על קרקע בטוחה, הן מבחינת הבטחון בידיעה שהיה הומור, והן מבחינת ההרגשה הטובה שהעניקו לי ניצולי השואה שראיינתי. הרגשתי שאני שואבת את הכוח לניסוח השאלה מניצולי שואה שאמרו לי משפטים כמו "את יכולה לומר גם בדיחות, כן, היו בדיחות, כמובן שהיו והיו הרבה, זה מה שהחזיק אותנו", או "כמובן שהיה הומור, הרי אנשים חיו שם, וגם סיפרו בדיחות, במקום בו נמצאים אנשים יש הומור". ניצולי שואה אלה הפנו אותי לחבריהם ניצולי שואה אחרים, שהיו מוכנים לדבר על נושא "ההומור בשואה". יותר מכך, פנו אלי ניצולי שואה ששמעו מחבריהם על הנושא שבו אני מראיינת וביקשו להתראיין, כי הם רוצים לספר לי, איך בזכות ההומור ניצלו חייהם והם שרדו. כך נפרץ המעגל הראשוני של העדים המלווים.

¹ ציון שמות העדים-המרואיינים נעשה בהתאם לבקשתם.

III

הסיפורים האישיים ששמעתי היו קשים, כואבים ועצובים עד מאד. חשוב לי להדגיש, שבזמן הראיונות עצמם - שאת כולם ערכתי בעצמי - סיפורם האישי של ניצולי השואה הפך לדבר החשוב ביותר בעיני. מצאתי את עצמי מתעניינת בסיפור חייהם, הרבה מעבר לצורכי המחקר. המפגש איתם היה מרתק ומרגש מבחינתי. הרגשתי שאני מתחברת אל סיפורם, כאבם, ורגשותיהם. היו פעמים שהתרגשתי יחד עם מרואייני עד דמעות, הרגשתי צורך עז לחבק ולנשק חלק מהם - ואף עשיתי זאת, כי לא היו לי מילים לומר. כמובן שנדרשתי למיומנות גבוהה בהקשבה. העובדה שהראיונות הוקלטו, עזרה לי להיות קשובה ביותר, ולא רק לנאמר... הצלחתי להתמודד בצורה רציונאלית עם הקשיים הרגשיים שהיו לי, רק בזכות העובדה שהיה ברור לי, שהנושא הוא בעל חשיבות מרובה.

כל ניצולי השואה שראיינתי היו מעוניינים מאד לדבר על הנושא. הרגשתי שהראיון שימש גם אותם ולא רק אותי. יהודה ביטא זאת, לאחר שהודיתי לו על עזרתו "כל מי שחוקר את נושא השואה, עושה מצווה. את לא צריכה להודות לי, אני צריך להודות לך, את ממש עושה מצווה". בתום כל ראיון הרגשתי מותשת ומרוקנת נפשית מחד, מלאה ומעושרת בצורה מדהימה, מאידך. בכל פעם שאלתי את עצמי מחדש "אם את מרגישה כך, כיצד מרגישים ניצולי השואה שבגללך חוזרים אליהם שוב כל אותם זיכרונות נוראיים? האם יש לך זכות לגרום להם לחוות מחדש את כל הזוועות הללו?". משפטו של יהודה שהדהד באזני, עזר לי להמשיך במחקר.

למדתי שאין סיפור הדומה למשנהו, כמו שאין אדם הדומה לרעהו. למדתי על כוח ההשרדות המופלא של האדם, גם בתנאים הנוראיים ביותר. למדתי על חוסנו הנפשי והרוחני של האדם, על כוחות נפש שאיננו יודעים שהם מצויים בנו עד אשר אנו נזקקים להם כדי להתמודד ולשרוד. למרות שחשבתי שאני מצויה בנושא זוועות השואה, גיליתי כל פעם מחדש כמה מעט אני יודעת עליהם. כל פעם כששמעתי את סיפורי הזוועות, זה היה כמו בפעם ראשונה, בלתי נתפס. קשה היה לי לקלוט את גודל הזוועה, האכזריות והרוע. חיים רפאל ביטא זאת כשאמר "כל אחד חושב שהוא עבר את הזוועה הגדולה ביותר עלי אדמות, עד שהוא שומע סיפור של מישהו שעבר זוועה גדולה עוד יותר, ואז הוא מגלה שמה שהוא עבר זה כלום לעומת השני".

במשך הראיונות נתקלתי באנשים מופלאים ששמרו על צלם אנוש בתוך ולמרות הזוועות שעברו, וגם באנשים שאמרו לי עם דמעות בעיניים "זו הפעם הראשונה שאני מדבר על זה ומספר את זה, אני מתבייש לספר שכך התנהגתי, כך מתנהג בן אדם? מי שמתנהג כך הוא לא בן אדם הוא חיה ואני התנהגתי כך, כמו חיה".

ואולי משפט זה מסביר יותר מהכל את הקושי שהיה לניצולי השואה ולי בראיונות. ברצוני לציין את עזרתם הנפלאה של ניצולי השואה שראיינתי. ללא עזרתם כמובן, מחקר זה לא יכול היה להתבצע, ועל כך אין בפי מילים להודות להם. אני מודה להם על ששיתפו אותי בחוויותיהם הכואבות ביותר ובצורה הכנה ביותר.

אין כל ספק שמחקר זה שינה את חיי. יצאתי ממנו אחרת ממה שנכנסתי אליו. לצערי, החוויות העזות שחוויתי מתגמדות כאשר הן נפרטות למילים ולמרות זאת, אני מקווה שהצלחתי להעביר ולו במעט את שחוויתי במהלך מחקר מרתק זה.

תקציר

מטרת המחקר:

לחקור ולהבין את סוגי ההומור והצחוק, ותפקידם בתקופת השואה.

שאלות המחקר:

1. באיזה סוג מסוגי ההומור השתמשו היהודים בשואה ?
2. מה היו הפונקציות שההומור מילא בקרב היהודים, בתקופת השואה ?

מסגרת קונספטואלית:

המחקר יצא מתוך הנחות תיאורטיות ומחקריות, על חשיבות ההומור והפונקציות השונות שהוא ממלא, במצבי עקה. בניית הקטגוריות נעשתה לפי זיו (1984, 1996) המחלק את הפונקציות של ההומור לחמש קבוצות עיקריות:

1. הפונקציה התוקפנית של ההומור, הכוללת שני סוגים:
 - א. הומור מתוך הרגשת עליונות
 - ב. הומור מתוך תסכול
2. הפונקציה המינית של ההומור
3. הפונקציה החברתית של ההומור
4. הפונקציה של ההומור כמנגנון הגנה, הכוללת שני סוגים:
 - א. הומור שחור
 - ב. הומור עצמי
5. הפונקציה האינטלקטואלית של ההומור

לאחר שנערך ניתוח התוכן, נוספו:

 - א. סוג של הומור סקטולוגי, לפונקציה של ההומור המיני.
 - ב. סוג של הומור על אוכל, לפונקציה של ההומור כמנגנון הגנה.

כמו כן נוסף פרק "דעות המרואיינים על ההומור והצחוק בשואה". דעות אלו המביעות את חשיבות ההומור בשואה, לא התאימו לאף אחת מהקטגוריות הנ"ל.

סקירת ספרות:

נחלקת לשני חלקים עיקריים: החלק ראשון עוסק בתיאוריות המרכזיות של ההומור והצחוק, כולל הומור יהודי. נסקרו: ספרי מחקר ומאמרים רלוונטיים. החלק השני עוסק בנושא ההומור והצחוק בשואה, כפי שבא לידי ביטוי בהיגדים, באפיזודות ובאמצעי מבע שונים; שירים הומוריסטיים וסאטיריים, קברטים ומופעים הומוריסטיים ויצירות קריקטוריסטיות שנוצרו בשואה. נסקרו: ספרי מחקר, עדויות, יומנים, כרונולוגיות, ספרי אמנות ושירה בשואה. כן נסקרו ספרי מחקר וזיכרונות שנכתבו על-ידי חלק מהמרואיינים.

שיטת המחקר: איכותית - בסוגה ביוגרפית, עם היבטים כמותיים.

אוכלוסיית המחקר: כללה 84 ניצולי שואה. עיבוד הנתונים נעשה על 55 ניצולי שואה (24 גברים, 31

נשים), שעמדו בקריטריונים הבאים:

1. ניצולי שואה יהודים, שהיו בגילאי העשרה בתקופת השואה
2. היו בגיטאות ו/או במחנות ריכוז ו/או השמדה
3. חוו או השתמשו בהומור בשואה

כלי המחקר: ראיון ביוגרפי.

הראיונות נערכו בצורה של ראיון אתנוגרפי חצי פתוח. כל הראיונות הוקלטו ותוכתבו. הראיונות התקיימו באופן הבא:

- א. ראיון עם ניצולי שואה יחידים.
- ב. ראיון משותף עם בני זוג, שניהם ניצולי השואה.
- ג. ראיון משותף עם קבוצות חברים ניצולי השואה (3-5), שהיו באותו הגיטו ובאותו המחנה.

השאלה המרכזית ששאלתי בכל הראיונות הייתה: "האם את/ה יכול/ה לתאר או לספר על הומור בשואה?" "הומור" הוגדר כ"כל דבר שגרם לך לצחוק או לחייך בתקופת השואה"?

הראיונות נותחו בשלוש רמות ניתוח.

- א. בשלב הראשון איתרתי היגדים ואפיזודות המבטאים הומור והתאמתו אותם לקטגוריות - הפונקציות וסוגי ההומור השונים לפי זיו (1984, 1996).
- ב. בשלב השני דגמתי כ- 15 היגדים ואפיזודות מכל אחד מסוגי ההומור והפונקציות השונות ומסרתי את החומר לשלושה שופטים בלתי תלויים לתיקוף. השופטים התבקשו לבחון באיזו מידה קיימת הסכמה ביני לביניהם לגבי סיווג ההיגדים ואפיזודות לסוגי ההומור ולפונקציות השונות.
- ג. בשלב השלישי בצעתי סיכום כמותי של שכיחות ההיגדים והאפיזודות במספרים מוחלטים ובאחוזים, בהתאמה לסוגי ההומור והפונקציות השונות.

ממצאים:

ניתן לומר שההומור בשואה מילא את כל הפונקציות של ההומור אך בעיקר הוא מילא את הפונקציה של ההומור כמנגנון הגנה. סוג ההומור שרווח במיוחד היה הומור עצמי.

1. כ - 60% מכלל ההיגדים ואפיזודות ההומוריסטיים של המרואיינים סווגו לפונקציה של

ההומור כמנגנון הגנה. מהם:

כ - 47% היגדים ואפיזודות המבטאים הומור עצמי

כ - 25% היגדים ואפיזודות המבטאים הומור שחור

כ - 12% היגדים ואפיזודות המבטאים הומור על אוכל

כ - 16% היגדים על ההומור כמנגנון הגנה

2. כ - 16% מכלל ההיגדים ההומוריסטיים של המרואיינים, סווגו לפונקציה התוקפנית של

ההומור. היגדים אלה נמצאו בעיקר כלפי הפרומיננטים למיניהם - בעלי התפקידים מקרב

היהודים. מהם:

כ - 14% היגדים המבטאים הומור תוקפני

כ - 57% היגדים המבטאים הומור מתוך הרגשת עליונות

כ - 29% היגדים המבטאים הומור מתוך תסכול

3. כ - 12% מכלל ההיגדים ההומוריסטיים של המרואיינים, סווגו לפונקציה המינית של ההומור.

מהם:

כ - 52% היגדים המבטאים הומור מיני

כ - 48% היגדים ואפיזודות המבטאים הומור סקטולוגי

4. כ - 6% מכלל ההיגדים ההומוריסטיים של המרואיינים, סווגו לפונקציה החברתית של

ההומור.

5. כ - 6% מכלל ההיגדים ההומוריסטיים של המרואיינים, סווגו לפונקציה האינטלקטואלית

של ההומור.

מסקנות עיקריות:

את ייחודו של מחקר זה ניתן לראות בכמה אספקטים:

1. נושא ההומור בשואה היה טאבו ולפיכך לא נחקר עד כה. זו פעם ראשונה שניצולי השואה נשאלים על נושא ה"הומור בשואה".
2. ניתן להתייחס אל החומר שנאסף כאל מסמך, משום שהוא תוצר של ביטוי עצמי אותנטי, של ניצולי השואה - המרואיינים.
3. מחקר זה מעשיר את הבנת הדרכים אותם מפתחים אנשים, כדי להתמודד עם מצבי עקה מוגברים ביותר.
 - א. גם במצבי לחץ ועקה מוגברים ביותר כמו השואה, שימש ההומור כמפחית עקה וכאמצעי להתמודדות, אצל ניצולי השואה המרואיינים, על-פי עדותם.
 - ב. אצל מרואיינים שנמצאו במצב קיצוני של איום, שמחה ושביעות רצון הפכו בקלות לצחוק.
 - ג. ניצולי השואה המרואיינים, צחקו לא פעם דווקא כשהיו שותפים לסיטואציה ולאירועים מלאי אימה וכשעמדו מול פני הסבל והמוות.
 - ד. ההומור בשואה מילא אצל האוכלוסייה הנחקרת, את כל הפונקציות של ההומור, אך בעיקר הוא מילא את הפונקציה של מנגנון הגנה, באמצעות הומור עצמי והומור שחור, ממאפייניו של העם היהודי במצבי עקה.
4. ניצולי השואה - המרואיינים, היו בעלי חוש הומור לפני השואה ולא איבדו את חוש ההומור עד היום, על-פי עדותם.
5. השימוש בהומור לא היה קשור למקום - גיטו ו/או מחנה ריכוז/השמדה - אלא לעובדת היותך בעל חוש הומור.
6. השימוש בהומור לא הפחית את גודל הזוועות באופן אובייקטיבי. הוא הפחית אותן באופן סובייקטיבי ואיפשר להתמודד עם החוויות הנוראיות שחווי ניצולי השואה.
7. בנוסף להיגדים ותיאור אפיזודות, השימוש בהומור בא לידי ביטוי באמצעי מבע שונים: שירים הומוריסטיים, קברטים סאטיריים ומופעים שונים, וציורי קריקטורות.

אתיקה מקצועית:

1. למרואיינים הוסברה מטרת המחקר.
2. למרואיינים נאמר שהראיונות יוקלטו, יתוכתבו ויתפרסמו.
3. כל המרואיינים הסכימו להשתתף במחקר.
4. כל המרואיינים נשאלו: "באיזה שם את/ה מעוניין שעדותך תופיע במחקר: בשם האמיתי המלא, בשם פרטי בלבד, בשם בדוי או בכינוי אחר כלשהו". כל המרואיינים ביקשו שעדותם תופיע בשמם.

מבוא

"ניתן לגזול מהאדם את הכל,
מלבד את חופש הבחירה האחרון,
לקבוע מהו יחסו בכל מצב שהוא"
(פראנקל, 1970)

הניסיון שבו הועמד העם היהודי בתקופת שלטונו של היטלר, היה מבחן חדש שכמוהו לא ידע העם לא בהיקפו, לא בטיבו ולא בתוצאותיו.

צרצ'ל הסביר לעם האנגלי את הצורך בלחימה במימרה הידועה:
ללא ניצחון אין הישרדות - Without victory there is no survival
בפני העם היהודי בתקופת השואה עמדה ברירה אחרת:
ללא הישרדות אין ניצחון - Without survival there is no victory
הברירה לא הייתה ניצחון או מפלה. אפשרות של ניצחון לא הייתה קיימת.
הברירה הייתה השמדה או המשך קיום. בהמשך קיום כלשהו היה משום ניצחון, כי פירושו היה ביטול רצון ההשמדה הטוטאלית (דבורז'צקי, תש"ל).

השואה הייתה תקופה טראומטית עבור העם היהודי ומצב דחק ועקה - stress שכמוהו לא ידע. למרות זאת ואולי בגלל זאת, היו הומור וצחוק בתקופת השואה בגיטאות, ובמחנות הריכוז וההשמדה. דבר זה ידוע בין הניצולים, אך התופעה פחות ידועה בציבור הרחב.

שאלת ההומור במחנות, אשר בניגוד לדעה הרווחת, היה אחד ממרכיבי הקיום במחנה ומילא תפקידים חשובים ומגוונים, לא זכתה עד עתה אפילו לניסיון של עיבוד מדעי.

הסיבות למצב זה רבות ושונות. לדעת רבים, בדיקת ההומור במחנות יכולה להעניק תחושה של זלזול והמעטה בערך נושא רציני זה. היא יכולה לפגוע ברגשות האסירים שעברו סבל רב, לחתור תחת כל שאלת ההשמדה ולרמוז, כאילו מקומות ההשמדה לא היו למעשה מקומות עינויים נוראים ובתי חרושת למוות אם אפשר היה בהם לצחוק, ולספר זה לזה בדיחות ומעשיות. בנוסף לכך, לא הייתה מודעות לתפקיד ההומור בחיי ניצולי השואה והתייחסו אליו כאל תופעה משנית בחשיבותה. בניתוח קרוב יותר מתברר, שלבעיה הזו אספקטים רבים ומגוונים וההומור היה אחד מהגורמים המשמעותיים של הגנה עצמית בחיי קהילת ניצולי השואה. סיבה נוספת, לא פחות חשובה, הייתה אי רצונם של ניצולי השואה להעיר זיכרונות של נסיבות לא טבעיות ופתולוגיות, שהתלוו לצחוק במחנה. אפילו עכשיו, כשמעלים אותן במחשבה, הן מעוררות לא עליזות, אלא להפך, התרגשות עזה ודמעות.

מתוך הראיונות עם ניצולי השואה שהסכימו להשתתף במחקר זה מתברר שהם אינם רואים כלל את הגיטאות והמחנות כמקום שעשועים עליז, והוא אינו מטשטש את תמונת סבלם, ההפך הוא הנכון. למרות השנים שחלפו זיכרונותיהם מלווים בכאב רב. ולמרות זאת, הבקשה שהופנתה לכמה עשרות ניצולי שואה להתראיין על חוויותיהם, ניסיונם וראייתם את נושא ההומור בשואה ומשמעותו, הניבה חומר בשפע רב כל כך.

יחד עם זה צריך גם להודות, שהיה צורך תחילה לבדוק ביסודיות את התופעות החשובות של תקופת השואה למשל: תוצאות השהייה בגיטאות ובמחנות הנאציים, בעיות פסיכולוגיות ורפואיות, תחלואה, תמותה, מבנה הגיטאות והמחנות, מערכות ומתקני ההשמדה ועוד. הכתיבה והמחקר אודות הגיטאות והמחנות הנאציים כבר עשירה למדי, והניבה עשרות אלפי עבודות מדעיות שונות על נושאים שונים הקשורים לשואה. זיכרונות, דיווחים וכד', אבל כל אלה נעשו רק על שאלות מסוימות ומוגדרות, כמו למשל שיטת הטרור, שיטות ההשמדה, פעילות מחלקות החולים, בעיקר במחנות הגדולים, תופעות לוואי פסיכולוגיות שנגרמו בגלל השואה, ועוד. כל אלה זכו לעיבוד מפורט, לעומת בעיות אחרות שעדיין לא קיבלו תשומת לב מספקת. לאלה שייך הייחוד, התפקיד של הצחוק וההומור בגיטאות ובמחנות הנאציים. לאחר השנים שחלפו מאז חתכו המשחררים את חוטי התיל של המחנות הנאציים, הפרספקטיבה מאפשרת עתה מבט אחר על התופעה הרגישה כל כך של הצחוק, ההומור והבדיחה בגיהנום של הגיטאות ומחנות הריכוז והמוות.

כותבת סלייר (Salier, 1995) "מטורף ככל שזה ישמע, היו צדדים מצחיקים אפילו באושוויץ... הצחוק הזמין בדרך-כלל ענישה או מוות. אך היותך בעל חוש הומור, הייתה קריטית להישרדותך" (עמ' 62,61).

ברג (תש"ו), כתבה ביומן גיטו וארשה שלה: "הצגות ההומור זוכות תמיד להצלחה רבה. בתחילה לא יכולתי לשאת את בדיחותיהן, שנסובו על המאורעות הטראגיים ביותר בהווי הגיטו, אך קימעה-קימעה נוכחתי, כי בהן בלבד נמצאת תרופה לתחלואיני" (עמ' 101). ההומור היה אחד הכלים לנצח את היטלר, להגן על העצמי, לשמור על השפיות ולהסיח את הדעת מהאימה והייסורים (כהן, 1994). וכך כתב קפלן (1982):

סם חיים שעודד את היהודי לאין ערוך והיה לו למשיב נפש באותם ימי שואה ומשואה היה ה'קול יעקב'. המימרות וההלצות שהומצאו הופרחו והתפשטו בקרב המעונים, היה גלום בהן מרפא פלא למרודים ושבורי הלב... השנינות העממית, אגב חידושי הלשון, לא פסקו בגיטו ובקאצטים, אף בנסיבות החמורות ביותר... (עמ' 19,18).

לדעת פרויד (Freud, 1905, 1928), ההומור מתרחש במצבים בהם האדם היה חווה באופן נורמלי רגשות שליליים כמו עצבות או פחד. תפיסת אלמנטים שונים של הומור במצבים אלה, מספקת לו נקודת מבט שונה על המצב ומאפשרת לו להימנע מלחוות את הרגשות השליליים. פרויד התייחס אל ההומור, כאל מנגנון ההגנה הגבוה ביותר. לדעתו הבריאות שבהומור, היא אולי ההבדל הגדול ביותר בינו לבין כל מנגנון הגנה אחר.

הומור וצחוק מייצגים מכניזם חשוב ביותר להתמודדות עם רבים מהלחצים הפסיכולוגיים, שהאדם פוגש בימי חייו. הם ממלאים תפקיד חשוב בשמירה על הבריאות הנפשית והגופנית שלנו. ניתן להתייחס אל ההומור כאל איכות תפיסתית, המאפשרת לנו לחוות הנאה, אפילו כאשר אנו נמצאים במצוקה (Lefcourt & Martin, 1986). בהתמודדות הכוונה, לכל אותן אופרציות מנטליות בהן משתמש האדם על מנת להסתגל ולכונן מחדש את שיווי משקלו, שהופר על-ידי גורם העקה. עקה הוא מצב מצוקה, אשר בו אנו חווים מתח ורגשות בלתי נעימים, ומפתחים לעיתים תחושה של חוסר תועלת וחוסר תקווה (Maslach, 1982). ההתמודדות נפשית כוללת פעולות מודעות, אך גם תהליכים בלתי מודעים (Lazarus, 1985; Bettelheim, 1943).

קליין (Klein, 1989), טוען שהומור בשעות הקודרות ביותר ובמקומות האפלים ביותר, הוא אות לתחילת החריגה מהצער והדיכאון אל ראשית החלמה. הוא מלמד כי אתה מחדש את מעורבותך בחיים ואת שליטתך בהם. הכאב אמנם איננו פוסק, אולם ההומור עשוי להקטין את סבלנו, בהעניקו לנו כוח ושליטה במצב הנראה כמצב של אין אונים. חומר ספרותי עשיר מספק ראיות נסיבתיות לכך, שלהומור תפקיד מכריע בהפחתת עקה וחשיבותו הרבה לבריאות הנפשית והגופנית כאחת (Cousins, 1979; Klein, 1989; Fry & Savin, 1988; Lefcourt, Davidson & et al., 1995; Kuiper & et al., 1995; Goldstein, 1982).

זיו (1984, 1996) מחלק את הפונקציות של ההומור לחמש קבוצות עיקריות:

1. הפונקציה התוקפנית של ההומור הכוללת:
 - א. הומור מתוך הרגשת עליונות
 - ב. הומור מתוך תסכול
2. הפונקציה המינית של ההומור
3. פונקציה החברתית של ההומור
4. הפונקציה של ההומור כמנגנון הגנה הכוללת:
 - א. הומור שחור
 - ב. הומור עצמי
5. הפונקציה האינטלקטואלית של ההומור

רוב המסרים ההומוריסטיים ממלאים אחת או יותר מפונקציות אלה.

שום דבר הקשור לשואה לא היה מצחיק.

להבנת הצחוק וההומור והפונקציות שהן מילאו בזמן מלחמת הקורבנות על חייהם ועל נפשם בתקופת השואה, יש ערך תיאורטי רב. ממצאי המחקר יכולים לשמש להעשרה והבנת הדרכים אותם מפתחים אנשים, כדי להתמודד עם מצבי עקה מוגברים ביותר. למרות חשיבות הנושא, הוא מעולם לא נחקר. בנוסף לסיבות שכבר הוזכרו, יכולות להיות שתי סיבות נוספות; את ההיסטוריונים שעסקו בחקר השואה נושא ההומור לא עניין, כי אינו מתחום הדעת שלהם. הפסיכולוגים שעסקו בחקר ניצולי השואה, עסקו בעיקר בהיבטים פתלוגיים ופוסט-טראומטיים.

בחקר ההומור בשואה אנו לא צוחקים על הקורבנות או על סבלם.

אנו פשוט מכירים שהצחוק היה חלק מחייהם, חלק שהוזן וטופח על-ידי סבלם. הם מצאו הומור, לעתים הומור שחור, ציני וארסי, בכל האספקטים של קיומם המשובש. כאשר קורבנותיו של היטלר בעצמם צחקו במצבם הקשה, כמו שרבים עשו כדי לשמור על שפיות דעתם, הם פתחו את הדלת לאחרים לחקור זאת (Lipman, 1991).

בעניין זה ראוי לצטט את דברי מנכ"ל "בית לוחמי הגיטאות" מר שטיין: "סרטו של בניני מצליח להסיר באופן גאוני את הטאבו מההומור בשואה. הגיע הזמן להודות שמה שאיפשר לאנשים רבים לשרוד את התקופה היו הומור ודמיון" (מאירי, 1999).

ענה כ - 55 שנה אחרי השואה אפשר, מותר וצריך לשאול גם שאלות שלא נשאלו עד כה, וזו אולי ההזדמנות האחרונה לעשות זאת, כי אנו במרוץ נגד הזמן ההולך ואוזל....

סקירת ספרות

מהו הומור

There is a laughing anger, and we call it wit.
There is a laughing wisdom, and we call it humor.
(Blumenthal)

מהו הומור ומהי מטרת ההומור בגזע האנושי? מדוע אנו צוחקים? רוב החוקרים מסכימים שמושג ההומור קשה להגדרה במושגים פשוטים. אנו מוצאים אלפי דברים שגורמים לנו לצחוק, ולכולם יש אלמנט של הומור. הומור מכיל דברים רבים ושונים בזמנים שונים. הוא כל כך הרבה דברים, שקשה להגדירו (Thorson, 1985). בוקמן (Buckman, 1980), טען שהמילה "הומור" היא גרמנית במקורה ומשמעותה הליטראלית היא, "סדרה של רגשות כואבים המשתנים לצורה היוצרת הנאה". לדעת סולטנהוף (Sultanoff, 1994) ההומור מורכב משנינה - שהיא חוויה מחשבתית, עליזות - שהיא חוויה אמוציונאלית וצחוק - שהוא חוויה פיזיולוגית. ניתן לחוות את כל אחד מהם בנפרד, אך כאשר אנו חווים אותם במשותף אנו מתייחסים לזה כאל הומור. לדעת מונרו (Monro, 1988), הומור הנו מונח שניתן להשתמש בו במובן רחב ובמובן הצר שלו. במובן הרחב, הוא חל על כל הספרות ועל כל הדיבורים או הכתובים הבלתי פורמליים, בהם האובייקט משעשע או גורם לצחוק של הקורא או השומע. במובן הצר, הומור מובחן מהשנינה - wit מהסאטירה ומהפארסה. הוא פחות אינטלקטואלי ויותר דמיוני מהשנינה, בהיותו מעוניין באופי ובמצב יותר מאשר בהשתעשעות עם מילים או על הרעיון. הוא יותר סימפטי ופחות אכזרי מהסאטירה ויותר עדין מהפארסה. מאידך, יש בו קורטוב של דמיון ואשליה, מכיוון שעניינו בחקר האפשרויות הבלתי אפשריות של מצבים או קומבינציה של רעיונות, אך שונה מהם, בהיותו מעוניין רק באספקטים המצחיקים של המצבים הדמיוניים. גם לדעת זיו (1984, 1996) ההומור, בניגוד לצחוק שהוא התנהגות הניתנת לצפייה, הנו מושג תיאורטי. לדעתו להשתמש בהומור פירושו לראות את הדברים שכולם רואים אך מזווית אחרת חדשה ומפתיעה שיש בה היגיון פנימי. זיו טוען שהעובדה שמדברים על "חוש הומור", מצביעה על כך שאנו מתייחסים להומור כאל חוש. יש כאן רמז שמדובר במשהו יסודי אתו נולדים. לדעת זיו אין ספק שהומור קשור לצחוק והוא אחת הסיבות העיקריות לצחוק, אך לא הסיבה היחידה. לא כל צחוק נובע מהומור - כאשר מדגדגים אותך ואתה צוחק, זה לא הומור. הדרך הטובה ביותר לדעת זיו להבין מהו הומור, היא לנסות לראות מה מצחיק בני אדם. זו גם אחת הסיבות מדוע התיאוריות השונות מתמקדות ברובן בצחוק, יותר מאשר בהומור. לטענתו ההומור נוצר ונהנים ממנו, מפני שהוא מאפשר לנו לעסוק בנושאים המטרידים ומעסיקים בני אדם (זיו, 1984, 1996).

ברגסון (1981) טוען ש"אין קומי אלא בדברים שהם אנושיים על פי מהותם. מראה נוף יכול שיהיה יפה, נשגב, מכוער אך לא יהיה מצחיק לעולם" (עמ' 8). עוד טוען ברגסון:

...אין הקומי מסוגל לזעזע אלא אם כן, נופל הוא על פני הנפש כשהם שקטים ביותר, חלקים ביותר. האדישות היא סביבתו הטבעית. אין לו לצחוק אויב גדול מהרגש... הסתכלו בחיים כרואה אדיש: הרבה דרמות תהפכנה לקומדיות. נסתום נא את אזנינו משמוע את קולות המוסיקה באולם המחולות, ומיד יראו המחוללים בעינינו מגוחכים... הקומי דורש כדי שיפעל את פעולתו השלמה, מעין הרדמה רגעית של הלב הוא פונה אל השכל הטהור. הוא צריך שיימצא במגע עם שכלים אחרים... לעולם לא יטעם אדם טעם הקומי אם ירגיש את עצמו מבודד דומה זקוק הוא הצחוק להד (עמ' 9, 10).

מישקינסקי (Mishkinsky, 1977) התייחסה להומור כמכניזם מעודד בניגוד למנגנון ההגנה. היא טענה שעם ביטויי ההומור, תחושת חוסר האונים נעלמת ואת מקומה תופסת תחושה של התנגדות. הומור מעצם מהותו אינו יכול להיות פתוגני, היות והוא משנה את נקודת המבט, מאיר את אותו המצב באור של אבסורד או פרדוקס ומעורר תחושה של תענוג ושעשוע. לדעתה הומור, ויהיה העצוב ביותר, לעולם אינו מדכא. טמון בו תמיד גרעין של אופטימיות, המושג, לא על ידי התעלמות וסילוף המציאות, אלא, על ידי הדגשת היחסיות של כל פירוש מקובל, הרחבת שדה הראייה וגילוי משמעויות חדשות.

לדעת מקגי (McGhee, 1979) הומור כמו יופי, הוא תכונה הנמצאת במוחו של האדם ולא בעולם המציאות. הומור אינו תכונה של גירויים בעולם החיצוני, למרות שיש גירויים המביאים לתגובות הומור רבות יותר. הומור אינו אמוציה, למרות שהוא יכול לשנות אמוציה והוא מתרחש במצבים אמוציונליים מסוימים.

גם לואיס וניוודט (Lowis & Nieuwoudt, 1993) חושבים שההומור הוא בתפיסה ובקוגניציה של המתבונן. ההומור לדעתם מקיף אותנו בעצם כל הזמן, מחכה שאלה הפתוחים לרעיונותיו ולרמזיו יפרשו אותו.

קייט-שפיגל (Keith-Spiegel, 1972), הראתה שהתיאורטיקנים שונים בדרגה בה הם רואים את ההומור "כמתנה שניתנה על-ידי האלים או כמגלב שניתן על-ידי השטן" (p. 25). מצד אחד ניתן להתייחס להומור ולצחוק כמשקפים את האספקטים השפלים, המכוערים והאגרסיביים בטבע האדם, מאידך ניתן לקשרם עם תמימות ושמחה (Lefcourt & Martin, 1986).

אחרים כמו איסטמן (Eastman, 1921, 1936), ומינדס (Mindess, 1971) לא הסכימו עם הדעות השליליות הללו וטענו, שההומור היא אחת התכונות האצילות, המשקפות ביטוי של סובלנות, קבלה וסימפתיה כלפי האחר. דעות אלה מציירות את ההומור ככוח המשחרר את הפרט מקונבנציות חברתיות ולחצים סביבתיים.

איזו מהדעות נכונה? נראה ששתיהן נכונות במידה מסוימת. ברור הוא, שההומור אינו תופעה אחידה המשרתת רק מטרה אחת. כמו שלבכי יכולות להיות משמעויות ומטרות שונות, כך גם לצחוק ולהומור יש מטרות ומשמעויות שונות (Lefcourt & Martin, 1986).

תיאוריות של ההומור והצחוק

וולטר היה אומר: שני דברים ניתנו לנו משמים
נגד מכשולי החיים, התקווה והשינה.
היה עליו להוסיף עוד את הצחוק - קאנט

למרות שלהומור היסטוריה עתיקה בתולדות האנושות, מחקר ההומור החל להתפתח רק בשנות ה-60 (Lowis & Nieuwoudt, 1993). ההומור משמש כיום כתחום מחקר רב תחומי במחקרים אמפיריים, קונספטואליים ומחקרים אנאליטיים. לכל אחד מתחומי המחקר, יש את הספרות שלו, הוויכוחים הפנימיים שלו וגל חדש של תיאוריות המתלווה לזה (Rutter, 1977). הנושאים העיקריים המעסיקים את הפעילות המחקרית עוסקים ב:

1. הסיבות לצחוק ולחיוך
 2. מבנה ההומור
 3. הפונקציות של ההומור
 4. השפעת ההומור על היחיד
 5. תפקיד ההומור באופיו של הפרט
 6. התפתחות דיאכרונית של ההומור - דרך חקר הלשון והשתנותה לאורך ההיסטוריה
 7. השוני בהומור בתרבויות שונות
- כמו בכל שדה מחקר המתפתח במהירות, לחקר ההומור יש את הטקסטים הקאנוניים שלו. אלה כוללים את גולדשטיין ומקגי (Goldstein & McGhee 1972), זיו (Ziv, 1984), מורל (Morreall, 1987), אפט (Apte, 1985), רסקין (Raskin, 1985), צ'פמן ופוט (Chapman & Foot, 1976, 1977), פידנגטון (Piddington, 1963). לכל אחד מתחומים אלה, יש את הספרות שלו ואת עקרונות המחקר שלו (Rutter, 1997).

קיימות תיאוריות רבות ושונות בנושא ההומור והצחוק, וקיים גודש של דעות. אך, אף אחת מכל התיאוריות, אינה מקיפה את כל האספקטים של התופעה. רבות מהן נוגדות אחת את רעותה בנקודות רבות ושונות. התיאוריות שונות הן בדרגה בה הן מתמקדות באספקטים הקוגניטיביים והאמוציונאליים של ההומור, והן בדרכים בהן הן מנסות להסביר את הקשר של אספקטים אלה לצחוק (Lefcourt & Martin, 1986).

אף לא אחת מתיאוריות אלה, יש בכוחה להסביר את כל תופעות ההומור המצויות. כנגד זה ניתן למצוא גילויי הומור שניתן להסבירם על פי שתיים מן התיאוריות האלה או גם על פי שלושתן (Lefcourt & Martin, 1986; Klein, 1989).

התיאוריות הקלאסיות

התיאוריות הקלאסיות בחקר ההומור הן:

תיאוריות העליונות - Superiority Theories

תיאוריות השחרור וההקלה - Release and Relief Theories

תיאוריות חוסר התאמה - Incongruity Theories

לכל אחת מתיאוריות אלה יש מקור נפרד ותחומי עניין נפרדים. תיאוריות העליונות מניחות פיצוי פסיכולוגי משותף למין האנושי של השאיפה לשליטה, הנמצא בכל מקום. תיאוריות השחרור מבוססות על ההבנה הפסיכולוגית, בה אנרגיות שונות מתועלות ומפוזרות דרך הגוף. תיאוריות חוסר ההתאמה מניחות מודל קוגניטיבי ליניארי. לפי גישה זו, ההומור מתקיים כאשר מובאים ביחד שני רעיונות נפרדים, או מושגים, או מצבים, בצורה מפתיעה או בלתי צפויה (Rutter, 1977).

תיאוריות העליונות - Superiority Theories

קיים מגוון של תיאוריות עליונות אך כולן טוענות, שההומור במהותו אם לא בכללותו, הוא אגרסיבי, והצחוק עליו מבוססת העליונות הוא הומור של לעגנות, לגלוג, גיחוך וגרוטסקי. צורה זו של הומור דורשת מאלה הצוחקים מהבדיחה, לראות את עצמם כטובים יותר מאשר קורבן הבדיחה. הומור זה גם ידוע כהומור של השפלה וזלזול - disparagement theories (Suls, 1977; Zillman, 1983) putdown humor (McGhee & Duffey, 1983; Zillman & Stocking, 1976) והומור של גינוי - deprecatory humor (Davies, 1991).

לקבוצת תיאוריות זו, ההיסטוריה הארוכה ביותר עוד מימיהם של אפלטון (348-428 לפנה"ס), ואריסטו (322-384 לפנה"ס). לדעתו של אפלטון, אנחנו צוחקים על מגרעותיהם ובעיקר על בורותם, של אנשים שהם יחסית, נטולי כוח. להנאתנו זו יש היבט של זדון (Piddington, 1963). גם לפי הובס (Hobbes, 1650), ההומור נובע מתחושה של עליונות הנובעת מהשפלתו של אדם אחר, או מזלזול בעצמנו, במצב מוקדם שלנו. הובס הסביר את תיאוריית העליונות שלו מנקודת המבט של אנשים שבאופן עקבי נאבקים לקבלת כוח ורצון להוכיח את עליונותם על האחרים. מבחינתו ההומור הוא גם הצגת כוח על האחר וגם הפגנת עליונות "אנו מנצחים כאשר אנו צוחקים". לדעת הובס, יש שני סוגי צחוק:

1. צחוק עצמי - על היכולת שלנו לעלות על הציפיות שלנו או, הכרה בכוחנו המבורך, המחזק את עליונותנו - ההפך מהומור של השפלה עצמית, ולפיכך הוא נקרא "self-congratulatory humor".
2. צחוק על אחרים, על נחיתותם או האבסורדיות שלהם. ההכרה שהם נחותים מאתנו, ממחישה ומתגברת את מעמדנו הרם.

המושג "Sudden Glory" הוא בעל השפעה מרכזית ברעיון העליונות של הובס.

הובס הנציח זאת במשפטו המפורסם "תאוות הצחוק היא לא יותר מאשר "sudden glory" הנובע מתפיסה פתאומית של מעמדנו הרם בהשוואה לנחיתותם של אחרים או של עצמנו בעבר (Piddington, 1963).

נקודת מבט של עליונות ההומור כמתקן חברתי, קשורה לעיתים קרובות עם ברגסון (Bergson, 1911, 1981) שנתן לנו את הדוגמאות הברורות ביותר של יישומי תיאוריית העליונות.

זילמן (Zillman, 1983), (Zillman & Bryant, 1980) הציע את תיאוריית ה - "Misattribution". בעזרת תיאוריה זו מנסה זילמן להסביר למה אנשים מסוגלים לצחוק על חוסר מזלם של אחרים בלתי אהודים, כאשר הנורמות החברתיות מחייבות בדרך כלל, לעכב ולא להפגין ביטויי הנאה מחוסר מזלם של אחרים.

תיאוריות נוספות שניתן להתייחס אליהן כאל תיאוריות העליונות הן של לפייב (LaFave, 1972), ולפייב ועמיתיו (LaFave, Haddad & Maesen, 1976).

ניתן לראות את תיאוריות העליונות, למרות ההתיימרות להכיל את כל הצורות השונות של ההומור, כמתייחסת לסוג מסוים של הומור, והוא ההומור האגרסיבי או העוקצני. סוג זה של הומור קרוב לקטגוריה הראשונה של פרויד, קטגוריה ה - Jokes - וה - Wit המדגישה גם את ביטוי הדחף האגרסיבי.

מפתה ביותר היה לקבל את הניתוח הפרוידיאני ולהסיק שתיאוריות העליונות מתארות רק אספקט אחד של חווית העליצות, את מה שפרויד כינה שנינה - wit, ושלוסוג זה של עליצות אין כל קשר עם ייצור של הומור בריא. למרות שמסקנה כזו יכולה להיות נכונה בחלקה, היא מאירה את ההנחה שהומור מתוך עליונות או זלזול יכול להיות מרפא בכך, שהוא מגביר את הערכה העצמית ואת הרגשת היכולת, לנוכח איום חיצוני.

ראפ (Rapp, 1949), ניסה בזמנו לפתח תיאוריה מתקדמת לצחוק. הצעתו שהצחוק הנו משתנה חברתי שעבר שינוי אטביסטי - של מורשת קדומים, המוכיחה ניצחון על היריב ושאותו הוא מכנה - "the thrashing laughter" שבה המנצח שואג את שאגת הניצחון בגוברו על יריבו.

ככל שחברה מתפתחת ומגנה אלימות, שדה הקרב הגופני הופך להיות שדה קרב של שנינה, והבדיחות נעשות הייצוג הסמלי של הדו-קרב הברברי שבו הצחוק עדיין מסמן את המנצח והלעג את המפסיד ומחליף את שדה הקרב. גרונר (Gruner, 1978) המסכים עם ראפ, הוא אחד מהחסידים הבולטים של תיאוריית האגרסיה בחקר ההומור בן ימינו (Rutter, 1997).

לפי נבו (1980) התפתחות חשובה בחקר ההומור בכלל ובחקר הקשר בין תוקפנות והומור בפרט, היא הסטת הדגש אל המתרחש בתוך הסיטואציה ההומוריסטית. היום השאלה המחקרית היא אל מי מופנית התוקפנות ועל ידי מי. מי הקורבן של הבדיחה ומיהו מקור הבדיחה ומה היחס ביניהם. קיימות שתי מסגרות תיאורטיות, אשר מהן נגזרות השערות אלטרנטיביות לגבי ביטויי התוקפנות בהומור. הטענה הפסיכואנליטית - קטרטית, הטוענת שההומור הוא צורה לגיטימית לביטויי תוקפנות שמקורה בתסכול ובדיכוי. המתוסכלים הם הנזקקים להומור כדי לבטא את תוקפנותם. הטענה השנייה היא הגישה הסוציולוגית, הטוענת שמקומם של פרט או קבוצה בהיררכיה החברתית, הוא הקובע את ביטויי התוקפנות בהומור ולא התסכול.

תיאוריות השחרור וההקלה - Release and Relief Theories

הפונקציה של ההומור כמספק הקלה ממתח, ממבוכה או שחרור מעודף לחץ, הנו בבסיס תיאוריות ההקלה והשחרור, או תיאוריות העירור - Arousal Theories, כפי שהן נקראות על-ידי לפקורט ומרטין (Lefcourt & Martin, 1986). לפקורט ומרטין טוענים שהאימפליקציות מתיאוריה זו הן; אם העקה - stress נתפסת כגורמת לעליית מתח - tension ולעירור - arousal, אזי ברור שהאפקט של ההומור והצחוק כמשחררי מתח, משמשים כמפחיתים את האפקט של העקה. אחת התיאוריות המוקדמות, שניתן להתייחס אליה כאל תיאוריית השחרור היא של ספנסר (Spencer, 1860) שטען שתפקידו העיקרי של הצחוק הוא הפחתת המתח שנוצר ושחרור האנרגיה. מבחינתו של ספנסר, מצב חרדה לא רק מעלה את היכולת ל - "flight or fight" אלא יוצר עודף אנרגיה התורם לזרם מהיר של רעיונות (Morreall, 1987). קיימת ספרות ענפה המתארת את התיאוריה של ההומור כמבוססת על הקשר בין הצחוק ושחרור מתח (Lefcourt & Martin, 1986; Berlyne, 1972; Piddington, 1963). תיאוריות השחרור וההקלה, הן בעיקר תיאוריות של הצחוק, יותר מאשר תיאוריות של ההומור.

התיאוריה הפרוידיאנית

ניתן להתייחס לתיאוריה של פרויד (Freud, 1905, 1928) בנושא ההומור כאל תיאוריית שחרור, למרות שיש בה מרכיבים היכולים להתאים לכל אחת מהקטיגוריות. פרויד שאל מספנסר (Spencer, 1860), את הרעיון שהפונקציה של הצחוק היא לשחרר עודף אנרגיה או מתח, והרחיב את התיאוריה בכך שהבחין בין סוגים שונים של אנרגיה ההופכת לצחוק, ומשכללת את התהליך בו התרחשה. לפי פרויד, כל צורות העליצות למיניהן מייצגות חסכון באנרגיה נפשית, שהפכה להיות בלתי נחוצה לתהליך הרגיל שלה, והיא מתפזרת בצורה של צחוק. פרויד הבחין בין שלושה סוגים של חסכון באנרגיה נפשית, היכולים להפוך לצחוק. כל סוג מקביל לקטגוריה שונה של חווית העליצות:

1. חיסכון באנרגיה של העכבות - משוחררת בבדיחות או בשנינה
2. חיסכון באנרגיה מנטלית או רעיונית - הופכת לצחוק קומי
3. חיסכון באנרגיה אמוציונלית או אפקטיבית - משוחררת בהומור

חשוב לשים לב שהניתוח הפרוידיאני למושג "הומור", מתייחס רק לקטגוריה אחת של מה שאנו בדרך כלל מכנים הומור, והומור זה, שונה מבדיחות ומקומי.

הקטגוריה הראשונה המעוררת צחוק מנקודת מבטו של פרויד קשורה ב**בדיחות - Jokes** וב**שנינה - Wit**. לפי פרויד (Freud, 1905, 1928) בדיחות ושנינה הן טכניקות, המאפשרות לאנשים להביע אגרסיה ודחפים מיניים שבאופן נורמלי מודחקים, בצורה ברורה ובלתי מודעת. בדיחות הן דרך להפיק הנאה ממהו, אשר בדרך אחרת אי אפשר ליהנות ממנו. ההנאה מהבדיחה חוסכת את האנרגיה של העכבות. בהשפעת ההגבלות החברתיות על ביטויי היצרים, אנחנו מפתחים עכבות ואיסורים לעצמנו. הבדיחה היא אמצעי לעקוף או לפרוץ עכבות אלו, באופן זה היא מביאה לחיסכון באנרגיה (Lefcourt & Martin, 1986). הצחוק על בדיחה גסה לא רק משחרר את האנרגיה הנפשית, אלא מאפשר ליהנות ממחשבות אסורות. כך שמבחינה תיאורטית, ככל שיש יותר רגשות סכסואליים מודחקים כך נהנים יותר מלצחוק על בדיחות מיניות (Rutter, 1997).

פרויד מתאר מספר טכניקות שהוא מתייחס אליהן באופן קולקטיבי כ- **Jokework** כמו: התקה, עיבוי, היפוך, ייצוג עקיף וכפל לשון, אשר תפקידם "לשטות בצנזור" ולאפשר לכמה אימפולסים ליבידינאליים, לחמוק מההגנות שלהם. ה- **Jokework** מספק הנאה שפרויד מתייחס אליה כאל "אלמנטים בלתי מגמתיים של הבדיחה".

קטגוריית הצחוק השנייה שפרויד מתייחס אליה היא ה- **Comic**. הקשר שלה הוא בעיקר עם מקורות בלתי מילוליים של עליצות כמו; קומדיות סלפסטיק, ליצני קרקס, וגם כשאדם בעל חשיבות עצמית מחליק על בננה. במקרים כאלה לפי פרויד, הצופה מעביר כמות מסוימת של אנרגיה מנטלית או רעיונית, בציפייה למה שעלול להתרחש. כאשר הציפייה אינה מתמלאת האנרגיה המנטלית נעשית עודפת ומשתחררת בצורת צחוק. כלומר, מדובר בסוג של הנאה אינטלקטואלית (Lefcourt & Martin, 1986).

הקטגוריה השלישית מעוררת הצחוק הינה ה**הומור**, והיא המתאימה ביותר לראיית ההומור כמנגנון המפחית חרדה. ההומור, כמו הסובלימציה והאלטרואיזם, הנו מנגנון הגנה בעל איכות אדפטיבית יותר מאשר איכות פתוגנית. פרויד פיתח את הרעיון שהומור הנו מנגנון הגנה בוגר יותר מאשר השנינה. הוא ראה בשנינה כקשורה באופן שאינו ניתן לפתרון, עם המכניזם הפחות סתגלני והפחות בוגר של ההתקה. לדעתו, ההומור הנו אמצעי להשיג הנאה למרות האפקט המצער והמכאיב המונע זאת ממנו.

תמצית ההומור לפי פרויד (Freud, 1928), היא; האדם חוסך מעצמו את האפקט שהמצב יכול היה לגרום לו ובעזרת בדיחה, מבטל את האפשרות האמוציונאלית להתרחשותו. לפיכך, ההומור הוא סוג של מנגנון הגנה המאפשר לאנשים להתמודד במצבים קשים מבלי להיות המומים מאמוציות בלתי נעימות. כאשר אנו ניצבים בפני חרדות ומצוקות מנגנון ההגנה של ההומור טוען בפנינו "הבט, כל מה שנראה מסוכן זה בעצם כמו משחק ילדים, הדבר העיקרי שצריך לעשות זה לצחוק עליו". כלומר, פרויד התייחס להומור כאל חלק מפעילות הסופר אגו ההורית, המנסה לנחם ולהרגיע את האגו החרד באומרו: "הדברים אינם נוראים כל כך, אפשר לא להתייחס אליהם ברצינות". זה סוג ההומור שבעזרתו ניתן להפחית עקה. במונחי הומור, אומר פרויד, האדם מסרב לחוות סבל וטוען בתוקף לחוזק האגו כנגד העולם האמיתי. עקרון העונג מנצח את עקרון המציאות, האגו שומר על שלמותו, וכל זאת מבלי לוותר על השפיות. לפי פרויד ההומור הוא מתנה נדירה ויקרת ערך, והגבוה מבין מנגנוני ההגנה (Lefcourt & Martin, 1986).

התיאוריה של ברליין

תיאוריה נוספת המדגישה את היחסים בין מתח או עירור והומור, היא התיאוריה של ברליין (Berlyne, 1960, 1969, 1972). ברליין התנגד לתיאוריה של ספנסר (Spencer, 1860), שהצחוק נובע משחרור של אנרגיה ומתח. הוא טוען שאין היא מתאימה לידע הקיים על תפקוד מערכת העצבים. ברליין ביסס את התיאוריה שלו על הקשר שבין עירור פיזיולוגי והנאה סובייקטיבית של היחיד בהישענו על מושג ה-U ההפוך. לדעת ברליין, בהומור פועלים שני מנגנונים;

1. Arousal Boost - פועל בזמן סיפור הבדיחה, כאשר העירור עולה על-ידי מה שברליין מכנה - Collative Properties של הבדיחה, הכוללים איכויות כמו חדשנות, סיבוך, חוסר התאמה וכפל לשון. עלייה זו בעירור עד לרמה אופטימלית, נחווית כהנאה.
 2. Arousal Jag - משתלט כאשר העירור עולה מעבר לרמה האופטימלית ומתחיל להיות לא נעים. אמירת "שורת המחץ", היא פתרון פתאומי להגברת האיכויות של הבדיחה, הגורמת לרמת העירור לרדת במהירות לרמת הנאה פעם נוספת. ירידה פתאומית זו בעירור, מרמת חוסר נעימות לנעימות, מוסיפה להנאה מהבדיחה.
- ההנאה הסובייקטיבית הנחווית על-ידי ה-Arousal Boost וה-Arousal Jag מבוטאת בצורה של צחוק. לפיכך, במקום לראות את הצחוק כמשחרר עודף של עירור או מתח, ברליין ראה את הצחוק כביטוי של הנאה הקשורה לשינויים בעירור.
- מחקרים העוסקים בקשר בין עירור פיזיולוגי והומור נוטים לתמוך באספקט של ה-Arousal Boost אך לא ב-Arousal Jag (Lefcourt & Martin, 1986).

תיאוריית ההיפוך - Reversal Theory

תיאוריה נוספת העוסקת בתפקיד העירור בהומור היא תיאוריית ההיפוך של אפטר (Apter, 1982). אפטר דוחה את הרעיון הפופולארי של ה-U ההפוך המדבר על קשר בין עירור והנאה - תיאוריית העירור האופטימלי. הוא טוען שמתח הדוני הקשור ברמות שונות של עירור, תלוי ב-Metamotivational State של היחיד.

לטענתו בכל זמן נתון נמצא היחיד באחד משני מצבי ה-Metamotivational State:

Telic State או Paratelic State. ב-Telic State הפרט מכוון אל המטרה והוא במצב נפשי רציני.

ב-Paratelic State הפרט ממוקד בפעילות ולא במטרה הסופית של הפעילות, והוא מלא שמחה.

ב-Telic State העירור נחוה כבלתי נעים ומצער, בגלל שהוא נתפס כמפריע להשגת המטרה.

ב-Paratelic State העירור נחוה כנעים וחוויתי, בגלל שהוא מגביר את ההתנסות בפעילות השוטפת. לפי תיאוריה זו, ההומור גורם גם לעליה בעירור וגם להיפוך מ-Telic State ל-Paratelic State. ההיפוך של ה-Paratelic State מבוצע באמצעות רמזים שונים המובעים בבדיחה והמצביעים על כך, ש"לא צריך לקחת את זה ברצינות" (מקביל ל-Jokework של פרויד ול-Collative Variables של ברליין).

תיאוריות חוסר התאמה - Incongruity Theories

תיאוריות חוסר התאמה של ההומור מתמקדות באלמנטים הקוגניטיביים של ההומור וטוענות, שבהומור יש מעבר פתאומי ומפתיע בעיבוד הקוגניטיבי של האינפורמציה. חסידי גישה זו טוענים שחוסר התאמה ולא ההשפלה, הוא המאפיין המרכזי של כל הומור (Monro, 1988). לפי גישה זו, ההומור מתקיים כאשר מובאים ביחד שני רעיונות נפרדים, או מושגים, או מצבים, בצורה מפתיעה או בלתי צפויה. חוסר התאמה הוגדר לעיתים קרובות כ"תסכול הציפייה" מושג שטבע קאנט שאמר ש"הומור נובע מטרנספורמציה פתאומית של ציפייה מתוחה ללא כלום" (Piddington, 1963, p.168).

תיאוריית חוסר ההתאמה שוכללה על-ידי קוסטלר (Kostler, 1964) שטבע את המונח "Bisociation" כדי לתאר את תמצית ההומור. קוסטלר טען שתמצית ההומור היא; קישור של שתי אסוציאציות או תפיסה של אירוע בשני הקשרים שונים, שבדרך כלל נחשבים בלתי מתאימים ורחוקים זה מזה, ואשר בדרך כלל אינם מתיישבים זה עם זה. חוקרים בעלי גישה קוגניטיבית להומור גילו ספקנות לגבי הטענה, שמצב של חוסר התאמה לבדו הכרחי ומספיק להיווצרות ההומור. הם טענו שנחוץ מרכיב חשוב נוסף והוא, פתרון החוסר התאמה. נרהרדט (Nerhardt, 1976) טען שמצב של חוסר התאמה לבדו הכרחי ומספיק להיווצרות ההומור. לעומתו סולס (Suls, 1983), התומך במודל של פתרון חוסר ההתאמה טוען, שהומור נוצר רק כאשר נפתרת בעיית החוסר התאמה. בדיוק כמו ששורת המחץ של בדיחה מעניקה את ההגיון לכל מה שסופר קודם, כך נחוץ פתרון החוסר התאמה להבנת ההומור. כאשר משווים את תיאוריות החוסר התאמה עם תיאוריות השחרור וההקלה, ניתן לומר כי חסידי שתי הגישות מסכימים שהומור קשור גם באלמנטים קוגניטיביים וגם באלמנטים רגשיים. הם שונים בהדגשים אשר הם שמים על כל אחד מהמרכיבים הללו. חסידי תיאוריות השחרור וההקלה מתמקדים יותר באספקטים רגשיים אך מכירים בצורך של אלמנטים קוגניטיביים מתאימים, לדוגמא; Jokework, Collative Variables. מאידך, חסידי תיאוריות חוסר ההתאמה מדגישים את האלמנטים הקוגניטיביים של ההומור אך מודים, בחשיבות האלמנטים הרגשיים.

הקשר בין הצחוק להומור

הצחוק הוא תכונה אוניברסלית. המושג "צחוק" מתייחס להגדרת פעילות פיסית. הצחוק בדרך-כלל מלווה את חווית ההומור אך יכול להתרחש ללא הומור. מסיבה זו קשה להבחין בשימוש בין שני המושגים, או בתואמיהם "מצחיק" ו"הומוריסטי".

כמעט ואין תגובה אנושית שגרמה לכל כך הרבה דעות מנוגדות כמו שנמצאו בעבודות העוסקות בצחוק. גריג (Grieg, 1923) אמר שהצחוק מצריך רגש. ברגסון (Bergson, 1911) טען שהאדישות היא סביבתו הטבעית של הצחוק. "אין לו לצחוק אויב גדול מהרגש". הייזליט (Hazlitt, 1910) טען שהאדם הוא בעל החיים היחיד שצחוק בעוד שדארווין (Darwin, 1872) טען שהבחין בצחוק גם אצל קופים. פאנקספ ובורגדוף (Panksepp & Burgdorf, 1998) מצאו שאם מניחים חולדות על גבן ומדגדים אותן ליד בסיס הצוואר, הן מצייצות מיד, בועטות ברגליהן באוויר ומתרגשות. תגובה רגשית זו הינה צחוק בצורתו הפרימיטיבית שאולי משותף לכל היונקים.

פריד ושות' (Fried, et al., 1998) גילו שאפשר לגרות צחוק באזור מוח מפותח ביותר, אזור האחראי על תפקוד מורכב כדיבור. ראייה חדשה זו ביטלה את התיאוריה על הצחוק הפרימיטיבי. איך יתכן שצחוק הנו תגובה מתוחכמת ומפותחת ויחד עם זה רפלקס פרימיטיבי אינסטינקטיבי המשותף לכל בעלי החיים ולנו? פרובין (1999) שטען שצחוק איננו הומור בלבד אלא גם קשר חברתי, מנסה לפתור את הסתירה בהאמינו, שהתשובה נמצאת בכשרוננו היחיד במינו לפתח חוש הומור. כששומעים צחוק אנו שומעים קולות שבני אדם משמיעים, זו התנהגות אנושית בדרגה חברתית בסיסית ביותר, בניגוד לצחוק שמשמיעים כתגובה לבדיחות. צחוק זה כבר שייך להתפתחות מאוחרת בעלת גורם קוגניטיבי ולשוני שהתפתח הרבה אחרי התפתחות הדיבור והשפה. כשבוחנים צחוק רואים משהו קדום ופרימיטיבי. אם נסתכל על הגרסה המודרנית יותר של צחוק, צחוק מבדיחות, הרי זה משהו לשוני קוגניטיבי ושייך לתקופה האחרונה.

המוח האנושי, להערכת פרובין, מסוגל לקחת תגובה קדמונית ולפתח אותה לכישורים נוספים המעובדים באזור המוח העילי.

ההנחה שללא ההומור החיים היו בלתי נסבלים, והצחוק הוא הביטוי להנאה הותקפה על-ידי מקדוגל (McDougall, 1922), שטענתו נשענה על נקודת מבט הפוכה. מקדוגל טען שסיטואציות בהן מתעורר הצחוק הן בעיקרן בלתי נעימות והיו גורמות לנו לחוסר שביעות רצון או לאי נעימות אם לא היינו צוחקים עליהן. מקדוגל (McDougall, 1903, 1922, 1937), ופריד (Freud, 1905, 1928), היו הראשונים שתייגו את הצחוק כאינסטינקט, בהאמינם שהוא מתפתח במטרה לתקן את היכולת המולדת שלנו לסימפתיה. לדעתם הצחוק הוא התרופה הטבעית לסימפתיה. לפיכך שאלתו של מקדוגל הייתה "מה הצחוק עושה בשבילנו?" ותשובתו הייתה שהצחוק יוצר מצב של אופוריה ומונע מחשבות קודרות, תוצאה הנוצרת בשתי דרכים, אחת פיזיולוגית והשנייה פסיכולוגית. באופן פיזיולוגי, הצחוק משפיע על המרצת מערכת הנשימה ומחזור הדם, מעלה את לחץ הדם, ושולח הזרמה מואצת של דם לראש ולמוח כפי שניתן לראות בפנים האדומות של הצחוק צחוק עז. באופן פסיכולוגי הוא עובד על ידי פירוק כל שרשרת המחשבות ופעילות ממושכת, גופנית או נפשית.

דיסרנס (Diserens, 1926), תיאר את הצחוק כצורת התנהגות מורכבת, בלתי נלמדת אך רגישה ביותר למצבי התניה של גירוי נפשי. הצחוק מהווה מנגנון ביולוגי של הסתגלות, שסתום בטחון פיזיולוגי, שעשוע פסיכולוגי, ווסת של יחסים חברתיים.

קוסטלר (Kostler, 1964), הצביע על "פרדוקס הצחוק": צחוק הוא השטח היצירתי היחיד שבו גירוי ברמה גבוהה של מורכבות מחשבתית, מביא לתגובה מסיבית ברמה של רפלקס פיזיולוגי. הרגשות המתעוררים בתהליך שמיעתה של בדיחה מוצאים את פורקנם בצחוק. לדברי קוסטלר התפקיד היחיד של רפלקס הצחוק הוא פורקן של עירור עודף, אשר אינו מוצא פורקן בדרך אחרת.

זיו (1984, 1996) מסכים שהומור קשור לצחוק והוא אחת הסיבות העיקריות לצחוק, אך לא הסיבה היחידה. לא כל צחוק נובע מהומור - כאשר מדגדים אותך ואתה צוחק, זה לא הומור. הדרך הטובה ביותר לדעת זיו להבין מהו הומור, היא לנסות לראות מה מצחיק בני אדם. זו אחת הסיבות מדוע התיאוריות השונות מתמקדות ברובן בצחוק, יותר מאשר בהומור.

לנסות לערוך רשימה של מה יכול לעורר צחוק זו משימה מסובכת, מכיוון שנראה שהאדם צוחק כמעט על כל דבר. לוין (Levine, 1977) הצביע על כך שאנו יכולים לצחוק בלעג ובבוז, או בסימפתיה וחיבה. אנו יכולים לספר בדיחה כדי לבטא עוינות או לבטא אינטימיות. הצחוק יכול להיות אמצעי להפיג חרדה או להיות אינדיקציה לשחרור מחרדה. מרשימת המקורות לצחוק שנעשתה על ידי מספר חוקרים, מצבים רבים או תנאים שאינם משעשעים, אם מסתכלים עליהם מנקודת מבט אובייקטיבית, גורמים לצחוק. לעיתים קרובות המצבים הם מדאיגים או טרגיים (Piddington, 1963).

סיכום:

אף לא אחת מתיאוריות אלה, יש בכוחה להסביר את כל תופעות ההומור המצויות. הומור כמו יופי, הוא תכונה הנמצאת במוחו של האדם ולא בעולם המציאותי. הומור אינו תכונה של גירויים בעולם החיצוני, למרות שיש גירויים המביאים לתגובות הומור רבות יותר. הומור אינו אמוציה, למרות שהוא יכול לשנות אמוציה והוא מתרחש במצבים אמוציונליים מסוימים (McGhee, 1979). ההומור הוא בתפיסה ובקוגניציה של המתבונן. ההומור מקיף אותנו בעצם כל הזמן, מחכה שאלה הפתוחים לרעיונותיו ולרמזיו יפרשו אותו (Lowis & Nieuwoudt, 1993).

הנקודה החשובה ביותר למחקרנו היא אולי, שהצחוק בא כתגובה לכל סוג של מצב רגשי ולא רק לבידור או לשעשוע (Burt, 1945; Flugel, 1954; McDougall, 1903; Gregory, 1923, 1924).

אם מתייחסים לתפקיד הצחוק בגיטאות ובמחנות הריכוז, ולוקחים בחשבון גם את הסיטואציות הפתולוגיות בהן הוא נוצר, ניתן למצוא את המקור הייחודי והנפרד שלו, ולהתייחס אליו כאל צחוק שמילא פונקציות שונות החל ממנגנון הגנה דרך פירוק מתח ופונקציות תוקפניות מיניות ואפילו חברתיות. הובס תיאר את תפקיד ההפתעה בחוויה הקומית, ההכרה הפתאומית והבלתי צפויה של עליונות לעומת הנשוא הקומי (Piddington, 1963). בהתאם לתזה הזו אפשר לקבוע, שאצל אסירים הנמצאים במצב קיצוני של איום, שמחה ושביעות רצון עברו בקלות לצחוק.

צריך להדגיש את הייחוד של הצחוק בגיטאות ובמחנות בכך, שהאסירים בגיטאות ובמחנות צחקו לא פעם, דווקא כשהיו שותפים לסיטואציה ולאירועים מלאי אימה, כשעמדו מול פני הסבל והמוות. הייחוד הזה לא נדון עד כה על ידי התיאורטיקנים של ההומור.

הומור יהודי

אלוהים, אני יודע שאנו העם
הנבחר, האם לא יכולת לבחור
במישהו אחר? (שלום עליכם)

אם קשה להגדיר הומור, קל וחומר שקשה להגדיר מהו הומור יהודי. ריבוי ההגדרות ל"הומור יהודי" רק מאשר זאת (Nilsen, 1986).

המושג "הומור היהודי" נובע מהמשגת ההיסטוריה היהודית כהיסטוריה של סבל, דחייה וייאוש. העובדה שהיהודים צוחקים ומתבדחים, יכולה רק להעיד על זיקתם המיוחדת של היהודים להומור. היא מרמזת כי הומור של יהודים, צריך להיות שונה מהומור של עמים אחרים שלא נוצר מתוך ייאוש, אלא מתוך תקווה ועידוד (Oring, 1983).

אחת הצורות המאפיינות את ההומור היהודי היא ההומור העצמי. אדם היודע לצחוק

על עצמו, משתמש באחד ממנגנוני ההגנה היעילים ביותר: בניגוד להומור התוקפני, בו צוחקים לזולת ולחולשותיו, ההומור העצמי מפנה את חיצו לעבר ההומוריסטן עצמו. ניתן להתייחס להומור כזה כאל מנגנון הגנה (זיו, 1986). זיו מגדיר הומור יהודי "כהומור שנוצר על ידי יהודים, המיועד בעיקר ליהודים ומשקף היבטים מיוחדים של החיים היהודים" (עמ' 10). רייק (Reik, 1962) מגדיר הומור יהודי כ"חברה המדברת לעצמה על עצמה", והוא מוסיף ואומר "ואיך היא מדברת! לא רק באלפי דרכים שונות של שינוי גווני קול, אלא בתוספת מחוות ושינוי הבעות פנים" (p.54). לפיכך, טוען רייק, שלקראו בדיחה יהודית זה לא כמו לשמוע ולראות את המספר אותה, כיוון שהקומוניקציה היא לא רק וורבלית.

לדעת אילברט (Eilbirt, 1987) יש שלוש דרישות בסיסיות החייבות להופיע, כל אחת מהן לחוד או בצירוף כל שהוא, כדי שנוכל להתייחס לבדיחה כאל בדיחה יהודית:

1. על הבדיחה לנבוע מהמצב של חיי היהודים או מהניסיון של העם היהודי; יהודי נכנס לבית קפה ופוגש מכר קורא עיתון אנטישמי "איך אתה קורא זבל כזה? "תראה" מסביר לו חברו "כאשר אני קורא את אחד מהעיתונים שלנו כל מה שאני רואה זה סיפורים על אפליה, הפצצות של מקומות יהודיים, התפרצויות של אנטישמיים, חילול בתי כנסת. כאן החדשות הן שאנו בעלי כל הבנקים, שולטים בכל כלי התקשורת ואנו הכוח הסודי מאחורי כל הממשלות. זה "מחייה" לשמוע דברים נחמדים כאלה עלינו".
2. הבדיחה יכולה לשקף אופי אמיתי או כביכול אמיתי, או סטריאוטיפ הנוגע ליהודים; יהודי פוגש את חברו ברחוב בעיר ברוסיה. מזג האוויר חורפי ביותר, שניהם לבושים בהתאם. היהודי מתלונן במשך עשר דקות על כל מיני דברים וחברו, שידיו תקועות עמוק בכיסיו, לא מגיב. לפתע נעצר היהודי ואומר לחברו "כבר עשר דקות אני מדבר ואתה לא אומר דבר, לא עצה, לא מתווכח מה העניינים אתך?" על כך עונה לו חברו "ביום כזה קר אתה רוצה שאני אוציא את הידיים מהכיסים?"
3. ההומור בסיפור תלוי בשימוש בביטויים בשפה המדוברת עם התייחסות ניכרת לאידיש. הומור זה ששפתו העיקרית הייתה אידיש, עבר במשך הזמן לכל אירופה ועם ההגירה הגדולה גם לארה"ב.

דרשוביץ (Dershowitz, 1991) נותן דוגמא למספר בדיחות יהודיות שלדעתו מקורן במאה ה-19 ושפרחו מחדש עם עליית היטלר לשלטון. הוא מצביע על היות ההומור היהודי על-זמני. לדעתו, הבדיחות תמיד רלוונטיות ומקבלות פרשנות שונה בהתאם לזמן.

1. יהודי וינאי נכנס לסוכנות נסיעות ואומר לסוכן "אני רוצה כרטיס נסיעה באוניה", "לאן?" שואל הפקיד. "לאן? משיב היהודי "תן לי להסתכל על הגלובוס" אחרי שהוא מסובב את הגלובוס מספר פעמים ובודק כל מדינה ומדינה הוא אומר לפקיד "אולי יש לך גלובוס אחר?"
2. יהודי מוארשה אומר לחברו שהוא נוסע לאמריקה. חברו אומר לו "כל כך רחוק?" והיהודי מגיב "רחוק ממה?"

מקורו של מה שמזוהה בספרות המקצועית העולמית עם ההומור היהודי הוא בעיקרו במזרח אירופה במאה ה-19, שם חיו היהודים בתנאים מיוחדים וגרועים ביותר, כשסכנה ממשית לחייהם מרחפת על ראשיהם. בתנאים אלו התפתח ההומור בעל אפיונים מיוחדים שסייע ליהודים להתמודד עם מצוקתם הנוראה. השמחות שהאירו את חיי העולם הנוצרי סביבם היו זרות ליהודים. תחושת העצב לוותה את חייהם הטרגיים. מבחינה פסיכולוגית ניתן היה לצפות שהעם היהודי באותה תקופה ובאותם תנאי חיים יגלה תופעות של דיכאון, כאן פעל ההומור כמנגנון הגנה. אין זה דבר פשוט כלל להתגונן מפני מציאות טרגית שהנך חסר כוח ואין נשק בידך. אחת הדרכים האפשריות היא לעוות את המציאות, לראות את האבסורד שבה ולא רק לא לבכות על הנראה, אלא להגיב בתגובה הפוכה, לצחוק (זיו, 1986).

לדעת אוזובל (Ausubel, 1948) היהודים קיבלו את מזגם מהמפגש עם המציאות המרה. הם תמיד הרגישו שעליהם לחזק את רוחם בנשק הצחוק נגד העולם. כוח החיות העצום של העם היהודי, בא לידי ביטוי למרות כל הטרגדיות שחוהו כעם לאורך כל ההיסטוריה, אחרת לא היה שורד את החוויות הקשות שעבר. צרותיהם הפכו אותם לאופטימיסטים ללא תקנה. התרפיה של עליזות וצחוק היו כורח המציאות כמו אוויר לנשימה. האירוניה העשירה את חייהם. כוחות החיים שבתוכם היו ויטליים ביותר, מכדי להתמוסס בדמעות ולהתאבל כל פעם מחדש.

לפי אוזובל לא הרדיפות, לא הסבל ולא העוני של אסירי הגיטו הטחוב והקר, הצליחו למנוע מהיהודים מלצחוק. אבל על צחוקם היה להיות משהו יותר משמחה שטותית, משהו יותר מאשר סתם בידור. זה היה צריך להיות אישור ותשובה מוחלטת לאכזריות העולם. וכך בתוך ההומור היהודי יש סוג מיוחד של שנינה המשמשת לא רק כפרשנות חריפה של החיים אלא גם כמתקנת, כסוכן מרכז העוזר להוציא את הצער מהטרגדיה. הומור מרכז זה יכול להיקרא - Jewish Salt. לדעתו, הרבה מההומור היהודי עטוף בעצב גדול, וכך גם שירי העם היהודיים, אך איכשהו, רק לעיתים רחוקות עצבות זו מדרדרת לייאוש או אפילו לרחמים עצמיים. כמעט תמיד היא נושאת בתוכה את הצלתו הברוכה של הקתרזיס, של נשיאה איתנה של הצער בניצחון מוסרי של הצודק, אפילו כאשר הוא מפסיד.

בניגוד לגישות אלה, קיימים מחקרים סוציולוגיים המובילים למסקנות שונות לחלוטין. לפי גישות אלה האמנציפציה והאופציה של אינטגרציה בתוך חברת הרוב היא שגרמה להומור של הלעג העצמי. בצורה מדויקת יותר, האגרסיה שהופנתה כלפי פנים היא פונקציה ישירה של דואליות ואמביוולנטיות (Rosenberg & Shapiro, 1958).

- מנקודת מבט פסיכואנליטית ניתן להמשיג את ההומור העצמי היהודי כמנגנון הגנה של "פנייה נגד העצמי" שכונתה במחקרים "סגנון של הענשה פנימית" (Ihilevich & Gleser, 1991). סגנון זה מתקשר עם מנגנון ההגנה שאנה פרויד (Freud, 1966) כינתה "הזדהות עם התוקפן".
- ראיה שונה הקשורה להומור היהודי של לגלוג עצמי, קשורה לנטייה להתבוללות. מספר הבדיחה העושה צחוק מהסטריאוטיפ היהודי, אינו צחוק מעצמו בכלל. הוא צחוק מהיהודים האחרים המסורתיים, אשר מהם הוא מנסה בצורה נואשת להיבדל ולהרחיק את עצמו. ההומור בא בחלקו על רקע של תהליך הזדהות עם ה"אחר" כאמצעי לשובור את המסורת היהודית. הבדחן היהודי מגנה את המורשת על-ידי לגלוג על הרבי התמים (Samuel & Bernard, 1996).
- הומור לדעת סמואל וברנרד (Samuel & Bernard, 1996) הוא מעבר להחלטה. הוא נובע ממשנתנים אישיותיים, חברתיים ובין אישיים שונים. לפיכך עלינו לצפות לנושאים שונים של הומור יהודי, מלבד המוטיב המצופה של ביטול עצמי, הנובע מהקונטקסט החברתי-תרבותי שלהם. אי אפשר להגדיר מראש לאיזה אחוז של בדיחות צריך לצפות למצוא, הקשורות לתופעה זו. שתי הגישות הממשיגות את הלעג העצמי בהומור היהודי, מובילות להנחות שונות.
1. לפי הגישה של "הזדהות עם התוקפן", הומור כזה הנו אמצעי לאי-הזדהות עם המסורת היהודית והוא רומז על מעבר להתבוללות. בעצם אין כאן לגלוג עצמי, היהודי מלגלג, במידת מה כ"אחר", כאמצעי להרחיק את עצמו מקבוצת היהודים הטיפוסיים. ההנחה היא שהומור כזה אופייני לסביבה בה ההתבוללות הייתה אופציה אפשרית יותר מאשר בסביבה מדכאת, בה לא התאפשרה מוביליות יהודית.
 2. לפי גישה "הפנייה נגד העצמי", לגלוג עצמי הנו תגובה מסתגלת למצב של דיכוי אכזרי שלא אפשר בריחה. ההנחה היא שהומור כזה נתפס כאמצעי של שלילת או ריכוך המדכא, והוא אופייני לסביבה בה הדיכוי קשה ואוסר, יותר מאשר בסביבה בה קיימת אופציה להתבוללות.
- לפי סמואל וברנרד (Samuel & Bernard, 1996) יש שלושה מדדים להומור היהודי שלכל אחד מהם דינמיקה הקשורה לנושא.
1. בדיחות מזוכיסטיות יכולות לנבוע מ"פנייה נגד העצמי" או מניסיון ללעוג ליהודי המסורתי, המהוות הצהרה למוטיבים של התבוללות.
 2. בדיחות נגד הגויים היכולות להצביע או על דיכוי קיצוני הקשור לשנאה או באופן פרדוכסאלי המעטת ההטרדות, המאפשרת להומור האגרסיבי לצוף בנפשו של הנרמס.
 3. הומור סטריאוטיפי שניתן להתייחס אליו כהשפלה של היהודי או כאישור לתכונותיו החיוביות.
- במחקר שערך סמואל וברנרד כדי לבדוק את ההשערות הנ"ל הם ניתחו חמישה תקצירים של הומור אידי. אלה כללו: שני כרכים מלונדון משנת 1904, אחד מוילנה (וילנה ולטביה), משנת 1895, ואחד מוארשה משנת 1908 וספרון אחד מלטלנד-לטביה ללא ציון שנה. אך המחיר שהיה מוטבע בספר הראה, שהוצאתו הייתה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם.
- סך-הכל הם חקרו 538 בדיחות שכללו 207 מלונדון, 122 מוארשה, 115 מוילנה, 94 מלטביה. הבדיחות תורגמו לאנגלית ושני דוקטורנטים לפסיכולוגיה שאומנו על ידי סמואל שימשו כמדרגים. כל אחד מהם דירג באופן עצמאי ללא תלות בחברו, ואחר כך בוצעה קטגוריזציה של הבדיחות לפי חמשת הקטגוריות הבאות: א. נגד יהודים, נגד מנהגי היהודים, או נגד הרבי ב. נגד הגויים ג. בעד היהודים ד. בעד הגויים ה. סטריאוטיפיים יהודיים.

הרוב המוחץ של הבדיחות לא היו מזוכיסטיות ולא נגד הגויים, וגם לא הדגיש את הסטריאוטיפ היהודי. אין זה אומר שהמזוכיזם אינו חלק אינטרינזי בהומור היהודי, זהו רק פקטור אחד בהשערה על השנינות היהודית.

מהתוצאות ניתן לראות שהסטריאוטיפ אינו בקורלאציה לא עם המזוכיזם ולא עם ההומור נגד הגויים. סוג ההומור שהיה יותר מזוכיסטי מאשר נגד הגויים, היה טיפוסי ליהודים שהיו תחת דיכוי. במקום בו היה יותר חופש, ההומור נע בין נגד היהודים לנגד הגויים.

לסכום:

זיו (1986) מאפיין את יסודות ההומור היהודי כדלהלן:

1. רצון לעוות את המציאות הטראגית לשנותה ולעשותה לדבר מצחיק - ובכך לפחות מאיימת ומפחידה. כאן טמונים גם יסודות ההתמודדות וההומור השחור הפועל כמנגנון הגנה והמוכר בכינוי "צחוק תוך דמעה". ביטוי זה מאחד את שני הרגשות המנוגדים החרדה והצחוק, ומאפשר התמודדות פעילה. יש גם יסוד של התמרדות בהחלטה להכניס צחוק למצבים המעוררים חרדה.
 2. רצון לשמור על לכידות פנימית לראות את המיוחד ל"שלנו" בניגוד למאפיין "אותם". זהו הומור המדגיש את גורמי הייחוד ואת סימני היכר של חברתנו ומבליט את ניגודיותה ועליונותה לעומת החברה העוינת המקיפה אותה. בנוסף לביקורת על החברה שמסביב בקורת שכוונתה נגד בעלי הכוח, הייתה בהומור היהודי גם מתקפה על בעלי השררה שבקהילה פנימה. הומור זה מילא פונקציה חברתית בעיקרה.
 3. הומור עצמי המאפשר בקורת עצמית, התבוננות אמיצה של האדם בהיבטים שליליים של אדם של קבוצה או של עם, שאתם הוא מזדהה. הומור עצמי הוא אות של בגרות ושל תובנה עצמית. בהכרת החולשות של עצמך, במוכנות לקבלן ואף לצחוק להן, מוצאת את ביטויה גישה נדירה למדי המצביעה, באופן פרדוקסאלי, דווקא על בטחון עצמי. ההומור העצמי מזמין סימפתיה ומונע תוקפנות מצד השומע.
- זיו טוען שאך טבעי הוא שההומור האירוני הפך לנשק אופייני של היהודים הרוצים לשנות את המציאות, לפחות בעולם הדמיון. הרצון לעוות את המציאות הטראגית לשנותה ולעשותה לדבר מצחיק ובכך לפחות מאיימת ומפחידה, היא מיסודות ההומור האבסורדי. כאן טמונים גם יסודות ההתמודדות וההומור השחור הפועל כמנגנון הגנה והמוכר בכינוי "צחוק תוך דמעה".

"צחוק בדמעה" ביטוי שהפך מעין אות היכר של ההומור היהודי, מילא תפקיד פסיכולוגי חשוב ביותר בתקופת השואה. איחוד שני הרגשות המנוגדים החרדה והצחוק, אפשר התמודדות פעילה. בהחלטה להכניס צחוק למצבים המעוררים חרדה, יש מעבר להתגוננות גם התמרדות. ההומור מילא פונקציות חשובות ושונות בתקופת השואה, כשהעיקרית בהן הייתה מנגנון הגנה.

הומור כמפחית עקה

הומור וצחוק מייצגים מכניזם חשוב להתמודדות עם רבים מהלחצים הפסיכולוגיים שבהם נתקל האדם בימי חייו. ניתן לטעון, שההומור והצחוק ממלאים תפקיד חשוב בשמירה על הבריאות הנפשית והגופנית. רעיון זה אינו רעיון חדש. אימרה עתיקת יומין אומרת "לב שמח ומאושר מרפא כתרופה".

לדעת סולטנוף (Sultanoff, 1995, 1997) ההומור היא השיטה הבריאה ובעלת העוצמה הגדולה ביותר, העוזרת לספק פרספקטיבה על קשיי החיים. לעיתים קרובות מתרחש הומור בשעת משבר. במצבי משבר יש שההומור נחוה ונתפס על-ידי השקועים במשבר, כחוסר רגישות ולעיתים כפוגע ומעליב. מה אם כן מבחין בין הומור בריא להומור מזיק בשעת משבר? בדרך כלל, כאשר ההומור הוא הומור עצמי, הוא מתקבל טוב על-ידי אחרים. כאשר אנו המטרה של ההומור של עצמנו, אחרים שותפים להומור שלנו, כיוון שאין הם מרגישים מאוימים או פגועים ממנו. הומור המכוון אל מצב, גם הוא בדרך כלל מוערך על-ידי אחרים, מכיוון שגם כאן המטרה היא לא אדם אחר או קבוצת אנשים אחרת. הומור המכוון לקבוצת אנשים אחרת יכול להיות פוגע ולא להתקבל יפה כיוון שמטרתו בדרך כלל להשפיל ולבזות את האחר.

אם הומור המכוון למצב הנו בטוח בדרך כלל, מה במשבר גורם לחוות אותו באופן שלילי? האנשים הנמצאים במשבר נוטים להטמיע אותו לתוך הווייתם, כלומר, הם ממזגים את רגשותיהם עם חווית המשבר. אלה המסוגלים לחוש ריחוק מחוויות המשבר, נוטים פחות להטמיע אותו בתוכם. זו אותה קבוצת אנשים אשר יכולה להיעזר על-ידי ההומור. משפט כמו "זה לא היה מצחיק באותו זמן", מראה שהקירבה הנפשית היתרה, מנעה אפשרות להתבונן במצב בהומור, ואילו הריחוק מאפשר זאת.

גם זיו (1981) שערך סדרת מחקרים, הגיע למסקנה שמשנתה האישיות הממלא תפקיד מרכזי בהבדלי ההתנייחות להומור, קשור ברמת החרדה.

ההומור משנה את מה שאנו מרגישים על-ידי כך שהוא עוזר לנו לחוות שמחה. כאשר אנו חווים שמחה רגשות אחרים כדפרסיה חרדה וכעס נעלמים, לפחות באופן זמני. כלומר, אי אפשר לחוות בו זמנית שמחה, כעס ורוגז. השנינה משנה אצלנו את התהליכים הקוגניטיביים, את הערכות או המחשבות על אירועי חיים או מצבים (Sultanoff, 1995, 1997).

קוזינס (Cousins, 1979) בספרו רב המכר "Anatomy of an Illness" מתאר את החלמתו ממחלה ממארת (שיגרון משתק של חוט השדרה), הודות לכמות מסיבית של צחוק וויטמין C, וסיפק ראיה נוספת, לחשיבותו המועילה והמבריא של ההומור והצחוק. רופאיו נתנו לו סיכוי קלוש לחיות. לטענתו, הצחוק וההרגשה הטובה היו האלמנטים הבסיסיים בהחלמתו הכללית.

אם הדיווח של קוזינס על השימוש בהומור כ-antidote לעקה ומחלות היה יחיד, יכול להיות שהיה נשכח בוודאי. אך ספרו פורסם בתקופה בה מספר פסיכולוגים החלו לקחת את ההומור ברצינות. ב-1970 כבר פורסמו מספר מאמרים שעסקו בפונקציות של ההומור, וחיזקו את התגברות תשומת הלב שניתנה להומור על-ידי חוקרים כמו: מיינדס (Mindess, 1971) ופוט (Chapman & Foot, 1976, 1977) וגולדשטיין ומקגי (Goldstein & McGhee, 1972).

שנה לאחר פרסום ספרו של קוזינס, כתב דיקסון (Dixon, 1980) מאמר שבו חיזק את ההשערה של קוזינס, המתייחסת להומור כתרופה לעקה. במאמרו זה מציע דיקסון את ההשערה שהיכולת האנושית הייחודית להשתעשע, מייצגת את המעורבות של מכניזם המחליף את התגובה הפרימיטיבית בתגובה מתאימה יותר לסוגי עקות שבהם האדם נתקל. לדעת דיקסון תגובת ההומור יכולה להיחשב כאלטרנטיבה קוגניטיבית לעקה.

מחקרים על הפוטנציאל הריפוי של הצחוק נעשו בתחום ה - Psychoneuroimmunology.

ברק (Berk, 1989) ביצע מחקר בו הוא הראה שחווית הצחוק מעוררת את המערכת החיסונית ומשתקת את השפעת מדכאי המערכת החיסונית. מחקר זה הוא אחד מיני רבים הנערכים בשטח ה - Psychoneuroimmunology כדי להגדיר את הקשר שבין החוויות הרגשיות שלנו לתגובת המערכת החיסונית שלנו - המגיבה באמצעות המערכת העצבית.

לפקורט ומרטין (Lefcourt & Martin, 1986) ערכו ניסוי כדי לבדוק את השפעת ההומור על הפחתת עקה. התוצאות תמכו בהשערה שהומור מפחית אימפקט של חוויות שליליות על מצב הרוח. נמצא, שיחידים שנטו לצחוק ולחייך במצבים מגוונים, העריכו את ההומור והשתמשו בו כאמצעי להתמודדות במצבי עקה, ביטאו פחות אפקט שלילי של עקה מאלה שלא השתמשו בהומור. ההומור נמצא כאפקט ממתן בצורה משמעותית, בקשר בין אירועים שליליים שהתרחשו לבין הפרעות במצב הרוח. הנבדקים שהיו בעלי ציון גבוה במדד ההומור, השיגו קורלאציה נמוכה בין האירועים בחייהם והפרעות במצב הרוח, לעומת נבדקים עם ציונים נמוכים בהומור. בנוסף לכך, בין הנבדקים שדיווחו על דרגה גבוהה של אירועים בעלי אופי שלילי נמצא ממוצע נמוך בהפרעות במצב הרוח אצל אלה שדורגו גבוה במדד ההומור, לעומת אלה עם מדד נמוך בהומור. במחקר נוסף שערכו לפקורט ומרטין הם בדקו את יכולת הנבדקים לייצר הומור במצב עקה. התוצאות תמכו בהשערה שנבדקים שסיפרו סיפורים הומוריסטיים במצב של עקה אכן משתמשים בהומור בחיי היום יום. תוצאות מחקריהם של לפקורט ומרטין תומכים בהשערה שהומור מפחית אימפקט של עקה. נבדקים עם ציון גבוה בהומור השיגו קורלאציה נמוכה בין ספור אירועים שליליים להתפלגות מצב הרוח מאלה עם ציון נמוך בהומור.

גם במחקר זה נמצא שניצולי השואה שרואינו - שהיו עם חוש הומור, השתמשו בו כאמצעי להתמודדות במצבי עקה מוגברים ביותר.

לעומת מחקריהם של לפקורט ומרטין (Lefcourt & Martin, 1986) הניחו מאגר וקאב

(Mager & Cabe, 1990) במחקרם, שנבדקים בעלי חרדת מוות גבוהה יתפסו את פריטי ההומור שיוצגו להם, כמזכירים את חרדתם זו וימצאו שהם מפריעים להם, ולפיכך פחות הומוריסטיים. תוצאות המחקר הראו שדירוג ההומור היה שונה משמעותית בין שלוש הקבוצות, למרות, שפריטים בעלי תוכן הקשור למוות ופריטים שאינם בעלי תוכן הקשור למוות דורגו כהומוריסטיים באותה מידה. נבדקים בעלי חרדת מוות גבוהה דירגו נמוך יותר את כל הפריטים מבחינה הומוריסטית, מאשר נבדקי שתי הקבוצות האחרות (חרדה ממוות ברמה בינונית ונמוכה). כלומר, יחידים בעלי רמת חרדה גבוהה יחסית, מצאו את פריטי ההומור כפחות הומוריסטיים מנבדקי שתי הקבוצות האחרות. תוצאות אלה מראות שיחידים עם דרגה גבוהה של חרדת מוות מסתכלים אחרת, אולי באופן פחות אופטימי על החיים באופן כללי, והומור בכלל פחות מושך אותם. (בדומה למחקרו של זיו, 1981).

סליי (Selye, 1974) שהכניס את המושג של העקה כגורם אטיולוגי ברפואה, ומחלוצי חוקרי הרפואה הפסיכוסומטית, מבהיר בספרו "Stress without Distress" שאינטרפרטציה של עקה אינה תלויה רק באירוע החיצוני, אלא תלויה גם בתפיסתו ובפירוש שניתן לו. הדרך בה אתה מסתכל על המצב, קובעת את הדרך בה אתה מגיב אליו, כאל איום או כאל אתגר. מכיוון שאנשים שונים מגיבים שונה לאותו אירוע, נראה שיש אנשים המתמודדים עם עקה טוב יותר מאחרים (Kobassa, 1983).

הדגשה כזו על לקיחת פרספקטיבה ומרחק מופיעה גם אצל פראנקל (Frankel, 1969) ומודי (Moddy, 1978). פראנקל אומר שהיכולת לנתק את עצמך מהמצב הגרוע ביותר היא מסוגלות אנושית ייחודית. ריחוק זה מהמצב הגרוע ביותר נובע לא רק באמצעות גבורה, אלא גם באמצעות הומור. מודי טוען שאדם בעל חוש הומור הוא, מי שיכול לראות את עצמו ואת האחרים בריחוק כלשהו. הוא מתבונן בחיים דרך פרספקטיבה שונה, שבה הוא יכול לצחוק ובכל זאת להישאר מעורב רגשית עם האנשים והאירועים סביבו בדרך חיובית. לדעת מודי להומור יש פונקציה של שמירה על ההגיון העצמי, זו הדרך הבריאה להרגיש מרחק בין העצמי והבעיה, דרך של עמידה מבחוץ והתבוננות בפרספקטיבה על בעיותיך שלך.

סולטנהוף (Sultanoff, 1995) טען שיחידים המסוגלים לחוש ריחוק מה מחויות המשבר ונוטים פחות להטמיע אותו בתוכם, יכולים להיעזר על-ידי ההומור. הם משתמשים בהומור במצבי משבר, כדי לספק להם פרספקטיבה העוזרת להם להתמודד רגשית עם המצב. הפרט השקוע במשבר ואינו מסוגל אמוציונאלית להבחין בין רגשותיו כלפי המשבר לבין רגשותיו שלו, אינו מסוגל ליהנות מהומור בזמן משבר. גם רובינסון (Robinson, 1983) טען שבזמנים של משבר וטרגדיה, ההומור היא טכניקה לנטרול המטען הרגשי המתלווה אליהם. ההומור משרת מטרה שימושית לדון במציאות הכואבת של איום או מוות.

לדעת אוקונל (O'Connell, 1976) אדם בעל חוש הומור, מיומן במעבר תפיסתי-קוגניטיבי מהיר במסגרת ההתייחסות. לדעתו היכולת לגמישות כזו בפרספקטיבה, מאפשרת לאדם להרחיק את עצמו מהאיום המידי של העקה, ולהפחית את רגשות החרדה וחוסר האונים המשתקים.

מחקרים על מנגנוני הגנה והתמודדות בשואה

מנגנוני הגנה הם דרכים שהפרט מסגל לעצמו, כדי לעמוד בפני איומים וחרדות. הם אמצעי התגוננות תת-הכרתיים, והאדם אינו מודע לשימוש בהם במערכת ההתנהגותית שלו (זיו, 1996). סגנון התמודדות אישי, היא נטייתו של אינדיבידואל לשימוש דומיננטי וחוזר לאורך זמן, במנגנוני הגנה מסוימים (Perry, 1987, 1989). לפי הלסון (Helson, 1964) אין אנו יכולים להתמיד בלחיות במתח ובסבל רב מדי, זמן רב מדי. לפיכך, אחרי תקופת זמן אנו מסתגלים ומתרגלים לכל מצב, גם הגרוע ביותר, כדי שנוכל להמשיך ולחיות. טימקביץ (תש"ו) "בדפים מברגן בלזן" מתארת זאת כך.

... עשרות אלפים הציפו את ברגן-בלזן. הם ישנו על הרצפה, באוהלים, בצריפים שעוד לא נשלם בניינם וצרו מהכיל את כל ההמונים. תכופות לא הייתה אמת קרקע למשכב. רבים נאלצו לעמוד על רגליהם יומם ולילה. חולי טיפוס, דיזנטריה וגרדת אוכסנו בכפיפה אחת עם הבריאים, היוו פקעת של גופות מלוכלכים ולא רחוצים; שוכנו ללא ריחוק כל שהוא, ללא רווח, דחוקים וצפויים למוות. לגוססים הוקצו "שייבטים" - מיטות החראה - ליד בתי-הכסא. שם, על עירום קרשים, הובא לגמר קיום עלוב של בני אדם בצלם ובדמות. וגם שם, ליד בתי-הכסא, קצר המצע מהשתרע. נסתלקו מן העולם באשר נסתלקו, בצפיפות, מאין מקום לרמ"ח האברים. הנותרים ראו בכך הקלה - פנוי מקומות. ישנו על פגרים, נשענו על פגרים. המוות חדל להיות טרגדיה. המוות לא היה עוד אסון; התרגלו אל המוות כאל תופעה רגילה. התגעגעו עליו. הלפת שקולה כנגד המוות. כל הליכה לבית-הכסא חשיבותה גדולה יותר. מתו למאות ולאלפים מכורסמי פרעושים, כינים ופשפשים מוכים ורעבים עד שטטוש ההכרה. בברגן-בלזן לא היה אפילו צורך בבתי גז. די היה בקרמטוריום. חיסולם של בני אדם הפך חזיון טבעי (עמ' 138).

פטר פישל מגיטו טרזין (נרצח באושוויץ בהיותו בן 15) כתב:

התרגלנו לקום השכם בבוקר. בשבע, ובשתיים-עשרה בשעת הצהרים, ובשבע לפנות ערב לעמוד בתור ארוך, קערה בידינו, ולהמתין שיתנו לנו קצת מים חמים עם מלח או עם טעם קפה, או שמא יתנו לנו קצת תפוחי-אדמה. התרגלנו לישון בלי מיטה, לברך בשלום כל לובש-מדים, לא ללכת על המדרכה, או ללכת דווקא על המדרכה, התרגלנו לסטירות לחי על לא סיבה, למהלומות ולהוצאות להורג. התרגלנו לראות איך מתים אנשים בצואתם. התרגלנו לראות עגלות מלאות מתים, חולים מתגוללים בזהמה ומיאוס, רופאים חסרי אונים. התרגלנו לראות שעה שעה אלפי אומללים המובלים אלינו ושעה שעה - אלף הנלקחים מאתנו (מורשת, 1966).

פראנקל (1970) דיבר על שלושה שלבים בתגובותיו הנפשיות של האסיר על חיי המחנה: פרק הזמן מיד לאחר הכנסתו למחנה, פרק הזמן שבו הסכין היטב עם שיגרת המחנה, והפרק שלאחר שחרורו ויצאתו לחופשי. "...כן, אדם יכול להסכין עם כל דבר, אך אל תשאל - איך" (עמ' 30). פראנקל טען שחוסר הביטחון המוחלט לגבי מצבם של האסירים במחנות הריכוז היווה מחסום בפני יצירת מנגנון הגנה הולם. האפאתיה, קיהיון החושים וההרגשה שלא איכפת לו כלום, אלה היו הסימפטומים שנוצרו בשלב השני של תגובותיו הפסיכולוגיות של האסיר. מאידך הוא מציין, שההתמקדות המובחנת בטוב והישרדות לצורך מטרה, או כפי שהוא קרא לזה "החיפוש אחר המשמעות", הם שעזרו לאסירים להתמודד (עמ' 36).

בטלהיים (Bettelheim, 1960) אף הוא ניצול שואה טען, שהמנגנונים השכיחים ביותר אצל האסירים היו מנגנונים כמו הכחשה ובידוד - ניתוק הרגש, ומנגנון נוסף היה הזדהות עם התוקפן. ההכחשה הייתה לעיתים כה קיצונית, שהיא גרמה להרדמת הרגש ותפקדה כדי להגן על האגו, נגד הסכנה הקשורה בהבעת רגשי עוינות כלפי אובייקט חיצוני. הכחשה כזו התייחסה לעצמי - self, כאילו הוא דבר דומם ולא אדם.

מחקרים רבים נערכו על ניצולי השואה. מרבית המחקרים התמקדו בעיקר באספקטים הפתולוגיים באישיותם של ניצולי השואה. מחקרים מעטים בדקו את התמודדותם בשואה מאספקטים בלתי פתוגניים. להיבט זה שבמרכזו פתולוגיה וחולי אחראים כמה גורמים. בתחילת שנות ה-50 החליטה ממשלת גרמניה להעניק פיצויים לקורבנות השואה. הפיצוי היה אמור להינתן לאלה שהשואה פגעה ביכולתם להתפרנס בצורה מלאה.

הצורך הפרוזאי להוכיח נזקים כדי לתמוך בבקשה לקבלת פיצויים, הביא את אנשי בריאות הנפש לתהות על האפשרות, שעבור הניצול "השואה לא הסתיימה", וגרם לעסוק אינטנסיבי בנזקים הגופניים והנפשיים שסבלו הניצולים, כחלק מתהליך קבלת הפיצויים. משפט אייכמן העניק הכרה לסבל הנמשך של הניצולים. סיבה נוספת היא, שמספר לא מבוטל של ניצולים נזקק לעזרה נפשית במוסדות לבריאות הנפש. סיבות אלה הביאו את הממסד המקצועי הרפואי ובתוכו את זה הפסיכיאטרי, למפגש אינטנסיבי עם ניצולי השואה ומצוקותיהם (נדלר, 1995).

הביטוי למפגש זה הוא מושג "סינדרום הניצול" או "סינדרום מחנות הריכוז", שעליו כתב ניידרלנד. ניידרלנד (Niederland, 1968) טיפל באלפי ניצולים וזיהה קבוצת סימפטומים שהופיעה באחידות ובשכיחות אצל ניצולי השואה. קבוצת סימפטומים זו כללה: מצבי חרדה, דיכאון כרוני, כאבים ראומטיים שונים, כאבי ראש, גב, הפרעות בעיכול, נטייה לבידוד ולנסיגה, עצב אילם, סיטי לילה, תחושת אשמה וחוסר יכולת ליהנות, התעסקות מתמדת בזיכרונות ועוד. חוקרים נוספים מצאו סימפטומים דומים (Meerloo, 1969; Chodoff, 1975, 1970; Krystal-Niederland, 1968).

עצם השימוש במונח "סינדרום", מקפל בחובו את רוח העיסוק בנושא באותה תקופה. "סינדרום" הוא מונח רפואי הבא לתאר אוסף של סימפטומים שביחד מגדירים מצב כזה או אחר של חולי וחוסר תפקוד. רוחו של הדיון מלמדת הטיה אפשרית של אנשי בריאות הנפש שהתמקדו במה שהיה קרוב ונגיש להם, אותם מעטים שסבלם היה גדול עד כדי כך שנזקקו לטיפול ממושך או אפילו אשפוז. מתוך הסתכלות באותו מיעוט הונח המסר למושגים כמו "סינדרום הניצול" והמשמעות הנלווית, שכל הניצולים סובלים במידה זו או אחרת ממופעיו של אותו סינדרום. אלא שבאותה עת ממש עסקו רוב רובם של הניצולים בבניית חייהם תוך הפגנת כוח ועוצמה על אף החוויות הנוראיות שעברו (נדלר, 1995).

גם כהן (Cohen, 1953) שחקר ניצולי שואה הגיע למסקנה, שאי אפשר לדעת מה איפשר לאנשים לשרוד את השואה. הוא ברח להכללות על ניסים ועל יכולת ההסתגלות הבלתי מוגבלת של האדם. לטענתו, התמודדות אישית שיחקה תפקיד חשוב, באם האסיר יחיה או ימות. אחת הביקורות הנוקבות על מחקרים אלה הייתה, שרשימת סימפטומים אלה הובחנה אצל ניצולי שואה שהגיעו לטיפול נפשי, או ששהו בבתי חולים לחולי נפש.

מחקרים מאוחרים יותר הצביעו על חוסר עקביות באשר למאפיינים של ניצולי השואה (שפיר, הירש ושפס, 1975; בן שושן, 1985; Kestenberg, 1972; Shanan & Shahr, 1983). חוקרים אלה טענו שאי אפשר להתייחס אל ניצולי השואה כאל קבוצה הומוגנית, אלא יש לייחס חשיבות יתר, לגורמים ולמאפיינים אינדיווידואליים של הניצולים.

לטענת מטוסק (Mattusek, 1975) אין בנמצא סינדרום ספציפי של מחנות ריכוז. לדעתו, הטראומה של השואה יכולה להתבטא באופנים שונים, אצל ניצולים שונים. עוד הוא טען, שיכולתם של ניצולי השואה להתמודד עם טראומת השואה, קשורה בחייהם שלפני השואה, באישיותם ובמרכיבים חברתיים רבים. לפיכך, ניתן להניח שההתייחסות לעקה, הייתה שונה אצל ניצולים שונים ולכן גם ההתמודדות עם חוויות השואה, הייתה שונה.

אטינגר (Eitinger, 1981) סובר אף הוא, כי הכללת הממצאים לגבי כלל הניצולים מתעלמת מהעובדה כי הניצולים נבדלים זה מזה במאפייניהם האישיותיים, ובסוג האירועים שחוו לפני השואה ובזמן השואה. מה שמצביע על כך שטראומת השואה אינה יכולה להיות אחידה עבור כל הניצולים במידה שווה.

אורנשטיין (Ornstein, 1981) הדגישה את הכוחות המבריאים של נפש האדם והצביעה על ניצולים שהסתגלו לחיי המחנה אך שמרו על core self. הם השתייכו לקבוצות קטנות שדאגו והגנו אחד על השני. גם דניאלי (Daniely, 1981, 1982) ודוידסון (Davidson, 1980) סבורים שאין קשר בין הינצלות מהמחנות להתפתחות מחלה פסיכיאטרית. לדעתם, התמודדות הניצולים תלויה בין השאר במערכות ההגנה שהשתמשו בהם עוד לפני השואה, בחוזק האגו, ובגילו של הניצול בשעה שהיה בשואה.

סיכום:

המחקרים המאוחרים שנערכו על ניצולי השואה, מדגישים את ההבדלים האינדיווידואליים הרבים הקיימים ביניהם בין השאר במאפייני אישיות ובכוחות ההתמודדות ומצביעים על קיומם של מגוון כוחות נפשיים-פנימיים שסייעו, הן להישרדות במחנות והן ליכולת השיקום של הניצולים, לאחר השואה.

מחקר זה עוסק בכוחו המבריא של ההומור בשואה, ויכולת ההתמודדות של ניצולי השואה באמצעותו. תוצאות מחקר זה תומכות במחקרים הקודמים המדגישים את ההבדלים האינדיווידואליים בין ניצולי השואה ובדרכי התמודדתם. קיימות עדויות רבות שהיהודים בשואה השתמשו גם במנגנוני הגנה בלתי פתוגניים כמו הומור, ואמנות, על מבעיה השונים. השימוש במנגנוני הגנה בלתי פתוגניים בשואה מטרטם הייתה אחת: לאפשר ליהודים, כפרטים וכעם, התמודדות קלה יותר עם ההשפלות, הדיכוי והזוועות, אשר עמם נאלצו להתמודד בכל רגע משעות היממה, ובמקביל, להיאבק בהם ולשמור על כבודם העצמי והלאומי. אלה היו כלי הנשק הרוחניים והנפשיים שעמדו לרשותם, וזו הייתה אחת מצורות המאבק שלהם.

הומור וצחוק בשואה

תמיד שאלתי את עצמי מהו,
בעצם, ההומור היהודי...
זו מעין דרך לצעוק (גארי, 1988).

אין חילוקי דעות לגבי כוחם המחזק והמבריא של ההומור והצחוק, אבל האם ההומור והצחוק יכולים לחזק באירוע טראומטי קיצוני כמו השואה? האם משהו קטן כל כך, יכול להקל מהנטל של משהו ענק כל כך? התשובה היא בהחלט כן, אבל לא אצל כולם.
פראנקל, (1970) כתב בספרו "האדם מחפש משמעות":

...הניסיון לפתח חוש-הומור ולראות דברים באור הומוריסטי, היה בבחינת להטוט שאדם לומד בשעה שהוא מסגל לו את אמנות החיים. על-פי אמנות-חיים זו אפשר לנהוג גם במחנה ריכוז, על אף הסבל הממלא את ההוויה כולה רגע-רגע ושעה-שעה. אמשול משל: סבלו של אדם דומה להתנהגותו של הגז. אם יכניסו כמות של גז לחדר ריק, ימלא הגז את החדר כולו בצורה שווה ויהיה גודל החדר אשר יהיה. כיוצא בה, הסבל ממלא את נפש האדם ואת תודעתו, ואחת היא אם הסבל גדול הוא או קטן. הרי ש"שיעור - גודלו" של סבל האדם אינו אלא יחסי. מכאן שדבר פעוט-ערך מאד עשוי לעורר את הגדולה בשמחות... (עמ' 61).

בזמנים אפלים הצחוק וההומור מקלים את המשא והנטל, וזו אולי הסיבה העיקרית מדוע רינגלבלום (1992) כלל ברשימותיו כל כך הרבה בדיחות שאפשרו לאנשים להמשיך ולחיות בגיטו.

הומור עצמי, הומור שחור וביטויים אירוניים רווחו בין היהודים עוד לפני עלות היטלר לשלטון ולא חסרו גם בגיטאות ובמחנות הריכוז וההשמדה.

בכנס חוקרי השואה שנערך ב"יד ושם" בנושא "העמידה היהודית בתקופת השואה" אמר בלומנטל (תש"ל):

...בראשית הייתה המלה המדוברת, המהפכנית. עוד לפני עלות היטלר לשלטון, כבר יצאו נגדו המלה היהודית והבדיחה היהודית. דבר זה הלך וגבר תוך מהלך המאורעות ונמשך עד סוף הקריירה שלו. אין לך אמצעי יעיל יותר במלחמה נגד דיקטטור, אם אין כוח פיזי להרחיקו, מאשר לשים אותו ללעג. על מידת החשיבות של הבדיחה בימי הכיבוש מעידה העובדה, כי התנועה המחתרנית הפולנית העריכה את הפצת הבדיחות והקריקטורות על חשבון משטרו של היטלר, כחבלה זוטא. גם באותם ימים גם יצאו לאור פרסומים פולניים הומוריסטיים. מי שידע בכמה קורבנות הייתה כרוכה הוצאת כל חוברת מחתרנית, יבין את החשיבות שייחסו לדבר. סופר פולני אשר ייחד את דיבורו על כך אמר, כי ההומור הוא אחת הצורות של התגוננות אזרחית. כדאי להדגיש, כי העיתון המחתרני של השמאל בגיטו וארשה "מארגן פרייהייט" היה מפרסם כמעט בכל גיליון בדיחה, או כמה בדיחות, תחת הכותרת "א פאליטישער וויץ" בשנים 1941-1942, בטענה שבפני הבדיחה הפוליטית נשאר הפוליטיקאי חסר אונים. שירים וקריקטורות פוליטיות יש לנו אפילו ממחנה המוות אושוויץ.

כדאי גם לציין כי חלק מהעיתונות המחתרתית הפולנית נדפס בגיטו וארשה דווקא, וכי בחורות ובחורים יהודיים השתתפו בהפצת עיתונות זו (בלומנטל, תש"ל, עמ' 38, 39).
ואולי כאן המקום להזכיר קטע מנאומו של היטלר מ - 30 בינואר 1939:

...ודבר אחד הייתי רוצה לומר ביום זה, הראוי לזכירה לא רק לנו הגרמנים: במרוצת חיי הייתי לעיתים קרובות נביא ולרוב לעגו לי. בימי מאבקי לשלטון היה זה, בראש ובראשונה, העם היהודי שקיבל נבואותיי בהתפרצויות צחוק, כאשר אמרתי שיום אחד אקבל על עצמי את הנהגת המדינה והעם הגרמני ואז אפתור, בין היתר, גם את הבעיה היהודית. סבורני שגלי צחוק אלה של היהדות כבר נחנקו בינתיים בגרונם... (ארד, גוטמן, מרגליות, תשל"ח).
...היטלר, בנאום החשוב והאיום ביותר שנשא בשנה שפרצה המלחמה, מתייחס לצחוקם של היהודים עליו, מה שמלמד שהם אכן כולם צחקו וצחקו הרבה, וזה הרגיז אותנו וכנראה גם השפיע וגרם לתגובה... ההומור היה הוראה פנימית שעזר לאנשים לשרוד. יש מנגנון הגנה שמגן מפני טירוף או ייאוש מוחלט, וכושר הראייה והתייחסות מתוך הומור, לראות את המגוחך, הוא המסייע לעמידה וליכולת להתמודד עם הבלתי אפשרי לכאורה של האכזריות והאימה. אבל לפעמים קורה שרואים לקוי עם הצדדים המגוחכים והסאטיריים ושוברים את הקשה ביותר והאכזרי ביותר על-ידי הבזקות כאלה (פרופ' גוטמן, מתוך הראיון¹).
קפלן ביומנו "מגילת יסורין, יומן גיטו ורשה" (תשכ"ו) כותב ב - 15.5.40

לכשהנאציזם יעבור מן העולם - תקופתו וכל המאורעות שהתרחשו בה, שבאו ממנו ועל ידו, כשם שההיסטוריון לעתיד ימצא בהם טרגיזם כך ימצא גם קומדיזם, חומר רב להיתול וללעג הרבה. ואין תמיהה בדבר. העריצות אינה אלה תופעה פסיכופטית. ופסיכופטיה אינה אלא מחלת הנפש. ונשמה חולה יוצרת אורה של הומור, של דמעות מתוך צחוק; היא גורמת לעובדות שבמהותן הן טרגיות, אלא שבהתרגשותן הן מקבלות עבור צורה ומעוררות צחוק ואינן אלא חומר לבדיחה תיאטרלית (עמ' 240).

וכך כתב קפלן (1982):

סם חיים שעודד את היהודי לאין ערוך והיה לו למשיב נפש באותם ימי שואה ומשואה - היה ה"קול יעקב". המימרות וההלצות שהומצאו, הופרחו והתפשטו בקרב המעונים, היה גלום בהן, מרפא פלא למרודים ושבורי הלב... השנינות העממית, אגב חידושי הלשון, לא פסקו בגיטו ובקאצטים, אף בנסיבות החמורות ביותר... (עמ' 18, 19).
ניצולי שואה רבים מציינים מפורשות ביומניהם או בזיכרונותיהם שההומור עזר להם להתמודד עם המצוקה שחוו (ברג, 1941; Bettelheim, 1979; Fackenheim, 1973).
סלייר (Salier, 1995) מתארת בספרה את תפקידו התרפויאטי של ההומור ומציינת מפורשות, שידידתה שהייתה "ליצן המחנה", הפכה את החיים במחנה לנסבלים, בזכות ההומור שלה.
"מטורף ככל שזה ישמע, היו צדדים מצחיקים אפילו באושוויץ... הצחוק הזמין בדרך-כלל ענישה או מוות. אך היותך בעל חוש הומור, הייתה קריטית להישרדותך" (p.61,62).

¹ דברי המרואיינים מובאים כלשונם. קטעים רלוונטיים נוספים מהראיונות, ראה בנספחים.

גם ברג (1945, 1941), ביומן גיטו וארשה שלה כותבת:

"...הצגות ההומור זוכות תמיד להצלחה רבה. בתחילה לא יכולתי לשאת את בדיחותיהן, שנסובו על המאורעות הטראגיים ביותר בהווי הגיטו, אך קימעה-קימעה נוכחתי, כי בהן בלבד נמצאת תרופה לתחלואינר" (עמ' 101).

טימקביץ (תש"ו) בספרה "גם שם היו חיים - דפים מברגן בלזן" כותבת:

...המימרה 'תנאים קשים או שהם מחסלים או שהם מחסנים' באה כאן על אישורה. נמנית על

המתחסנים. אף על פי כן, השתוקקתי לא פעם למות לתקופה קצרה או לחלות במחלה קשה הנוטלת את ההכרה. לא להגיש מאומה, לא לחשוב מאומה. אך המציאות טפחה על פני. צלילות דעתי הייתה מופתית. התחזקתי בתוכי. לא אבד לי חוש ההומור; אדרבא, הוא חודד הודות לתוספת הציניות והודות לפרינציפ 'אל דאגה' (עמ' 85).

מססון (1990) בספרו על מחנה ברגן בלזן כותב:

"...ולמרות הכל! ההומור היהודי נשאר בלתי מנוצח, גם אם היה לעיתים הומור של עץ תליה" (עמ' 308).

פראנקל, (1970) מתייחס לעניין זה:

...העובדה שהיה במחנה-ריכוז משהו מעין אמנות, דיה להפתיע אדם מבחוץ שלא הכיר מציאות זו. אך הוא יתמה עוד יותר לשמוע, כי גם חוש-ההומור לא היה חסר במחנה. כמובן, רק נצנוצים קלים של הומור, ואף הם לשניות או לדקות מעטות בלבד. מן המפורסמות, כי ההומור, יותר מכל דבר במערכי-לב האדם, עשוי להתקיים בתוך שוויון-נפש ומסוגל להתעלות מעל כל סיטואציה ולו אך לשניות ספורות. למעשה, לימדתי אחד מידידי שעבד על-ידי באתר הבנייה, כיצד לפתח חוש הומור. הצעתי לו שנבטיח זה לזה לבדות יום-יום סיפור מבדח אחד, לפחות, על מקרה שעשוי לקרות למחרת שחרורנו. הוא היה רופא ועבד בשעתו אסיסטנט בסגל בית-חולים גדול. ניסיתי להעלות חיוך על שפתיו על-ידי שתיארתי באוזניו, איך לא יוכל להינתק מהרגליהם של חיי המחנה בשובו אל עבודתו הקודמת... יש והאסירים היו ממציאם סיפורים משעשעים על העתיד. למשל היו מתנבאים שבסעודה שלעתיד לבוא יהיו עלולים לשכוח את עצמם בשעת הגשת המרק ולבקש מבעלת-הבית לצקת להם מרק "מן הקרקעית" (עמ' 60-61).

בורביץ (Borwicz, 1947) כותב בספרו שלבדיחות נועד תפקיד גדול וחשוב. לדעתו, מיום כניסת הגרמנים לפולין נוצרו אמירות חדשות, מושגים ובדיחות בהתאם למצב ולציפיות לשינויו של המצב. ההומור והבדיחות נועדו לא רק להצחיק ולשעשע, כי דבר לא יכול לשעשע בכאלה נסיבות ואירועים. הן אפשרו מחשבה ערה ומבט מפוכח יותר על הנעשה, לעג מול אימה וסכנה מתמדת, ובדרך זאת הקטנת האימה והפחד. הן אפשרו לחוש שעודנו בני אדם, למרות עוצמתו האדירה והשטנית של הכובש. הן הזכירו ערכים ומוסר מפעם, הן עודדו וחינכו, הפכו לנשק ולסלילת דרך למרד גלוי. בתחילה היה זה מרד לא גלוי. הוא בא לידי ביטוי בלשון, בעוקצנות ובבדיחות נגד הגרמנים. אפשר לתת אין ספור דוגמאות לכך, מכל מקום בו הוחזקו היהודים, מהגיטאות ועד למחנות ההשמדה, באושוויץ למשל ענתה אסירה לחברתה לשאלה אם היא מאמינה בחיים שאחרי הקרונות - אחרי המוות: "נפגש כשני סבונים בחלון ראוה", או למשל השיר שדקלמו ושרו בזמן ביצוע עבודות פרך: "יחלוף הסתיו האביב יגיע ועלינו יצמחו עשבים" ... ועוד הרבה דברים דומים.

...בריוזים העצובים האלה צמח ההומור או נכון יותר הברקות מתוחכמות. אין זה פרדוקס. יש בכך הגיון עמוק. להומור הזה היה תפקיד מוגדר ורב ערך. הוא היה סוג הגנה עצמית נפשית. מבול האכזריות פגע ביכולת להבין את המתרחש. קשה היה להבדיל בין גודלם ומורכבותם של האירועים והגורמים השונים. הכל נחת על הראש ונשפך למסה אחת אדירה ואיומה שלא ניתנת להפרדה. דברי הומור אפשרו ללעוג ולגחך מפרטי מציאות שונים לבודד אותם ולצחוק מהם, עזרו לראות כל מצב לגופו של דבר בנפרד, ולהקטין את משקל המכביד. יש על כך דוגמאות רבות ביומנים למיניהם (בירנבאום, 1987).

שונות איכות הצחוק במחנה בהשוואה לחוויות קומיות בעולם החופשי יכולה למצוא ביטוייה בכך שסיטואציות קומיות וחוויות המעוררות צחוק הופיעו בהקשר לרגשות השליליים והכואבים ביותר. זוהי ייחודיות המאפיינת את הצחוק בגיטאות ובמחנות. הוא נוצר במצב פתולוגי של איום מתמיד על החיים ועל הבריאות, במתח עצבים מתמיד ולעתים מסיבות שאינן ניתנות להשוואה, שבתנאי חופש היו מעוררות רגשות של בהלה ודחייה. במחנות, אסירים חדשים הגיבו לסיטואציות שעוררו את הצחוק הפתולוגי הזה ברגשות של אימה ותימהון. רק לאחר תקופת הסתגלות ארוכה הם התאימו את עצמם לצורות התגובה של האסירים הותיקים. במצבים של מתח נפשי קיצוני גרם הצחוק לרגשות הקלה והתפרקות ממתח. האסירים היו מודעים לתפקיד החשוב הזה של ההומור ולמרות היותו מר ומקאברי, ציפו להופעתו. תודות לכך זכו לפופולריות רבה אנשים בעלי חוש הומור, יוצרי ומבצעי בדיחות, אנקדוטות, ביטויים קולעים, וכן שירים עליזים, פזמונים, טכסטים במופעים אומנותיים וקריקטורות על נושאי המחנה או על נושאים המזכירים את הרגעים השמחים וחסרי הדאגה בחיי החופש.

אחד התפקידים הנוספים של ההומור במחנה הוא פעולתו הלימודית-דידקטית, הנחוצה קודם כל לאסירים החדשים. ההומור והצחוק בגיטאות ובמחנות היו תופעה בעלת איכות ייחודית, הנמצאת מחוץ לחוג המחקרים של תיאורטיקני ההומור (Jagoda, Kłodziński, Masłowski, 1973, 1981; ; (Dziemidok, 1967).

בגיטו טרזין התפרסם באופן קבוע שבועון סאטירי שנקרא "Salom na patek" - "שלום ליום שישי". וכך כתב רעים (1991).

...אי אפשר היה שלא לצחוק למקרא הרשימות הסרקסטיות והקריקטורות המלוות אותן. הצחוק

המתעורר כיום הן אצל אנשים שהאווירה של גיטו טרזין לא מוכרת להם והן אצל אלה שחוו אותה על בשרם, מוכיח שלהומור השחור של חברי המערכת היה קיום מעבר לזמנים. ערכו קיים גם כיום. ...תערובת של התבדחות מאקאברית כנהוג בבדיחות יהודיות של לעג לרש ולעג לחזק המדכא, כמיטב המסורת הצ'כית, השוויקית חברו לסרקזם משתולל, ששמר על מלא עוצמתו, למרות שמרבית הכותבים והקוראים של שלום ליום שישי הגיעו זמן קצר אחר הופעת 16 הגיליונות של העיתון, אל התחנה הסופית. במקום אנחות ממוות בלתי נשמעות, הם הותירו אחריהם עדות של צחוק פרוע שאין לו קץ (עמ' 69).

אומרת עליזה בראיון:

...בטרזין היה עיתון סאטירי הוציאו את העיתון הזה פעם בשבוע קראו לו "שלום ליום שישי", בעיתון הזה עשו צחוק מכל הדברים האקטואליים שנעשו בגיטו, זה היה עיתון סאטירי למעשה, ממש טוב. הוא יצא כל יום שישי בכמה עותקים, אנשים ככה קראו ומסרו את זה הלאה. אני לא הכרתי את האנשים שכתבו את זה, אבל אני יודעת מי הם היו זה היה אוואלד באואר שהיה העורך הראשי. זה הכל היו דברים אקטואליים שמי שלא היה שם לא יבין את זה. הם צחקים למשל, אם צריך להיות יום חופשי ביום שישי שבת או ביום ראשון (צוחקת) כן, כל מיני. קשר אוטובוסים בין פראג וטרזין. (צוחקת). כן, יש פה קריקטורות. יש כאן בעיקר התייחסות למצב. מודעות קטנות, זה כבר הוציאו מכל מיני עיתונים אפשריים. מה הגברת האלגנטית צריכה לקחת לדרך לטרזין. הם עשו עבודה גדולה. ממש. איפה מצאו כל הדברים האלה, מי יודע.

סיכום:

רובינסון (Robinson, 1983) טען שבזמנים של משבר וטרגדיה ההומור היא טכניקה לנטרול המטען הרגשי המתלווה אליהם. ההומור משרת מטרה שימושית לדון במציאות הכואבת של איום או מוות. בזמנים אפלים הצחוק וההומור מקלים את המשא והנטל גם אם הוא עצום כמו שהיה בשואה. שונות איכות הצחוק במחנה בהשוואה לחוויות קומיות בעולם החופשי יכולה למצוא ביטוי בין השאר בבעיה הבאה. דז'מידוק (Dziemidok, 1967) מבטא את אחת ההשקפות הראשיות שלו כך. לדעתו, אין לתלות את ההומור בגורמים של הנושא בלבד, ואף לא בגורמים של הנושא בלבד. על קיום ההומור בצורה מלאה אפשר לדבר רק כאשר מתקיימת הרמוניה מסוימת בין גורמי הנושא והנושא. ראשית חייב להופיע נשוא בעל תכונות שאינן תואמות לתכונות סוציאליות נורמליות, המוכרות על ידי הנושא, או להרגלי הנושא, לתחושת הנורמליות שלו, ולכן הוא מזוהה על ידי הנושא כדבר אנורמלי, בלתי הגיוני. אך זו חייבת להיות אי נורמליות שאינה פוגעת בביטחון העצמי של הנושא, שאינה מעוררת פחד או רגשות עזים אחרים, כמו רחמים, השתתפות בצער, כעס, זעם, בוז, סלידה וכד'. עוצמה רבה של רגשות אלה יכולה למנוע אפשרות הופעת חוויית ההומור. מהחומר הנוגע להומור בשואה אנו נוכחים לדעת, שסיטואציות קומיות וחוויות המעוררות צחוק הופיעו בהקשר לרגשות השליליים והכואבים ביותר. זוהי ייחודיות המאפיינת את הצחוק בגיטאות ובמחנות.

הפונקציות של ההומור בשואה

בניגוד למנגנונים אחרים שביסודם גישה סבילה, מתגלה בהומור גישה פעילה המשלבת את הדמיון וההזיה עם המציאות. הפנטזיה בהומור מבוקרת וזמנית (זיו, 1986).
 בהימצאו במצב קשה האדם יכול לבחור באחד ממנגנוני ההגנה הפסיכולוגיים הבאים:
 השלמה: "זהו גורלי, כך נגזר עלי ואין לי ברירה אלא להשלים ולקבל את המציאות המרה"
 זהו מנגנון שאינו יכול אלא להשרות עצב ודיכאון.
 בריחה אל הפתולוגיה: כאשר אין האדם יכול עוד לסבול את המציאות, הוא יוצר מציאות אחרת, עולם המובן רק לו עצמו ונראה בלתי מציאותי לסביבה ושוקע בו. שקיעה זו היא אחד ממנגנוני הסכיזופרניה.
 הכחשה: "זה לא קיים, אין דבר כזה, זה לא יכול להיות לכן זה לא קיים".
 הומור: בנוסף למנגנוני הגנה אלו ולרבים אחרים ניתן להתייחס גם להומור כאל מנגנון הגנה.
 זיו (1984, 1996) מחלק את הפונקציות של ההומור לחמש קבוצות עיקריות:

1. הפונקציה התוקפנית של ההומור הכוללת שני סוגים:
 - א. הומור מתוך הרגשת עליונות
 - ב. הומור מתוך תסכול
2. הפונקציה המינית של ההומור
3. הפונקציה החברתית של ההומור
4. הפונקציה של ההומור כמנגנון הגנה הכוללת שני סוגים:
 - א. הומור שחור
 - ב. הומור עצמי
5. הפונקציה האינטלקטואלית של ההומור

רוב המסרים ההומוריסטיים ממלאים אחת או יותר מפונקציות אלה.

בפרק זה יובאו היגדים ואפיזודות הומוריסטיות, בדיחות, וסיטואציות סרקסטיות ומאקאבריות, כפי שבאו לידי ביטוי בסקירת הספרות, בהתייחסן לפונקציות הרלוונטיות השונות.

היגדים ואפיזודות הומוריסטיות, בדיחות, וסיטואציות סרקסטיות ומאקאבריות, כפי שבאו לידי ביטוי על-ידי ניצולי השואה המרואיינים, בהתייחסן לפונקציות השונות, מובאים בפרק התוצאות.

1. הפונקציה התוקפנית של ההומור

תוקפנות היא מונח כללי ביותר למגוון רחב של פעולות הכוללות התקפה, עוינות וכו'. תוקפנות שייכת לדחפים האינסטינקטיביים של בני האדם. לרוב היא משמשת לאותן פעולות שאפשר להניח כי מניעים אותן פחד או תסכול. כל חברה יודעת שביטויי תוקפנות בתוכה עלולים לגרום להרס פנימי, ומקיימת מערכת חוקים האוסרת על גילויי תוקפנות. יחד עם זאת, החברה יודעת שרצוי למצוא דרכים לביטוי של דחף זה, שאינן מסכנות אותה. לפיכך כל חברה מעצבת לעצמה מנגנונים לשחרור תוקפנות בדרך מקובלת, מעין "שסתומי לחץ". אחת הדרכים שבה מאפשרת החברה ביטויי תוקפנות הינה ההומור (זיו, 1996).

בתקופת השואה ההומור והצחוק הפכו לצורך לתיעול השנאה אל האויב. הם הפכו להיות הקטליזטור לביטוי הכעס והמרירות (Rubin, 1979).

לעניין הצחוק במחנה נקשר גם דבר תחבולות שונות שכוונו על ידי האסירים הן במטרת הגנה עצמית והן במטרת מלחמה בשלטון הגרמני. תחבולה מוצלחת השפיעה על הרמת המוראל, גרמה לסיפוק לא פרופורציונלי לתוצאה האמיתית, הפכה לנושא סיפורים עליזים, גרמה צחוק עם בוז לנאיביות ולפרימיטיביות של התליינים השנואים (Jagoda, et al., 1973, 1981). הביטוי "לארגן" שרווח במחנות הריכוז וההשמדה, הוא דוגמה לתחבולות אלה.

הפונקציה התוקפנית של ההומור כוללת:

א. הומור מתוך הרגשת עליונות

ב. הומור מתוך תסכול

א. הומור תוקפני - דרך להשגת עליונות

תיאוריות העליונות שנסקרו בהרחבה בפרק התיאוריות, הן המתאימות ביותר להסברת הפונקציה התוקפנית של ההומור כדרך להשגת עליונות. ניתן לראותן כמתייחסות לסוג מסוים של הומור, והוא ההומור האגרסיבי או העוקצני. הצחוק עליו מבוססת העליונות הוא הומור של לעגנות, לגלוג וגיחוך. צורה זו של הומור דורשת מאלה הצוחקים מהבדיחה, לראות את עצמם כטובים יותר מאשר קורבן הבדיחה.

מנקודת המבט של תיאוריות העליונות, האפקט המועיל והמבריא של ההומור, נובע מתגבורם של רגשות הערכה העצמית והכוח הפנימי המכשילים את האיום באמצעות ההומור. ניתן להגיע לעליונות על-ידי הורדת אחרים מעליונותם. כאשר הצלחנו לגמד את כוחו או מעמדו של האחר, כאילו העלינו עצמנו בהשוואה אליו. הדבר מעניק הרגשת עליונות מדומה ורגעית, אך בכל זאת זוהי הרגשה מהנה. ההומור התוקפני המונע על-ידי הצורך בתחושת עליונות, אינו מבוסס רק על התקפת דמויות שמצטיינות בטיפשותן, אלא מאפשר גם לבטא עוינות כלפי אלה השווים לנו במעמדם ואף העולים עלינו. ההומור מסווה את התוקפנות כך, שאין אנו ערים תמיד לאלמנט העוין שבו (זיו, 1996).

אוברדליק (Obrdlik, 1942) שחקר את תפקיד ההומור בצ'כוסלובקיה הכבושה, מצא שאנשים החיים בחוסר ביטחון מוחלט באשר לחייהם ולרכושם, מוצאים מפלט בהמצאה והפצת לחישות של פרופגנדה נגדית, אנקדוטות, ובדיחות על מדכאים. הוא מצא שהומור בעל מאפיינים כאלה, הוא תמיד מכוון ובעל השפעות חיוביות על המספרים ושליליות על אלה שאליהם הוא מכוון. למדוכאים הוא משמש לחיזוק ולהעלאת המורל והתקווה. ההומור הפך להיות אמצעי לפיצוי, שהפך את הפחד והטרגדיה להיראות כזמניים, ושימש אמצעי לשליטה על התנהגותם. אוברדליק טען עוד שהבדיחות סימלו התנגדות, העניקו הקלה לצ'כים והרגיזו את הנאצים. גם סטוקר (Stokker, 1997) שחקרה את תפקידו של ההומור בנורבגיה הכבושה טוענת, שהסאטירה במדינות תחת הכיבוש הייתה צורה של התנגדות העם כולו, ושימשה כנשק אדיר בקרב נגד הנאצים.

לפי פרויד (Freud, 1905, 1916) בדיחות סובייקטיביות, אגרסיביות, גסות או ציניות גורמות הנאה לשומע, משום שהן מספקות בצורה מעודנת, את המיניות או העוינות הטבועה בכל אחד מאתנו, בלי לעבור על איסורי הסופר-אגו - הודות לטכניקה שלהן - וכך חוסכות את האנרגיה הנפשית הנחוצה כדי להתאפק. אם נשתמש בהבהרה הפסיכואנליטית הזו בהקשר למצבם של היהודים בשואה, אזי הצחוק בגיטאות ובמחנות הריכוז, אשר עידן את הרגשות השלייליים של הפחד, האדישות או הבהלה, יתקשר בצורה סיבתית עם הרגשות התת-הכרתיים של עוינות ורצון לנקמה. רגשות שלייליים אלה היו קרובים לפני השטח אצל אסירים רבים, והתפרקו בקלות תודות לעמדת הבוז כלפי התליינים. הצחוק בגיטאות ובמחנות היה נשקם של אלה, שחייהם היו תלויים לחלוטין בתליינים, ובהיותם חסרי אונים לא יכלו למרוד ולהתנגד. הפעלת ההומור נגד היטלר ותלייניו, נתנה דרור לרגשי הנקם והבוז, וגרמה ליהודים לראות בהומור ובצחוק נשק יעיל. היה זה ניסיון הגנתי להתייחס לדברים בהרחקה מסוימת, בפרספקטיבה המשמשת להגנה - דרך לשלוט במצב שאין בו שליטה, ובנוסף, התחושה שאני היהודי שווה יותר ונעלה עליך התליין הגרמני.

ההומור התוקפני לא היה רק כלפי התליין הגרמני. כעס רב הצטבר בקרב היהודים כלפי הפרומיננטים - היהודים ממלאי התפקידים השונים, שמילאו אחר פקודות הגרמנים ונהנו מחיי מותרות, הוללות וכל טוב. מעדותו של קאופמן מונייק¹ (ארכיון יד-ושם M49/1311) מגיטו לודז': ... לבית מלאכה זה הביאו נעליים שלמות ותוצרת עור אחרת, אותם החרימו במרכזים מסוימים של היהודים בכל Wartheau וכפי שאני מבין היום, בתאי הגזים בחלמנו... פה נשים מיינו את המשלוחים ובאחדים מהם התחילו לחפש זוגות. את הזוגות האלה, אחרי תיקונם סידרו לפי סוגים. את סוג א' לקחו לעצמם הגרמנים. את סוג ב' לקחו ברצון גברות ואדונים שלנו מהכנופיה השלטת... פה, בבית המלאכה הזה, התחלתי למעשה להשתכנע על מה שדיברו בנקודות הגז, על פרוטקציה. ראיתי גברות אלגנטיות, אשר האלגנציה שלהן לא נפלה בשום אופן מהתלבושות בערים הגדולות לפני המלחמה.

¹ תרגמה מפולנית הלינה ברקני.

הגבירות הגיעו... ויצאו עם הנעליים היפות ביותר אשר מוצאן מווינה, פראג או בריסל. לעומת זאת, כאשר יצאתי מהעבודה בשעה 5, ראיתי נשים חיוורות אשר בקושי סחבו רגליים נשים בכפכפי עץ. או! כמה שחלמתי להגיע לשחרור מהגיטו. אז הפושעים, בני עמנו ירגישו את כל הכעס, אשר גאה בלבבות של אלפי יהודים נגד אחיהם....

להלן דוגמאות אחדות לביטויי הומור תוקפני כדרך להשגת עליונות כפי שבאו לידי ביטוי בסקירת הספרות.

- לפעמים מלאכתנו נעשית על ידי תינוקות של בית רבן. ילדי העני שלנו, שחוצות ורשה מלאים מהם, כל שעות היום, אינם מפחדים אף מפני הכובש העריץ. הם בשלהם - בעליזותם ובשושבוותם. דלותם ודחקם הן להם תריס בפני גזלות והחרמות. בהם לא יגעו לרעה, אף עין הכובש אינה פקוחה עליהם יימק לו בעניו הספיח היהודי; אבל הספיח הזה עוקב אחרי כל מעשה הכובש, ומחקה את מעשי הנאצים ואופן דבורם ואכזריותם בהצלחה גדולה, אין זה לו אלא חומר מוצלח לשעשועים ולהיתולים. הרבה ילדות עושה! הרבה הדחקות הגדושה שאין לה מה לאבד עושה! והנה, פעם נזדמן בגיטו היהודי איזה נאצי שבא מהפרובינציה, שבה מחויבים היהודים על פי צו מגבוה לקדם בברכה ובהרמת המגבעת את פני כל חייל נאצי, בורשה אין מנהג כזה, אבל ה"אורח הנכבד" רצה להחמיר ולהטיל עלינו את חומרי המקום שהביא משם, פתאום קמה מהומה נוראה בקרמליצקה היהודית: איזה נאצי פסיכופט דורש במפגיע מאת כל עוברי הרחוב להרים לכבודו את המגבעת, הרבה ברחו; הרבה התחבאו; והרבה נתפסו ב"חטאם" והוכו; והרבה מתפקעים מצחוק.... הרגישה בדבר "החבריה הלבנה", אדוני הרחוב האמיתיים, ומצאו כר נרחב להרבות השמחה דווקא על ידי זה שצייתו לנאצי והחלו להראות לו אותות כבוד במחשבה תחילה לעשות את "האדון הגדול" לצחוק בעיני כל העוברים והשבים. כווננו לקדם את פניו מאה פעמים ואחת ולהרים לכבודו את הכובע. למאות נאספו ויראת-כבוד מעושה על פניהם ואינם פוסקים מהרמת הכובע. אלה מרימים בפנים רציניים. וחבריהם מאחוריהם מתפקעים מצחוק. עד שאלה מתפטרים וחדשים הולכים וקרבים ומשתחווים לפני הנאצי בגלוי ראש. לא היה קץ לצחוק הומורי. כל אחד מבן השובבים הצעירים כוון את הילוכו ככה שיופיע לפני הנאצי כמה וכמה פעמים ולהשתחוות לפניו ביראת הכבוד. ולא עוד אלא שבסוף נוצר אספסוף בן הרבה קונדסים ועשו כן בבת אחת מניפסטיציה רעשנית לכבוד הנאצי עם "הידד" הראוי להתכבד בו. זוהי הנקמה היהודית!! (קפלן, תשכ"ו, עמ' 242).
- בהתייעצות בין הורוביץ (היטלר)², משה'לה (מוסוליני), ואיש הפלדה (סטלין) נפלה פצצה. מי ניצל? האנושות (רינגלבלום, 1992, עמ' 145).
- האיש הגדול (היטלר) הזמין חליפה אצל חייט. (חייט) אחד אמר כי האריג יספיק רק למעיל, השני - לחליפה שלימה, והיהודי - לשלוש חליפות, 'מכיוון שאצלם הוא גדול, אבל אצלנו הוא קטן מאד... (שם, עמ' 118).
- מספרים שכאשר יהודי נוסע בחשמלית ומגיע ל'פלאץ' עונה אמן³ (רינגלבלום, 1992, עמ' 155).

² הסוגריים הן במקור.

³ פלאץ דו משמעי: "כיכר" וכן "שתתפקע", "שתפוצץ". הווה אומר "היטלר פלאץ" "כיכר היטלר" או "היטלר התפקע" (לשון ציווי), (שם, עמ' 155).

- עד כה היו עד כה היו הבריות מהתלים ואומרים:
'בגרמניה יש סדר: כשאינם נותנים לאכול - אינם אוכלים: לא כן בפולניה הנכבשה בעלת
תרבות נמוכה: אינם מצוים מלאכול - ואוכלים'. אצל הגרמנים החדשים אין לך קדושה,
שהיא למעלה מקדושת 'הפיהרער': ואצלנו הוא בבחינת 'פערפיהרער', מי ישמע לו שלא
לאכול?! חיבה יתרה נודעת בפולניה אל הזוללות. יהודי פולני אומר: דיי שלא אוכל לאחר
שאמות, אז לא תהיה לא ברירה אחרת; אבל כל זמן שאני חי - כל גזרה, ולא גזרת איסור
האכילה. וכשאי אפשר לאכול בהיתר אוכלים באיסור... וכשהיהודים נהנו מסעודה שמנה ויקרה
היו לועגים ל"יעקים' המטומטמים, שאיש מהם אינו מרים את ידו ואת רגלו בלי רשיון 'הפיהרער'.
חמורים! ירעבו כמה שירצו! לנו אין כח לרעוב! ל"יעקי' אין צרות ואין לו צורך באכילה; ואנחנו -
אם לא נאכל נהיה חסרי כל לשאת את כל העמל והתלאה שהיא מנת חלקנו תחת שלטון הנאצי
(קפלן, תשכ"ו, עמ' 235).
- מספרים כי הגיע לשמים מחנה שלם של אשכנזים (גרמנים) שביקשו כניסה חופשית. השיבו
להם כי רק תשעה יכולים להיכנס כי בהתאם להודעה רשמית, באותו יום נפלו רק תשעה גרמנים
(רינגלבלום, 1992, עמ' 147).
- בלובלין דרשו (הגרמנים) לשיר "לאמיר זיק איבערבעטן" (הבה נתפייסה) והיהודים שרו
'לאמיר זיי איבערלעבן' (הבה ונבלה אותם), (שם, עמ' 33).
- 'פינה עליזה' כך מכונה 'טור המרמלדה' בעיתונים (מודעות אבל על חיילים גרמנים שנפלו),
(רינגלבלום, 1992, עמ' 164).
- משה'לה (מוסוליני) פנה ליהודים וביקש מהם שיעזרו לו לצאת ממצרים (שם, עמ' 144).
- כאשר (הגרמני) הטיח ביהודי מעיירה קטנה כי בגללו באה המלחמה, השיב האיש כי לא שאלו
לעצתו (שם, עמ' 216).
- היטלר גרינג וגבלס נפגשים לארוחה בקייזרהוף בברלין. כל אחד מהם מזמין עוף אבל גרינג
הזמין שני עופות. מכיוון שהעיניים גדולות יותר מהקיבה, נשאר עוף אחד עודף. השלושה מסכמים
ביניהם שהראשון שיעבור ליד חלון המסעדה, יזמן לאכול איתם. אחרי ציפיה של רגע, עובר
אדם ליד החלון. לאחר שהוזמן להיכנס לסעוד איתם התברר שהוא יהודי. 'בן זונה' אומר לו היטלר
'לפי ההסכם בינינו עליך לקבל את העוף הזה, אך תקבל אותו רק בתנאי שכל מה שתעשה לעוף
אנחנו נעשה לך! אם אתה תשבור לו את הרגל, אנו נשבור לך את הרגל, אם תקרע לו את הכנף,
אנו נשבור לך יד, ואם תמלוק את צווארו, לצווארך יהיה גורל דומה, עכשיו אכול, העוף שלך,
חזיר יהודי'. היהודי עמד דקה אחר-כך הרים את העוף ונישק אותו נשיקה עסיסית בתחת
(Stokker, 1997, p.7).
- ברומניה נפוצה בדיחה על היטלר וגרינג בשיא הצלחת הנאצים. בסוף המלחמה תולים אותם.
כשהם באוויר אומר גרינג, שהיה מפקד חיל האוויר הנאצי, להיטלר "האם לא אמרתי לך תמיד כי
המלחמה תיגמר באוויר" (לביא, 1965, עמ' 156).

- השור של איכר גרמני שכב חולה ולא היה מסוגל לעמוד. תרופותיו של הוטרירנר הגרמני לא הועילו ובלית ברירה החליט להזמין את לוי, הוטרירנר היהודי. לוי הגיע התכופף אל השור ולחש לו משהו לאוזן. השור מיד נעמד. האיכר ואשתו נדהמו ושאלו אותו 'איזה קסם הפעלת על השור?', 'אין כל קסם בעבודתי' ענה לוי, רק לחשתי לו את המילה "היטלר", וכל שור גרמני בשומעו את שמו של הפיהרר, קופץ מיד' (Mendelsohn, 1946, p.114).
- ...היטלר גבלס וגרינג רוצים להיכנס לגן עדן אבל סנט פטר לא נותן להם להיכנס. 'ביצעתם כל כך הרבה מעשי זוועה על האדמה, שאינכם יכולים להיכנס'. שלושת המנהיגים הנאציים הסתובבו לאחור עם ראשים מורכנים ודמעות בעיניים. עובר שם זקן עם שק גדול ושואל מה הבעיה. אחרי ששמע מה הבעיה הוא מציע להם להבריח אותם פנימה בתוך השק. הם לא ידעו שהמושיע שלהם הוא משה. כאשר משה מגיע לשערי גן עדן פוגש אותו סנט פטר ושואל 'זקן מה יש לך בשק?', 'אני מופתע ממך, שאתה מכולם תשאל את השאלה הזו?' 'נכון' משיב סנט פטר בחיוך 'הייתי צריך לדעת שכשאתה יהודי זקן נושא שק על גבו, הוא מכיל אוסף סמרטוטים' (Mendelsohn, 1946, p.118).
- היטלר הזועם מבקש שהאדם האחראי לבדיחות עליו יובא לפניו. כמה שבועות לאחר מכן שוטר מביא את קאופמן היהודי בפני היטלר. מה שמך- קאופמן; אתה אחראי לבדיחות עלי ועל החזיר- כן עונה קאופמן; ועל הבדיחה שביום שאני אמות יהיה חג ליהודים- כן, גם זו שלי; מה עם הבדיחה שבה אני ניצל מטביעה על-ידי יהודי וכשאני מציע לו כל מה שהוא יבקש בתמורה והוא מבקש שפשוט לא אספר לאף אחד שהוא עשה זאת-כן, גם זו שלי; איך אתה מעז להיות כל כך חצוף ולספר את הבדיחות הללו? אינך יודע מי אני? אני המנהיג של הרייך השלישי, הדיקטטור של מיליוני גרמנים- לבדיחה הזו אני לא אחראי... (Mendelsohn, 1946, p. 110).
- בפולין התפרסם באופן קבוע עיתון סאטירי ידוע בשם "Szpilek" - סיכות. בין כותביו וקוראיו היו כמובן יהודים. בתקופת המלחמה הופסקה הופעתו. הבדיחות שהתפרסמו בו סופרו בגיטאות ובמחנות. להלן אחת מהבדיחות שבגללן הקומיקאי הברלינאי פינק מצא את עצמו במחנה ריכוז⁴: פעם אחת עמד פינק לפני המסך ופנה לקהל:
 - מי מכם יכול לתת לי שם של גרמני, הידוע בעולם כולו, אינטליגנטי מאד ונציג טיפוסי של הגזע הארי. כדי להקל על פתרון החידה, אוסיף ששמו מתחיל בג'.
 - גבלס! צועקים הצופים במקהלה.
 - גבלס אמנם ידוע בעולם כולו והוא אדם מאד אינטליגנטי, אך הדגשתי, שהוא צריך להיות נציג הגזע הארי!
 - גרינג! נשמעים קולות.
 - שוב לא ניחשתם עונה פינק. אמת שגרינג ידוע בעולם כולו והוא ארי טיפוסי, אבל אמרתי בפירוש שמדובר בגרמני בעל אינטליגנציה גבוהה...
 - הקהל שותק, איש אינו יודע את התשובה הנכונה. פינק מקונן על הזיכרון החלש של העם הגרמני ומסיים: מה, אינכם יודעים? הרי זה גתה! (Lipiński & Szelağ, 1945, p.27).

⁴ תירגמה מפולנית ציפי חן.

ב. הומור תוקפני - תגובה לתסכול

אחת התיאוריות הפסיכולוגיות הידועות ביותר שמסבירה את המניעים לתוקפנות, קשורה בתסכול. ההומור התוקפני מאפשר גם לבטא עוינות ולהגיב לתסכולים הרבים שבהם אנו מתנסים, תוך כדי הנאה מהאפשרות הניתנת לנו, להתקיף מבלי להיענש. על-ידי תקיפת אנשים בדרך הומוריסטית, אנו גם מורידים מעליונותם וגם נוקמים בהם על התסכולים שעוררו בנו. הומור תוקפני לובש צורות שונות ומגוונות החל בפגיעה ישירה וגסה וכלה במשחקי מלים מתוחכמים ועדינים (זיו, 1996).

להלן דוגמאות אחדות לביטויי הומור תוקפני כתגובה לתסכול כפי שבאו לידי ביטוי בסקירת הספרות:

- הברבר הדגיש לא פעם ושתיים שאין זה גיטו אלא רובע יהודי, כשם שיש רובע פולני ורובע גרמני; אבל גם הפעם שיקר מלאכתו בכך! בשבת בשעות הבוקר כבר העמד משמר משולש בכל המקומות המפולשים, שמפני החבור הטרמי אין בהם חומות שלא ניתן ליהודים נושאי תו החרפה לעבור אל הרובע הארי. במקומות שאין בהם טרם נבנו חומות גבוהות ובכל פרשת דרכים שמסילה טרמית מחברת שני רחובות הועמד משמר צבא גרמני ועל ידו שוטרי-הקהילה היהודית העומדים נכון לשרתו. זכינו אפוא 'לזכויות מדיניות מלאות ושלמות' עד למשטרה יהודית בפולין המדינה, אידיאל שהאוטונומיסטים היהודים בכל הדורות שאפו אליו בכל לבם ונפשם... (קפלן, תשכ"ו, עמ' 392).
- פראנק גזר: ביום הכיפורים תש"א מחויבים יהודי קרקה לפתוח את חנויותיהם ולעשות מסחר וקניין. יום אחד בשנה הוא מתיר ליהודים מסחר וקניין - בכדי לפייסם!... (שם, עמ' 357).
- וראה זה פלא, אף על פי כן אנחנו חיים, אמנם חיי בוז ושפלות כלפי חוץ, אבל כל כך קהו רגשותינו האנושיים עד שחדלנו להרגיש ואין רגש העלבון האנושי המקנן בכל בן אדם מתקומם אף לנגד העלבונות היותר ברבריים ואכזריים - הא למה הדבר דומה? לכלב רע שאינו נוהג בך מנהג של כבוד התעלב? הלא על כן כלב הוא! ועוד: הכל אסור לנו והכל אנו עושים! את 'פרנסתנו' אנו מוצאים באיסור ולא בהיתר... (שם, עמ' 350).
- צער בעלי חיים. (גרמני) ראה עגלה עמוסה מדי בפחמים, ציווה להשליך מעט כדי להקל על הסוס (רינגלבלום, 1992, עמ' 31).
- קצין בא אל משפחה יהודית ורצה להחרים שם חפצים. האישה בכתה ואמרה כי היא אלמנה עם ילד. אמר אותו קצין כי לא ייקח דבר, אם תנחש איזו משתי עיניו מלאכותית. ניחשה שהעין השמאלית. לשאלתו זאת מנין לה, השיבה, משום שעין זו היא אנושית (שם, עמ' 179).
- יהודי לא התפלל בראש השנה תפילה כהלכה. לשאלה השיב: כטיב השנה כן טיב התפילה (שם, עמ' 154).

פראנקל (1970):

... "החשובים" שבאסירים הקאפוס הטבחים המחסנאים ושוטרי המחנה לא חשו עצמם בדרך כלל מושפלים כדרך רוב האסירים כי אם להפך - מועלים בדרגה! היו ביניהם אפילו כאלה שנתפסו לשגיונות של גדלות בזעיר-אנפין תגובתו הנפשית של הרוב, האחוז קנאה וטינה, כלפי מיעוט מועדף זה באה על ביטויה בדרכים שונות לעתים בבדיחות, שמעתי למשל אסיר מספר לחברו על קאפו אחד ואומר 'שער בנפשך! הכרתי אדם זה כשהיה רק נשיא בנק גדול. כמה שיחק לו מזלו שכל כך עלה כבודו בעולם?' (עמ' 82).

גראי (1986):

... חיילי האס.אס היו סועדים את ליבם בקדל חזיר כשהם זורקים את הקליפה לכלבים. פעם אחת קינאנו ביותר בכלבו של איש אס.אס אלא שבדרך חזרה הוא נדרס על-ידי מכונית... דרכי הגורל מוזרות הן לפעמים (עמ' 93).

בירנבאום (1987):

... ביומן אחד כותב יהודי שמתחבא בעיירה קטנה ז'לקוב '... אותנו היהודים שיחררו הגרמנים קודם מרכושנו (היטלים וקנסות), אחר כך שיחררו מהחופש (גיטאות), ובסוף מהחיים (אקציות הגירוש). על כל הטובות האלה אנחנו אסירי תודה להם אבל יש להם מגרעה אחת, הם באים מהר מדי בזה אחר זה. אני למשל הייתי מעדיף שיחררו אותי מהחיים בעוד 40-50 שנה מה החיפזון? אבל הם הגרמנים רוצים לעשות כן לפני סיום המלחמה...'

טימקביץ (תש"ו):

אנו לועגים לגרמנים אך הלעג מהול עצב מר, שכן ניצחונם ביחס אלינו שלם הוא, שלם לחלוטין (עמ' 122).

2. הפונקציה המינית של ההומור

על אף שכיחותו של ההומור המיני, אין התיאוריות הקלאסיות של ההומור עוסקות בנושא זה. פרויד (Freud, 1905, 1916) היה הראשון שהדגיש כי אחת הפונקציות החשובות של ההומור היא לגעת בנושא המין בצורה המקובלת על החברה. אם נתמצת שוב את השקפתו של פרויד, בדיחות סובייקטיביות, אגרסיביות, גסות או ציניות, גורמות הנאה לשומע משום שהן מספקות בצורה מעודנת את המיניות או העוינות הטבועה בכל אחד, ושבאופן נורמלי מודחקים, בלי לעבור על איסורי הסופר-אגו - תודות לטכניקה שלהן. בדרך כלל, נדרשת כמות מסוימת של אנרגיה מעוכבת כדי לשמור על הדחיקת האימפולסים האלה. כאשר הבדיחה מאפשרת להם להיות מובעים, חלק מהאנרגיה המעוכבת הופך להיות מיותרת. האנרגיה המעוכבת המיותרת, מתפזרת בצורה של צחוק.

על אף שטאבו המין נחלש מאז ימי פרויד עדיין חזקים האיסורים סביבו. הפונקציה המינית הינה הפונקציה הברורה ביותר. ההומור המיני מאפשר לנו לעסוק באופן גלוי בנושאים הקשורים לחיי המין. יחסי המין מהווים עדיין נושא מסקרן ולעתים אף בעייתי לרובנו. ההומור מאפשר לדון בהיבטים אלה של חיי המין, בצורה מקובלת מבחינה חברתית. הוא גם מאפשר לנו הנאה בעקיפין כי הנושא מהנה (זיו, 1996). הצחוק על בדיחה גסה לא רק משחרר את האנרגיה הנפשית, אלא מאפשר ליהנות ממחשבות אסורות. מבחינה תיאורטית, ככל שיש יותר רגשות סכסואליים מודחקים, כך נהנים יותר לצחוק על בדיחות מיניות (Rutter, 1997).

כמו ההומור, כך גם נושא חיי המין במחנות הוא טאבו ולא נחקר כראוי. ההומור המיני והסקטולוגי, כפי שבא לידי ביטוי בראיונות, בעיקר בציטוט שירים, מעיד שהנושא המיני העסיק את האסירים כל זמן שהם היו במצב סביר יחסית. ביטוייו לא היו ברמיזה אלא בצורה וולגרית ובוטה. כאשר מצבם החמיר וגבר הרעב, הם לא עסקו בו יותר.

הפונקציה המינית של ההומור כוללת:

- א. הומור מיני
- ב. הומור סקטולוגי

א. הומור מיני

אומר בכנר⁵ בעדותו (ארכיון יד ושם M49E/1051):

... שם הבנתי שצריך למקם את תיאוריית פרויד במקום שני בלבד, כי הכוח המניע החשוב ביותר של מעשי אנוש הוא אינסטינקט הקיום וזה בצורת הרעב. ... בואם של הספרדים גרם להתעוררות מה ... שנית בני הנעורים התאוששו. נתפתחו יחסי-אהבים נתקשרו זוגות, נרקמו תככים והבריות הלכו רכיל. הספרדים טרם הגיעו לחולשה ולהתפוררות כמונו, ונתנו לבם לעגבים ולאהבהבים. הדם החדש, התוסס והעורג, שלא הואט זרמו בשנת יסורים במחנה, יסורי רעב ועלבונות תבע את שלו. גם טעמן של שלוש שנות גיטו לא טעמו. אכן חיי המין במחנה פסקו כמעט לחלוטין. האנשים היו מורעבים מדי, מדוכאים מדי. גם כושר פיזי לא היה עוד. זאת ועוד. הרחיצה ועשיית הצרכים היתה בנוכחות שני המינים גם יחד. נעלם המתח, קהה הגרוי. גברים השתינו לעיני נשים ונשים בלי כל כוונה צדדית התפשטו לעיני גברים. תמה הבושה ולא היתה נטיה ליחסי מין. לא כן הספרדים. הם היו מלאי עזוז ורהב... גם עגבים היו מוכנים לפזר ביד נדיבה אך חסרו לקוחות מקרבנו, בכל אופן מספר הלקוחות היה מועט ולא ניכר. מדי ערב בערב ולילה לילה בקעו מכיוון בית-הכסא לחש מקוטע ודרדורי צחוק. בית-הכסא שמש כנראה מקלט ומחבוא ליחסי מין (טימקביץ, תש"ו, עמ' 102).

מעדותה של טיפנברון לייבה (יד ושם M49/1182 L.B.274)⁶

במחנה (פלאשוב) היחסים בין הנשים לגברים היו הפקר. הנשים לא התחשבו בשום דבר. חיו מיום ליום. התחילו בזה אנשי או.דה. הם פשוט הכריחו בכוח את הנשים הסרבניות. כל אחת עברה אותם. אחר כך כבר לא היה אכפת שום דבר. היו זוגות אשר היו ביחד מאהבה, היו גם בחורות אשר הזמינו בחורים כל לילה היו כאלה שמכרו את עצמן עבור צלחת מרק אפילו שרו על כך:

עבור מרק עבור מרק עבור חתיכת לחם

העלמו שלנו נותנות מה שצריך ומה שלא צריך

כאשר אנשי האו.דה. השיכורים התפרצו בלילות לצריף הנשים, שרו:

בבית הקברות מחנה ענק

שם מזדיינים המתים

הגוויה הגדולה על הגוויה הקטנה

מכניסה ישר לתוך התחת

⁵ תירגם מפולנית נחום מנור

⁶ תרגום מפולנית הלינה ברקני.

מנשה הולנדר (ארכיון יד ושם 0-3/1012).

כאן - ב"צריף המשפחת" - התגוררו זוגות נשואים נבחרים, אשר תמורת כופר גבוה הוקצה להם מקום זה. ברוב היו אלה זוגות פיקטיביים. בחורות צעירות, בודדות ויפות, שהובאו הנה ממיידאנק וממחנות אחרים שחוסלו, לבושות סחבות ויחפות... הפכו אובייקט קנייה של עילית המחנה. אלה היו "הדודניות". תמורת לחם, זוג נעליים או שמלה מילאו את רצונם של מפרנסיהם. לרובן לא הייתה דרך אחרת. משמעותו של אי ציות לרצונו של פרומינגט כזה היה רעב, תלאות, מחלה ולעתים תכופות גם מוות... הנשים אחרי תקופת מעבר של מעצורים ובושה נכנעו בנימוק כי "אם היא יכולה למה אני לא?" השכנות בצריף גיחכו והצטחקו כאשר באמצע הלילה היה בא שוטר לקרוא לדודנית של הקומנדנט קשפיצקי אך התרגלו גם לזה... היו רומנים, בגידות ופגישות בצריף על דרגש חשוך. הכל ידעו מי שוכב עם מי ועם כמה. הרכילות כמובן פרחה, והוסיפה לחיים הקשים והמונוטוניים במחנה קצת "פלפל" וגוון... (קראי, תשנ"ד, עמ' 189-190).

גם ברונר בעדותה מתייחסת לעניין זה (ארכיון יד ושם 0-33/1656).

כידוע נהנו האסירים המיוחסים במחנה כגון שוטרים, כל מיני מנהלים או ממונים מתנאי מגורים נוחים יותר. הצריף שלנו שבו הצטופפנו בדרגשים רב קומתיים היה מחולק בערך שליש ממנו תפס חדר די מרווח ובו שתי מיטות איזשהו ריהוט ואפילו תנור לבישול... בחדר זה התגוררה אישה מבוגרת עם בתה כבת 14 ילדה קצת מפגרת אבל טובת לב נוטה לעזור תמיד בתמורה לכל חיוך, ועליזה באופייה... לאמה של חנה'לה היה חבר צעיר איציק שנהג לבקר אצלה בערב ולהישאר עד בוקר... הקיר שהפריד בין חדרם ובינינו היה דקיק, ולפעמים התעוררנו בלילה ושמענו את חנה'לה שואלת את אמה: 'אימא איפה אבא?', 'תשני ילדתי' נהגה להשיב לה אימא 'הוא בשמים שומר עלייך'. הבנות שדרגשיהן היו בקרבת הקיר המפריד טענו שחנה'לה נהגה לשאול שאלות כאלה ברגעים הכי פחות מתאימים וכמובן שכולנו צחקנו... (קראי, תשנ"ד, עמ' 239).

באו (1982) מתייחס למחנה פלאשוב בספרו "שנת תרצ"ח:

"...ההתייחסות למין לא התבלטה במיוחד... למי היה ראש לדברים כאלה... אבל למרות הכל, החיים עשו את שלהם והאהבה נאלצה לרדת למחתרת. בזמן שהמוות אורב בכל פינה, ללב הרועד מפחד, אין מקום לרגשות סנטימנטליים... ובכל זאת צמחו שושנים בשדה המוקשים"⁷ (עמ' 123, 124).

⁷ רמז לכך שבאו הכיר ונישא לאישתו בפלאשוב

ק. צטניק (1972) בספרו "פיפל" מתאר "מופע" בבלוק 10 באושוויץ.

...מכל הבלוקים מכל העברים התחילו נוהרים ובאים ראשי-בלוקים, סוחרים, ראשי-משרתים,

טבחים מן מטבח הכללי, פקידים מן המינהלה - הפרומינגטים בהמוניהם, שלובי זרוע עם הפיפלים שלהם נהרו לתיאטרון... שמע ההצלחה הכבירה שקוצר זוג הזמרים על הבמה הגיע מן-הסתם אל אזני האסיר שבחוץ. פתאום צץ והופיע על הבמה... ובאמת התברר כי הזמר יודע את שאוהבת נפשם של הגרמנים. היה זה זמר-רגש על 'נערה מתוקת-שפתיים, בובה עתירת שדיים' ופירוט המעשים שיש לעשות בה כדי 'שנשמח כולנו'. שיר שלאגר, קליעה לבול. כל קרואי הבלוק הצטרפו מיד במקהלה לשירת הפזמון החוזר

יש לי ילדונת, הופ-הופ-הופ-הופ-

מין חתיכונת, הופ-הופ-הופ-הופ-

וכשאני מנעיץ, הופ-הופ-הופ-הופ-

יוצא לי כל המיץ, הופ-הופ-הופ-הופ-

נשמח כולנו יחד... (עמ' 123).

קוליטוביץ אלכסנדר (ארכיון יד ושם, חטיבה 0.3 תיק מספר 4171).

באושוויץ שרנו לפי מנגינה ידועה שיר זימה, משהו כמו עולה עולה עולה, כאילו מישהו עולה לשמיים, מתרומם, תנוח ותישן...

במחנה אושוויץ תעמוד לך תעמוד,

המחנה באושוויץ הוא גן עדן עלי אדמה,

עומד התנור ואנו לא שמים עליו,

נעבור את אושוויץ ונזדרז הביתה.

והוא מוסיף ואומר: זה היה הומור נוראי. כל זה קשור זה בה ואפילו הארוטיזם של המחנה

שאוודותיו מזמן שכחנו, וחוף מזה היה הומור שהיה מאד נחוץ לנו כמו 'לך לתנור ואל תאחר...'

ב. הומור סקטולוגי

המקום היחיד כמעט בו היו האסירים ללא עינם הפקוחה של אנשי האס.אס היה הלטרניה -

המחראה. ללטרניה בדרך-כלל לא נכנסו אנשי האס.אס לפיכך היא הפכה לנקודת המפגש החברתי

של האסירים. שם יכלו האסירים לשוחח, לעשות סחר-חליפין, להתבדח לרכל ובעיקר לשמוע

ולהפיץ שמועות, מכאן גם בא הביטוי "רדיו טוכעס אגנטור" - "סוכנות רדיו תחת".

באו (1982) מתאר את הלטרניה במחנה פלאשוב בדרכו ההומוריסטית:

...המרכז הרוחני והמסחרי של המחנה: ה'לטרניה'. ...באמצע הלטרניה מין אבוס ארוך ומעליו

צינור והרבה ברזים, שלא תמיד פעלו. בבוקר, לפני המסדר או בלילה אחרי העבודה, התקהלו

כאן כל תושבי המחנה. אנשים התרחצו, שניים לפחות ליד כל ברז, ועוד כמה עמדו בתור.

מסביב ישבו שישיים איש ובין הגניחות והנפיחות, סיפרו ידיעות אחרונות ובדיחות חדשות -

מולם ארבו 'קיביצים' וחיכו בקוצר רוח, עד שהיושבים יגמרו לפטפט ולעשות את צורכיהם.

בלטרניה אפשר היה לפגוש מכרים ולסדר עניינים חשובים, אפשר היה להחליף לחם בסיגריות או בסוכר... לפעמים כדי להשליך את הבטלנים החוצה, היו חודרים פנימה האו-דה-מאנים המזוינים בשוט או האס-אס-מאנים באקדחים טעונים... ואז היו הכל מתפזרים באנדרלמוסיה מטורפת... אלו רצו חצי ערומים ורטובים ותוך הדהירה העיוורת ניסו לנגב באצבעותיהם את הפנים... ואלו רצו בלי לדעת לאן, החזיקו את המכנסיים בידם והמשיכו לשלשל... ורצו גם ה'סוחרים' וחיפשו בין הבורחים את הלקוח האחרון אשר קנה מהם משהו ולא הספיק לשלם (עמ' 129).

טימקביץ (תש"ו) בספרה "גם שם היו חיים דפים מברגן-בלזן" כותבת:

...אני מהלכת ומסתכלת סביבי. בתי הכסא הציבוריים שימשו זמן ממושך מקור שעשועים שבילי. האחוריים המגולים של נשים ונערות לעשרות בעלי מידות וצורות שונות עוררו בי הרגשה גאה... כל הרכילויות נולדו במוסד מפורסם זה, גם כל הפעולות המסחריות החשובות נעשו כאן (עמ' 35).

3. הפונקציה החברתית של ההומור

ההיבט החברתי של ההומור בא לידי ביטוי בכך שאנו צוחקים יותר עם חברים מאשר עם זרים (Goldstein & McGhee 1979) והיות וההומור הוא מסר חברתי, הריהו תורם לתהליכים חברתיים כמו הגברת לכידות קבוצתית, הורדת מתח בתוך קבוצה ויצירת אוירה חיובית (זיו, 1984). כבר ברגסון (1981) טען "לעולם לא יטעם אדם טעם הקומי אם ירגיש את עצמו מבודד. דומה זקוק הוא הצחוק להד... צחוקנו הריהו תמיד צחוק של קיבוץ אנשים" (עמ' 10). התייחסותו של ברגסון להומור ולצחוק היא ככוח מתקן חברתי, כאשר משתמשים בהם להשפיל ולאלץ אנשים לנהוג בהתאם למצופה מהם.

לפי מרטינאו (Martineau, 1972) ניתן להסתכל על ההומור כחומר משמן של אינטראקציה קבוצתית. מרטינאו סיפק שיטת מיון משוכללת לפונקציות החברתיות של ההומור. הסכימה של מרטינאו מנתחת את הפונקציות של ההומור לתוך-קבוצה, חוץ-קבוצה או בין קבוצות. מרטינאו מצא שאחת הפונקציות של ההומור היא להנעים את הזמן. צ'פמן (Chapman, 1973) מסיק בהקשר זה, שהשתתפות בסיטואציה של הומור שבה יש לפחות אדם אחר אחד, מגבירה את הצחוק. הוא קושר זאת לעלייה בעירור הנגרמת על-ידי הצחוק - מעגל המספק הנאה וניתן לחזור עליו.

ניונדורף ופנל (Neuendorf & Fennell, 1988) מסבירים, שהפרט מעודד להצטרף לצחוק הקבוצתי, כדי להראות שהוא אחד מהחבר'ה. תגובת הצחוק מספקת לאחרים רמזים מה משעשע. לוונטל וספר (Leventhal & Safer, 1977) טענו, שתוכן ההומור מותנה ברקע הסוציו-תרבותי של חברי הקבוצה. פוליו (Pollio, 1988) הוסיף שניתוח הבדיחות חייב לקחת בחשבון את הרקע החברתי האישי בו ההומור מתרחש. דנקן ופיסל (Duncan & Feisal, 1989) מרחיקים לכת עוד יותר בטענה שכל הומור הוא ספציפי למצב, וניתן לפרשו רק בהתאם לקונטקסט בו נאמר.

גם לפי קרסני (1988) הצחוק הוא תוצר חברתי, וחוש ההומור הוא מעין מפתח ביחסים בין בני אדם, ומומי החברה הם מושאיו.

לדעת פרנסיס (Francis, 1988) נקודת המבט צריכה להיות הקשר החברתי בו מתרחש ההומור והצחוק. בקשר החברתי - social nexus, מתכוון פרנסיס לתוכן התרבותי והחברתי שהבדיחה ושומעיה שותפים לה, דרך הבנת הבדיחה, תוכנה ומשמעותה.

בהקדמה לספרה של פאניה פנלון (1980) "תזמורת על תנאי" כותבת מארסל רוטייה: באפלולית החרישית ישויות שלוש נשים מסביב לשולחן אלון מבריק.

הן נפרדו זו מזו לפני שלושים שנה... אף אחת מהן איננה יכולה לנחש מה רצוי לחברתה לשכוח... פאניה זאת דמות מרכזית בבילוק המוסיקה, דופק החיים... הן יודעות שלא שכחה דבר... פאניה היא הקטנה בין השלוש ... מקרינה עוצמת חיים שחברותיה נזכרות בה בחמימות: את משכת אותנו אחר כך את כולנו לולא את... אין צורך לסיים את המשפט הן יודעות: הצחקת את כולנו... צחקנו, צחקנו כמטורפות... כן מאשרת אנני, בתזמורת עוד אפשר היה לצחוק! הצחוק שעזר להן לחיות מעלה בהן הרהורים. מפקפקות אם היה מקום לצחוק. אירנה, שבעיניה הכחולות עדיין השתמר מבט כן וגלוי פונה אלי: צחקנו וניגנו! תזמורת במחנה ריכוז - את חושבת שדבר כזה לא יתכן? (עמ' 9).

אין ספק שההומור והבדיחות שרווחו בתקופת השואה היו שונים לחלוטין מההומור והבדיחות בתקופה רגילה, וצריך להבינו בהקשר בו התרחש. האסירים נשאבו לתוך האווירה הפתולוגית של המחנה. חוש ההומור אותו הביאו אתם מהחיים האזרחיים, השתנה. הבדיחות נעשו קשות, בוטות, לפעמים אפילו "מכאיבות". סוג ההומור במחנות היה כה שונה ומרגיז שלרוב, רק אחרי תקופת הסתגלות למתחים של המחנה, יכלו האסירים החדשים לקבלו ללא התנגדות ודחייה. סיטואציה, שהייתה קומית עבור האסירים הוותיקים, הייתה מבהילה ודוחה עבור החדשים. הדבר מעיד על ההסתגלות ההדרגתית של הוותיקים לברוטליות של המחנות.

האסירים החדשים, שהאזינו לסיפורים העליזים של הוותיקים, לביטויים וכד', קיבלו בו זמנית מידע על איך לשרוד, מה הן הנורמות של החיים המשותפים בעולם הפתולוגי של המחנה ואיך להתייחס אליו. בכך מתבטא התפקיד הלימודי, הדידקטי של ההומור במחנה. לעתים בדיחה מוצלחת באה במקום הסברים ארוכים על מצב, שלא היה מובן לחלוטין לאסיר שזה עתה הגיע, במידה כזו, שאפילו סטירה קלה בבדיחות הדעת, היוותה הדגמה טובה יותר מהסברים ושכנועים ארוכים (Jagoda, Kłodziński, Masłowski, 1973, 1981).

4. הפונקציה של ההומור כמנגנון הגנה

המונח "הגנה" היה ניצן ראשון לתפיסה הדינאמית בתיאוריה הפסיכואנאליטית. בפעם הראשונה אנו מוצאים אותו אצל פרויד בשנת 1894 ב"הנירופסיכוזות של ההגנה" והוא נמצא גם בכמה עבודות שכתב אחר כך ("סיבות ההיסטוריה", "עוד הערות על הנירופסיכוזות של ההגנה"), בתור מושג המתאר את מאבק האני עם רעיונות או עם היפעלויות, שגורמים כאב או שאי אפשר לשאתם. אחר כך הרפו מהמונח הזה ובמשך הזמן בא במקומו המונח "הדחקה". אבל היחס בין שני המושגים לא היה ברור. בנספח לחיבורו "עכבות, תיסמונים וחרדה" (1926), חזר פרויד אל מושג "ההגנה" ואמר, שלפי דעתו אין ספק שכדאי לשוב ולהשתמש בו, ובלבד שנשתמש בו בפירוש בתור שם קיבוצי, לכל הטכניקות שהאני משתמש בהן בקונפליקטים העלולים להביא לידי נירוזה. ואילו המילה "הדחקה" תשמש לנו למתודה מיוחדת של הגנה (פרויד, 1977).

אם הצחוק הוא אחד הביטויים הפיזיולוגיים של שחרור ממתח וחרדה, הרי שניתן לראות בהומור, שהוא הסיבה העיקרית לצחוק, דרך התמודדות עם התופעות הגורמות לנו מתח וחרדה. בדרך זו ממלא ההומור את אחת הפונקציות המרכזיות שלו: היותו מנגנון הגנה. אם אנו יכולים לצחוק על דברים מפחידים, אנו הופכים אותם למפחידים פחות (זיו, 1984). האלמנטים היצירתיים של ההומור כמנגנון הגנה, עוזרים ביצירת פרספקטיבות אלטרנטיביות למצבים בעייתיים. התוצאה הסופית היא שהבעיה נראית פחות רצינית ממה שנתפסה בהתחלה (Lowis & Nieuwoudt, 1993).

תמצית ההומור לפי פרויד (Freud, 1928) היא; האדם חוסך מעצמו את האפקט שהמצב יכול היה לגרום לו ובעזרת בדיחה, מבטל את האפשרות האמוציונאלית להתרחשותו. לפיכך, ההומור הוא סוג של מנגנון הגנה המאפשר לאנשים להתמודד במצבים קשים מבלי להיות המומים מאמוציות בלתי נעימות. ההומור, כמו הסובלימציה והאלטרואיזם, הנו מנגנון הגנה בעל איכות אדפטיבית יותר מאשר איכות פתוגנית. הוא אמצעי להשיג הנאה למרות האפקט המצער והמכאיב המונע זאת ממנו. במונחי הומור, אומר פרויד, האדם מסרב לחוות סבל וטוען בתוקף לחוזק האגו כנגד העולם האמיתי. עקרון העונג מנצח את עקרון המציאות, האגו שומר על שלמותו, וכל זאת מבלי לוותר על השפיות. לפי פרויד ההומור הוא מתנה נדירה ויקרת ערך, והגבוה מבין מנגנוני ההגנה (Lefcourt & Martin, 1986).

במחנות, מילה קטנה המכניסה צחוק לסיטואציה טראגית, פרקה את המתח ואפשרה להשתלט על העצבנות, ואף על התופעות הראשונות של פאניקה. ההומור היה נשקם של האסירים, הוא הציל משבירה (Jagoda et al., 1981).

לפונקציה של ההומור כמנגנון הגנה, שתי צורות אופייניות עיקריות:

א. הומור שחור, הומור הגרדום

ב. הומור העצמי

א. הומור שחור, הומור הגרדום

...יום אחד באושוויץ, סיפרתי לאסיר אחר בדיחה מצחיקה כל כך, שהוא מת מצחוק. זה היה ללא ספק היהודי היחיד אשר מת מצחוק באושוויץ... (גארי, 1998).

הומור שחור צוחק מכלל הנושאים מעוררי הפחד אצל כולנו, מוות, מחלות, מלחמות, ועוד. המושגים החליפיים כמו הומור הגרדום - Gallows Humor, הומור זוועה - Horror Humor, הומור אימים - Grim Humor ועוד, מוכיחים שהומור זה נוגע במצבים שונים, שהמשותף לכולם הוא פחדים והרצון להתמודד איתם (זיו, 1984). פעמים רבות אנו נתקלים בהומור שחור במקומות שקשה היה לנו לעמוד בהם, אלמלא ניסינו להפחית מהאלמנטים של החרדה והמתח הקשורים בהם. הדוגמא הבולטת ביותר אולי הינה המלחמה על זוועותיה. הומור שחור מצליח ליטול את זוועות המלחמה ולהפכן ולו לשבריר שנייה, לדבר מגוחך ומצחיק. הומור שחור מסוג זה, המפחיד אנשים שלא חוו ישירות את החוויה הטראומטית, ממלא פונקציה של עידוד לגבי אלה שהתנסו בה על בשרם. הם מעודדים את עצמם בהתייחסות לא רצינית לדברים רציניים ביותר ועל-ידי כך מוציאים מהם את העוקץ, ומנטרלים את הזוועה. בדרך זו הם גם מעודדים את חבריהם בהראותם להם, כי למרות האסון אפשר עדיין לחייך ואפילו לצחוק. בהיבט זה של העידוד העצמי יש משום חיזוק התמודדות עם המצב הטראגי. את המציאות המרה לא ניתן לשנות. מה שכן ניתן לשינוי היא ההתייחסות לאותה מציאות. התייחסות שונה, גורמת לתפיסה המובילה להתנהגויות שונות. תפיסה של מצב טראומטי, המלווה בתחושת חוסר אונים, עלולה להוביל ליצירת עולם בלתי מציאותי שלתוכו שוקע האדם. ההומור השחור מתייחס למצב טראומטי דרך פנטזיה. אלא שפנטזיה זו אינה מנסה לבטל את המציאות, אלא שואפת להתמודד אתה בדרך של עיוות צורתה. מכיוון שבהומור שחור קיים האלמנט העצוב, על אף העיוות שנעשה, הרי בדרך כלל אין הוא גורם לצחוק של ממש. לרוב מגיבים להומור שחור בחיך, לעתים מריר. הסיבה לכך היא שבד בבד עם ההנאה, פועל עלינו האלמנט העצוב המרכיב את ההומור השחור (זיו, 1984).

מכל המחקרים הרבים שנערכו על ההומור, ניתן היה להניח שהרבה נכתב על הומור כקשור למוות, אך אין זה המקרה. אם לאלה שכתבו על ההומור יש מעט מה לומר על מוות, לאלה שכתבו על המוות יש אפילו מעט עוד יותר, מה לומר על ההומור. דספלדר וסטריקלנד (DeSpelder & Strickland, 1983) מתייחסים להומור כאמצעי להפחתת חרדה הבאה עם המודעות למוות. למרות שהם מודעים שלספר בדיחה על המוות, אינו בהכרח גורם לעימות אתו. פלמור (Palmore, 1971) בחן את תיאוריות ההומור של הובס ופרייד. הובס מצא שההומור הוא הגילוי של מעמדנו הרם בהשוואה לנחיתותם של אחרים. לפי היגיון זה אנו מסוגלים לצחוק על המוות כי אנו חוגגים את מצבנו, היותנו בחיים. אנו מבטיחים לעצמנו שהמתים אינם כמונו. פלמור הסיק שאנו צוחקים על המתים כי זה גורם לנו להרגיש עליונים, מתוקף ההשוואה.

אוברדליק (Obrdlik, 1942) ולרסן (Larsen, 1980) ראו בהומור נשק נגד מדכאים פוליטיים, והתייחסו אליו כאל מנגנון הגנה בו המדוכא יכול להתנגד בצורה כלשהי נגד אויביו. אוברדליק במיוחד ראה בשימוש בהומור הגרדום אמצעי להגנה ובריחה אמוציונאלית מהמציאות האכזרית. הומור הגרדום הוא גם אמצעי לשליטה חברתית התומכת במוראל של האסירים ומאפשרת להם להתמודד עם צערם. בפרופגנדה נגדית שכזו, ראה אוברדליק את הומור הגרדום במיטבו. היא צומחת בין אנשים אשר עומדים באופן קבוע מול המוות ומספקת להם גם בריחה פסיכולוגית או לפחות אמצעי לפיצוי פסיכולוגי, ובאותו זמן מערערת את המוראל של המדכאים. לפיכך נתפס הומור כהתנגדות אגרסיבית - פסיבית (Thorson, 1985).

במחקר שערך אוקונל (O'Connell, 1968) על הערכת הומור הגרדום בקבוצה של 96 סטודנטים לרפואה, הוא מצא שההומוריסטן הוא סוג של אדם שאינו מפחד מהמוות בצורה מוגזמת ואינו סוגד לקיומו בצורה קיצונית. אוקונל מפרש זאת בכך שיצירת הומור הגרדום או הערכתו, הינה סימן לבגרות, והאדם שאינו מדחיק או מכחיש את המחשבה על המוות, מאניש אותה. ווליאנט (Vaillant, 1977) דירג את ההומור בדרגה הגבוהה של מנגנוני ההגנה בהיררכיה שלו כ"מנגנון בוגר" באותה דרגה כמו אלטרואיזם והטרמה. "כמו התקווה, ההומור מאפשר לשאת ובאותו זמן להתמקד במה שהוא קשה מדי לשאת" (p. 386). לדעת ווליאנט להומור של בית קברות יש שתי רמות שונות. סוג של אגרסיה המגן על האדם על-ידי התקפה על המוות עצמו וסוג פנימי יותר, המאפשר לאדם לצחוק על המצב המצער. "בשנייה, ליצנות וקריקטורה, ההשפעה האמוציונלית נדחקת או מוסתרת. הומור אמיתי לא מסתיר כלום, הומור הנו אחד ממנגנוני ההגנה האלגנטיים האמיתיים ברפרטואר האנושי" (p. 117).

תורסון (Thorson, 1985) טוען שבעוד שהומור המוות הוא ללא ספק כל הדברים הללו הוא גם משהו נוסף. הוא לא רואה בהומור רק מנגנון הגנה, אלא מציע שניתן להשתמש בו כמנגנון התקפה. הומור היא דרך אחת שבה ההדיוט יכול להגיע להתקפה על מושג המוות. בהקלת המוות באמצעות צחוק על סופנו, אנו מחפשים להרוויח אמצעי לשליטה אפילו שאין הוא מושלם, על הבלתי נשלט. למרות שכולנו חייבים למות, יש לנו לפחות את האפשרות לצחוק על מלאך המוות. בהופכנו את מותנו שלנו לבלתי חשוב, אנו הופכים את כל המיתות לפחות חשובות. זה מנגנון הגנה עם שיניים, המעלה את ההומור לדרגה של שני תחומים אחרים המתאמצים לשלוט במוות, רפואה ותיאולוגיה. הומור אינו רק מנגנון התמודדות, הוא גם מה שאוברדליק (Obrdlik, 1942) אמר, כלי נשק ולפיכך אמצעי לשליטה. בעוד שאי אפשר להכחיש את המציאות של המוות, אפשר להכחיש את חשיבות מציאות המוות. מחר נמות אך לפחות עכשיו אנו יכולים לאכול לשתות ולשמוח. אין זו הכחשה של המוות אלא, קבלת מציאותו של המוות כחלק מהחיים, וכמו שאר הדברים בחיים, משעשע. כמו שאנו יכולים לצחוק על חולשותינו האחרות, אנו יכולים לצחוק על העובדה שאנו צריכים למות. זה מגן עלינו וגם נותן לנו אמצעי לשליטה, זעום ככל שיהיה, על המחשבה של מותנו. ביטויים ומצבים, שבתנאים נורמליים לא היו מעוררים עליזות, אלא להפך - אפילו בהלה ואימה, גרמו במחנות שפע צחוק פרדוכסלי, שפרק את המתח הנפשי ושיחרר לעתים מעין תגובה היסטורית.

מעדותו של קוליטוביץ אלכסנדר (ארכיון יד ושם, חטיבה 0.3 תיק מספר 4171).
 ...נראה כאילו שהיה הומור, כמובן שהיה והוא היה חיוני ביותר כסם משכך כנגד מה שראינו כל
 יום במחנה (אשוויץ). היו בדיחות של לפני המלחמה כדי להקל על האטמוספירה של המחנה,
 איכשהו לצאת מזה, ולאחר מכן היו בדיחות מקאבריות, הומור של התלוי. כמו לדוגמא בדיחה שבה
 אומרים 'אנחנו עומדים לפני המשרפה, כן משרפה אבל למה לדאוג חבר אנחנו נהיה מחר באותה
 חתיכת סבון'. זה היה הומור שלא מהעולם הזה. ואחר-כך חיברנו שירים, למשל כזה טנגו שאוזן
 אנושית אותו מעולם לא שמעה, שנקרא לכטנגר טנגו - טנגו סבל גופות, זו הייתה מנגינה של טנגו
 נורמלי עם פסנתר וגיטרה 'זו גרמניה מזורגת חולירע מענה את האדם כבר שנה חמישית,
 בקרמטוריום גוויות אופה ושם חמים ונעים כי הם אופים אדם עם אדם, אל תאחר צעד אל התנור
 ועל תהרהר תמיד, לאט בטוח ושמח'.

מעדותו של קאופמן מונייק¹ (ארכיון יד ושם M49/1311):

...יהודים במכנסים ובכובעים בפסים כחולים-לבנים ובחולצות לבנות בלי שרוולים, כונו
 בכינויים גסים ביותר. כאשר מישהו התכופף בשביל להרים משהו או לא רצה למסור את
 השעון, אמרו בחיוך ציני: 'תסתיר, תסתיר, בין כה עוד מעט תלך על המחבת'. אולי דווקא החיוך
 הזה הסתיר לפני את אימת המצב, אבל יצר הקיום התחיל לפעול, כאשר המוח סירב לתפקד.
 כותבת אירבך (תש"ד).

...שומעים שוטרים יהודים מדברים ביניהם. אחד אומר שמשלוח פלוני, שנשלח
 מה"אומשלאגפלאץ", ובו אחוז גבוה של אנשים חלשים, זקנים, תשושים ואחוז גבוה של
 אמהות על תינוקותיהן - אינו שווה פרוטה. ...הלכו ל"גמזה". המלה "גמזה" פירושה
 עור-"שברו". נראה שזה היה רמז של בדיחותא לכך שעורם של האנשים ממשלוח זה או אחר
 יעובד לעשיית נעלים. מלבד זה היו בגיטו וארשה מתלוצצים בימים שבין אקציה לאקציה
 ומברכים איש את רעהו "להתראות בקופסת שימורים" רמז לכך שהגרמנים משתמשים בבשר
 היהודים למזון (עמ' 107).

לאוצ'יאק (Leociak, 1999) במאמרו "טכסט מול ההשמדה - דיווחים מגיטו וארשה" כותב שאם
 להשתמש במטפורה של דנטה על מעבר בין חוגי הגיהנום, לדעתו המדריכה בחוג הגרוטסקה של
 הגיטו תהיה ללא ספק רחל אירבך². בטכסטים³ שלה באה לידי ביטוי נוסחה, בה היא משתמשת
 בצורה עקבית ומודעת, של מבט גרוטסקי על המציאות בגיטו. לאוצ'יאק מתייחס לתיאוריה של
 אירבך למראה הגופות. כמעט כל הנושאים והמוטיבים בהם עוסק מאמרו, מוצגים אצל אירבך
 בדמותם הגרוטסקית. פורטרטים אחדים של דמויות נגועים בעיוות גרוטסקי, כמו למשל תיאור
 מראה גברת המזכיר מוקיון טראגי, סצינות רחוב הרשומות בקווי עט בודדים, מקבלות אופי
 גרוטסקי. כך גם מגדירה אותן המחברת עצמה, המתייחסת לערך "גרוטסקה" כאל תיאור טיפוס
 מסוים של מחזה רחוב או תמונה מן הטבע.

¹ תירגמה מפולנית הלינה ברקני.

² מבין עובדי הארכיון המחתרתי "עונג שבת" - ארכיון רינגלבלום.

³ ההתייחסות במאמר זה היא לקטעים מתוך ספרה של אירבך (תש"ד) "בחוצות וארשה".

המשותף לכל הדוגמאות הוא מגוון הצורה, חיבור בין פחד עוצר נשימה לבין צחוק שטני. עולם הגיטו ברישומי אוירבך הוא זר במובן זה, שזרות זו אפופה אימה, משום שהעולם המוכר לנו היטב עד עתה מצטייר כשונה, כמעוות. אין אנו יכולים למצוא את עצמנו בו ואין אנו יכולים לברוח ממנו. אין אנו מסוגלים לחיות בו כקודם ואין אנו מסוגלים למות בו כקודם. הכל מוזר, מפלצתי, נורא ומצחיק גם יחד. הוא מעורבב, שזור וקלוע, כמו ערימת הגופות בצריף בית הקברות. נדמה, שנוסחת הגרוטסקה היא איזה ניסיון למתן עדות לחוויה זו, הנמצאת מחוץ לאפשרות הביטוי. דוגמה נוספת שוב נוגעת למראה השגור כל כך בחיי הגיטו: גופה המכוסה בעיתון. "האנשים מכסים את הילדים הקפואים בכרזות הצבעוניות של 'חודש הילד' עם הכתובת 'ילדינו מוכרחים להישאר בחיים - הילד הוא הקדוש מכל קדוש' (רינגלבלום, 1992, עמ' 331). בסיפורו "גבירותיי ורבותיי אל תאי הגזים בבקשה" כותב בורובסקי (1996):

כולנו, כל המחנה, התהלכנו עירומים. אמנם פליית הכינים כבר הייתה מאחרינו ובגדינו הוחזרו לנו אחרי שטוהרו במכלי הציקלון המומס במים, שהפליא להרעיל את הכינים בבגדים וגם את בני האדם בתאי הגזים... כולנו התהלכנו עירומים: החום היה נורא. את המחנה סגרו וחתמו. שום אסיר שום כינה לא יעזו לעבור בשעריו... השעות עוברות לאט. חסר אפילו השעשוע הרגיל: הכבישים הרחבים המובילים אל תאי הגזים ריקים. זה כמה ימים שאין הטרנספורטים מגיעים... 'ומה אם לא יהיו עוד טרנספורטים לארובות' הערתי ברשעות... 'תפסיק לדבר שטויות' - פיו של איש מרסיי חסום בכריך סרדינים... 'תפסיק לדבר שטויות' חזר ואמר מתאמץ לבלוע, 'לא ייתכן שיהיה מחסור באנשים, בלעדיהם היינו כבר מתפגרים במחנה כולנו חיים ממה שהם מביאים' (עמ' 7-10).

מתוך יומנה של עליזה אהרמן-שק. נכתב בגיטו טרזין:

- 2.11.44 - ממשיכים לסלק מכלי אפר לפי מספרים, יש להניח ששופכים אותו לתוך האגר. מקימים שם גשר צף שיאפשר חציית טרקטורים. מתוך הקולומבריום יוצאת שרשרת אל המכוניות. משמרת בוקר: ילדים מגיל 8 ואילך, משמרת אחה"צ קשישים מעל לגיל 65, היום כבר צחקנו על זה, כבר אי אפשר אחרת, אחרת היינו מתים.
- 8.11.44 - שני בני 9 תוך העברת מכלי אפר: כשהסבתא תגיע אגנוב אותה...

גם הביטויים⁴ שרווחו במחנות היו בעלי גוון של הומור מקברי. בין האסירים במחנה פלאשוב היה מקובלים הביטויים: "הימלקומנדו" - פלוגת השמיים כביטוי ללכת לתנור, לעלות בארובה לשמיים, או הביטוי "הארובה" - ללכת לארובה, ללכת למוות. "שפן" מי שהלך לבדיקות ניסיוניות. "אוטוסטרדה", "כביש ראשי" או "קשקשים ממונעים" היה ביטוי לטיילת כינים. "פירות טרופיים" - ירק ששימש מזון בהמות ובמחנה היווה בסיס למרק. "וויטמינים" - ירקות מסוג סלק בהמות המגבירים הטלת שתן, "בטון" - כינוי ללחם בגלל קשיותו. "הצגה" - תלייה פומבית, מלקות וכו'. "מוות מותרות" - מוות טבעי. במחנה בוכנוואלד "יום התשלום" - ביום שישי עמד תור לפני הקולנוע לשם קבלת 25 מלקות בעבור ה"חטאים" במשך כל השבוע. בגיטו לודז' היה מקובל הביטוי "מרק מפגר" או "מרק מבר-מינן" למרק דלוח.

⁴ תירגם מפולנית נחום מנור

ב. הומור העצמי

אחת מצורות ההומור המורכבות והבשלות ביותר, היא האירוניה. האירוניה דורשת חשיבה פורמלית והיא מחייבת הן את יוצרה והן את השומע אותה, לפעילות אינטלקטואלית מורכבת. האירוניה עשויה להיות מכוונת כלפי מצב, כלפי הזולת-כנשק התקפה, או כלפי האדם עצמו, מה שמכונה הומור עצמי. האדם הצוחק על עצמו כאילו אומר לסביבתו "אל תתקיפו אותי אני עושה זאת בעצמי, אפילו טוב מכם", מי רוצה להתקיף אדם המתקיף את עצמו? בצורת הומור זו, האדם לוקח את עצמו ואת תכונותיו כאובייקט לצחוק. ההומור העצמי כמו גם ההומור השחור, נכלל בפונקציות של ההומור כמנגנון הגנה (זיו, 1984).

יתכן שהתייחסות לחולשה עצמית מעוררת גם סימפטיה. אך אל נשכח שבהומור עצמי יש גם תחושה של כוח. רק מי שחזק באמת יכול לראות ולהראות את חולשותיו. עצם ההתייחסות לחולשות אלו מוכיחה את גדולתו של זה המסוגל להתמודד אתן בגלוי (Weiss 1981).
אומר קאופמן מונייק בעדותו⁵ (ארכיון יד ושם M49/1311):

...בתקופה בה הגעתי, ראו בגיטו (לודז') הרבה מאד מודעות אבל והרבה מאד יהודים נפוחים מרעב עם 'הליכת ברווז'. בגיטו היה אפילו פתגם: 'לפני המלחמה אכלו ברווזים והתהלכו כמו סוסים, כעת אוכלים סוסים ומתהלכים כברווזים'. דבר אחד טוב חייבים לומר על היהודים. שלמרות הכל היה בגיטו הומור מיוחד, למשל על בישול מעלי ירקות אמרו: 'שוטפים אותם בגיגית, מבשלים אותם בדוד ומגישים אותם בצלוחית'. היו גם הרבה שירים סאטיריים על כל מיני מנהלים.

וקאופמן מסיים את עדותו:

...וודאי לא אחד ישתומם, שבכותבי יומן הגיטו, אני שומר בכל אורכו גוון קליל, למרות שבמציאות, הגיטו היה טרגדיה אחת גדולה. ובכן על מנת שיבינו אותי, רוצה אני להבהיר, שכאשר אני כותב, אני חוזר שוב לתקופת הגיטו עם המציאות האיומה ועם ההומור הציני שלו. אנה פאולז'ינסקה (Pawelczynska, 1973) כותבת:
יכולנו לצחוק על הופעתנו ועל העובדה שאנחנו עדיין חיות. יכולנו לעשות צחוק מהמשגיחים. לכל מי שסרב להיכנע היה מנגנון ההגנה שלו.
גראי (1986) מתייחס לזה בהומור האופייני לו.

...אחר-כך הגיחו דמויות פרא מפינות שונות התנפלו על שערותינו והתחילו לגזוז אותם. הם גילחו את הראשים ואת בתי השחי וכן את שער הערווה. גילחו אפילו את גבות העיניים. לאחר מכן נעלמו במהירות. אז הצביע אותו אדם דמוי גורילה על דלתו הפתוחה של אולם קרוב. הגיע תור המרחץ ולאחריו תור המקלחת הקרה. אם- כן זה מתחיל יפה... (עמ' 15).

⁵ תרגמה מפולנית הלינה ברקני.

גם קראוס וקולקא, (תשכ"א) בספרם "בית חרושת למוות אושוויץ" מתייחסים לנושא: מספרי האסירים קועקעו באושוויץ בלבד. זכורה לנו עדיין תדהמתנו, כשקועקעו לנו מספרי האסירים בנובמבר 1942 לאחר בואנו לאושוויץ. טרם ידענו מה היא משמעותה של אושוויץ, אך סימון גוף בני האדם במספר בלתי נמחק עורר בנו תחושה לאו דווקא נעימה. לאחר ימים מספר אמר לנו אחד האסירים הוותיקים יותר של אושוויץ, כי פשר הדבר הוא רק "מספר הטלפון לשמים" ... (עמ' 34). היו גם מקרים בייחוד בטרנספורטים של יהודי פולין אשר בהם ידעו האנשים שהגיעו את הצפוי להם ושאלו 'ההולכים' אנו אל התנור', 'הנלך אל הארובה' (שם, עמ' 128).

ונקביץ' (Wańkiewicz, 1972) כותב :

"הצחוק היה הגנה, כפי שהגנה הבדיחה במשך אלפיים שנה על היהודים, אשר בלכתם לתאי הגזים איחלו זה לזה להיפגש באותה חתיכת סבון. הצחוק - נשקם של האומללים" (p. 505).

גם פראנקל (1970) מתייחס לנושא זה. בספרו "האדם מחפש משמעות" הוא כותב:

...תגובה לא תקינה על מצב לא-תקין היא בגדר התנהגות תקינה... (שם, עמ' 33). ...הנה כי כן

נהרסו אחת-אחת האשליות שעדיין השתעשעו בהן אחדים מאתנו, אך פתאום, שלא כצפוי, תקף על רובנו איזה חוש-הומור זעום. ידענו כי שוב לא היה לנו להפסיד כלום חוץ מחיינו הערומים עד גיחוך. כשהתחילו המים זורמים מן המקלחות, התאמצנו כולנו להתבדר, לצחוק לעצמנו ולצחוק איש לרעהו. אחרי ככלות הכל: מים, מים ממש זרמו מן המזלפים (שם, עמ' 28). ...מכאן שדבר פעוט-ערך מאד עשוי לעורר את הגדולה בשמחות. קחו דרך משל, מעשה שאירע בדרכנו מאושוויץ אל המחנה המסופח לדאכאו. כולנו חששנו שמא פני הטרנספורט שלנו מועדות למחנה מאוטהאוזן. מתיחותנו גברה והלכה ככל שקרבנו לגשר על פני הדאנובה, שהרכבת צריכה לעברו כדי להגיע למאוטהאוזן לפי עדותם של יודעי-דבר בינינו. מי שלא התנסה בחווייה דומה, לא יוכל לתאר בדמיונו את ריקוד השמחה שרקדו האסירים בקרון כשראו, כי הטרנספורט שלנו אינו עובר אותו גשר ותחת זאת פונה "רק" לעבר דאכאו (עמ' 61).

• המנהיג שאל את פרנק; - איזו רעות וצרות הבאת על יהודי פולניה?

קיפחתי את פרנסותיהם; שללתי מהם את זכויותיהם; יצרתי מחנות עבודה ואנחנו מעבידים אותם עבודת פרך; כנסתי אותם בתוך גיטות צרות ואפלות; גזלתי מהם את כל הונם ורכושם. אבל אין רוח ה"מנהיג" נוחה מכל המעשים האלה.

אז הוסיף פרנק ואמר: חוץ מזה יסדתי "יודען ראטען"⁶ ו"אידישע זעלבסט הילף"⁷.

נוחה דעתו של המנהיג והסביר פנים לפראנק: בזה קלעת אל המטרה; "יודען ראטען" ו"אידישע זעלבסט הילף" כבר יביאו כליה עליהם ויאבדו מן הארץ... (קפלן, תשכ"ו, עמ' 356).

⁶ יודנראט - מועצה יהודית המנהלת את הגיטו, רשות מבצעת לחוקי הנאצים.
⁷ הארגון היהודי לעזרה סוציאלית הדדית.

- הגרמנים מכים את היהודים על שאין אנגליה רוצה לעשות שלום. והפולנים מכים אותם על שאותה אנגליה לא הכינה את עמה כראוי למלחמה והיא נוחלת מפלות (קפלן, תשכ"ו, עמ' 356).
- הורוביץ (היטלר) שאל את המושל המקומי (פראנק), מה עולל ליהודים. וזה מנה אחת לאחת את הצרות השונות אך הוא לא הסתפק בכך. לבסוף הזכיר פראנק 10 סעיפים, הראשון שבהם: "הקימותי להם את יס"א"⁸ (ענה לו) "נו, מספיק, לא צריך יותר" (רינגלבלום, 1992, עמ' 145).
- הורוביץ (היטלר) בא לעולם האמת וראה בגן עדן את ישו הנוצרי. "מה עושה פה יהודי בלי סרט על הזרוע?" - "עזוב אותו", עונה לו פטרוס הקדוש, "זהו בנו של בעל הבית" (שם, עמ' 128).
- סוכנות חדשה: נגנ"ג - נישט געשטויגן נישט געפלוגין - להד"ם (שם, עמ' 43).
- אם משך המלחמה יהיה ככוח הסבל של היהודים - יהיה רע, כי היהודים מסוגלים להחזיק מעמד זמן רב יותר מכפי שהמלחמה יכולה להימשך (שם, עמ' 130).
- בדיחה: ליהודי היה חסר מניין לקדיש. נכנס לחשמלית ואמר קדיש (שם, עמ' 147).

5. הפונקציה האינטלקטואלית של ההומור

- ההומור מאפשר לנו להשתחרר לרגע קט מהכבלים של החשיבה הרציונאלית, ליהנות מעוותי מלים ומשמעויות ולעבור על חוקי הלוגיקה. בדרך זו מאפשר ההומור חופש אינטלקטואלי, משחק מהנה המזכיר את הילדות. הוא גם מאפשר לנו להפעיל את חשיבתנו, ליהנות ממצבים אבסורדיים ולפתור בעיות בדרך בלתי שגרתית (זיו, 1996). האידיש בעיקר, אך גם שפות אחרות היוו אין סוף אפשרויות למשחקי מילים הומוריסטיים.
- להלן כמה ביטויי ההומור האינטלקטואלי כפי שבא לידי ביטוי בספרות:
- אספר לך את הוויץ הכי מוצלח: אוש-וויץ! (Jagoda et al., 1973, 1981).
 - בלובלין דרשו (הגרמנים) לשיר "לאמיר זיק איבערבעטן" (הבה נתפייסה) והיהודים שרו "לאמיר זיי איבערלעבן" (הבה ונבלה אותם), (רינגלבלום, 1992, עמ' 33).
 - מספרים שכאשר יהודי נוסע בחשמלית ומגיע ל"פלאץ" עונה "אמן"⁹ (שם, עמ' 155).
 - יש בגיטו שלושה סוגי מטבעות: הארטע, וויכע און גאנץ-וויכע - שעשועי לשון. הארטע - "קשים" דולרים של זהב, וויכע - "רכים" דולרים של נייר, גאנצוויכע "רכים לגמרי", של גנצוויך¹⁰ (רינגלבלום, 1992, עמ' 294).

⁸ הארגון היהודי לעזרה סוציאלית הדדית (שם, 306).

⁹ פלאץ דו משמעי: "כיכר" וכן "שתתפקע", "שתפוצץ". הווה אומר "היטלר פלאץ" "כיכר היטלר" או "היטלר התפקע" (לשון ציווי).

¹⁰ אברהם גנצוויך - ראש ה - 13, שלוחה יהודית של הגסטאפו.

- את obmann - ראש היודנראט, מפרש הציבור בידיש לאבמאן, כלומר רמאי. ואילו judenrater - חבר היודנראט ל - judenreiter - פרש רוכב על היהודים או judenveräter - בוגד ביהודים (רינגלבלום 1992 עמ' 309).
 - אצל הגרמנים החדשים אין לך קדושה, שהיא למעלה מקדושת "הפיהרער" ואצלו הוא בבחינת "פערפיהרער" (קפלן, תשכ"ו, עמ' 235).
 - רומקובסקי (ראש היודנראט בגיטו לודז') משבח את הכבאים באחת האסיפות בגיטו: "הם ערים יומם ולילה". מישהו מהקהל צועק "ומתי הם ישנים" קול עונה - "כשיש בערה" (בלומענטאל, 1981).
 - מעשה שהיה בזמן השמדת יהודי העיירה הליטאית קלם. בשעה שיהודי העיירה כבר עמדו ליד הבורות למול לועי מכונות הירייה ביקש רב העיירה, הרב דניאל מובשוביץ מן הגרמני שניצח על המלאכה שירשה לו לומר דברים אחדים לעדתו. הגרמני הרשה לו לעשות זאת בקיצור. הרב התחיל לדבר על עניין קידוש-השם ובניחותא, כאילו היה דורש בימים כתיקונם לפני תלמידיו. משהאריך צעק עליו הגרמני שיסיים. אז פנה הרב ליהודים העומדים על-פי הבור ואמר: 'הנה עומדים אנו במצב שדיברתי עליו לפני רגע, כלומר קידוש-השם. לכן אל בהלה, צריך לקבל בשקט את גזר-הדין. ובפנותו אל הגרמני אמר: אני סיימתי, אתה יכול התחיל...' (בראון, וליון, 1962, עמ' 52).
- גם אצל אורבך (תשי"ד) ניתן למצוא מספר דוגמאות בנושא זה:
- בהומור של מי שנדון לתליה הומור שלא נסתלק מהם עד עצם הסוף ממש, היו היהודים גורסים את ראשי התיבות של הפירמות הגרמניות גירסאות שונות. לא אזכור את כולן. הייתה למשל בתחילה פירמה בשם קארול אושמאן לשצ'ניסקי. ראשי התיבות של פירמה זאת היו היהודים דרשים במילים הפולניות - קומבינציה, אושוסטבו, ליפה (תחבולה, תרמית, זיוף)... מוצלח עוד יותר היה הדרוש שנדרש לגבי הפירמה טבנס את האותיות ו. צ. ט. (ולטר צ. טבנס) היו גורסים: וארשאבסקה צנטראלה טרופוב (המרכז הוארשאי למתים). או: וארשבסקי צְמָנטאז' טרופוב (בית העלמין של מתי וארשה). והגירסה הטובה ביותר הייתה - ברור ובקיצור: וְזמון צ'יביה טֶז' (יקחו גם אותך)... או במילים אחרות של לץ אחד, שפירש פירוש קולע את ראשי התיבות של הגושפנקה החשובה ביותר שעל כרטיס העבודה את גושפנקת הס"ד (זונדר-דינסט): סכובאי שן דובז'ה (הסתתר יפה!), (עמ' 111-112). ... היו אלה ימים שהגרמנים רשמו בכל מקום את ה V שלהם "ויקטוריה". על חזיתות בתי הנתיבות התנוססה הכתובת: "דויטשלאנד זיגט אן אלן פרונטן" (גרמניה מנצחת בכל החזיתות). באו זאטוטים פולנים מפרחי-החבלה (מעשי החבלה הקטנים - בטרמינולוגיה של המחותרת הפולנית, בניגוד לפעולות הרציניות יותר עם נשק ביד נגד הגרמנים ועוזריהם ולהתנקשויות באובייקטים צבאיים פעולתן של קבוצות מיוחדות, בעיקר קבוצות נוער, שמגמתן הייתה להשפיל את קרנו של הכובש ולעודד את הרוח הפטריוטית של האוכלוסייה על ידי שירת פזמונים, ציורים, כתובות וקאריקטורות במקומות פומביים, הפצת עיתונות בלתי ליגלית וכיוצא באלו ושיבשו אחת הכתובות, לאמור: "דויטשלאנד ליגט אן אלן פרונטן" (גרמניה מנצחת בכל החזיתות), (עמ' 340). ... "דויטשלאנד זיעכט אן אלן פרונטן" (גרמניה מתנוונת בכל החזיתות) - נתבדחו ליד דלפקה של קלרה סגלוביץ' בלשון נופל על לשון אחר, לשמע הגירסה הפולנית שהגיעה לגיטו יחד עם המזונות המוברחים (עמ' 149).

סיכום

כפי שניתן לראות מסקירת הספרות והיומנים שנסקרו עד כה, ההומור בשואה מילא את כל הפונקציות. גם בספרות שנסקרה, כמו בתוצאות המחקר, ההומור כמנגנון הגנה מילא את החלק הארי של ההיגדים והאפיזודות.

דרכם של היהודים בשואה להתמודד עם הזוועות שחוו, הייתה בין היתר בהומור. ההומור שימש ככלי נשק עיקרי נגד המדכאים.

בוגדן דז'מידוק (Dziemidok, 1967) מבטא את אחת ההשקפות הראשיות שלו כך: נראה, שאין לתלות את ההומור בגורמים של הנושא בלבד, ואף לא בגורמים של הנושא בלבד. על קיום ההומור בצורה מלאה אפשר לדבר רק כאשר מתקיימת הרמוניה מסוימת בין גורמי הנושא והנושא. ראשית חייב להופיע נושא בעל תכונות שאינן תואמות לתכונות סוציאליות נורמליות, המוכרות על ידי הנושא, או להרגלי הנושא, לתחושת הנורמליות שלו, ולכן הוא מזוהה על ידי הנושא כדבר אנורמלי, בלתי הגיוני. אך זו חייבת להיות אי נורמליות שאינה פוגעת בביטחון העצמי של הנושא, שאינה מעוררת פחד או רגשות עזים אחרים, כמו רחמים, השתתפות בצער, כעס, זעם, בוז, סלידה וכד'. עוצמה רבה של רגשות אלה יכולה למנוע אפשרות הופעת חוויית ההומור. מסקירת החומר הנוגע להומור בשואה אנו נוכחים לדעת, שסיטואציות קומיות וחוויית המעוררות צחוק הופיעו בהקשר לרגשות השליליים הכואבים ביותר. זוהי ייחודיות המאפיינת את ההומור והצחוק בשואה.

אמצעי המבע של ההומור בשואה

בנוסף להיגדים ואפיזודות הומוריסטיות, ניתן לחלק את אמצעי המבע של ההומור בשואה, כפי שבאו לידי ביטוי בדברי המרואיינים, לשלושה סוגים עיקריים:

א. שירים הומוריסטיים, סאטיריים, גרוטסקיים ומאקאבריים

ב. קברטים סאטיריים ו"מופעים בידוריים" מסוגים שונים

ג. קריקטורות

אמצעי מבע אלה, שימשו כפונקציות שונות של ההומור. לפיכך הוחלט להקדיש פרק קצר לאמצעי מבע אלה. בפרק זה מובאת סקירה קצרה של שלושת אמצעי המבע כפי שבאו לידי ביטוי בספרות, המתייחסים בעיקר לגטאות ולמחנות בהם היו המרואיינים.

א. שירים הומוריסטיים וסאטיריים בשואה

"השיר נולד בשעה שהנשמה רוטטת" (גוגול)

נושא השירים בשואה בכלל והשירים ההומוריסטיים והסאטיריים בפרט, לא זכה לתשומת לב מחקרית ראויה עד כה. אין פרק זה מתיימר להקיף את הנושא, אלא לתת סקירה קצרה בהתייחס לשירים ופזמונים בעלי גוון הומוריסטי וסאטירי אותם יצרו, שרו ודקלמו היהודים בגטאות ובמחנות הריכוז וההשמדה.

תקופת השואה הולידה מספר עצום של שירים בעלי אופי פולקלוריסטי. "העם היהודי הלך וגווע בשירה וזמר על שפתיו... שירים מכל המינים... עליזים ומלאי עצב, רציניים וקונדסיים ... " (בלומנטל, 1954, עמ' 2-3).

שירי העם שנוצרו בזמן מלחמת העולם השנייה נוצרו מתוך סבל וחסך, השפלה וטרור, מאבק גבורה ומוות. הטקסטים והמנגינות שנוצרו על-ידי כל האנשים, המשכילים ופשוטי העם, מחברים ידועים ובלתי ידועים, תיארו את החורבן היום-יומי של היהודים בידי הצורר הנאצי. שירים אלה הם לא רק כרוניקות של הטרגדיה, אלא שרתו את האנשים במאבקם להשרדות נגד הצורר. החרוזה הסאטירית בעלת האמירה השנונה, האנקטודות ההומוריסטיות, הפכו לחשובות ביותר ואפילו לנחוצות ליהודים בתקופה זו. שירים אלה היו בוני המוראל, מחממי הלב ומלחמה מאורגנת לחיים ולחופש. הצחוק והשירה הפכו לצורך לתיעול השנאה אל האויב. הם הפכו להיות הקטליזטור לביטוי הכעס והמרירות, כאשר אמצעי המאבק לא הוגדרו עדיין (Rubin, 1979).

קאטשרגינסקי (תש"ט) כתב, במבוא למהדורה האידית הראשונה של חלק משירי השואה שהוציא

ב - 1945:

השיר, החידוד, ההלצה החריפה, ליוו את היהודי תמיד ובכל מקום: כשהלך לעבודה, כשעמד בתור לקערית מרק, כשהובל לטבח ובצאתו לקרב. חושבים אנו לאי-טבעי, כשהשחקן על הבימה במצב טראגי מתחיל פתאום לשיר, נדמה לנו בחיים לא ייתכן מעין זה, אבל החיים הוכיחו אחרת... (הורוביץ, תש"ט, עמ' 7).

כותב פרגר (תשט"ו) במבוא לספרו "מן המצר קראתי":

מרביתם של שירי הגטו היא פרי יצירתם של עלומי שם, של זמרי ה"חצרות" אשר ינקו ממורשתם של הבדחנים לשעבר (עמ' יג). ... שרו בצינוקי הגטאות ובמחנות הניוון והגוועה האיטית, ובתוך "קאצטים", על מפתני הכבשים וליד משרפות אושוויץ, טרבלינקה, מיידאנק וכדומה. היה בזה, אפשר לומר, מעין טירוף של שירה... רשות הדיבור היחידה ניתנה אפוא ליוצר העממי הפרימיטיבי, לפי מתכונת ה"שפיעל-מאן" המסורתית היהודי בגטו עתיק הימים... וכמובן השתמש השיר הפרימיטיבי בלשון רמזים ונעזר בכל מיני סמלים וברוב המקרים הוא מתובל בנימת לעג והיתול (עמ' ט-י').

לדעתו של פרגר אצל שום אומה ולשון אין שפע כזה בסוג הפולקלור של הלעג העצמי וה - "גלאגען הומאר" (צחוק בצל התלייה) כדוגמה שיש ליהודים. ואם כי לכאורה נראית תופעה זו של שירת הלענה, תופעה שכנגד לשירת הביטחון והאמונה התמימה הרי לאמיתו של הדבר צחוק-הלענה מסתעף מתוך הכרת הביטחון, יונק מתוך קרקע האמונה. כי המתח הפנימי של האמונה והרצון להדביר את רגשות היגון בכל מחיר, הם שהולידו את רוח העמידה בנוסח ו"אף על פי כן!", הם שהתירו אף את הצחוק הבלתי-מרוסן הזה, והם שעוררו את הצחוק על חשבון הייסורים עצמם. בתנאי הבלהות והשכול בגטאות היה הצחוק כמו מרידה ממש במציאות. סאת הסבל, שעברה על כל גדותיה המועקה שבלב אשר התכווץ בעינויים השונים והמשונים העמדה של אוזלת אוניס מוחלט נוכח כל הזוועה העולה על כל דמיון, כל זה עלול היה למחות ולהשכיח כליל את הצחוק. והנה אזר הגטו כוחותיו נגד גילוי חולשתו. ידע הגטו, כי ראשית כל עליו לעמוד במלחמת העצבים, שניהל נגדו משטר הזוועה הנאצי. לכן ניסוח הגטו את הצו הפנימי: "אל בכות" ! מכיוון שהמציאות לחצה עד בלי די על הנפש, נאחז הגטו בלעג העצמי להפוך את מרירות המציאות לנושא של צחוק, להשתמש בו כבנשק מגן נוכח התקפות הייאוש. כי על כן עברה רוח של לעג על הגטו, לגלג הגטו מתוך צרותיו ומתוך מצוקותיו, לגלג על נוגשיו הפנימיים שקמו לו בחסדי הצורך, לגלג בקול רם ומתוך העזה יתירה על הצוררים עצמם, לגלג אף בהיפגשו עין בעין עם מלאך המוות עצמו. שירת הלעג לא נרתעה אף בפני הקץ בפני המוות. לעג זה מרעיד את עומק הנפש. אבל גם בתוך לעג זה עצמו אנו מוצאים גרעיני נחמה וגבורה שבהתגברות על פחד המוות. כל תוכנה של שירת לעג זו צרור בשורה אחת מתוך המנון מחנה המוות: "מיר טרינקען לחיים מיטן טויט!" ("אנחנו נשתה לחיים עד למוות"). הלעג היה על כל ההווה. על יהודים נושאי תפקידים שהשחיתו מידותיהם. "השלטון העצמי" שהוקם בפקודת הנאצים היה בידם למכשיר דיכוי עצמי, ועל חיי עצמם בחיי היום יום, וכמובן על מדכאיהם, על הנאצים (עמ' כא-כד).

להלן דוגמאות אחדות:

מעות, מעות, מעות אין טוב מהן - גטו וארשה (פרגר, תשט"ו, עמ' מז).

הקהלה היהודית גובה את ה"דנינה"
ונותנת לנו לחם עם סכרינה.
מעות מעות מעות אין טוב מהן!
באין לך מעות עצה לך אייעץ:
ארון של פינקרט קרא וזחל אליו ורבע.
מעות, מעות, מעות אין טוב מהן!

צ'רניקוב הוא בעל כרס שמנה מאד,
זלל לתאבון מרק עם אטריות.
מעות מעות מעות אין טוב מהן!
באין לך מעות אוי לך ווי,
החזר-נא את ה"בוֹנָה" הפֶּטֶר "שלום" ודי.
מעות, מעות, מעות אין טוב מהן!

השוטר היהודי נעשה מין "לובוז",
חוטף בני אדם ושולחם ל"אובוז".
תשאלהו? למה?
והוא יען: מעות...
מעות אין טוב מהן!
...

הפֶּרְזֶסוּבָה צ'רניקוב שיערה תסלסל בלי-הרף,
וילדינו הולכים לישון בלא ארוחת-ערב.
מעות, מעות, מעות אין טוב מהן!
באין לך מעות הקיץ לך הסוף,
החזר-נא את ה"בוֹנָה" הפֶּטֶר "שבוע טוב"
מעות, מעות, מעות אין טוב מהן!

העילית בגטו - לודז'

בגטו מצויים
רסוֹרְטִים, מחלקות,
למען כל איש ואישה
יכלו שם לעבוד.
וגם אמי עובדת
ביום וגם בליל.
ואילו ה"אליטה"
תשחק ותתהולל.

בליצמנשטט בגטו
כל איש קצוב לו "רציה".
זוהי מין דִּיטָה
של אפרוביזציה.
סודה, חמץ, מלח
להמון ניתן:
ואילו ל"אליטה"
קמת, סוכר ושומן.

בליצמנשטט בגטו
החיים הומים,
אך אין היהודים שם
זה לזה דומים.
ההמון שם חי לו
בקור, דחקות בלי-סוף:
ואילו ה"אליטה"
רק היא רואה בטוב.

ה"אליטה"...

ה"אליטה"...

ה"אליטה" של הגטו
אותה מיד תכיר:
גב רחב, פנים דשנות
ועורף סמוק-חזיר.

(פרגר, תשט"ו, עמ' סה).

מנגינה מאד פופולארית בגטאות הייתה:

לעזאזל איתם
אנחנו נשרוד אותם
אנחנו עוד נשרוד (Rubin, 1979).

בגטו וארשה שרו לפי מנגינה חסידית:

"בואו נשמח נספר בדיחות ונחיייה
כדי לראות את מותו של היטלר" (Lipman, 1991).

למה זה נבך, גטו וארשה

אלו אשר הובילנו לטרבלינקה,
עוד נערך על קברם הלולה-וחיננה

למה זה נבך בדמעות שלישי,
עוד נאמר אחרי פרנק¹ קדיש.

אם ירצה השם עוד יזכה עמנו
ראות במפלתם של סובאי-דמנו.

נגילה, נעלז-נא בכל מאמצים,
עוד נשב "שבעה" אחרי הנאצים..

(פרגר, תשט"ו, עמ' נט).

נשמח ונשכח הימים הרעים,
שונאינו עוד יהיו מאכל-תולעים.

כותב גרוס (1972):

בימים אלה הגיע לידי במקרה אוסף של שירים שנכתבו במחנה פלאשוב, באושוויץ ובברגן-בלזן². יש שירים אישיים, דוקומנטאריים, רפלקסיביים, אימפרסיוניים ופליטוניים הומוריסטיים. ...מעל לכול זוכרים את אסתר שטוב כבעלת חוש הומור בלתי רגיל וזיכרון פנומנלי. אותה מחברת שירים שהשאירה אסתר אחריה, מכילה יותר מחמישים שירים שחיברה בפלאשוב ובמחנות אחרים, אך חברותיה לעבודה זוכרות רק את הפליטונים הסאטיריים, אשר קראה להם בכל הזדמנות נאותה. ...כולם ציפו בסקרנות לשיר חדש. בהפסקת הצוהריים ולפעמים אפילו בשעת העבודה הצטופפו סביבה קבוצות-קבוצות, והיא הייתה קוראת את יצירתה החדשה. או בערב, בצרף, על הדרגשים - לפתע נעשה שקט שאפשר היה לשמוע בו זבוב מזמזמם, נוצר שיר חדש. ...מגוון הנושאים של שירי אסתר שטוב הוא רחב מאד. יש שם שירים ליריים... וישנם שירים תיאוריים המציינים את הווי המחנה, על הטרגדיה ועל הגיחוך שבו. בחלקם מלאי אירוניה על הישגי המאה העשרים, על הפאראדוקסים שבהתנהגות הגרמנים. ובחלקם תיאורי זוועה ומוות.

שוב ושוב 'אלי! אומרת...
והיא מסכמת:
לפייטן זהו נושא
אך לי עדיף... בית כיסא.

המאה העשרים שיא הקידמה
'מחראה' במקום בית שימוש
... יושבות נשים ומרכלות
ובגיחוכן אינן חשות
כל אחת שטויות דוברת

¹ האנס פרנק, מפקד הגנרל גוברנאמן - שטחה של מרכז פולין הכבושה על-ידי הגרמנים במלחמת העולם השנייה.

² האוסף (המרוכז במחברת וכתוב בעפרון) מונה 60 שירים, שחמישים ושניים מהם חוברו בעיצומה של המלחמה. המחברת היא בבעלותה של גב' פ. קליינברג מחיפה והשירים הם פרי עטה של אחותה אסתר שטוב ז"ל (גרוס, 1972).

"אנטלאוזונג" - ביעור כינים - משמש רקע לכמה שירים עוקצניים. הבגדים שהובאו לתיקון מהחזית היו מלאי כינים גדולים ולבנים "כמו פנינים". אחרי התעמולה, שכרכה בנשימה אחת את היהודים עם הכינים צריך היה להיזהר דווקא מ"הכינים הגרמנים", אשר למרבה הצער אינם מתחשבים עם "ראטנשאנדה", ובשבילם דם יהודי או גרמני הרי זה היינו-הך...

הוי, מה דואגים הם לנו
מזינים ומוליכים
ואף כינים מבערים
כי על הבגד שאנו למענם מטליאים
אסור לזחול לכיני יהודים!

מותר רק לשלהם, הלאומיות
לכיני-שדה הלבנות, הגדולות
אך מה חבל שלכינים הדם לא מים
וב"חילול הגזע" אין עניין לשרץ
והוא נטפל אלינו במלוא המרץ...

בשיר בא תיאור ארוך של "אנטלאוזונג" - "השלטונות דואגים לחיינו" - כותבת אסתר ומספרת בהומור ואירוניה על הדאגה הזאת, הבאה לידי ביטוי בעינויים של שעות הנגרמים ליהודים בהישלחם אחרי הדזינפקציה בבגדים רטובים החוצה, בדצמבר בקור כלבים... שירים כאלה בוודאי עודדו את שומעיהם אך לא יכלו להשכיח את העובדה שהחיים בפלאשוב היו חיים בבית קברות. המחנה, כידוע, נבנה על שטח בית הקברות היהודי וכך הפך הוא לבית קברות כפול זה של המתים וזה של המתים-חיים... מוות על כל שעל מלווה את שוכני בית הקברות בפלאשוב והוא בא לביטוי כמעט בכל שיר אם הוא שיר סאטירי ואם לירי... בפלאשוב ידעה אסתר להתלוצץ על האסירים המסוכסכים על רקע רמאות בהעברת בולי-עץ כשעל שכמו של אחד מוטל כל העומס והשני משתמט ומעמיד פנים כאילו הוא עובד. היא עושה צחוק (מר) מן החיפושים בחפצים האישיים ("ומכיוון שבית הקברות קרוב מסרנו הכול...") היא מקנאה בזבובים החופשיים העפים להם "פעם למרק פעם לגוויה ושוב למרק...".

גם מרי ברג (תש"ו), ב"יומן גטו וארשה" שלה מתייחסת לנושא השירים הסאטיריים:

10 בדצמבר 1942 - ...איננו חושכים מעצמנו מעט שעשועים אף בים זה של סבל. אדם וו. ואני חיברנו פזמונים סאטיריים המתארים את הנלעג בחיינו כאן... (עמ' 189).

קוליטוביץ אלכסנדר - מאושוויץ מספר על שיר ששרו לפי מנגינה ידועה (ארכיון יד ושם, חטיבה 0.3 תיק מספר 4171).

אחרי בעיטה ראשונה טוב לך יותר
מכניסים לך גם אגרוף אבל לך יש הומור
וגם בעיטה שלישיית תדבק לך לתחת
ואחרי הרביעית המכנסיים רטובים
ארבעה בריונים בועטים באחד
היורק החוצה שש שיניים
בבעיטה השביעית המגף קופץ לך לבטן
וכמה זה חביב...

ב. קברטים ומופעים סאטיריים בשואה

קשה לתאר סצינה יותר סוריאליסטית בגטאות במחנות הריכוז וההשמדה, מאשר אסירים שרים ורוקדים בהופעה תיאטרלית. ולמרות זאת, אלפי אסירי המחנות בכל אירופה עשו בדיוק כך. הם השתתפו במאות קברטים, בהופעות דרמטיות ומוסיקליות. היו יותר מופעים בגטאות ובמחנות המעבר והריכוז, מאשר במחנות ההשמדה והמוות. אך גם במחנות המוות ובמחנות הריכוז היו מופעים. שם המופעים התנהלו בסודיות כדי להעלות את מצב הרוח. ההצגות היו על החיים ועל המוות. אם הם היו נתפסים, הם היו יכולים להיתלות בגללם. אלה היו אנשים שבדרכם השתמשו בכישורונם כדי לעזור לאחרים בצורה של התנגדות מחתרתית, או כדי לשמור את עצמם ואת האחרים בחיים, ולעודד את רוחם³.

הקברטים ומופעים בידוריים לסוגיהם השונים היו אחת הדרכים לשמור על המוראל ולעודד את האנשים. כמעט בכל הגטאות והמחנות היו הופעות בידוריות מאורגנות או ספונטניות. המופעים בגטאות ובמחנות, בעלי צביון הומוריסטי-סאטירי, היו שונים מאד מיצירות כאלה בעולם החופשי. ההומוריסטיקה שואפת לעורר בו זמנית חוויות של הומור ושל השתתפות רגשית. למרות שתוכן התייחס למציאות הטראגית והמאיימת של הגטאות והמחנות, הן פעלו על המאזינים פעולה מרגיעה ומרככת. למרות שעניין חיי התרבות במחנה הוא נושא נפרד, כדאי להזכיר, שנושאי "ערבי התרבות" כללו אלמנטים קומיים וסאטיריים, גרוטסקיים ואירוניים.

אין פרק זה מתיימר לכסות את כל הקברטים הסאטיריים והמופעים שהיו בכל הגטאות ובכל המחנות בתקופת השואה. ההתייחסות היא למספר מצומצם שביניהם.

פרנקל (1986 א') כתב בסקירתו על התיאטרון בגטו לודז':

... הרעב למזון הפיזי והחשיבה המתמדת עליו, לא זו בלבד שלא מנעו מהם צריכת מזון רוחני אלא אף הגבירו אותה ביתר שאת. ללא ספק היה זה החוש הבריא שהנחה אותם אל הבידור הקל דווקא ולא אל מחזות רציניים. אם הטרגדיה אמורה לעורר קתרזיס אצל הצופה מיהו הגיבור הטרגי שהיה מסוגל לכך בגטו לודז' "אדיפוס המלך" ו"המלך ליר" היו נתפסים כמהתלה. חוסנם היה, שלא נכנעו לגורלם ולא קוננו על עצמם. האמצעי היחיד לגבור על המכאוב ועל חוסר האונים היה הצחוק והזמר - גם הוא, רובו היתולי, ותושבי הגטו נקטו אמצעי זה. הם התבדחו על עצמם, התבדחות מקאברית בעיקר. לרוב היה צחוקם חזק מן הזעקה. אחת ההתבדחויות הייתה: חיינו משוליים לשלושה חגים יהודיים. מגורים כמו בסוכות, לבוש כמו בפורים, מזון כמו ביום כיפור. כך גם בשירים ששרו במקומות עבודתם ומחוצה להם, פארודיים וסאטיריים על הווי הגטו בעיקר, ומי שחדל לצחוק עד מהרה חדל לחיות. ה"קלאפסעדרע" - כינוי מקביל למוזלמאן, כבר לא צחק. כאן, אולי התשובה לשאלה איך הם עמדו בכל אלה במשך חמישים ושניים חודשי גטו (עמ' 40).

³ Eppstein. L. (1998). Cabaret highlights darkest hour of Jewish theater. **Jewish Bulletin of Northern California**. San Francisco Jewish Community Publications Inc.

תיאטראות וקברטים בגטו וארשה

תיאטראות קטנים וקברטים פעלו גם מאחורי חומת גטו וארשה. "בצד ההוא אומרים: רצונך לבלות - לך לגטו. וארשה משתעשעת" (רינגבלום, 1992, עמ' 232). רחובות לשנו, נובוליפיה ונובוליפקי היו ברודווי של השכונה הסגורה. ברודווי באמצע בית הקברות. שוב עולות השאלות, עליהן קשה לתת תשובה. איך זה יתכן, שבקרב חצי מיליון אויבים יכלה להתקיים תעשיית בידור, אמנים ערים לגורל המצפה להם יכלו לכתוב ולהלחין, לנגן ולשיר, למרות השמדת עולמם של יהודי פולין המתבצעת לנגד עיניהם (Groński, 1994).

קורץ (תש"ד) מתייחס אף הוא לנושא זה:

...בגטו של וארשה נפתחים בתי מרזח לשתייה לנגינה לשירה ולריקודים. אנשים שרים ורוקדים עד לידי טמטום הבינה שלא לראות את המציאות המרה לנגד העיניים. ובזמן שהוא נוצרו פזמונות ופרודיות שהביעו את מצב הנפש. אחד מהם נשאר בזיכרוני.

דמעה עצור
והבלג וגבור!
ואם גדול הכאב
ואם נשבר הלב
שיש ושמח

ואם רע ומר
אל תאמר דבר!
את סודך קבור,
ושיש ושמח

שיש ושמח
שיש ושמח.
אל תבכה,
אל תגנח.

טורקוב (1969), השחקן והבמאי מתאר את התפתחותם של התיאטראות והקברטים בוארשה: "... כך נולד הרעיון להזמין שחקן יהודי, כדי שישמח את הנאספים, שכן אי אפשר לשחק קלפים ללא הרף במשך כל הלילה. מובן מאליי כי באו בחשבון רק שחקנים שהיו יכולים לגרום הנאה על-ידי זמר עליז. הגורל נפל על השחקן הקומי היהודי הנודע, שמחה פוסטל. הדבר קרה ברחוב פרוסטה 8 בנובמבר 1939. כשנודע הדבר לבתים אחרים הם חיקו את הדוגמה ונוצר ממש בולמוס פוסטל. כיון שפוסטל היו לו כבר "הזמנות" לזמן ממושך מראש התחילו לפנות לשחקנים-זמרים אחרים ולשחקניות... התפוסה הממוצעת הייתה 80% בהצגות מוצלחות במיוחד, תפוסת יתר לא הייתה יוצאת דופן. למרות ההצלחה התכנית התחלפו מהר: הרי הקהל לא התחלף, אלא התמעט בהתמדה. מוות ברחוב, מוות בעת העוצר, ... מוות מרעב - גיוונים לא חסרו. תופעת המוות הנפוץ והיומיומי גרמה לכך, שנוכחותו הייתה לנורמה בתוך האי נורמליות, גורם קיומי קבוע. עובדת קיום מופעים עליזים הרגיזה רק את הדתיים... "לא משחקים בתיאטרון בבית הקברות" - סיסמה זו שמעו השחקנים לעתים קרובות (עמ' 79-100).

בגטו הקברט סיפק לא רק שכחה, הוא היה גם אמצעי העברת מידע. חשוב לדעת: בהתאם לדוקטרינה הנאצית תושבי השכונה היו אמורים להיות מנותקים מן העולם שמעבר לחומה, הקשר שבין וארשה הארית לביניהם היה צריך להיפסק לחלוטין. התיאטראות והקברטים החזיקו בקו החיים, בשימוש בשיטת הסימנים המוסכמת (Groński, 1994).

... במשך שנת 1940 כבר נפתחו אולמות רבים, הרוב בין כותלי בתי קפה עם תכניות אומנותיות.

רק ברחוב לשנו היו 30 בתי קפה. הקברט בעל האמביציות הגבוהות ביותר היה ללא ספק "שטוקה" בית קפה ספרותי... ההומור השחור שוב הוכיח את שימושיותו. הוא היחידי שיכול היה לשאת את הנושאים האלה... שיר ממופע של "שטוקה": לכאורה זהו שיר עם פזמון קל לתפיסה: "יהיה מקום לכולם". אחרי בתיים אחדים המתארים גברת רומנטית, שבעלה מנחם ומרגיע את מחזריה בדברי הפזמון החוזר - מפנה דרמטי. במקום התמונות הטרוויאליזיות מופיע טרטור גלגלי הקרונות. ואז הפזמון, מילות המפתח העליזות, הופך למסר מקאברי: "יהיה מקום לכולם". לא יעזרו התפקידים והשתדלנות. המוות שווה לכולם. ה"יומן החי", היה האטרקציה של בית הקפה. עיתון סאטירי-אקטואלי על חיי הגטו, שהפנה את עוקצו כלפי הגרמנים, כלפי פקידי היודנראט וכלפי המשטרה היהודית. הכינו והגישו אותו סופרים ומשוררים ידועים. הנפש החיה ומנחה היומן היה המשורר ולאדיסלב שלנגל. מיניאטורות, שירים קצרים, משחקי מילים ופרודיות שנאספו למקשה אחת של אקטואליה הפכו לכרוניקה של הגטו. לא פעם צורפו ל"יומן" מערכונים סאטיריים, עם בובות בדמות חשופי הקהילה... מצב מחברייהם היה נואש, עבודתם הייתה קשה ומסובכת ודרשה זהירות וחוכמה. הם הוציאו מומנטים מצחיקים ממצבים טראגיים, מעובדות אומללות (Groński, 1994).

על קפה "שטוקה", על האווירה ששררה בו ועל חלקו של שלנגל בתכניותיו האמנותיות כתב ברמן בזכרונותיו (תשל"ח).

בקברט אמנות משל בכיפה המשורר היהודי הפולני ולאדיסלב שלנגל... בייחוד זכה להצלחה בקברט 'העיתון החי'. שלאנגאל, פוקשאנסקי, טייטלבוים וסאטיריקנים אחרים עשו לצחוק ולשנינה, במונולוגים היתוליים, בדיאלוגים ובמערכונים תופעות מגוחכות ומכוערות של חיי הגטו, את המנגנון הביורוקרטי של משרדי היודנראט, מעשים שפלים של חברים מסויימים ביודנראט של ה"עבד כי ימלוך" החדש בגטו וה"גבירוקרטיה", ובייחוד של משטרת הגטו. הקהל צחק אך היה זה צחוק תוך דמע (עמ' 163).

"שטוקה" הפסיקה את פעילותה במחצית השנייה של שנת 1942. שלנגל נפל בבונקר בשעת המרד באפריל 1943. מאות העתקים וגרסאות של יצירותיו, שירים, פזמונים, סאטירות פאתטיות ואפיגרמות הם בין התעודות החשובות ביותר שנמצאו בין חורבות השכונה (Groński, 1994). שלנגל הופיע גם בערבי קריאה. הוא עצמו העיד כי קרא את שיריו באוזני באי הבלוק של שולץ⁴ ובערבים ספרותיים אצל ה'מברשתניים'. ערב האקציה של ה-18 בינואר הוזמן שלנגל ל'ערב ספרותי' והוא מספר: 'באותו ערב הוזמתי להופעה בבית פרטי לפני קבוצת אורחים מן העבר השני... תמיד מצאתי עונג בקריאת שירים דו-משמעיים ומהתלות חד-משמעיות על אנשי גסטאפו פופולאריים דווקא בנוכחותם...!'. העדות האחרונה על הופעתו של שלנגל בערב ספרותי היא מתאריך ה-16 באפריל 1943 "לאחר קריאת יצירות רציניות ניגש המחבר לחלק ההומוריסטי של התכנית...". מן העדות המובאת לעיל מתברר שאפילו בימי האקציות והגירושים כתב שלנגל לא רק שירים רציניים ונוגעים ללב, אלא גם שירים סאטיריים והומוריסטיים (שיינפלד, 1987).

⁴ פריץ שולץ - תעשיין גרמני בעל בתי-חרושת גדולים בגיטו וארשה.

...ברחוב לשנו נפתח גם תיאטרון "פמינה", שהציג על-פי רוב מחזמרים ואופרטות בפולנית. שמות התכניות: "חטיבת ההומור", "תיבת נגינה", "מהקהילה עד פמינה" "יריד הצחוק". הועלו גם אופרטות המצוידות בתמלילים שהותאמו למציאות. בצוות השתתפו אנשי קברט ידועים. הטכסטים של יורנדוט, המנהל האמנותי של "פמינה" ומחברם של רוב היצירות שהעלו על הבמה, הצילו רבים ממרכיבי החיים בגטו משיכחה. הם מהווים רישום אמנותי של אי המציאות, המאפשר שיחזור אוצר המלים, הבדיחות שבמחזור, מצבי הרוח. כל מחזמר היה בנוי על נושאים מקומיים ולפעמים היה זה בחינת סאטירה עוקצנית. התיאטרון נפתח חגיגת בהצגת מחזמר בשם "שפא גרא", שהנפשות הראשיות הפועלת בו היו אנשי שררה, משטרה וכו'. המחזמר מתאר שורה של תמונות מחיי הגטו ומדגיש כי "בלי מריחה" - שוחד, אי-אפשר להשיג דבר, ואילו שעה ש"מורחים" משיגים הכל. המחזמר השני בתיאטרון זה היה "קון-הלר". תמונה המתארת את כל הצדדים הקומיים והטרגיים אשר בנסיעות ב"רכב-הגטו" שבא במקום הטראם והעגלות שהוחרמו. אלה היו אומניבוסים שהסיעו קון והלר ועל כן נשאו את שמם של הבעלים. לתוך אומניבוס כזה שיכול היה להכיל שלושים נוסעים, הצטופפו ששים איש והרושם היה של חבית דחוסת מליחים. אומניבוסים אלה היו תמיד גדושים עד שהיה קשה לנשום. הנסיעה ב"קון-הלר" נפסקת פעמים אחדות, לפי המחזמר, משום שמישהו מן הנוסעים הבחין מרחוק בגרמנים. דבר זה כבר הספיק, כדי שכל הנוסעים יעזבו את האומניבוס ויתחבאו. לאחר רגע מוציא יהודי את ראשו מתחת לעגלה מתבונן בזהירות סביב ושואל: 'האם אפשר כבר?' משקיבל תשובה חיובית, הוא זוחל ויוצא מתחת לאומניבוס ולאחרי גם שאר הנוסעים הרכב מלא שוב נוסעים שוב מתקוטטים והסוסות המסכנות ממשוכות ומושכות את "קון-הלר" דומה כאילו לא קרה דבר. גם "התיאטרון הקאמרי" הציג קומדיות. הצגת הבכורה שכבר הודיעו עליה "הדרך אל האושר" ואשר נקבעה ליום 22 ביולי 1942, לא יכלה להיות מוצגת, כי דוקא באותו יום התחיל חיסול הגטו. במקום "הדרך אל האושר" באה הדרך את המוות... (טורקוב 1969, עמ' 79-100).

מרי ברג (תש"ו), כותבת ביומן גטו וארשה שלה:

20 באפריל 1941 - חיי האמנות פורחים בגטו. תיאטרון אידי קטן בשם "עזאזל", בהנהלת השחקנית דיאנה בלומנפלד אשתו של יונה טורקוב, עורך הצגותיו ברחוב נובוליפיי ... התיאטרון "פמינה" המציג ברחוב לשנו זכה אף הוא להצלחה רבה... תוכניותיו של התיאטרון "פמינה" כוללות אופרטות ואף הצגות אקטואליות. בזמן האחרון הציג את "הברון קימל" וכן תכנית, שכל עיקרה פזמונים וקטעים המתארים מתוך לעג שנון וביקורת חריפה את ה - Judenrat "ממשלת" הגטו היהודית וה"מיניסטרים" שלה... (עמ' 49).

29 באוקטובר 1941 - הלכתי היום בלויית רומק לתיאטרון "פמינה" להצגת הבכורה של "אהבה ודירה" - קומדיה מוסיקלית מהווי הגטו... הקהל צחק מעמקי לבו ובילה בתיאטרון שעות אחדות בנעימים תוך שכיחת הסכנות והאימים המשתוללים בחוצות והנה, אפילו בהווי עגום זה יש מהלכים לדברי רכיל, להלצות שנונות ולפזמונים מבודחים המושרים בתיאטראות ובבתי-קפה. בקפה "אמנות" ברחוב לשנו מושרים מדי יום ביומו פזמוני סאטירה על המשטרה, על שירות האומניבוסים, ה"ריקשות" ואף מתוך ציעופים מחוכמים על הגסטאפו.

... גם מגפת הטיפוס משמשת נושא להלצות. זהו צחוק מתוך דמעות, אך בכל זאת צחוק הוא!
 זהו הנשק היחידי בידינו. אנשינו צוחקים למוות ולצווי הנאצים. ... הצגות ההומור זוכות תמיד
 להצלחה רבה. בתחילה לא יכולתי לשאת את בדיחותיהן, שנסובו על המאורעות הטראגיים
 ביותר בהוי הגטו, אך קימעה-קימעה נוכחתי, כי בהן בלבד נמצאת תרופה לתחלואינו. יש
 ומובאות בהן בובות, המייצגות את מנהיגי הקהילה ונשיאי המחלקות והמוסדות השונים.
 השיחות המתנהלות בקרוניות - "כהן-הלר" משמשות אף הן מעיין לא-אכזב, שופע נושאי הומור
 (ברג, תש"ו, עמ' 98 - 101).

תיאטרון הומוריסטי וסאטירי בגטו לודז'

... הקורא בעתיד בדפים אלה יניד בראשו בספקנות לנוכח הדיווחים התכופים על מופעי בידור
 ואירועים חברתיים שונים, ויהרהר בליבו שמא מצבה של אוכלוסיית הגטו לא היה טראגי כל כך,
 אם חיי החברה בו היו כה עשירים ותוססים... כבר כעת יש בגטו רבים השוללים את המיקסם
 הזה בטוענם שהרדדה כזאת של החיים אינה הולמת את הנסיבות. אולם היינו נמצאים בחזקת
 מדכאים את יצר החיים הבסיסי ביותר של אנשים במצוקה אילו חסמנו בפניהם את המסתמים
 היחידים של חיות וחיוב החיים. שוב לשבת באולם תיאטרון הרחק מהמציאות חסרת התוחלת,
 לצאת אל האכסדרה בעת הפסקה, לפטפט, לפלרטט, להראות בגד חדש, שיער עשוי, אינם מסוג
 המותרות שיש לשלול מבני אדם שחיו במרכז תרבות ממדרגה ראשונה כפי שהייתה העיר
 ליצמאנשטט לפני המלחמה. לפיכך רוצה רושם דברי ימי הגטו להתייחס בהבנה לתופעה זו ולומר
 לקורא העתידי כי המכאובים בגטו לא היו פחותים יותר, גם אם היו בו אי אילו שעות של
 עליצות". (בן-מנחם, רב, תשמ"ז, כרך ג', עמ' 221-220). דברים אלה נכתבו על-ידי רושם הכרוניקה
 של גטו לודז' ביום 9.6.1943 בהקדמה לדיווח על הצגת רוויו שהתקיימה אותו יום. אפשר וגם
 היום, יניד הקורא באותה ספקנות לנוכח הצירוף הזה תיאטרון בגטו (פרנקל, 1986, א).
 אבל כבר ב - 1941 התקיימה בגטו "בימה לאמנות זעירה" שחובבים ואומנים מקצועיים הציגו מחזות
 מבדחים על נושאים אקטואליים (שנר, 1951).

7.6.42 הצגת הבכורה התקיימה. זו סדרה 3 של הצגות רוויו... נכחה כל עליית הגטו עם
 רומקאווסקי וזוגתו בראשם... מסמר ההצגה, כמו בהצגות קודמות היה מונולוג פרי עטו של
 יאנאווסקי, בביצועו של ווינבערג... מטחי צחוק שהוא כה נדיר אצל תושבי הגטו פרצו במהלך
 ביצוע קטע זה. האנקדוטות במונולוג זה נשענו על האקטואליה של הגטו, והמוקד היה פארודיה
 על התנהגותם של אלה אשר זה מקרוב הגיעו... (בן-מנחם, רב, תשמ"ז, ב', עמ' 37-38).
 ראזנפעלד (ארכיון "יד ושם" מס' 06/105, עמ' 4-6) כתב ביומנו:

בבית התרבות הועלתה ב - 6.6.1942 רוויו מסדרה 3 (שלישית מסדרת הרוויו). 14 התמונות
 שהועלו היו - פרט לבודדות - מושרשות במסורת הישנה והטובה שאדם נוהג לקדם בהנאה של
 פגישה מחדש. מתקבל הרושם, שאירועי השנים האחרונות לא השאירו עקבותיהם אצל מארגני
 הרוויו... הסגנוניות גולשת לעבר הגרוטסקי לעתים מן ההיבט החיצוני לפחות... המארגנים
 נמנעים מלהביא למודעות איש הגטו אירועים אקטואליים חד-פעמיים מהווי הרחוב היהודי,
 שאינם מרפים מהמשקיף. אפיל במערכון 'רכילות מן הגטו' אין אלא רמזים שטחיים בלבד. כאן
 אפשר היה להביע בהלצה בהומור (הומור מקברי) ובסאטירה משהו משמעותי על התופעה החד-
 פעמית ששמה ליצמאנשטט-גטו.

העובדות מגרות כל כך את העין שאין אדם חייב להיות שלום עליכם דווקא כדי להציגן מן ההיבט ההומוריסטי. 'הצחוק הוא בריא - רופאים מצווים לצחוק'. לוא יושמה סיסמתו זו של שלום עליכם היו לכך תוצאות מעודדות... התיאטרון נחל הצלחה גדולה. כל הצגה הייתה יום חג. הקהל הופיע מגונדר לתיאטרון. במשך שעות אחדות הם שכחו מצרות הגטו. במפעלים שרו את השירים שהושמעו בתיאטרון וחזרו על הבדיחות שסופרו בו. השילוחים התכופים הביאו לכך שבקרב קהל הצופים בתיאטרון היו כאלה שצו ההתייצבות לשילוח היה כבר בכיסם. כשבוע לאחר מכן אנשים אלה כבר לא היו בין החיים. אומללים אלה בשבתם בתיאטרון שכחו הכל, הם צחקו ונהנו. עבור אנשים אלה אנחנו שיחקנו תיאטרון (פולאווער, 1963, עמ' 46-48).

בהצגות התיאטרון מילאו ההומוריסט שמעון יאנאווסקי והמשורר א. יאאכימאוויטש תפקידים בעלי משקל. הכרוניקה של גטו לודז' מדגישה את הצלחת הקטעים של ההומוריסט יאנאווסקי. יאנאווסקי מכונה על-ידי בריקס (1961) 'העושה שמח' (עמ' 217). בעיתות הפנאי עסק בכתובה הומוריסטית. בין השאר גם עבור התיאטרון (יאסני, 1966, עמ' 185-186).

בתיאטרון הושרו שיריו הפארודיים, שבצורה מסוימת לעגו לרומקובסקי ולאנשיו. לדוגמא:

רומקובסקי מלכנו
לשמוח ציוונו... (על-פי "הרבי אלימלך")

כאשר המנהל רוצה,
אזי הכול בא בקלי-קלות
הכול נע בכוחו של המנהל
כאשר המנהל רוצה, גם מטאטא יורה. (על-פי "אז דער רבי וויל").

על הכסף - אתה, על בולי הדאר - אתה דו דו דו דו דו טוב לו לאדם - אתה, מר לו כמוות - אתה, אוי דו דו דו דו לשבוע - אתה, לרעוב - אתה! היות חופשי - אתה, היות חבוש - אתה! חתונה - אתה, קבורה - אתה! להיות בגטו - אתה, להשתלח - אתה! דו דו דו דו דו	רומקובסקי חיים, רומקובסקי חיים דוד'לה אזמר לך! דו-דו-דו-דו-דו. איה אמצאך ואיה לא אמצאך? היכן כן אמצא אותך היכן לא אמצא אותך? דו דו דו דו דו מקום שאלך - אתה! מקום שאעמוד - אתה, על הקירות - אתה, על הלוח - אתה,
--	---

(על-פי "דודעלע" המיוחס לרבי לוי-יצחק מברדיצ'ב). (בריקס, 1961).

מכיוון שהתיאטרון היה כמעט תיאטרון מטעם - "התכניות היו חסרות פניות כלומר, סאטירה פוליטית הטלת דופי באנשי שלומנו, הס מלהזכיר, לכן לא היה שם לתוכניות" (פולאווער, 1963, עמ' 45-46).

... כל צורה של סאטירה, פרודיה או ביקורת שעלולות לפגוע בראשי הגטו או בשלטונות הגרמניים, סולקו על-ידי הצנזורה. מול דברים אלה עומדים השירים הפרודיים והמונולוגים של יאנאווסקי, שיש בהם יותר מקורטוב של קריקטורזציה של רומקובסקי, אנשי שלומו וחיי הגטו בכלל. גם הדואט של מרדכי גבירטיג "ווען דער ערשטער וועט לאכן" - כאשר הראשון יצחק - שהוצג בתיאטרון ומראה שני נערים בני עניים לבושים בלויים מתערבים מי יצחק ראשון הנער העצוב משיב לחברו כי הוא לא יוכל לצחוק כיוון שיחשוב על אביו השוכב רעב וחולה בבית הטחוב ומרושש. לבסוף כאשר המתערב שולף מכיסו לחמנייה חברו העצוב פורץ בצחוק ובשמחה. מעולם לא היה לו לגבירטיג קהל יותר מתאים ליצירה זו מאותו ציבור מורעב של הגטו אשר הבין היטב מה רבה יכולה להיות השמחה למראה לחמנייה מושטת במתנה (מי שלא ידע את גבירטיג האמין שדואט זה הנו תמונה מחיי הגטו והא גם הוצג בהתאם), (פרנקל, 1986, א).

...משנרגע הגטו מאירועי ה"שפערע" ⁵ ותוצאותיו, הלכה הפעילות האומנותית והקיפה את

מרבית המפעלים ומקומות העבודה. בכוחות עצמם ובשיתוף כוחות מקצועיים מבחוץ החל החוגים הדרמטיים להעלות הצגות רווי בנוסח התיאטרון שפוזר. התוכניות כללו קטעים הומוריסטיים סאטיריים על ההווי המקומי אך נמנעו מביקורת על שלטונות הגטו או על הגרמנים (ראזנבלום, ארכיון "יד ושם" מס' 03/682 עמ' 10 הערה 11).

במשך תקופה קצרה פעל בגטו תיאטרון בובות... שם התיאטרון היה "חד-גדיא".

ב - 11.12.1940 התקיימה בבית התרבות הצגת בכורה בשם "צוגעדריקט" ותוכנה פרודיות על אישים מהנהלת הגטו. רומקובסקי נהנה מההצגה, אולם תיאטרון הבובות לא האריך ימים כי פרנסי הגטו לא ראו בעין יפה את הביקורת הנמתחת עליהם. הצגות עם קטעי הומור וסאטירה הוצגו גם בתיאטרון ברחוב קרייבצקה מספר 3.

מופעים בגטאות ובמחנות שונים:

תחת הכותרת "בבית הקברות לא עורכים קונצרטים" כותב בורביץ (1947):

בגטו וילנה פורסמו מודעות על קיום קונצרט ב - 18 לינואר 42. היה זה חודש לאחר אירועי הדמים שם. אנשים משכו בכתפיים בזעם והתמרמו בקוראם את המודעות על כך. 'בבית קברות לא עורכים קונצרטים' אמרו. ובכל זאת נערך בגטו וילנה קונצרט. ביום שנקבע באו רבים. תחילת ההופעה הצביעה על כך שאין לזה ולקונצרט לא כלום. מהבמה נשמעו מילים של שיר של ביאליק, "לבכות את הלב עד תום", באולם עבר רעד כולם פרצו בבכי, אחרי זה הושמעה הומורסקה, מחרוזות קצרות לשלום עליכם. הקהל התקומם לרגע, אבל מיד עבר במחשבתו לצרותיו הוא על רקע הטקסט של הסופר האהוב. השווה בין גורלו ובין גורל גיבוריו של שלום עליכם, וכך ללא הרף. הייתה בכך נחמה. שיר של שלום עליכם מלפני עשרות שנים לא היה מעולם כה אקטואלי ועוקצני כמו אז בגטו.

⁵ הסגר, עוצר. פרק זמן של שבעה ימים בסוף חודש אלול תש"ב, 5-12 בספטמבר 1942, בהם נצטוו תושבי הגיטו לא לצאת מבתיהם. המשטרה היהודית עם קציני אס אס עברו מבית לבית, ערכו אקציות. באותם שבעה ימים שולחו מהגיטו למעלה מעשרים אלף ילדים זקנים וחלשים (פרנקל, 1986, ב' עמ' 15).

להומור היהודי פנתה גם תנועת ההתנגדות בכוונה תחילה. השתמשו בו אפילו נגד עובדי היודנראט. הצעירים שביצעו קטעי סאטירה הצביעו על היושבים בשורה הראשונה, והם מחשובי היודנראט, שקמו מיד ועזבו את האולם. מאז החלו לעקוב בחשדנות אחרי שלום עליכם... בגטו הוצג מנחם מנדל וטוביה החולב. טוביה מהגטו היה אומר 'מה טוב לכם יהודים שאינכם יודעים כמה רע לכם'. ומנחם מנדל בירך כל בוקר את חבריו לעבודת הכפייה במילים: 'בוקר טוב לכם גויות'. בגטו לבוב, אורגנה לפי צו גרמני, הופעה אחת גדולה. היה זה אחרי אקציית גירוש של רוב היהודים למוות. היהודים שנותרו ידעו מה פשר הדבר, ידעו כי סופם הגיע. הופעה הייתה אמורה להיות עליזה, רוויה... המארגנים והמבצעים הכינו אותה מתוך רגשי נדונים למוות. אבל בזמן ההכנות מצב רוחם השתנה. 'אם כבר מוכרחים לצחוק לפני המוות אז שיהיה זה צחוק אמיתי, כזה שמלפני הכיבוש'!... והם שרו ורקדו ושירים באידיש והם גם צחקו פה, וכולם שרו שם ביחד כל מי שהיה שמה, איך שרק אפשר להפוך את היגון למן שמחה כזאת וצחוק" (בירנבאום, 1987).

הקברט בטרזין

אם במבט ראשון, הרעיון של קומדיה גטאות ומחנות ריכוז נראה כרעיון שאי אפשר להצדיקו מבחינה מוסרית, הרי גרוטסקי בהרבה צריך להראות שקומדיה, שירים וצחוק בצורה של קברט, היו חוויות כמעט יום יומיות בגטו טרזין. האסירים עצמם חשבו שהצחוק הנו תגובה המתאימה בהחלט למצבם הקשה. התמצית של קברט טוב תלויה בחדות ובשנינות ובראייה סאטירית של אירועים יומיים בעולם. זו המוזרות הראשונה של הקברט של טרזין. לאסירים לא היה כל קשר עם העולם החיצוני, כלומר, העולם שלהם היה הגטו. החומר היחיד שהאמנים יכלו לעסוק בו, היה מהמצבים והבעיות שלהם ושל קהלם - קהל האסירים. הצורך בקשר המשותף בין האמנים לקהלם היה מוכרח להתקיים בעוצמה רבה יותר מאשר בקברט נורמלי. אם הנאצים רצו ליצור אשליה כלפי העולם שטרזין היא עיר מרפא מודרנית ומחנה לחופשה למבוגרים עם כל ההנאות - שקר שנשאר לנו מתועד כסרט "דוקומנטרי" שעשה קורט גרון הנקרא "הפיהרר נתן ליהודים עיר", המציאות הייתה הרבה יותר ברוטאלית. הרבה אסירים במיוחד המבוגרים, הולכו שולל על-ידי הנאצים למסור את בתיהם תמורת מעבר ל"מחנה הבריאות" בטרזינבאד (נשמע כמו ערי מרפא אחרות קרלסבאד ומריאנבאד) וכמובן הוכו בהם כאשר הגיעו לשם (Kift, 1995).

שלזינגר מגטו טרזין כתב:

פתאום קרה דבר מוזר, על גבול המטורף, דווקא היהודים פלשו למבצר, בלי שום נשק ובלי קרב...	הקיסרית מארי תרז, תכננה מבצר מרתיע, שאותו אף אויב לא יבקיע, שאותו שום צבא לא יפתיע,
(לוריא, 1999).	... אף צר לא חדר אל המבצר, אל על הונף הדגל, גם הקיסר, נפוליאון, מכאן הדיר הרגל.

הייחוד של הגטו בטרזין היה בהיותו מחנה ה"דגל" של הנאצים, במטרה לרמות את העולם על גורלם האמיתי היהודים. הוא הכיל כמות גדולה של אסירים מכובדים שכונו פרומיננטים - Prominent שהיו בעלי חשיבות בינלאומיות, מעולם האקדמיה, שחקנים, מוסיקאים, זמרי אופרה, רופאים, שחקני קברט ועוד, שרובם נרצחו באושוויץ (מנור, ?).

למרות היות טרזין "גטו לדוגמא" התנאים בו היו נוראיים, צפיפות נוראה, תנאים סניטריים ורפואיים גרועים ותושביו סבלו מרעב, ממוות וממשלוחים ל"מזרח", בעיקר לאושוויץ- בירקנאו. הטרנספורטים ל"מזרח" הם הנושא המרכזי בגטו טרזין הן מבחינת החוויה, כיוון שכל הפעילויות נערכו כשהאיום על גירוש ל"מזרח" ברקע, והן מבחינה סטטיסטית (צור, 1988). ולמרות זאת, בגטו טרזין הייתה פעילות אומנותית ענפה - מוסיקה, שירה, תיאטרון, אומנויות פלסטיות. "הצימאון לתרבות, לחוויה אסתטית, להינתקות מן הכאן והעכשוויו היה משותף לכל תושבי הגטו... שנכספו יותר מכול לעבר, לימים הטובים... למשהו שיצחק אותם... (בונדי, 1990). הקברט בטרזין היה ידוע בסאטירה הנשכנית שלו ובאילוסטרציות אליגוריות של החיים במחנה. קארל שוונק וליאו שטראוס, היו שני הכותבים העיקריים לקברט.

ראיתם גבירותיי ורבותיי קצת הומור וטרזין בידנו, ולא משנה איזה הומור, הומור צ'כי, הומור יהודי, הומור שחור, הומור דק, הומור מצחיק, הומור נמוך! כל סוג של הומור העיקר הומור, כי הומור זה לא בדיחה. כי הומור זה דבר רציני הומור זה הנשק שלנו. הנשק האחרון. נאבד את ההומור, נאבד את הקרב. נכון, הומור זה לא בקבוק מולוטוב, ובדיחות זה לא ארטיילריה. אבל בלי הומור זה לא צחוק... כמו שאמר הפילוסוף המהולל קארל שוונק: אני צוחק משמע אני קיים!... (לוריא, 1999).

קארל שוונק ארגן במחנה הגברים בתוך הצפיפות, הרעב והפחדים ערבי קריאה משחק וזמר, בהם הופיע בפזמונים סאטיריים משלו, קטעים שנהג להציג במסגרת הקבוצה הבימתית הסאטירית פוליטית שלו "מועדון הכשרונות האבודים" בפראג (מנור, ?). כותבת בונדי (1981):

פעולות התרבות החלו בצורה ספונטנית, במסיבה מאולתרת לכבוד מפגש חברים... למסיבה הייתה הצלחה עצומה ואחריה באו עוד שתי מסיבות, התקיימו ערבי קריאה של שירי היינה, של בלדות לוויין, שני משוררים מנודים אף הם, שידעו לצחוק מתוך ייאוש - וקם הקברט הראשון, שמייסדו ומנהלו היה קארל שוונק אב טיפוס של הליצן העצוב, כשאומנים מסוגו ידע את הכל: לכתוב את התמליל, את המנגינות, לביים ולשחק בתפקיד הראשי... הקברט שלו שיקף את כל האירוניה הלעג המעוות בחיי הגטו והעניק לטרזין את ההמנון שלו המשקף את ההווה האכזרי ואת התקווה לעתיד טוב יותר:

מחר מתחילים החיים מחדש,	'הכל הולך כשרוצים
נארוז את הצרורות ונלך הביתה	מאוחדים נחזיק ידיים
'הכל הולך כשרוצים	למרות הזמנים הקשים
מאוחדים נחזיק ידיים	יש הומור בלבנו
ועל הריסות הגטו נפרוץ בצחוק'	...

...חיי התרבות התרחבו בהתמדה וזכו לפריחה על אף מחלות ומוות וטרנספורטים. לעיתים היו וויכוחים בין האומנים, בהנהגת הגטו ובין המדריכים. האם נאה להציג קברט, קומדיה למחרת יציאתו של טרנספורט למזרח באווירה של דיכאון וצער על הפרידה? והתשובה הייתה תמיד: כן, החיים חייבים להימשך! בשעת הצגת "השידוכים" לגוגול נודע

לפתע, שעומד לצאת טרנספורט חדש למזרח. אף אחד מהשחקנים ומהצופים לא ידע למי יצפה צו קריאה עם שובו לחדרו. האומנים ביקשו להפסיק את ההצגה, אך הקהל התנגד, גם אם פירושו של דבר היה איבוד של שעתיים יקרות-ערך לאריזה ולהכנות. מי יודע מתי שוב יינתן להם לצפות בהצגה? (עמ' 320-321).

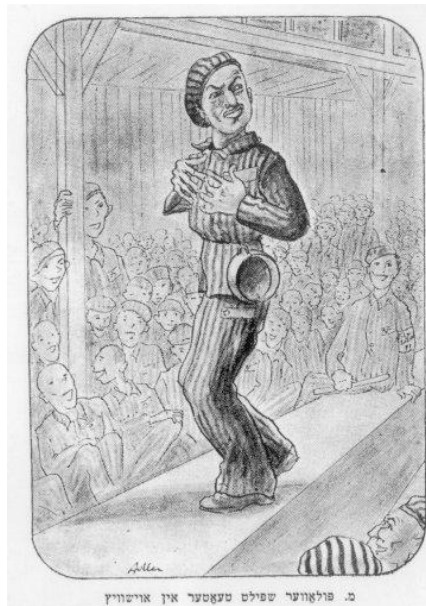
גם כאשר הם שהו באושוויץ הם לא ויתרו על חיי התרבות ב"מחנה המשפחות" שלהם. למסיבת שבת הכינה כל קבוצה קטע-שיר, פרק מתוך הצגה, מערכון... עם טקסטים אקטואליים למנגינות מתוך הסרטים של וולט דיסני ולשם כך קושטו גם קירות הבלוק בצירים נוסח הסרט. פרדי נתן הוראה שאסור לדבר עם הילדים על תאי הגז, אבל הם ידעו על קיומם בעיקר הודות לנערים הרצים, שנעו בחופשיות על פני המחנה ועבדו כמשרתים אישיים של זקני הבלוק, ולעיתים דיברו ביניהם לבין עצמם על הארובה שדרכה ילכו גם הם. במערכון אחד שכתב אחד הילדים שטייפן בן 14 הובילו חולה לאמבולנס והוא צעק 'אני לא רוצה לנסוע במכונית, אני רוצה ללכת ברגל...' וכולם, מדריכים וילדים פרצו בצחוק. כולם הבינו את הרמז: בבירקנאו המכונית מובילה לארובה (בונדי, 1981, עמ' 424).

על מחנה העבודה **סקרזי'סקו - קמייננה** כותבת קראי (1994):

...אביב 1944 הביא למחנה זמנים חדשים וזמירות חדשות. בין בנות מיידאנק נתגלו כשרונות ומתוכן יצאה היוזמה לארגן להקת בידור. המופעים התקיימו בצריפים ומדי פעם ביום א' החופשי, על "הבמה" בקצה המחנה. התכנית נערכה בידיש ובפולנית והיא כללה שירה אלתורים שונים ודקלומים... מן הראוי להקדיש תשומת לב לאותם חרוזים פזמונים קצרים - kuplety בפולנית ובידיש שחברו לפי מנגינות ידועות. איכותם הספרותית הייתה אמנם נמוכה מאד ומטבעות הלשון לעתים וולגריות, אולם הם שיפרו את מצב הרוח הכללי ושברו את המונוטוניות של יום העבודה המפרך במפעל. ה"קופלטים" מילאו במחנה את תפקיד העיתונות היומית. הם "כיסו" את האירועים היום-יומיים, מתחו ביקורת על זרועו השלטון הפנימי, העבירו לכל מעוניין מידע על מנהלי עבודה מסוכנים, גרמנים כפולנים. בצורה קלה הצביעו על תופעות חברתיות חיוביות ושליטיות ולא היה חסר בהם גם "טור הרכילות". עקב המוניותם הפכו לאמצעי מחאה קולקטיבי על שני היבטיו: ראשית, הייתה זו המסגרת היחידה שבה נהנה האסיר מחופש הביטוי גם אם נזהר מלהתגרות בגלוי בשליטים. שנית ביצירה זו טמון היה שסתום ביטחון חברתי שהצליח לשחרר במידה רבה בצירבור ההטרונגי של וורק A, מתחים פנימיים בין השכבות והקבוצות והחליש את האיבה שאפיינה את היחסים ההדדיים בין הקומנדנטים להמון. מדזיה אופיר זוכרת איך ידעה היידי רץ-רייזלר "לכסות" כל מאורע מחיי היום-יום. פעם היה זה פזמון על שני מגפיים שונים שקיבלה במחסן פעם אחרת "המנון הפשפשים". כשהיו הבנות חוזרות מן המשמרת המפרכת חיכתה להן היידי ובפיה שיר חדש שעורר גלי צחוק. במפעל זכה כמעט כל מנהל או משגיח להנצחה. הבחורות זמזמו בחדוות נקמה פזמון על המשגיח באלבסקי שהצטיין במכות... הביקורת החברתית לא פסחה על ה"דודניות" שהפכו כבר לשגרה יום-יומית בחיי המחנה, והחיצים שנשלחו כלפיהן גלשו לא פעם לוולגריות (עמ' 208).

פראנקל (1970) מתאר הצגת קברט באושוויץ:

...מפעם לפעם היו מאלתרים מעין הצגת קברט. היו מפנים צריף, מקרבים זה לזה - או מחברים במסמרים כמה ספסלי-עץ ועורכים תכנית. בעלי המשרות הטובות במחנה - הקאפוס והפועלים שלא היו חייבים לצאת מן המחנה למקומות עבודה רחוקים היו מתאספים בערב. הם באו כדי לצחוק קצת ואלי כדי לבכות מעט, על כל פנים כדי לשכוח. היו שירים, פזמונות ובדיחות, מהם שנשתזרה בהם נימה של סאטירה על חיי המחנה. מסיבות אלו רישומן היה עז עד כדי כך, שגם כמה מן האסירים באו לראותן למרות עייפותם, אף הם החמיצו בשל כך את מנת האוכל היומית... כמובן, אפשר לומר כי כל עיסוק באמנות במחנה היה גרוטסקי במקצת. הייתי אומר כי הרושם האמיתי של כל דבר הקשור באמנות היה כולו פועל-יוצא מן הניגוד - ניגוד-רפאים - בין ההצגה ובין דכדוכם של חיי המחנה ששימשו רקע לה. ...העובדה שהיה במחנה-ריכוז משהו מעין אמנות, דיה להפגיע אדם מבחוץ שלא הכיר מציאות זו עמ' 60-58).

פולאווער משחק בתיאטרון באושוויץ (פולאווער, 1963).

טימקביץ (תש"ו) מתארת דבר דומה במחנה ברגן-בלזן:

...בימי החלוקה נערכו 'קונצרטים', כלליים או צריפיים, בהשתתפותם של אמני המחנה... לא תמיד עמדו האמנים על הגובה הדרוש, אך תמיד נתקבלו בהתלהבות מצד הקהל. סופם שהתחילו מפריזים בכשרונם וביכולתם. כך או אחרת, האנשים השתוקקו לקצת שמחה, השתוקקו להתבדר ככל האפשר... (עמ' 53).

מופעים סאטיריים במחנה ווסטרבורק

במחנה ווסטרבורק כמו גם בגטו טרזין, הרבה מהאסירים היו שחקני קברט מקצועיים והופיעו בקברטים עוד לפני המלחמה. לפיכך, אך טבעי הוא שבמחנות אלה הייתה פעילות תרבותית ענפה. סמסון (1990) כותב על מחנה ווסטרבורק:

גמק⁶ נהג לא להתערב בחיים הפנימיים של ציבור זה, כל עוד אין מדובר בדברים נוגדים את פקודות הקבע של מפקדת המחנה. הוא התיר פעילות חינוכית...איפשר פעילות תרבותית ובידורית...הכל מחוץ לשעות העבודה. כך יכולה הייתה להתקיים התזמורת הפילהרמונית...וכך יכלה להתקיים להקת הקברט... המופעים בוצעו בערבים לא יותר מאשר אחד לשבוע ולא כל שבוע. לא הייתה גביית דמי כניסה. גמק היה יושב לפעמים במרכז השורה הראשונה והיה נהנה בגלוי מן הבדיחות - כולל אלה שהוסתרו בהן בזהירות ובעדינות "דקירות" למפקד המחנה ושולחיו...בפעם אחרת נאמר תוך כדי הצגת קטע: הרי כולנו צאצאיו של אברהם אבינו - ואחר הרהור קל הוסיף: 'סליחה, רק מן השורה השנייה והלאה'.

...לאחד המופעים נקבעה הסיסמא: מי שיושב עד הצוואר ברפש - אל לו לציין, ואני מציין למרות זאת!! כך הכריז בפתח המופע מקס ארליך בנוכחותו של גמק. בספטמבר 1944 פוזרה הלהקה והאומנים נשלחו ברכבת "מזרחה" (עמ' 146-138).

סיכום

משפטו של בלומנטל (1954) "העם היהודי הלך וגווע בשירה וזמר על שפתיו...שירים מכל המינים...עליזים ומלאי עצב, רציניים וקונדסיים... שפתח את הפרק הזה מבהיר בצורה הטובה ביותר את חשיבותם של השירים בכלל ושל השירים ההומוריסטיים בפרט. כך גם לגבי המופעים הסאטיריים והקברטים שהתקיימו הן בגטאות והן במחנות השונים. מטרתם הייתה לעודד ולתת ליושבי הגטאות והמחנות את ההרגשה שהגרמנים כה רצו לקחת מהם "עודנו בני אדם".

פראנקל (1970) בקטע שהובא לעיל אומר "מסיבות אלו רישומן היה עז עד כדי כך, שגם כמה מן האסירים באו לראותן למרות עייפותם, אף הם החמיצו בשל כך את מנת האוכל היומית...". אין מי שלא יודע היום שבעיית הרעב בגטאות, ובוודאי במחנה כמו אושוויץ, הייתה הקריטית ביותר. ואם פראנקל מוצא לנכון להדגיש שאסירים היו מוכנים לוותר על מנת האוכל היומית שלהם כדי לבוא למסיבות אלה, משפט זה אומר הכל על חשיבותן ומשמעותן בעיני האסירים. המופעים הם האוכל לנפש שלעיתים חשוב לא פחות ואולי יותר מהאוכל לגוף. למרות הסבל למרות ההשפלות את נפשנו לא ייקחו מאתנו, הם יכולים לקחת את גופנו אך לא את נשמותינו. והצהרה זו באה בצורות ביטוי שונות: שירים, מופעים, קברטים, עיתוני מחתרת ובכולם יש את החלק ההומוריסטי שלעיתים הוא מקאברי ולעיתים סאטירי אך ברובו הוא הומור עצמי ששימש כמנגנון הגנה או הומור תוקפני כלפי הגרמנים והפרומיננטים, ולכן היה כה חשוב.

⁶ מפקד מחנה ווסטרבורק

ג. יצירות קריקטוריסטיות בשואה

נושא היצירה הקריקטוריסטית בשואה לא נחקר עדיין כראוי. הכמות של היצירות הקריקטוריסטיות שצוירו בתקופת השואה מעטה יחסית, אך ללא ספק אי אפשר להתעלם ממנה לחלוטין.

פרק זה אינו מתיימר להקיף את כל החומר בנושא. מטרתו לתאר בקצרה את היצירה הקריקטוריסטית בשואה, כאחד מאמצעי המבע של ההומור, ולהציג מספר מצומצם של יצירות קריקטוריסטיות שצוירו בתקופת השואה, ונמצאו בספרות.

הקריקטורה היא טכניקה של ההומור. ניתן להתייחס אליה כאל בדיחה מצוירת. הקריקטורה בהגדרתה המילונית היא "רישום שנון ועוקצני המתאר אדם או מצב בקווים אופייניים". הקריקטורה נוטה להיות אירונית ולהביע את התרשמותו של הקריקטוריסט מהעולם הסובב אותו.

בדיחה כמו גם קריקטורה היא הומוריסטית ומצחיקה בהתאם לתפיסתנו אותה. תפיסת העוקץ היא המעוררת את ההומור.

עמישי-מייזליש (Amishai-Maisels, 1993) מחלקת את מטרות היצירה של אמני הגיטאות ומחנות הריכוז, שיצרו אמנות בתנאים מסוכנים וכמעט בלתי אפשריים, לחמש קטגוריות: אמנות רשמית - מוזמנת על-ידי הגרמנים, התנגדות רוחנית דרך הטענה לאינדיבידואליות, הצהרה והנצחה של החיים, האמנות כעדות, האמנות כקתרזיס.

שתיים מתוך חמש הקטגוריות רלוונטיות למחקרינו - התנגדות רוחנית והאמנות כקתרזיס. עבודותיו בסתר של האמן, משקפות את התנגדותו הרוחנית לדה-הומניזציה שעשו הנאצים לאסירים. האמן יצר את אמנותו תוך סיכון חייו. אם היה נתפס, ניתן היה להאשימו בריגול ולהוצאו להורג. ההתנגדות האמיתית של האמן הייתה בתגובתו האישית, אשר היו לה מספר פונקציות. דרך אמנותם, האמנים יכלו לשמור על קשר עם זהותם הקודמת. קשר שהגרמנים ניסו לגדוע בתהליך הדה-הומניזציה.

האמנות הייתה הצהרה של אינדיווידואליות שבוטאה באקט של היצירה ובשליטה שהייתה לאמן על המדיום, בחירת הנושא, הטיפול והקומפוזיציה. את השליטה שהאמן איבד על חייו, הוא מצא בשליטה על אמנותו. הוא הרוויח שליטה על-ידי הבאת סדר ונורמליות לחיי המחנה, לפחות בתמונות. יצירותיהן של אמנים אלה מתאפיינות בסגנון של דיווח מדויק ככל האפשר על מה שראו עיניהן. דוקומנטציה עם נטייה לביטוי אמוציונלי חזק, שנועד להעביר לצופה את תחושת השפעתם של המראות הקשים (Amishai-Maisels, 1993). "אסתטיקה של הזוועה" קרא לנגר (Langer, 1975) לדרך בה מביעה האמן את סבלם של הקורבנות.

האמן, לאחר שביצע את הבלתי אפשרי והשיג את החומרים, היה צריך לא רק לבחור מה הוא מתאר אלא גם איך הוא מתאר זאת. בעיית הסגנון היא קריטית. האם הוא הופך להיות "מצלמה" - ריאליסט אובייקטיבי המתאר כל פרט, או שהוא הופך להיות אקספרסיוניסט המאיר את המציאות עם רגשותיו הסובייקטיביים במטרה להעביר לא רק את החיים כמו שהוא רואה מסביבו, אלא גם את מה שהוא מרגיש, וכך להיעשות צופה המגיב אמוציונאלית, ברחמים, בהזדהות או בחילה. רוב האמנים העדיפו את תיאור החיים הסובבים אותם. גם כאשר האמנים עבדו בסתר ביחד, כמו בגיטו טרזין למשל, סגנון ציוריהם היה בדרך-כלל אקספרסיוניסטי עם נטייה לגרוטסקי ולקריקטורה שכלל תיאור ותיעוד של ההתרחשויות, של חיי היום יום ואת ההווי בגיטו. הצורך לקתרזיס הוא הצורך לבטא כעס וכאב, להרחיק את עצמך מחוויות המחנה על-ידי פנייה אל האמנות, ובכך לנקות את עצמך. הצורך להתרחק מסביר לדעת עמישי-מייזליש, את הומור הגרדום ואת הקריקטורות שנמצאו בכמה מחנות. הצורך להתרחק היה חשוב במיוחד בנושאים שעסקו במוות ובפחד, ואיפשר לאמן לבטא את חרדתו. אפילו תיאור המוות מתואר כעדות (Amishai-Maisels, 1993).

היצירות הקריקטוריסטיות בפרק זה, הינן של יוצרים שונים אשר יצרו בתקופת השואה. (יצירות קריקטוריסטיות שנוצרו על-ידי ארבעה מהמרואינים, מובאות בפרק התוצאות, חלק ה').

אחת מהטכניקות של ההומור היא יצירת חוסר התאמה בין הכיתוב ואו הכותרת, לבין הציור.

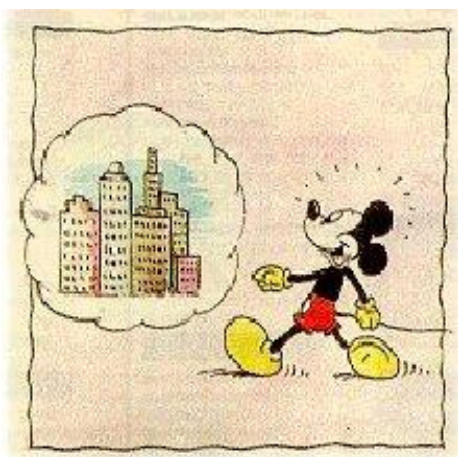
קרל שוויזג - מחנה גירס: חופש, שוויון, אחווה, (Blatter, & Milton, 1981, p 105)

הורסט רוזנטל היה ב - 1942 במחנה הריכוז גירס בצרפת. רוזנטל כתב יומן¹ מחנה מלווה ב - 15 ציורי קומיקס צבעוניים בגודל כף יד, בהם מתאר רוזנטל הוא "מיקי מאוס", בהומור את חייו במחנה. לכל הציורים שנעשו בדיוק וביופי המאפיין את סרטיו המצוירים של וולט דיסני, מתלווה הסבר קצר. בשער היומן הוא כותב "יצא לאור ללא אישורו של וולט דיסני 1942" (גרייבסקי, 1997). להלן קטע מהיומן.

...פתאום, מיהרו כולם לפינת הצריף, הייתה זו השעה של חלוקת הלחם. חלוקת הלחם הייתה מלווה בטקס רציני שסודו לא היה ברור לי. ראיתי שכמות הלחם קטנה במהירות במהלך הטקס וכשסוף סוף קיבלתי את המנה שלי, היה קשה להבחין בה בעין בלתי מזוינת.

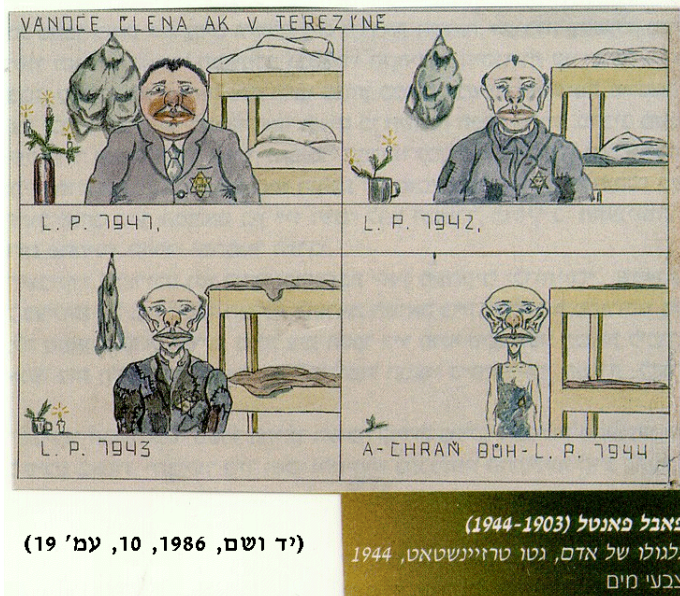
מיקי מגדיל את פת הלחם שלו

דף 15:
אך, אכן, אוויר הפירינאים כלל לא התאים לי יותר. אז, היות ואיני אלה סיפור מצוייר מחקתי את עצמי במחק...
ו... הופ...!!
השוטרים יכולים לבוא לחפש אותי בארץ הח..ש (החופש), הש...ן (השוויון) וה...ה (האחוה).
(אני מתכוון לאמריקה!) מיקי
כל הזכויות שמורות להורסט רוזנטל
מחנה גירס 1942

¹ את היומן תרגמה מצרפתית חביבה פלד-כרמלי, מוזיאון "יד-ושם".

פאבל פאנטל מגיטו טרזין, תיאר את "גלגולו של אדם", השינויים המתחוללים במצבו הפיזי של אדם עם היכנסו לגיטו - 1942, כיצד נראה אחרי שנה בגיטו - 1943, אחרי שנתיים - 1944 וכיצד נראה אחרי המלחמה - 1947.

(יד ושם, 10, 1986, עמ' 19)

פאבל פאנטל (1944-1903)
גלגולו של אדם, גטו טרזיינשטאט, 1944
צבעי מים

מיה ברשובסקה נולדה בפולין (בברנוביץ) למדה באקדמיה לאמנות בקרקוב ובמינכן. הייתה ידועה בציורי הקריקטורות שלה. ב - 1935 בהיותה בפריס ציירה סידרת קריקטורות לסיפור סאטירי על היטלר. במאי - 1942 נשלחה לרוונסבריק. כמה מציוריה מציגים את המחנה באור סאטירי (Blatter & Milton, 1981, p 159).

רוונסבריק - חלוקת מרק

בדז'ריך פריטה היה עוד לפני המלחמה צייר ידוע וקריקטוריסט. הוא מונה על ידי הנאצים למנהל המחלקה הטכנית בגיטו טרזין. ביום ציירו הוא וחבריו לפי פקודה ובלילה ציירו את המציאות האמיתית של הגיטו; אסירים מורעבים, טרנספורטים של ילדים, מראה התליות בגיטו, הבדלים בתנאי החיים בין האסירים המכובדים לבין עמך. את הציורים הסתירו במקומות מסתור שונים בגיטו. כאשר נתפסו כמה מציוריו שהוברחו אל מחוץ לגיטו, נשפט על "תעמולת זוועה והפצתה בארצות חוץ" ונשלח לאושוויץ, כמו גם חבריו לקבוצה, ושם נפטר. לאחר המלחמה חזר ליאו האס, שנשפט גם הוא יחד עם פריטה ונשלח לאושוויץ, לטרזין לחפש את הציורים ומצא רבים מהציורים המוסתרים (האס, 1995).

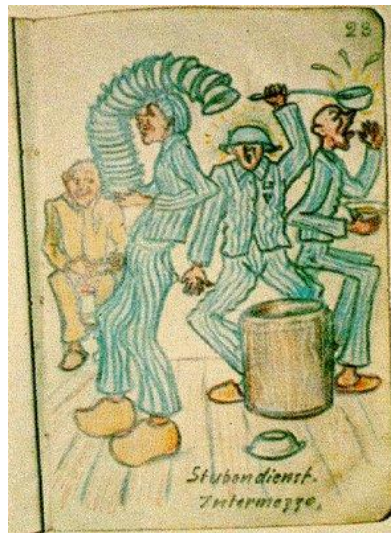
חיי הפרומיננטים בגיטו (Blatter & Milton, 1981, p 85)

פריטה מתאר בצורה סרקסטית ביותר את ההבדלים בין חיי הפרומיננטים בגיטו לחיי שאר האנשים. הפרומיננטים חיים בקומה העליונה גבוה מעל כולם, שניים בחדר, שותים, אוכלים, לבושים כראוי, קוראים ונהנים מהחיים, ואילו שאר אנשי הגיטו נמצאים למטה בצפיפות גדולה, מדוכאים, רעבים, חולים ועטויי סחבות....

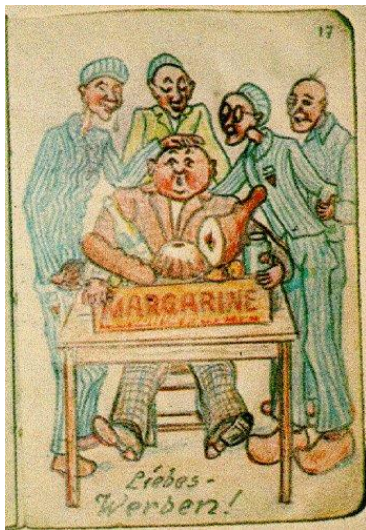
מצוריו של צייר אנונימי מדכאו (Blatter & Milton, 1981):

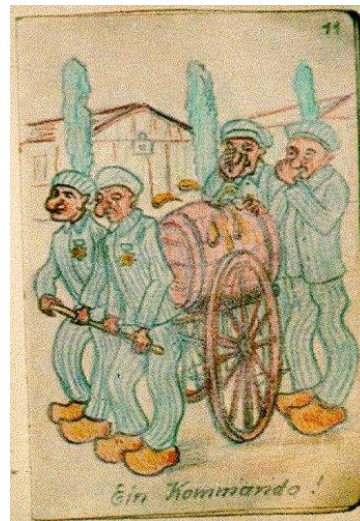
ניקוי ציפי הפרומינגטים (p.271)

הפסקה בשרות החדרים (p.272)

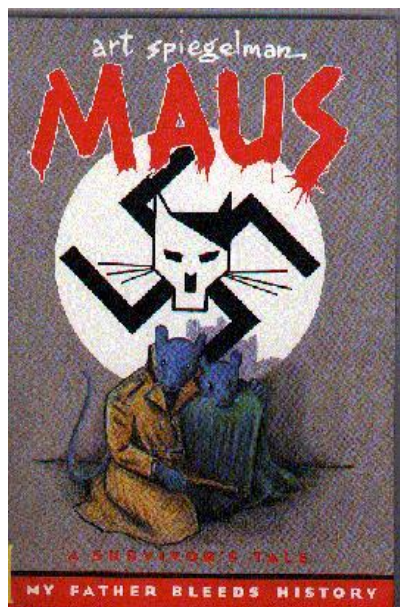

"היה נחמד" (p.273)

פרט מעבודה - הובלת עגלת הצואה (p.274)

ולסיום, אי אפשר לדבר על יצירות קריקטוריסטיות בשואה ולא להזכיר את ספרו של ספיגלמן (Spiegelman, 1986) "Maus", שעליו זכה בפרס פוליצר.

ספרו של ספיגלמן הוא ספר עדות, המתאר בצורה קריקטוריסטית באמצעות קומיקס ובהומור, לעיתים שחור, את זכרונותיו של אביו, וולאדק, על קורותיו וקורות ומשפחתו מתחילת מלחמת העולם השנייה ועד לשיחרורו מאושוויץ, כפי שאביו סיפר לו אותם. ספיגלמן מתאר שני סיפורים זה לצד זה. מערכת היחסים שלו עם אביו בקווינס, וסיפורו של אביו בפולין בתקופה המלחמה. זו גם הסיבה שהווה ועבר מונחים זה ליד זה בסיפור. הספר הוא נסיון לעבד את הטראומה בצורה הומוריסטית.

ב - "Maus" הרחמים והפחד מורחקים באמצעות הדמויות. כותרת המשנה של הספר (הראשון מבין שניים בנושא זה) היא "A survivor's tale, My father bleeds history". המוטו של הספר לקוח מדברי היטלר "היהודים הם ללא ספק גזע, אך לא בני אנוש".

הגרמנים הציגו בסרטי התעמולה שלהם את היהודים כעכברים מזיקים שצריך להשמדם. גם המונח "השמדה" בו השתמשו הגרמנים, אינו מתייחס לבני אדם, אלא למכרסמים, חרקים ומזיקים אחרים. לכן ספיגלמן בספרו מתאר את היהודים כעכברים. הגרמנים מוצגים כחתולים, הפולנים כחזירים והאמריקאים ככלבים, וכולם אנושיים להפליא.

הצגת הקורבנות כעכברים גורמת לריחוק מהם. כתוצאה מכך, הם יכולים לקיים אינטראקציה כשדבריהם נמצאים בתוך "בלונים", הנשמעים כקלישאות כביכול, כשדנים בנושא השואה, כמו בתי כנסת נשרפים, יהודים מוכים ונרצחים ללא סיבה וכו' (Des Press, 1988).

דה פרס (Des Press, 1988) טוען שבתחילה חשב שהרעיון של שימוש בקריקטורה על השואה הוא מדאיג ומרגיז. אך בעצם, הוא מוכרח להודות, הרעיון של הקורבנות כעכברים והתוקפים כחתולים, פותח פרספקטיבה מלאה הגורמת לך להרגיש שזה מתאים להפליא, וזה לדעתו, מה שמרגיז באמת.

סיכום

היצירה הקריקטוריסטית הסאטירית, הינה דרך הומוריסטית של האמנים היוצרים להתמודד עם הזוועות שחוו או שהיו עדים להן. המציאות הקשה עלתה על כל דמיון אנושי נורמלי. כפי שניתן לראות, היצירות הקריקטוריסטיות מתעדות נאמנה את המציאות בה חיו היוצרים, שהוסיפו ליצירתם קורטוב של אירוניה וסאטירה. אין שום דבר מצחיק בתיאורים, למרות שפרטים ביצירות הינם קומיים מעוררי חלחלה אך לא נטולי הומור. לדעת דה פרס (Des Press, 1988) הערך של הגישה הקומית הוא בהעמדת הדברים ממרחק, המאפשרת התמודדות אקטיבית. לדעתו חשיבות ההומור רבה דווקא במקרים ששום תרופה אחרת לא עוזרת. במקרה של השואה, ההומור עוזר לנו להתמודד עם חוסר האונים שלנו ביכולת להתמודד עם הידע על השואה. השאלה היא לדעתו האם ההומור והצחוק עוזרים או לא בשעת הצורך. אנו מכירים את הגישה האומרת שכלפי השואה הגישה הקומית מזלזלת או מפחיתה מערך הנושא הרציני הזה של השואה. אך דווקא בשעות חשוכות, ההומור מקל על נשיאת הנטל הכבד הזה. ההתייחסות לשואה היא רצינית ביותר. אבל, כיצירות אמנות קומיות, או כיצירות אמנות הכוללות אלמנטים קומיים, הם מאפשרים לנו לצחוק מבלי לבגוד בקורבנות ובסבלם. הצחוק הוא צחוק מר ומתוך כאב.

בדחני-ליצני הגיטו

שני הליצנים-בדחנים הידועים ביותר בתקופת השואה, היו בשני הגיטאות הגדולים, וארשה ולודז'. רובינשטיין מגיטו וארשה - "לץ הגיטו" לפי טורקוב (עמ' 207), ויענק'לה הרשקוביץ, שפרגר מכנה גם אותו "לץ הגיטו" (עמ' יד) זמר רחוב בגיטו ולודז', שהצחיק ושעשע את תושבי הגיטו בשיריו הסאטיריים.

רובינשטיין ויענק'לה נחרטו בזיכרונם של תושבי שני הגיטאות הגדולים, אך שמם ואמירתם יצאו אל מעבר לגבולות גיטאות אלה. הם מוזכרים כמעט בכל הכתובים הקשורים לגיטאות אלה, וכן הוזכרו בראיונות על ידי כל ניצולי גיטאות אלה. לפיכך הוחלט להקדיש להם פרק קצר. רובינשטיין ויענק'לה שונים היו במהותם ובאופיים ואין להשוותם אלא בעובדה שגרמו לקהלם לצחוק ולחייך. הם הביעו באמצעות ביטוייהם הסאטיריים והסרקסטיים, את שאחרים חשבו ולא אמרו, כל אחד בדרכו שלו. רובינשטיין באמירותיו השנונות, ויענק'לה בשיריו הסאטיריים. קרסני (1988) מתארת את גלגוליו של דמות הבדחן היהודי והתבססותה כדמות פופולרית בחברה היהודית במאה ה-19. למרות השוני בתקופה ובסיטואציה ניתן לראות קווים משותפים בין הבדחנים היהודים לבין רובינשטיין ויענק'לה כמו:

הבדחן משורר לצורכי השעה, מצליף חברתי, מקור לחדשות, ובדרך עממי. לליצן נתונה הרשות לומר את אשר האחרים חוששים אף לחשוב... החברה משועשעת בדרך-כלל מחופשיות חסרת רסן זו וצוחקת בכל פה לחכמותיהם של הליצנים. הכלי שבעזרתו מעביר הבדחן לקהל שלו את המומנטים של הצחוק הוא השפה... ההומור נוצר מתחבולות בלשון, ממשחקי מילים, ממילים חדשות, מסילוף משמעות של מילים... יש בה אפקטים קומיים שונים (עמ' 22). אומנותם של הבדחנים אינה נכתבת לשם האמנות אלא משמשת ככלי לבקר בו את חוליי הזמן... שירי הבדחנים שימשו שופר להתרחשויות התקופה. הבדחן עוזר לקהל היעד שלו להכיר בפגמים הקיימים במציאות. יחד עמו בורח קהל מאזינו אל תוך עולם הגיוני, כשהם צוחקים לפגמים הנמצאים סביבם. היכולת לצחוק לעוול ולשגיאות מבטאת את יכולתם לגבור עליהם (עמ' 86-89).

רובינשטיין

רובינשטיין הסתובב ברחובות גיטו וארשה מלוכלך ובלוא. הופעתו זו לא הייתה יוצאת דופן. רבים הסתובבו בגיטו וארשה באותו מצב. ייחודו היה באמירותיו השנונות שתיארו את חיי היום-יום בגיטו וביניהן גם כאלה שכוונו נגד הגרמנים. זו כנראה גם אחת הסיבות להתייחסות חלק מאנשי הגיטו אליו כאל משוגע, "המשיגנע רובינשטיין", אף שלא כולם משוכנעים שאכן היה משוגע. אמירותיו של רובינשטיין הפכו לחלק מפולקלור הגיטו. אמירתו המפורסמת "כולנו שווים" הפכה לשם של הצגה שהועלתה בגיטו וביטויו "הבה תן את הבונה" הפך לשלאגר. לדברי פרופ' גוטמן¹ "הפופולאריות שלו נבעה מהצורך של האנשים לצחוק".

¹ התייחסותו המלאה של פרופ' גוטמן לרובינשטיין כמו גם של מרואיינים אחרים, מובאת בפרק התוצאות, המתייחס לדעות המרואיינים על ליצני הגיטו.

יעקוב קורץ (תש"ד) בספרו "ספר עדות" מתאר את רובינשטיין כך:

...מבין הטיפוסים שנתפרסמו בימים ההם בגיטו של וארשה ראוי להבליט צעיר אחד, שכינורו היה: 'ינגל האלט דיק', על שום שהיה פונה אל כל אדם, שפניו עוד היו טובים, טופח על שכמו ואומר: 'ינגל האלט דיק' ('חזק ואמץ בחור'), שמו היה רובינשטיין ופרסומו נתפשט בכל פולין ובכל מקום היו מספרים עליו אגדות. היו שאמרו עליו, כי משוגע הוא, ואחרים אמרו, הוא עושה עצמו משוגע. היה משוטט ברחובות ואנשים היו הולכים אחריו ושומעים את דבר הישועות והנחמות שהשמיע. רגיל היה ללכת להלוויה ולקרוא לתוך ארונו של המת 'החזר את פנקס הנקודות' (כלומר, פטור אתה מצרת האכילה). היה נכנס לבתי מרזח ודורש שיתנו לו לאכול ולשתות. אם סירבו התחיל צועק: 'הלאה היטלר!' ובעל-הבית מיראה שלא יסגרו את הלוקאל בשל הקריאות האלה, היה נותן לו כל חפצו ובלבד שישתוק. הוא היה אומר כי בכל וארשה יישארו בחיים רק שלושה אנשים: הוא, צ'רניאקוב ופינקארט, קבלן הלוויות (נבואתו זו לא נתקיימה). פעם אחת עלה בדעתו לראות ולשמע מה יספרו הבריות אחרי מיתתו. בסיוע של חברים אחדים הפיץ שמועה כי הוא מת. בוארשה לא חסרו הלוויות של אלמונים, ועל אחת מהן אמרו חבריו כי זו היא הלוויות של 'ינגל האלט דיק'. ואותה שעה הלך הליצן עטוף פנים בין המלווים ושמע מה שמספרים עליו ועל בדיחותיו. וממחרת היום שוב הופיע ברחובות ולגלג על אלה שהספידו אותו אתמול... (עמ' 159-160).

גם טורקוב (1969) בספרו "היה הייתה וארשה יהודית" כותב על רובינשטיין:

בין הנוודים היה מפורסם מאד אחד בשם רובינשטיין, שהיו קוראים לו בשם 'לץ הגטו'. זה היה עלם ממולח מלודז' שנתפרסם בהלצותיו ובאימרותיו. אמירתו: 'הכל שווים' הייתה שכיחה בפי כולנו והייתה מנוצלת בכל הזדמנות. לאחר זמן הייתה אפילו הצגה תיאטרלית בשם 'הכל שווים'. רובינשטיין היה קולע כנגד 'פני' הגיטו, היה מפריח אימרה או הלצה, ומקבל תמורת זה מטבע יפה. על רובינשטיין היו אומרים שאיננו ישן לעולם כי תמיד היו רואים אותו באיזה מקום: ביום - ב'קורסו של הגיטו' ברחוב לשנו, בלילה - ליד החלונות. כמון כן היו מוצאים אותו בכניסה של תיאטרונים בכניסות של בתי קפה ובפני 'הכניסה' של היהודים. שם היה עומד ומחכה ל'יהודים נוצרים', שהיו יוצאים מן התפילה ומרביץ בהם מלים קשות. לא לשווא היה בין הדמויות המפורסמות ביותר בגיטו וארשה. יצחק קצנלסון ושלמה גילברט הנציחו אותו ביצירותיהם. גם יהושע פרלה שילב את רובינשטיין בקומדיה סאטירית הבנויה על חיי גיטו וארשה. רובינשטיין ניבא את שקיעת הגיטו והבטיח כי רק 3 יהודים מגיטו וארשה יחיו גם לאחר מותו של היטלר והם: הוא, צ'רניאקוב ומוטל פינקרט. נבואתו הראשונה נתאמתה השניה לא. כל השלושה ניספו. הראשון שהלך צ'רניאקוב, השני רובינשטיין ולאחרונה 'מלך המתים' פינקרט, לאחר שמילא את חובתו עד הסוף... (שם, עמ' 44-45). ...מכל הצדדים שומעים את הקריאה: "חזק ואמץ, בחור!" - זו האימרה הפופולארית שנוצרה על-ידי לץ הגטו רובינשטיין... (שם, עמ' 207). ...נער פושט-יד שר בקול ערב: איני רוצה להחזיר את תלושי-המזון, 'אני רוצה לזכות עוד בימים טובים'. אמירתו של רובינשטיין על החזרת תלושי המזון שפירושה מוות - נקלטה... (שם, עמ' 319).

רינגלבלום (1992) ב"יומן ורשימות מתקופת המלחמה: גטו וארשה" מזכיר את רובינשטיין ואת אמירותיו ומתייחס אליו כאל ספק מטורף ספק מתחזה. להלן חלק מתוך אזכורים אלה.

...מטורף אחד מתרוצץ ברחובות וצועק: הכל שווים² כאן בתוך הגיטו הכל שווים. הדברים אמנם טרם הגיעו לידי כך אבל השעה קרבה (עמ' 243). ...רובינשטיין המשוגע משוטט ברחובות וקורא 'כולם שווים, בתוך הגיטו כולם שווים', 'הגברים נמסים ואוזלים ויהי שומן', (עמ' 248).

...רובינשטיין המשוגע מלודז' מתהלך ברחובות עם רפרטואר חדש: 'אינני זקוק לעולם הבא, אינני צריך את העולם הזה, אני רוצה את העולם הוורוד - (רוזוולט)³, (עמ' 255).

...הוא (רובינשטיין) דורש את כרטיסי המזון של המתים המובאים (לקבורה) בעגלות-אופניים (המצאתו החדשה של פינקרט, מלך המתים), (עמ' 255). ...פשוט אי אפשר לשאת זאת יותר.

המאסר של צ'רניאקוב, של המהנדס ליכטנבוים ושל אדם בשם הרמן...ויש אומרים שסיבת המאסר היא עניין תפוחי-האדמה. הקהילה מכרה משלוח של תפוחי-אדמה במחירי השוק, במקום לחלק אותם בין התושבים. רובינשטיין המשוגע, המבטא בדבריו את דעת העם, תולה עניין זה בתפוחי-האדמה, (עמ' 260). ...רובינשטיין מתרוצץ בחוצות ואימרה חדשה בפיו זה התחיל בפרוזדור ויסתיים במרפסת⁴ (עמ' 264). ...רובינשטיין אומר: 'האחד מוצלח (היפני), השני לא יוצלח (האיטלקי), השלישי (הגרמני) והרביעי (הפירער - היטלר), הלוואי וישרפו, (עמ' 279).

...הפופולריות של רובינשטיין גוברת. לאחרונה מעלים מופע ב'מלודי פאלאס' 'הכל שווים'... (עמ' 282). ...רובינשטיין סוחט, (אם לא ישלמו לו) - הוא יצעק 'בוז' (להיטלר), (עמ' 292).

...מוטב שתמכור את הכתונת האחרונה משתהא מוטל בארון (מתים), (עמ' 292).

² "הכל שווים" - אסונו של הגיטו. מסי צריכה שהם מסי עקיפין, נושאים בשל שוויוניותם אופי בלתי סוציאלי (שם, עמ' 292).

³ לאחר נאומו של רוזוולט בקונגרס של ארה"ב עם חקיקת "השאל והחכר" (שם, עמ' 255).

⁴ פרוזדור (קארידאר ביידיש), כינוי למחוז פומרניה הפולני, החוצץ בין פרוסיה המזרחית לבין שאר חלקי גרמניה ושמם עילה מרכזית למלחמת גרמניה - פולין. מרפסת (באלקאן ביידיש) - הבלקנים שבהם התנהלו קרבות באותה העת. מכאן דברי רובינשטיין: העניין התחיל בפרוזדור (פומרניה) ויסתיים על המרפסת (בלקנים), (שם, עמ' 264).

גם אורבך (תשי"ד) בספרה "בחוצות ורשה" כותבת:

...חיפשנו פה הרבה ברוב עמל. אך את בראקסמייאר לא מצאנו, אך לעומת זאת ראינו עשרות בראקסמייארים אחרים. כלום אין הכל שוים אחרי המות? - 'אלע גלייך' - כדבריו של 'המטורף הפיקח' של העיר הנצורה (שם, עמ' 26).
...על הילדים במלחמה הזאת, על הילדים היהודים בגיטו יצטרכו פעם לכתוב כרכים שלמים. כיצד הם הבריחו מזונות, כיצד ניהלו עסקים כיצד עסקו ביצור. כיצד שרו פזמונים אקטואליים בשפת העילגים:

אוי, די באנע, - 'הוי, כרטיס המזון,

יאך גיב נישט אוועק די בענע - איני מוסר את כרטיס המזון

יאך וויל נאך אביסעלע לעבן, - אני רוצה עוד קצת לחיות,

די באנע נישט אפגעבן - את כרטיס המזון לא אמסור'.

למסור את 'הבונה' (כרטיס המזון) פירושו היה בלשון גיטו וארשה, להעתיק את המושב

לעולם האמת. מקורו של ביטוי זה היה בכך שרובינשטיין המשוגע נוהג היה לקרוא אחרי

המתים, כל אימת שראה את העגלה של פינקרט עוברת ברחוב: 'הבה תן את הבונה'.

הביטוי הועלה על במת 'השטוקה' באחד מפזמוניה, שנהפך לימים לשלאגר אשר הושר

בפי קבצני הרחוב (שם, תשי"ד, עמ' 44).

... גם מן העיר אין הגופות באות לרוב ביחידות, לא בארגזים מיוחדים, אלא 'במגירות' מסודרות

בצורה המאפשרת הגדלת קיבולן - זו על גבי זו. אחת מבדיחותיו של רובינשטיין נוגעת גם בנושא

הזה. - 'לייג דין אוועק אויף א זייט, מער פלאץ פאר א צווייטן' - 'שכב על הצד ויהיה יותר מקום

לאחר' - אומר רובינשטיין למראה 'העגלה' המתקרבת... (שם, עמ' 28).

יענקל'ה

יענקל'ה הרשקוביץ שר וניגן באקורדיון ברחובות גיטו לודז'. בשיריו הוא מתאר את חיי הגיטו ובעיקר את העוולות שנעשו על-ידי ראשי היודנראט, כשקהל משועשע עומד וצופה בו או מצטרף לשירתו, וכך הרוויח את לחמו. שיריו של יענקל'ה הפכו ללהיטים בגיטו.

כותב פרגר (תשט"ו):

אחד מיוצרי הפרודיות בגיטו לודז' היה יענקעלע, כך סתם בחביבות באינטימיות ללא שם משפחה. בגיטו הוא היה אחד האישים הפופולאריים ביותר, חביב ההמונים. כוחו היה בזה שיצר פרודיות אקטואליות שהיו בנויות כולן על "מעשים שהיו" בתוך הגיטו, בייחוד מעשי הונאה ותרמית של אנשי השלטון "יודען-ראט", שנכשלו ונתגלה קלונם ברבים. יענקעלע נתקבל בתור לץ הגיטו (עמ' יד).

פרנקל (1986 ב') מקדיש מאמר שלם ליענקל'ה:

יענקעלע היה זמר רחוב שליווה בשיריו את אירועי הגיטו, בעיקר בשנים הראשונות לקיומו. אלמוני שיצא לרחוב לבקש פת-לחם ומצא בו את כתר סאטיריקן הגיטו, ששרפרפו שימש לו במה ממנה השמיע את ביקורתו השנונה על בעלי השררה היהודים, שטובת עצמם לנגד עיניהם. אדם שהפך מוסד, מעין קברט חברתי, תיאטרון של איש אחד, בסגנון ברכטיאני כלשהו, נביא זעם, המצליף בבת צחוק על השפתיים ועם עין דומעת כאחד. במושג "אירועי הגיטו" הכוונה לאשר התרחש בין יהודים לבין עצמם בגיטו כאילו הייתה זו קהילה כבימים ימימה, בה מעשים ותופעות מיוחדים זוכים להשתקפות בראי העקום של חרזני העירה וליצניה. מראשית הופעתו בקיץ 1940, בלט יאנקל הערשקאוויטש. שיריו של יענקעלע מאופיינים בכך שאינם כתובים בפראפרזה. הם יצירה מקורית שלו בסגנון סאטירי-הומוריסטי לעיתים מקברי, אבל בהומור. ההומור אינו מקהה כהוא זה את חודו של העצב. את הלחנים לשיריו לקח יענקעלע מן המוכן משירי עם יהודיים ולא יהודיים. רובם לחנים עליזים, שירי לכת... הוא השכיל לבכות עם בת צחוק על השפתיים. מי שלא הבין את מילות השירים עשוי היה לחשוב שהזמר שר שירים מבדחים.

אוסקאר ראזנפעלד (ארכיון יד ושם מס' 06/105) כתב ביומנו:

...מיד עם כינונו של הגיטו כאשר לחם ובשר אמנם נמצאו במכירה חופשית אך בידי אנשים לא הייתה הפרוטה, אז כאשר מרבית תושבי הגיטו רעבו מול חנויות גדושות מצרכים, אז יאנקל הפך הטרובאדור של הגיטו. טרובאדור ומוכיח בשער הוא מצליף באדם ובמידותיו... שר את שיריו בסגנון הזמרים הנודדים... הוא שר ברחובות. ההמון סביבו. לרוב עניים מרודים, עמך. בעצמם רעבים וחיים בדחוקת, מקבצים פרוטות אחדות כדי לתיתם לו לזמר שלהם.... בכרוניקה של גיטו לודז' (בן מנחם, רב, תשמ"ז) מתוארים יענקלה הרשקוביץ ושיריו כך: 'ע גייט א יקע מיט א טעקא' - זהו הפזמון החוזר של להיט הגיטו המושר לפי לחן של הזמר הצבאי הנפוץ "מכונת ירייה". השיר המהווה פרודיה על הרפתקאותיהם של ה'גרמנים' שהגיעו לכאן לאחרונה והקרואים בעגת היהודים 'יקים', מתייחס בהומור לתלאותיהם לטוב ולרע, לרעבונם המתמיד, ולחיפושיהם אחר מזון. 'הילידים' לועגים להם מעט ולעיתים אף מנצלים את תמימותם ואת חוסר התמצאותם בתנאים הקיימים. הפזמון מספר על נשים המטיילות בסמטותיה של בלוטי כשהן לבושות מכנסיים. מחבר הפזמון ומבצעו הוא 'הטרובדור' הנודע בחוצות הגיטו, הרשקוביץ, אשר היה בעבר חייט. אשתקד הלחין את הפזמון הידוע והאקטואלי בשם 'רומקובסקי חיים' ומביצעו התפרנס חדשים אחדים ואפילו זכה לקבל תרומה של 5 מארקים מידי הנשיא עצמו, אשר הזדמן במקרה בין קהל המאזינים. בפעם אחרת קיבל הטרובדור של הגיטו חבילת מצות מידי הנשיא כאשר ביצע את פזמונו לפני החגים בחזית של חנות בה ביקר באותה שעה הממונה על הגיטו. כעת עשה הזמר שותפות עם פלוני, קרול רוזנצוויג מווינה סוכן נוסע לשעבר. הווינאי מלווה בגיטרה או בקתרוס. וכך זוכה הצמד המוזר - כפי שמוזר כל אשר בגיטו - חייט מבלוטי וסוכן נוסע מווינה להצלחה גדולה בקרב האספסוף. לאחרונה משמיעים השותפים להיט חדש, לפי מנגינת 'רכבי כרכרות ווינה' (אותה הלחין יהודי בשם פיק).

כקודמו כן גם הפזמון הזה שואב את נושאו משפע מילים דו משמעיות הגורמות לאי הבנות משעשעות, כפי שקורה כאן ל'יקים'. לכבוד הנשיא חיבר הזמר בזמנו עוד להיט שיצאו לו מוניטין בשם 'לעבן זאל פרעזעס חיים' (א', 274-275).

אחד השירים הראשונים של יענקעלע היה שלושת ה-חיים (חיים רומקובסקי, חיים וייצמן וחיים קברן הגיטו) בו השווה בין שלושתם. השיר זכה להד נרחב ועד מהרה הפך להיט. כוכבו של יענקעלע דרך בשמי הגיטו. הזמר האלמוני הקטן היה לדמות מוכרת ואהודה. הוא משך קהל רב. בתחילה היו לו מעט שירים ברפרטואר. לכן כדי למלא תכנית שלמה היה מדקלם בחן רב ובכשרון בלתי מבוטל הומורסקות משלו ומשל אחרים. את שיריו הוא לא רק שר אלא גם הציג. כך גם הדקלומים והכל בטבעיות, בחן ברגש בצער ובעליצות.

כשנעלו שערי גיטו לודז' וליענקעלע לא היה ממה להתקיים, הוא ידע שבכול אשם חיים רומקובסקי. בכך היו משוכנעים כל תושבי הגיטו. אז חיבר יענקעלע שיר על רומקובסקי שהיה סאטירה חריפה על 'המלך' ועל 'מלכותו'. לטקסט הוא התאים לחן משיר עם עתיק. הוא שר את השיר בפני ידידיו וזה מצא חן בעיניהם. הם הפצירו ביענקעלע לשיר אותו בחוצות הגיטו (פרנקל, 1986 ב').

היהודים נהנו הנאה מרובה מאותו שיר. הם צחקו בדמעות. למשמע אחדות מן השורות זלגו עיניהם דמעות ובעת ובעונה אחת חשו את טעמה המתוק של הנקמה ב'משוגע' כפי שנהגו לכנות את רומקובסקי. בתוך השיר הזה יענקעלע שזר נתח מחיי הגיטו... על יענקעלע חביב הגיטו הגנו מפגיעת נציגי שלטונות הגיטו. מעשה בשוטר שניסה לאסור אותו בעוון לעג ל"פרעזאעס" והסתה נגדו. אנשים ברחוב סוככו על יענקעלע ומנעו בכוח מהשוטר את ביצע המאסר (בריקס, 1969). אחד התעלולים האהובים על רומקובסקי היה לתבל את נאומיו ברמזים על ידיעות חשובות שהגיעו אליו אך אינו יכול או אינו רוצה לגלותן. רמזים אלה שמשו מקור לא אכזב לדמיונם של תושבי הגיטו שציפו לישועה מכל כיוון שהוא. על כך חיבר יענקעלע את השיר הבא.

יום אחר הוא נושא דברים -	יש לי, יהודים
יהודים כבר מהמרים	דבר אליכם
ושוב מנסים לנחש.	אך קדחת אומר לכם,
צוחק רומקובסקי מהיהודים	יהודים כבר מנבאים נבואות
"א קרענק" מה שאתם חושבים	שאת הגיטו יפתחו
הגיטו גם להבא נשאר	לקראת שבועות.
סגור מכל הצדדים.	

במוקד שיריו של יענקעלע עמדו מושלי הגיטו עם רומקובסקי בראשם. הוא הגיב על רבים ממעשיהם הבלתי מהוגים אלה תכפו והלכו ועמם תפח הרפרטואר שלו. שירו "רומקובסקי חיים" הפך מעין המנון של הגיטו. יענקעלע היה לצנינים בעיני בעלי השררה שעה שכל הפיות בגיטו כבר היו סתומים מי בשוחד ומי בכוח הזרוע, סבב חייט אלמוני והטיח דברי ביקורת קשים ברומקובסקי ובעוזריו, שם ללעג את כל המי ומי (פרנקל, 1986 ב').

בראשית קיץ 1941 הרעב בגיטו היה כבד מתמיד. עקבות החורף הקשה ניכרו בפני תושביו. החוצות מלאו דמויות שהמשחית כבר נתן את חותמו בפניהם - ה"קלאפסעדרעס"⁵. אותה שעה עשו רומקובסקי ומרעיו את המעשה המאוס ביותר עד אז, הם הקימו "פענסיאנאנט" - בית הבראה בלעדי עבור אלה, שבביתם לא הורגש מחסור. רושם הכרוניקה שאינו רשאי להביע את רחשי ליבו כתב לאקונית: "אנשי 'ההיי לייף' מבלים סוף שבוע במארישין"⁶. כל מי שיש לו יד ורגל ובעיקר גב מתאמץ להגיע לשם לשבת, כי אחרת ישמור האל, עוד עלולים לחשוב שהוא אינו שייך לעילית". יענקעלע כדרכו היה לפה לכול ושר (פרנקל, 1986ב', עמ' 50).

מי שאוכל לשובע כל הזמן אוי וועי.	בשדות מארישין הירוקים אוי וועי.
מי שאוכל לשובע כל הזמן לפנסיונאט הוא גם מוזמן אוי וועי, אוי וועי.	בשדות מארישין הירוקים בין יערות של קברים אוי וועי, אוי וועי.
לפנסיונאט הוא גם מוזמן אוי וועי, אוי וועי, אוי וועי.	בין יערות של קברים אוי וועי, אוי וועי, אוי וועי.
גם אני הזמנה קבלתי כבר אוי וועי.	פנסיונאט הם החליטו להקים אוי וועי.
גם אני הזמנה קבלתי כבר קלאפסעדרע לשכון עפר אוי וועי, אוי וועי.	פנסיונאט הם החליטו להקים זוללים, סובאים ומצחקים, אוי וועי, אוי וועי.
קלאפסעדרע לשכון עפר אוי וועי, אוי וועי, אוי וועי.	זוללים, סובאים ומצחקים, אוי וועי, אוי וועי, אוי וועי.

...

⁵ בפולנית 'מודעת אבל'. כינוי לאלה שמראה פניהם העיד על מותם הקרב. מקביל למוזלמאן במחנות הריכוז (פרנקל, 1986ב', עמ' 39).

⁶ איזור כפרי בפרברי העיר לודז' שנספח לגיטו. שם נרדף לבית הקברות. מי שנפטר או נטה למות נהגו למר עליו 'הוא הלך למארישין', 'הוא הולך למארישין'. בשנים הראשונות לגיטו שוכנו שם בתי יתומים בתי אבות קיבוצים קולקטיבים חקלאיים וקבוצות נוער עובד ולומד. רומקובסקי קבע שם את מעונו הכפרי. תחנת הרכבת של הגיטו לכל תכלית פעלה משם (פרנקל, 1986א' עמ' 15).

מכל הידוע על משטרו הרודני של רומקובסקי בגיטו לודז', אי סובלנות כלפי ביקורת אמיתית או מדומה, רדיפתו את אלה שהעזו להרים קולם נגדו, עומדת התופעה של זמר זה כחידה. אותו רומקובסקי שסגר את התיאטרון בגלל שני מערכונים שנראו לו מהפכניים, שרדף את המשורר שפיגל בגלל השמעת שירו "עצמי את עיניך", שילח לחופשי ואף עודד את הזמר האלמוני הקטן, שכל אחד משיריו ירה חיצים מושחזים בהנהלת הגיטו עם רומקובסקי בראשה. יענקעלע היה קול המחאה הפומבי האחד והיחיד שבדרך משלו הביע את אשר הכל חשו אך נאלצו לשתוק (פרנקל, 1986 ב').

סיכום:

למרות התנאים הקשים ששררו בשני המחנות הגדולים ואולי בגלל תנאים אלו, הצליחו רובינשטיין ויענקל'ה בדרכם המיוחדת להעלות צחוק וחיוך על שפתי תושבי גיטאות אלה. רישומם היה כה עז שכמעט בכל ספר המתאר את קורות גיטאות אלה הם מוזכרים, וכמובן שהאזכור הוא תמיד לחיוב. גם המרואיינים למחקר זה שהשתייכו לשני גיטאות אלה זכרו אותם, ציטטו את ביטוייו של רובינשטיין תוך כדי צחוק ושרו בהנאה את שיריו של יענקל'ה בעת הראיון. לא ידוע לי אם הם היו היחידים או שהיו נוספים. כששאלתי את ניצולי השואה שראיינתי מגיטאות אחרים, הם לא הצליחו להיזכר בשמות של ליצנים-בדחנים נוספים, אך שימעו של רובינשטיין היה ידוע לכולם. גם בספרות שסקרתי, לא נתקלתי בשמות נוספים.

מטרת המחקר ושאלות המחקר

מטרת המחקר:

לחקור ולהבין את סוגי ההומור והצחוק, ותפקידם בתקופת השואה.

שאלות המחקר:

1. באיזה סוג מסוגי ההומור השתמשו היהודים בשואה ?
2. מה היו הפונקציות של ההומור בקרב היהודים בשואה ?

מתודולוגיה

מסגרת המחקר:

פרדיגמה מחקרית: איכותית בסוגה ביוגרפית.

שיטת המחקר: ביוגרפית.

אוכלוסיית המחקר: ניצולי שואה יהודים שהיו בגיטאות ו/או במחנות והיו בני עשרה בתקופת השואה.

כלי המחקר: במחקר שולבו כלים איכותיים וכמותיים בהם ראיונות אתנוגרפיים חצי פתוחים

שתוצאותיהם סוכמו וחושבו באחוזים.

כיצד נבחרה שיטת המחקר:

הגישה האיכותית משמשת לאסוף נתונים איכותיים באמצעות כלים כמו תצפית וראיון, עם הדגשה פחותה על שיטת הכימות המספרי. היא רב-שיטתית ומספקת פרטים נרטיביים, תיאוריים ופרשניים של התופעה הנחקרת. חוקרים איכותיים מעונינים להבין תופעה על מהותה ומשמעותה. נקודת המוצא של הנוקטים בגישה האיכותית היא האדם. לחוקר בגישה האיכותית חשוב להכיר את נקודות הראות של הנחקרים עצמם, כיצד הם מבינים את הדברים ואיזה חשיבות יש למשמעות הדברים בעיניהם (צבר בן-

יהושע, 1990; Maykut & LeCompte, et al., 1992; Creswell, 1997; Bogdan & Biklen, 1992).

(Morehouse 1994; Denzin & Lincoln, 1994; Tesch, 1990; Lancy, 1993; Guba, 1978).

הגישה המתודולוגית ששימשה לחקירת האוכלוסייה היא הגישה הביוגרפית. גישה זו משמשת כאמצעי מחקר לניתוח מהלך חיים או אפיונות חיים, תוך שהיא מאפשרת הסקת מסקנות שיטתיות מחומר איכותי. הגישה הביוגרפית כוללת ראיונות עומק על נושא מסוים עם אדם אחד או יותר, ומאפשרת לגלות את המשמעות הסובייקטיבית של ניסיון חייהם. תחום הדעת של שיטת הביוגרפיה היא ניסיון חיים של האדם. היא נשענת על ביטויים הוורבאלי כפי שניתן על-ידי הפרט המרואיין. ביטוי זה הנו חלון לחייו הפרטיים של הפרט (Seidman, 1998; Creswell, 1997; Denzin, 1989; Runyan, 1982). ב"ניסיון" הכוונה לדרך בה מציאות החיים מייצגת את עצמה בהכרה (Bruner, 1986). פסיכולוגים או סוציולוגים המשתמשים בהיסטוריות חיים, בדרך-כלל מכוונים "להשתמש" באדם כאמצעי להבנת אספקטים בסיסיים בהתנהגות אנושית, יותר מאשר בהיסטוריה שלו (Mitchell, 1981). (Bodgan & Biklen, 1992; Ricoeur, 1984).

מחקר גישוש:

טרם בניית מערך המחקר ואיסוף הנתונים פניתי למספר היסטוריונים, מומחים בתחום השואה, ושאלתי האם לידיעתם היה הומור בשואה. תשובתם באופן כללי הייתה "גם אם היה, היה כל-כך מעט שלא תצליחי לאסוף מספיק חומר לנושא". למרות תגובות הפרופסורים, החלטתי להמשיך ולחפש חומר. המקורות הראשונים אליהם פניתי היו "יומן ורשימות מתקופת המלחמה" (רינגבלום, 1992), ו"מגילת יסורין" (קפלן, תשכ"ו). להפתעתי מצאתי שם ביטויי הומור, שחלקם אף הופיעו תחת הכותרת "בדיחה", וזאת בכמויות בלתי מבוטלות יחסית, מה שהוכיח שאכן בספרות לפחות, ניתן יהיה למצוא חומר על הנושא. לאחר מכן החלטתי לפנות לשלושה ניצולי שואה אותם הכרתי באופן אישי מהמסעות למחנות ההשמדה בפולין, בהם אני הדרכתני והם שימשו כעדים - כדי לבדוק שגם בין ניצולי השואה אצליח למצוא עדים שחוו או השתמשו בהומור בשואה. אחרי שהוצג הנושא - "ההומור כמנגנון התמודדות בשואה" (הגדרת הנושא בשלב הגישוש של המחקר לא כללה את המושג "מנגנון הגנה", מסיבה עיקרית אחת: חששתי שהקונוטציה של "מנגנון הגנה" להדיוטות, תשמע פסיבית-שלילית, והנחתי שהקונוטציה של "מנגנון התמודדות" תשמע אקטיבית-חיובית. תוך כדי הראיון עלה המושג "מנגנון הגנה" על-ידי שלושת המרואיינים. לפיכך החלטתי לשלב בהצגת הנושא בפני המרואיינים הבאים במחקר). שלושת המרואיינים הראשונים אליהם פניתי נשאלו "האם היה הומור בשואה והאם את/ה זוכר/ת מקרים או מצבים של הומור בתקופת השואה". "הומור" הוגדר כ"כל דבר שגרם לך לצחוק או לחייך בתקופת השואה". תשובתם החד משמעית "בוודאי שהיה, היה הרבה, הרי חיינו שמה", "ההומור הציל לנו את החיים", ו"אני לא זוכר את הבדיחות, אבל היו והיו הרבה", הובילו להחלטתי לבצע את המחקר.

אוכלוסיית המחקר:

אוכלוסיית המחקר כללה 84 ניצולי שואה:

רואיינו 61 ניצולי שואה;

נתוני שישה מהמרואיינים הוצאו מעיבוד נתוני המחקר כי לא עמדו בקריטריון השני - התברר תוך כדי הראיון:

- א. שלושה גברים ברחו ליערות והסתתרו שם ו/או הצטרפו לפרטיזנים
- ב. מרואיינת אחת הוסתרה בבית פולנים
- ג. מרואיינת אחרת עבדה בבית פולנים במסווה של פולניה
- ד. מרואיינת נוספת הייתה באושוויץ תחת מסווה של פולניה, בין פולניות לא יהודיות

עיבוד הנתונים נעשה על 55 ניצולי שואה (24 גברים, 31 נשים);

שלושה קריטריונים היו לבחירת המרואיינים:

1. ניצולי שואה יהודים, שהיו בגילאי העשרה בתקופת השואה
2. היו בגיטאות ו/או במחנות ריכוז ו/או השמדה
3. חוו או השתמשו בהומור בשואה

23 ניצולי שואה לא רואיינו;

- א. שבעה ניצולי שואה אמרו שאינם זוכרים שהיה הומור בשואה
- ב. חמישה עשר ניצולי שואה הגיבו בטלפון ב"אני יודע/ת שצחקנו אבל אני לא זוכר/ת על מה"
- ג. ניצול שואה אחד התרגז ושאל "האם את הולכת לעשות בדיחה מהשואה?"

כלי המחקר:

במחקר שולבו כלים איכותיים וכמותיים בהם ראיונות אתנוגרפיים חצי פתוחים. תוצאותיהם סוכמו וחושבו באחוזים. כל הראיונות הוקלטו ותוכתבו.

הראיונות התקיימו באופן הבא:

1. ראיון עם ניצולי שואה יחידים
2. ראיון משותף לבני זוג, שניהם ניצולי השואה
3. ראיון משותף לחברים ניצולי השואה (3-5), שהיו באותו הגיטו ובאותו המחנה

מקורות נוספים:

1. יומנים, כרונולוגיות, שירים וקריקטורות שנכתבו וצוירו בתקופת השואה
2. עדויות
3. ספרי מחקר
4. ספרי מחקר וזיכרונות שנכתבו על-ידי חלק מהמרואיינים

הראיונות במחקר זה היו בהתאם לעקרונות הראיון האתנוגרפי ודמו לשיחה ידידותית (צבר בן-יהושע, 1990; Burgess, 1982). הכלי העיקרי שבאמצעותו ניתן להפיק תולדות חיים הוא ראיון לעומק, שבו מבקש החוקר לתאר ולהבין תופעה (צבר בן-יהושע, 1996; Connelly & Clandinin, 1990; Kvale, 1996; Rubin, & Rubin, 1995; Mishler, 1986; Minichiello, et al., 1995; McCracken, 1988; מחקרים רבים פונים כיום לשימוש בשיטה של ראיון ביוגרפי (Cole, 1994; Denzin, 1989, 1989a Bruner,) כולל מחקרים על ניצולי שואה (Lomranz, 1995; Derrida, 1988, 1991; Orenstein, Mazor, et al., 1988; Langer, 1991; Grzyb, 1996; Goldschläger, 1997; 1990; Grzyb, 1996; גישה זו היא שאפשרה לבדוק את המשמעות הסובייקטיבית והפרשנית של "ההומור בשואה", לגבי ניצולי השואה-המרווינים.

חוקר העוסק במחקר ביוגרפי עם ניצולי השואה צריך להיות בעל: ידע וניסיון בדרכי הראיון, רגישות גבוהה, ידע בנושא השואה, יכולת למעורבות ואמפתיה מצד אחד, ויכולת לנטרול רגשות ושמירה על אובייקטיביות מצד שני. משתנים אלה הינם חשובים ביותר בכל ראיון עם ניצולי שואה (Goldschläger, 1997; Langer, 1991; Schwartz, 1988; Mazor, et al., 1990; Minichiello, et al., 1995; Derrida, 1988, 1991; Daniely, 1981; Grzyb, 1996; "ההומור בשואה" - נושא שהיה טאבו במשך שנים רבות.

רגישות הנושא ורגישות למושאי המחקר - ניצולי השואה, היוו גורם משמעותי בהחלטתי לראיין אותם בעצמי. האפשרות, ולו הקלה ביותר, שמרוויין ניצול שואה יחשוב שמטרת המחקר לעשות צחוק מהשואה או להפחית מגודל הטראומה והסבל - סיבות שגרמו לכך שעד כה נושא זה לא נחקר - הובילו להחלטתי זו. היה חשוב לי, שהמרווינים יבינו את מטרת המחקר וחשיבותו, להיות אמפטיים, ליצור אווירה מעוררת אמון ולהשיג אינפורמציה כנה ומשמעותית.

הקלטת הראיונות הקלה עלי להיות קשובה באופן יעיל למה שנאמר ולמה שלא נאמר (Kvale, 1996; Creswell, 1997; Gorden, 1992; Seidman, 1991).

הליך:

בתחילת המחקר פניתי טלפונית אל ניצולי שואה שיצאו כעדים במשלחות הנוער למחנות ההשמדה בפולין מטעם משרד החינוך, בהם הדרכת. שתי סיבות עיקריות הובילו להחלטתי לפנות תחילה אל ניצולי שואה אלה:

ניצולי שואה המתלווים כעדים למסעות לפולין, פתוחים לדבר על חוויותיהם בתקופת השואה. את חלקם הכרתי באופן אישי מהמסעות לפולין.

לגבי מרווינים שלא הכרתי, הצגתי את עצמי כמדריכה של קבוצות נוער היוצאות במשלחות לפולין, מה שיצר מעין מכנה משותף בינינו, והעיד על התעניינותי בנושא השואה. הוספתי ואמרת שכתבתי תכנית לימודים ל"הוראת השואה באמצעות בולים" והקמתי אתר באינטרנט בנושא זה. כל זה כדי להעיד, שאני אכן מתעניינת בנושא השואה מעבר לצורכי המחקר.

השאלות שנשאלו בשיחת הטלפון:

"האם היה הומור בשואה והאם את/ה זוכר/ת את המקרים בהם היה הומור?" "הומור" הוגדר כ"כל דבר שגרם לך לצחוק או לחייך בתקופת השואה".

האם את/ה מוכן/ה להשתתף במחקר ולשוחח על הנושא?

למרות שכבר ידעתי שהיה הומור בשואה, חשוב היה לי לשאול את השאלה "האם היה הומור בשואה", כי "היה הומור" הינה תפיסה סובייקטיבית.

הראיונות התקיימו רק עם אותם ניצולי שואה שהשיבו תשובה חיובית והסכימו להשתתף במחקר. לכולם נאמר שהראיון יוקלט בטייפ ותוצאותיו יפורסמו. לאחר שהביעו את הסכמתם להתראיין, נקבע מועד לראיון.

בהמשך, רואיינו ניצולי שואה שלא יצאו כעדים במשלחות הנוער לפולין. אלה היו ניצולי שואה שחבריהם - ניצולי השואה שרואיינו היפנו אותי אליהם, או ניצולי שואה שפנו אלי מיוזמתם, כי שמעו מחבריהם על הנושא הנחקר וביקשו להתראיין (snow ball effect).

השאלה המרכזית ששאלתי בכל הראיונות הייתה: "האם את/ה יכול/ה לתאר או לספר על ההומור בגיטו או במחנה בו היית, או על כל דבר שגרם לך לצחוק או לחייך בתקופת השואה?" הסיפורים שסופרו אינם מתאימים בדיוק להגדרה "סיפורי חיים" או "ראיון ביוגרפי" כי באלה בוחר המרואיין בעצמו את האירועים שהוא מתאר, אך ניתן להתייחס אליהם כ"אפיזודות מסיפורי חיים" (צבר בן-יהושע, 1996; Creswell, 1997; Gorden, 1992; Denzin, 1989; Edel, 1984).

למרואיינים שימש הראיון כקתרזיס. כפי שהם בעצמם העידו, הם מעולם לא נשאלו על נושא "ההומור בשואה". בראיונות ניתנה להם אפשרות בפעם הראשונה לחשוף את רגשותיהם, דעותיהם ועמדותיהם כלפי הנושא. רגשות שעד כה לא הייתה התייחסות אליהם, עלו על פני השטח ובאו לידי ביטוי בראיונות. מטבע הדברים ומתוקף הנושא, תשובות המרואיינים לא התמקדו אך ורק בשאלה שנשאלה. המרואיינים גלשו לסיפור חייהם בתקופת השואה, ולסיפורים שאינם קשורים כלל לנושא ההומור. ביטויים כמו: "זה אמנם לא שייך לנושא אבל אני רוצה לדבר על זה, כי עוד מעט לא יהיה מי שיספר על זה, וחשוב שכולם יידעו מה היה שם", "אף פעם לא דיברתי על מה שהיה שם, אבל אני מבינה שצריך לדבר ולכן החלטתי להתראיין", "כל הכבוד לך שאת חוקרת בנושא השואה" חזרו לעיתים תכופות. התעניינותי בסיפורי המרואיינים הייתה אמיתית, כנה ומעבר למטרות המחקר, והמרואיינים הרגישו בזאת. פתיחותם וכנותם העידו שנוצרו יחסי אמון עד כדי אמירות כמו: "אף פעם לא סיפרתי את זה לאף אחד", "עד עכשיו לא דיברתי ולא רציתי לדבר על זה, את הראשונה שאני מספר לה", "אני לא מדברת על זה בדרך-כלל, רק עם החברות שלי שהיו איתי במחנה, ועכשיו אתן קצת". חשוב היה לי לא להפסיק את סיפוריהם ואף עודדתי אותם להמשיך ולספר על כל דבר שמצאו לנכון. משפטים כמו "את/ה יכול/ה להמשיך לספר, גם אם זה לא שייך לנושא" נאמרו על-ידי לעיתים קרובות. במשך הראיונות שאלתי רק שאלות של הבהרה ופירוט ורק על דברים שנאמרו בראיון (Gorden, 1992; Goldschläger, 1997; Creswell, 1997; Kvale, 1996; Mishler, 1986).

הראיונות התקיימו בבתי המרואיינים, בהתאם למועד שהם קבעו. ראיון ממוצע נמשך בין שעתיים

עד ארבע שעות, אך היו ראיונות שחרגו מזמן זה. במקרה אחד הוזמנתי ובאתי פעם שנייה, כדי להמשיך לשמוע את הנרטיב, גם כאשר המרואיינת הודיעה לי מפורשות "אני רוצה להמשיך לספר לך, אבל לא על הומור". ראוי לציין שמספר רב של מרואיינים התקשרו אלי אחרי הראיון, כדי לספר על אפיזודות ובדיחות שהם נזכרו וגרמו להם לצחוק בתקופת השואה. אחרים שלחו אלי חומרים כתובים שמצאו, הקשורים לנושא.

החלטתי להפסיק לראיין כאשר הבחנתי שאיני מקבלת תוספות משמעותיות לחומר שכבר אספתי. החומר שנאסף הנו חומר אותנטי, השופך אור על קורות החיים בשואה ועל הפונקציות השונות שמילא ההומור בשואה.

ניתוח:

במחקר האיכותי קיים מגוון רב של שיטות ניתוח. במחקר זה הניתוח הוא איכותי בשילוב היבטים כמותיים. חוקרים רבים ממליצים על שילוב שתי השיטות (Creswell, 1994; Tesch, 1990). (Miles, & Huberman, 1994; Greene & Caracelli, 1997; Wolcott, 1992; Huberman & Miles, 1994; שילוב זה מחזק את התוקף הפנימי והחיצוני של המחקר.

ניתוח תוכן: בניתוח תוכן קיימות שתי אפשרויות עיקריות, מסגרת התייחסות חיצונית ופנימית: אפשרות אחת היא לתכנן קטגוריות הרלוונטיות למטרת המחקר ו"להלביש" את ההיגדים או האפיזודות על הקטגוריות הקיימות מסגרת התייחסות חיצונית - Etic.

אפשרות נוספת היא לחפש מרכיבים בולטים, חשובים, מעניינים וחוזרים על עצמם בנתונים שנאספו. מרכיבים אלה יוגדרו כקטגוריות לניתוח. הקטגוריות יבחרו על-ידי החוקר על פי שיקוליו ובהתאם לשאלות המחקר, מסגרת התייחסות פנימית - Emic (צבר בן-יהושע, 1990; Guba & Lincoln, 1981; Tesch, 1990; Creswell, & Miller, 1997; Patton, 1990).

במחקר זה הקטגוריות היו נתונות. ההיגדים והאפיזודות סווגו בהתאם לקטגוריות של זיו (1984, 1996) המחלק את הפונקציות של ההומור לחמש קבוצות עיקריות:

1. הפונקציה התוקפנית של ההומור הכוללת:
 - א. הומור מתוך הרגשת עליונות
 - ב. הומור מתוך תסכול
2. הפונקציה המינית של ההומור
3. הפונקציה החברתית של ההומור
4. הפונקציה של ההומור כמנגנון הגנה הכוללת:
 - א. הומור שחור
 - ב. הומור עצמי
5. הפונקציה האינטלקטואלית של ההומור

לאחר ניתוח התוכן שנערך נוספו:
 סוג של הומור סקטולוגי, לפונקציה של ההומור המיני.
 סוג של הומור על אוכל, לפונקציה של ההומור כמנגנון הגנה.
 כמו כן נוסף פרק "דעות המרואיינים על ההומור והצחוק בשואה". דעות אלו המביעות את חשיבות ההומור בשואה, לא התאימו לאף אחת מהקטגוריות הנ"ל.

הלימה ואמינות- תוקף ומהימנות:

הביקורת נגד מחקרים בגישה איכותית מופנית בעיקר כלפי העובדה שאינם מצליחים לבסס קריטריונים של תוקף ומהימנות. לעומת זאת טוענים החוקרים בגישה האיכותית, שמפאת השוני בחשיבה ובגישה להבנת המציאות האנושית, צריך לתת למושגים אלה פירושים אחרים, הלימה ומהימנות, התואמים את המתודולוגיה ואת התיאוריה של המחקר (Lincoln, & Guba, 1985; Miles, & Huberman, 1994). לדעת חוקרים רבים (LeCompte, & Goetz, 1982; Creswell, 1997; Maykut & Morehouse, 1994), במחקר האיכותי נושאים כמו הלימה ואמינות תלויים רבות בכישוריו של החוקר. ככל שניסיונו רב יותר והוא מקפיד על שמירה מרבית על אובייקטיביות, תוצאות מחקריו אמינות יותר. על-ידי הקפדה על הלימה ואמינות פנימיים של המחקר, מחוזקים ההלימה והאמינות החיצוניים. מכיוון שראיינתי בעצמי את כל המרואיינים הייתה הקפדה על הלימה ואמינות פנימיים. עיבוי הנתונים וקבלת נתונים דומים בראיונות שונים, היו אמצעי נוסף להשגת האמינות. ההלימה, התקבלה גם מהתאמת הנתונים לתיאוריות השונות, כפי שנסקרו בחלק התיאורטי (Noblit & Hare, 1988; Maxwell, 1992; Patton, 1990).

תוקף ניתוח - שיפוט מומחים:

לתוקף הניתוח היו מספר שלבים;
 בשלב הראשון איתרתי היגדים ואפיזודות המבטאים הומור והתאמתי אותם לקטגוריות - הפונקציות וסוגי ההומור השונים לפי זיו (1984, 1996).
 בשלב השני דגמתי כ- 15 היגדים ואפיזודות מכל אחד מסוגי ההומור והפונקציות השונות ומסרתי את החומר לשלושה שופטים בלתי תלויים לתיקוף. השופטים התבקשו לבחון באיזו מידה קיימת הסכמה ביני לביניהם לגבי סיווג ההיגדים ואפיזודות לסוגי ההומור ולפונקציות השונות. ב - 85% מהמקרים הייתה הסכמה. לגבי כל היתר נערך שכנוע הדדי עד שהושגה הסכמה.
 גישה איכותית מתייחסת בדרך-כלל לנתונים שנאספו שאינם מבוטאים במספרים, מאידך, כדי למצוא תבנית בנתונים ולהתאימם לתוצאות, אין דרך אחרת אלא להשתמש במספרים (Greene et al., 1997).
 כמותי של שכיחות ההיגדים והאפיזודות במספרים מוחלטים ובאחוזים, בהתאמה לסוגי ההומור והפונקציות השונות.
הכללה: מחקר איכותי אינו נדרש להכללה. ההכללה יכולה להסתכם במשהו כוללני לגבי ניצולי שואה, העומדים בקריטריונים בהם עמדו מרואייני מחקר זה.

אתיקה מקצועית:

1. למרואיינים הוסברה מטרת המחקר
2. למרואיינים נאמר שהראיונות יוקלטו, יתוכתבו ויתפרסמו
3. כל המרואיינים הסכימו להשתתף במחקר
4. כל המרואיינים נשאלו: "באיזה שם את/ה מעוניין שעדותך תופיע במחקר: בשמך האמיתי המלא, בשם פרטי בלבד, בשם בדוי או בכינוי אחר כלשהו". כל המרואיינים ביקשו שעדותם תופיע בשמם.

תוצאות

ממצאי המחקר יכולים לשמש להעשרה והבנת הדרכים, אותם מפתחים אנשים כדי להתמודד עם מצבי עקה מוגברים ביותר.

ההומור בגיטאות ובמחנות היה כה מיוחד במינו, שקשה להעריך אותו על פי הקריטריונים והמושגים המקובלים. החומר שהתקבל נקשר למצבים מסוימים, לאירועים או מקומות מוגדרים בגיטאות או במחנות. בזיכרון ניצולי השואה נקבעה תוכן האפיזודה. כאשר המרואיינים מצביעים על אירוע מסוים, הם קושרים אותו לחוויות ולרגשות שלהם, ואף מוסיפים אינטרפרטציה. תכני ההומור היו כה מגוונים שניסיון להכניס בהם שיטתיות, היוותה את אחת הבעיות הקשות בניתוח הממצאים. ראוי לציין שנמצאו היגדים שמילאו יותר מפונקציה אחת.

פרק התוצאות נחלק לשישה חלקים.

מובאים בו קטעים¹ מדברי המרואיינים ובלשונם - בהתאמה לסקירת הספרות על ההומור בשואה:

- א. החלק הראשון מוקדש להיגדים ואפיזודות הומוריסטיות וסיווגם לפונקציות ולסוגי ההומור השונים.
- ב. החלק השני מוקדש לדעות המרואיינים על ההומור וחשיבותו בתקופת השואה.
- ג. החלק השלישי מוקדש לשירים הומוריסטיים, סאטיריים ומקאבריים.
- ד. החלק הרביעי מוקדש לדעות המרואיינים על המופעים והקברטים הסאטיריים, וחשיבותם בתקופת השואה.
- ה. החלק החמישי מוקדש לביטוי ההומוריסטי - סאטירי של החיים בתקופת השואה, כפי שהשתקף ביצירותיהם הקריקטוריסטיות של ארבעה מהמרואיינים.
- ו. החלק שישי מוקדש לדעות המרואיינים על שני בדחני-ליצני הגיטו, רובינשטיין מגיטו וארשה, ויענקל'ה מגיטו לודז'.

¹ דעות, היגדים וביטויים נוספים בהתאם לסוגי ההומור והמבעים השונים של ההומור, ראה נספחים.

א. היגדים המבטאים את הפונקציות השונות של ההומור בתקופת השואה

החלוקה לקטגוריות של ההומור נעשתה על-פי זיו (1984, 1996) המחלק את הפונקציות של ההומור לחמש קבוצות עיקריות:

1. הפונקציה התוקפנית של ההומור הכוללת שני סוגים:
 - א. הומור מתוך הרגשת עליונות
 - ב. הומור מתוך תסכול
2. הפונקציה המינית של ההומור
3. הפונקציה החברתית של ההומור
4. הפונקציה של ההומור כמנגנון הגנה הכוללת שני סוגים:
 - א. הומור שחור
 - ב. הומור עצמי
5. הפונקציה האינטלקטואלית של ההומור

לאחר ניתוח התוכן שנערך, נוספו:

א. לפונקציה של ההומור המיני, סוג של הומור סקטולוגי.

ב. לפונקציה של ההומור כמנגנון הגנה, סוג של הומור על אוכל.

כמו כן נוסף פרק "דעות המרואיינים על ההומור והצחוק בשואה". דעות אלו המביעות את חשיבות ההומור בשואה, לא התאימו לאף אחת מהקטגוריות הנ"ל.

ראוי לציין שהיו היגדים ואפיזודות שמילאו יותר מפונקציה אחת.

סיכום כמותי במספרים מוחלטים ובאחוזים, בהתאמה לפונקציות ולסוגי ההומור השונים, נעשה על פי שכיחותם בהיגדים ובאפיזודות.

ניתן לומר שההומור בשואה מילא את כל הפונקציות של ההומור אך בעיקר את הפונקציה של

ההומור כמנגנון הגנה על שני סוגיו - הומור עצמי והומור שחור.

הפונקציה התוקפנית של ההומור על שני סוגיה, הומור תוקפני מתוך הרגשת עליונות והומור

תוקפני מתוך תסכול נמצאה במידה פחותה. במידה פחותה עוד יותר נמצאה הפונקציה המינית על

שני סוגיה הומור מיני והומור סקטולוגי. הפונקציות החברתיות והאינטלקטואליות נמצאו במידה

הפחותה ביותר.

סך-כל ההיגדים והאפיזודות של הפונקציות השונות של ההומור וסוגיהם השונים,
שסווגו ונותחו

במספרים	באחוזים	
252	כ - 60%	סה"כ מנגנון הגנה
118	כ - 47%	הומור עצמי
63	כ - 25%	הומור שחור
41	כ - 16%	מנגנון הגנה
30	כ - 12%	אוכל
66	כ - 16%	סה"כ פונקציה תוקפנית
38	כ - 57%	עליונות
19	כ - 29%	תסכול
9	כ - 14%	הומור תוקפני
48	כ - 12%	סה"כ פונקציה מינית
25	כ - 52%	מינית
23	כ - 48%	סקטולוגי
27	כ - 6%	סה"כ פונקציה חברתית
24	כ - 6%	סה"כ פונקציה אינטלקטואלית
417	100%	סה"כ

להלן יובאו חלק מההיגדים ההומוריסטיים, בדיחות, ואפיזודות סרקסטיות ומאקאבריות, כפי שבאו לידי ביטוי בראיונות, בהתייחסן לפונקציות הרלוונטיות.

1. הפונקציה של ההומור כמנגנון הגנה

ההומור בשואה מילא בעיקר את הפונקציה של ההומור כמנגנון הגנה על שני סוגיו - הומור עצמי והומור שחור. בנוסף נמצא הומור על אוכל וכן היגדים מפורשים על חשיבות ההומור כמנגנון הגנה. ביטויים ומצבים, שבתנאים נורמליים לא היו מעוררים עליזות, אלא להפך - אפילו בהלה ואימה, גרמו בתנאי המחנה שפע צחוק פרדוכסלי, שפרק את המתח הנפשי ושיחרר לעתים מעין תגובה היסטורית.

א. היגדים על ההומור כמנגנון הגנה

להלן כמה מדברי המרואיינים על ההומור כמנגנון הגנה והתמודדות בשואה.

לילי ריקמן:

כאשר ראינו אותי לשפילברג ושאלו אותי למה אני מייחסת שנשארתי בחיים, הם אולי חשבו שאגיד דת או מזל או כל מיני דברים, ואמרתי על ההומור, שלקחתי את הכל בצורה מצחיקה, בצורה 'זה לא קורה לי, אני פה משחקת תפקיד קטן', כן, לא חשבתי על ניסים ולא חשבתי שום דבר, רק חשבתי לא לקחת את זה ברצינות, כאילו חשבתי שזה הפרופורציה מה שאני נותנת, ואני מתייחסת לזה שזה עזר לי, שיכולתי את המצבים המבישים לראות בתור גרוטסקיים. זה כאילו מחזה. זה קורה במחזה ואני אחד השחקנים. אבל מאוד הצטערתי, אמרתי, זה מחזה ואני לא שחקנית ראשית בו, אני סטטיסטית וזה לא טוב להיות סטטיסטית, מרוויחים מעט מאוד הסטטיסטים. אמרתי שאני חושבת שהצחוק וההומור, שלא לקחת את זה בצורה מה שאנחנו חיים, אלא להלביש למשהו צורה אחרת, משהו אחר, זה מה שעזר לי. כי זה היה אבסורד כל הזמן הזה. זה לא נתפש, שאפשר לעשות מאנשים מה שהם עשו מאתנו. בדרך כלל בין החברות היו כאלו שהבינו (את ההומור), מפני שאלו שלא הבינו אז הן התרחקו. 'תראי מה קורה לנו ואיך אנחנו נראים, אז יש לך עוד מצב רוח', אמרתי: 'לא, אין לי מצב רוח. יש לי שתי ברירות, או לצחוק או לבכות', וחשבתי שיותר קל לצחוק על זה.

ינינה ז'מיאן-ברנדויין:

...תראי בלי הומור היינו כולנו מתאבדים. מכל דבר עשינו, במובן מסוים עשינו צחוק, צחקנו מדברים של...קשה להגיד. מה שאני טוענת בעצם זה שזה עזר לנו להישאר בני-אדם אפילו בתנאים קשים. ואני לא רוצה להגיד שאני הייתי בתנאים הכי גרועים.

ד"ר רות שיינפלד:

... אבל אל תחשבי שבכלל יכול להיות דבר כזה, שלאנשים בסיטואציות כאלה לא יהיה הומור או סאטירה, זה בלתי אפשרי, זה איזה מין נשק של התגוננות.

חיים רפאל:

...בגיטו חיפשו מתחת לאדמה מוטיבים על מה לצחוק, גם כשלא היו.

פרופ' גוטמן ישראל:

... לדעתי ברור שהיה הומור, הן מניסיוני האישי כניצול שואה והן כחוקר. ידוע לי שההומור שימש ככלי נשק, ולא רק בידי היהודים. בנוסף, האירוניה הצחוק וההומור הם גם נשק של החלשים בין השאר. השלטון שיש בידו הכוח השתמש בו בצורה ברוטלית, והפחות נאלץ לפנות לאמצעים כאלה, ולכן הדבר נפוץ אצל יהודים... יש לזה קשר של יהודי מזרח אירופה אך לא רק... אני כמעט בטוח מבלי שבדקתי, שום גורם לא עמד על המשמעות המלאה של הדברים כמו שהם עומדים להתרחש, אך אצל היהודים לקחת זאת מזווית של כמה זה נלעג ומצחיק, היה יותר חזק מאשר של הסכנה הכרוכה בזה... ההומור יוצר סם הקלה... ההומור היה הוראה פנימית שעזר לאנשים לשרוד, יש מנגנון הגנה שמגן מפני טירוף או ייאוש מוחלט, וכושר הראייה והתייחסות מתוך הומור ולראות את המגווח הוא המסייע לעמידה וליכולת להתמודד עם זה, עם הבלתי אפשרי לכאורה, של האכזריות והאימה. אבל לפעמים קורה, שרואים ליקוי עם הצדדים המגוחכים והסאטיריים, ושוברים את הקשה ביותר והאכזרי ביותר על-ידי הבזקות כאלה.

ד"ר פליציה קראי:

...התפקיד של ההומור והסאטירה זה היה תפקיד עצום, לפי דעתי. וזה אני יכולה לומר כרגע כניצולת המחנות... דווקא בגלל זה שזה היה בית קברות, עצם העובדה שאנחנו רצינו איכשהו לשמור על האישיות שלנו. הרי רצו לעשות מאתנו רובוטים, וזה היה החלק האינטגרלי של מאבקנו הפנימי, הנפשי, על דמותנו האנושית, שעוד היינו מסוגלים לצחוק על דברים כאלה או על דברים אחרים. הומור היה אחד המרכיבים האינטגרליים בעמידה הרוחנית. ועמידה רוחנית זה היה התנאי לרצון לחיים, אם לומר את זה בקצרה. זה אני אומרת לך בתור אסירה לשעבר. עד כמה שזה היה מעט, עד כמה שזה היה ספוראדי, עד כמה שזה היה ספונטני, זה היה חשוב מאוד. חשוב מאוד!

הלינה בירנבאום:

... גם בדיחות, גם בדיחות היו נשק. הם נתנו, הם הקטינו את הדברים האלה, אנחנו לעגנו על עצמנו, על הגרמנים כדי להקטין את העוצמה שלהם, של האירועים שהיו בלתי נתפסים. פנו לבדיחות כדי, זה היה מסה כזו של אירועים, של צווים, שהגבילו את החיים שלנו על כל צעד ושעל וכל-כך הרבה, כל פעם דברים חדשים ונוראים יותר ויותר, מסות של הוצאות להורג, של לקיחת רכוש, בתים, זריקה מהבתים, זריקה מהעיר, בתוך שעה תיקח את החבילות ולך, ומפילים אותך ומי שלא יכול לקום או משותק או משהו אז יורים בו בתוך המיטה וכל הדברים האלה. אז בדיחה שנתנה, איך להגיד, לעשות שכל אירוע כזה יהיה מבודד, שזה לא יהיה המסה אלא להוציא ולהתייחס לכל אחד ממנו, לצחוק ממנו.

עליזה:

... טוב לאיזה מטרות ההומור שימש זה ברור, פשוט צחקנו במקום לבכות, כי הדברים היו כל-כך אבסורדים וכל-כך טראגיים שפשוט זה היה קשה לשאת אותם, אז עשו מהם צחוק. זה ברור שזה שימש לעידוד של כל אחד איכשהו. כי אם את הופכת משהו למגוחך אז זה נעשה יותר קל. כן, היו המון בדיחות והיו גם קטעים מאוד מצחיקים שממש אבסורדים... טוב זה היה בעצם, תראי, מה שהזמנים יותר קשים, ההומור פורח יותר, תמיד. בזמנים רגועים בזמני שלום אין כמעט בדיחות. בדיחות יש רק על דברים שהם שוליים ביותר בדרך-כלל, זה נכון, אבל את זה צריך לדעת. אבל זה ספונטני, זה נוצר, זה נוצר מתוך הייאוש.

רינה טרייביץ:

... שרנו שירים באידיש, כאלו שירים מצחיקים... תקוות הרבה לא היו, אז איכשהו זו הייתה הגנה כנראה... אני חושבת שאנשים שהיה להם את חוש ההומור עברו את זה יותר בקלות, אני חושבת שכן... בודאי, יש לנו הומור המקאברי והיהודי והשיר היה עם הרבה משהו מצחיק, לעג, אולי לא יפה להגיד, אבל זה כנראה נתן לנו גם את הכוח לשמור על שפיות.

נחום מנור:

... זה התחיל טרום גיטו ואחר כך, כל התכנית הייתה בשלבים וכל פעם הלחץ היה יותר גדול, ויכול להיות שזה היה שסתום ביטחון ובצורה כזאת אנשים..., מה עוד אפשר היה לעשות, במה לחפש מקלט, ככה שזה יכול להיות מאוד מעניין אם תעשי עבודה כזאת איך ההומור עזר, והומור זה יכול להיות כל מיני דברים, הומור זה לא מוכרח להיות בדיחות, היו, בטח היו גם בדיחות.

שולמית צדר:

תראי, זה אופייני לאנשים במצב נורא, שכבר מתחילים כאילו לצחוק, זה אמור להקל על הדבר הנורא הזה. ... תראי, הגיטו הוכיח שלאנשים יש המון כוח חיים, ורק רגע עבר בין טראומה לטראומה וכבר צחקו. אולי להפך, אולי עוד יותר צחקו.

סטנייה:

המטרה של הבדיחות הייתה לברוח. זאת הייתה בריחה. סיפרו. סיפרו בדיחות. אני לא זוכרת עכשיו, אבל סיפרו על כל מיני דברים. חיפשו בכל מיני טרגדיות קטנות של יום-יום, לא בדברים גדולים, אבל בחיי יום-יום השחורים, למצוא משהו... אנחנו כל הזמן השתדלנו לצחוק. אנחנו ברחנו, ברגע שיכולנו. היינו צעירים ואהבנו וכך הלאה, וחיפשנו רק דרך משהו להגיד דבר טיפשי. מרק סמיק - גם זה היה יכול להיות נושא, לתת צחוק.

נחמה בר-און:

כנראה שהצחוק היה נחוץ בשביל להתעודד לפעמים. בן-אדם לא יכול לבכות מהבוקר עד הערב.

זה שיפר את מצב הרוח

לילה הולצמן: ועוד איך

מריאשה פיאלקו: ודאי

לילה הולצמן: אל תחשבי שמהבוקר עד הערב צחקנו. זה היו כאלה כמו שאומרים, מובלעות של הווי, שזה עזר פשוט להתגבר על כל הדבר הנורא הזה. אחרת לא היינו מחזיקים מעמד שבוע. קצת הומור. לא מן הבוקר כשהיינו עובדים קשה, אז, ברגע זה, לא חשבנו על זה. זה לא היה מחנה עבודה של הומור רצוף, אבל ודאי שהיה. אני אומרת לך, זה היה ככה בין לבין, ובייחוד בערבים שהיינו מתכנסים על הדרגשים שם ושוכבים. אחר-כך היה עניין של השירים. זה פרק בפני עצמו.

גניה מנור:

בכל אופן ההומור הזה היה לנו מאוד נחוץ אנחנו היינו מוכרחים להתגונן נפשית מכל המכות שנפלו עלינו, לא הייתה לנו ברירה כדי לשרוד או להישאר איך שהוא נורמליים, אז היינו צריכים לצחוק אולי לפרוק את הפחד אז על ידי צחוק או על ידי שירים, היו כל מיני...

ב. הומור שחור, הומור הגרדום

להלן כמה ביטויי הומור שחור כפי שבא לידי ביטוי בראיונות:

חיים רפאל:

...ידעת שדוחף הקטר את הרכבת שלושת אלפים בממוצע יהודים באים למוות. אז אני הייתי אומר, כמו שאמרתי לך בטלפון, חיינו מכל טוב, משפע, מכל טוב ושמה, אני גדלתי בבית מסורתי, בבית יהודי, כזה בית נורמאלי עם דת, עם הדלקת נרות וללכת לבית-כנסת בשבת ושמה בתפילה בספרדית היו אומרים 'ברוך שמשיבי את הרעב' ואני הוספתי 'ומביא יהודים למוות' ואני יושב ואני צוחק, 'חבר'ה תאכלו' היינו עושים ביצים והיינו גבירים תביא זה ותביא זה והייתי נותן לו חתיכת שפייק וחתיכת זה והיה לנו מכל טוב. עושים חביתה של 20 ביצים והייתי אומר 'חבר'ה תאכלו ותראו איזה להבה תצא מאתנו'. כן, כן 'תאכלו ותראו איזה להבה תצא מאתנו'. למה? אם אנחנו שמנים נעזור למוזלמאנים להישרף כי יש לנו להבה, אנחנו נעזור, את מבינה? אתה הגעת למצב כזה שהשלמת עם המוות... אחר-כך אותו הקאפו אומר לי למחרת ז'מנו - קר, ז'מנו, קר קר מאוד והוא שאל מתי יהיה חם? אמרתי לו 'שמה יהיה לי חם וכל היהודים למשרפות. חם, במשרפות, בלהבות יהיה לי חם, אח אח אח צוחקים כולם, נותן לי חתיכת לחם או אולי מרק קצת. קורא לטדק קורא לעוד קבוצה של פולנים תראה את הליצן עכשיו ז'מינו... 'כל היהודים למשרפות' אני אומר ושוב פעם הוא נותן לי חתיכת לחם. בגלל העובדה שהפכתי את עצמי לליצן זה עזר לי לשרוד... באושוויץ היינו כנראה מעטים. בגלל שהיינו מעטים לא שרפו אותנו אותו הלילה, זה 7 - 8 איש, לא משתלם לשרוף...

ד"ר יהודה גראי:

...מהארובות לא יצא עשן אלא מהארובות יצא אש צהוב בלילה, והאש הייתה 5 מטרים מהארובה ואחר כך התחיל להיות יותר אדום ושכבה של כל מיני ניצוצים כאלה חתיכות שומן וטיפות שומן נשרפו ואחר-כך נעשה שחור, האש האיר את העננים והעננים היו נמוכים והעננים זרקו בחזרה אור האדום הזה, וזו הייתה תאורה אז אחד אמר "תראו חברה יש לנו תאורה כזו" בבדיחה, "כאן דואגים לנו לתאורה", ... כן הוא כבר ידע מזה... הצוענים באו למחרת ואמרו שבעשן שמה הקרובים שלכם, שבעשן שמה הקרובים, הצוענים הרי ידעו ואחר כך הוא אמר את זה... זה הלך אתנו כל הזמן, למשל מישהו עשה במכנסיים אז צעקו עליו 'אולי תחליף את הגרדרובה' דברים כאלה, מה להגיד זה בעצם ליווה אותנו עד כמעט הסוף, בסוף כבר כשהיינו מוזלמאנים אז כבר לא היה לנו חשק להתבדח.

ד"ר יהודה גראי:

...אפילו כשהרביצו למישהו אז הוא אמר 'היום לא היה לו כוח' למשל, למרביץ לא היה כוח, הם אמרו שאתמול היה יותר גרוע, זה שקיבל את המכות אמר 'היום לא היה לו כוח', למרות שהמכות היו לפעמים אכזריות מאוד, הוא אמר שהיה לו מזל, כל מיני דברים כאלה.

נחמה קורן:

...הכי הרבה צחקנו על גוויות, הכי הרבה בדיחות היו על גוויות... 'תזרקו את היהודי מקומה רביעית, תרחמו עליו' - זה היה בגיטו כשהיו גוויות על הרחוב עם עיתון, ועדיין הסתובבו שם בדיחות, אז זה מה שאני אומרת לך, ומזה גוויות? אחד עבר הוריד נעל אחד עבר הוריד זה, גוויות בלי כלום, ככה כמו אלוהים ברא אותם, אז הלך בגיטו ההומור. ... כבר ידעו שהולכים לתנור עם הצחוק היו 'אומרים מוישה מה יהיה מחר?' 'או שיתלו אותי שיהרגו אותי' אז זה היה התשובה והתשובה הזאתי לא נתן לך דיכאון... ואנחנו היינו מתפוצצים מצחוק ידענו מחר אנחנו נהיה שם כן, היינו מתים, כזה מקאברי, כזה עלינו על עצמנו, את לא יכולה לתאר לך, וזה החזיק אותנו וזה נתן לנו הכוח התפוצצנו מצחוק, בתרגום זה לא טוב אבל התפוצצנו מצחוק צחקנו מהמוות, שמחנו עם המוות, חיינו עם המוות, הכל היה עם המוות, מה זה צחקנו מכל דבר, לא יאומן. האידיש היא שפה מלאה הומור מאתנו, זה נתן לנו כוח לעבור את הכל, לא היינו יכולים לעבור בלי ההומור הסרקסטי הזה, הגס הזה, ששרנו את השירים הגסים קיבלנו צמרמורת מהסארקסטיקה הזו.

ד"ר פליציה קראי:

הומור עצמי היה בוודאי. למשל, הגישה המקובלת, אם אפשר ככה לומר, שהייתה מתבטאת בכאלה אימרות יומיומיות הייתה, (אומרת בפולנית) זאת אומרת, 'גם ככה קבר וגם ככה קבר'. יש בזה יש איזשהו... אוי ואבוי איזה הומור, אבל יש בזה איזה הומור. אני כבר לא מדברת על סוג של בדיחות מקאבריות, שנפגשים, זאת הייתה בדיחה ידועה בווארשה ולא רק בווארשה, נפגשים שני יהודים ואחד מהם אוכל סבון עם בושם, אז שואל אותו היהודי: 'מוישה, מה פתאום אתה אוכל סבון כזה עם ריח' אז הוא אומר: 'אם כבר יהפכו אותי לסבון, לפחות שאני אהיה ריחני'. אוי ואבוי. גם דבר כזה היה.

...למשל, היה שמה המנון של הסאג, שהוא מלא הומור. אבל כדי להבין את ההומור צריכים לדעת את הרקע. אז פה בתרגום הם שואלים על פרומיננטים, 'הסאג זה גן עדן עלי אדמות, יש לחם וחמאה וסלט ירקות, דירות לוקסוס אנו כאן מקבלים, בארבע קומות דרגשים נקיים. והמפקד, רוצה שרק סדר פה יהיה, שנרגיע את העצבים בטרם ניהפך לקופסת שימורים'.

יוסף באו:

כן, שמה היו הרבה בדיחות. בדיחה אחת הייתה 'כניסה דרך השער היא יציאה דרך ארובה', הייתה עוד בדיחה 'כשאני אדע שרוצים להרוג אותי אני אשתה כמה טיפות מי בושם, אני רוצה להיות סבון טואלטי'. דברים כאלו, ואמרו ככה באמת, 'הוא רצה להיות סבון טואלטי'. הייתה עוד בדיחה, אני כבר לא זוכר, אבל היו הרבה בדיחות... פעם בלילה חזר שכני לדרגש מעבודה אצל הגרמנים. במקום 'ערב טוב' צעק אלי 'הי גווינות זוז!'.

יעקב צים:

אמרו 'תשתה הרבה לוונדר אז תהפוך לסבון מריח'

רינה טרייביץ:

איתי באושוויץ עבדה בחורה מעיר פלוץ, בחורה שידעה קרוא וכתוב והיה לה כזה כוחנה (אהוב) בזונדרקומנדו, והייתה התכתבות בינם. היא הייתה מביאה לי את המכתבים ממנו... גם היה הומור בזה, כי הם על מה הם כתבו במכתבים האלה, מה אפשר היה?... גם אני התכתבתי עם הבחור הזה. היו שניים אחד שאני הכרתי והיינו מתכתבים, אז הם התבדחו שם. אז למשל סיפרו לי שכשהייתה הפסקה אז היו צריכים להצית מחדש, להבעיר את האש. אז לקחו גוויות של ילדים או של אישה שמנה, ודאי היה צחוקים על זה... ההומור היה הרבה על מוות, צחוק מהמוות, הייתה רק בקשה אחת, כדור שיפגע בבסיס הגולגולת שזה ייקח שניה.

...אחר-כך יותר מאוחר בבירקנאו הייתה אימרה מאוד יפה ושמה כתוב, "ארבעיט מאכט פרייל"

אז היה באותו משקל "בקרמטוריום דרי", שנצא לחופש דרך הארובה בקרמטוריום מספר 3. עבודה משחררת, בקרמטוריום מספר 3, זה יוצר חרוזים בגרמנית. ולא פעם עמדנו, רואים איך שיוצאים שמה דרך הארובה שראינו אותה, גם על זה צחקנו, ולא היינו מאוד מאוד בטוחות שלא נגיע לשם.

...מה עוד היה מצחיק? לראות נשים ערומות ולפעמים לא שלטנו בעצמנו כי כבר שנעשו רזות יותר זה מראה מאוד לא מרנין, מאוד לא יפה. אבל לא תמיד לא נעים, אבל גם פה צחקנו. בודאי היה הומור, יש לנו ההומור המקאברי והיהודי והשיר היה עם הרבה משהו מצחיק, לעג, אולי לא יפה, אבל זה כנראה נתן לנו גם את הכוח לשמור על שפיות.

בבירקנאו היו בדיחות על הארובה, לצאת דרך הארובה ולהיכנס, להגיע לשמה, התבדחנו, התבדחנו.

עליזה:

טוב שמה היו כל מיני קטעים כמו שיחה בין שני בני 9 תוך העברת מכלי האפר מהקולומבריום: כשהסבתא תגיע אגנוב אותה... וכאלה. כל המצבים האלה זה היה כזה ייאוש שזה היה כבר מצחיק.

משה אוסטר:

...כשהגענו לאושוויץ ולא ידענו לאן הגענו. כששאלנו את הגרמנים לאן מובילים אותנו הם אמרו לבית חרושת שמייצרים גומי - ליד אושוויץ היה מחנה בונה בו ייצרו גומי - אחד מהאסירים אמר 'כן הגומי תהיו אתם'. מהרמפה רואים את הכבשנים ויצא עשן שחור מהכבשנים שאלנו ומזה פה אז הוא אמר 'פה חבר'ה אתם לא יודעים מזה, זה הטכניקה הכי גדולה בעולם, פה אתם רואים, נכנסים דרך השערים האלה ויוצאים דרך הארובה'.

סטנייה:

אני מדברת על פלאשוב, על סוף שנת 43, בנו את המחנה בשטח של בית הקברות לשעבר. היו שמה הרבה דברים של זוועה, כי כשעמדנו במפקד בגשם ודפקנו ברגליים, כדי להתחמם, אז לא פעם יצאה איזה עצם. אז אמרו: 'מה, זה סבא שלך, זה דוד שלך' לא ידענו על קבר של מי אנחנו דורכים. זה גם היה מין הומור שחור. ... באושוויץ הנשים המבוגרות יותר - שם התנור היה מלבנים אדומות - אז היו מגרדות, שמות אודם על הפנים כדי שלא יראו שהן חיוורות. נו, אז אחת עשתה מעצמה ממש ליצן. אז צחקנו. היא פחדה שלא ייקחו אותה, אז היא הייתה מגרדת כל פעם ושמה אודם פה ופה. זה מקאברי. ... כשראו את עשן המשרפות באושוויץ אמרו שאולי ניפגש בענן.

שולמית צדר:

אחר-כך יותר מקאברי זה: להתראות בטרבניקי ופיאסקי. אלה היו שני מחנות. אבל טרבניקי זה גם דשא ופיאסקי זה גם חול. אז זאת הייתה הכוונה בעצם. מאוד-מאוד מקאברי. ... להתראות בתא בחנות סבון. כן, היו בדיחות כאלה בגיטו.

פישל קוזלובסקי:

באושוויץ כששאלו איך יוצאים מפה. זה היה מקאברי, אבל זה עובדה. ודאי שמעת על זה. זה מאוד מפורסם. באושוויץ היה דיבור, מי שרוצה לצאת מפה - רק דרך הארובה. זה לא היה בדיחה, אבל ככה דיברו. זה היה סגנון דיבור. רחל אדר: זו הייתה היציאה לחופש, הארובה.

הלינה בירנבאום:

אסירה ענתה לחברתה לשאלה אם היא מאמינה בחיים שאחרי המוות, אחרי הקרונות, 'ניפגש כשני סבונים בחלון ראוה'. או דקלמו ושרו בזמן ביצוע עבודות פרך, 'חלוף הסתיו האביב יגיע ועלינו יצמחו עשבים', ועוד הרבה דברים דומים.

איתן פורת ז"ל:

הביאו בן אדם לתלייה והוא מת לפני שתלו אותו, אז היינו צוחקים מתגלגלים מצחוק, אנשים קיבלו עונש מלקות במכה הראשונה הוא כבר היה מת והיו מכים אדם מת ואנחנו היינו מתגלגלים מצחוק מדבר כזה.

... אנשים היו אומרים בחורף שהיה קר שמקנאים באלה שעובדים בקרמטוריום, שחם להם

אישתו - אני עבדתי ליד הקרמטוריום ואנשים היו אומרים את זה.

... אבי היה אדם מאוד אופטימי אז למשל צחקו מזה שתלשו לו את שיני הזהב אז אנחנו צחקנו

מהדבר הזה 'איך אתה נראה' והוא לא יכול היה לאכול, אז היינו צוחקים מזה וזה היה כל-כך

כואב זה היה כל-כך מכאיב, זו הטרגדיה הכי גדולה אם אני היום חושב על זה, כי בגלל שהוציאו

לו את השיניים מיד הוציאו אותו בסלקציה הראשונה ובכל זאת צחקנו, כי בכלל, היינו מסתכלים

איך שבן אדם נכנס, את יודעת איך כינו את האנשים האלה שנכנסו עם שיני הזהב, 'בוקסרים' -

'מתאגרפים', כי היו מאגרפים אותם ומוציאים להם את שיני הזהב, קראו להם בוקסרים... היו

המון דברים, המון דברים, המון דברים, מסביב למתים אני זוכר היו דברים שהיו צוחקים עליהם,

שהיו צוחקים מזה שנשארים ערומים, וצוחקים מזה שהיינו מורידים את הנעליים שלהם,

צוחקים שהיינו משיגים איזה בגד מהם צוחקים מזה, גם את זוג הנעליים הכפכפים הראשונים

שלי בחיים שלי, אז באמת בכיתי מאוד מאוד כי עוד לא הייתי מחוסן, כשהגעתי לאושוויץ אז

הקפואים גנבו לי את הנעליים לא רציתי להיפרד מהנעליים שלי... כשקרו הדברים האלה יותר

מאוחר זה היה איזה נס או שעשוע שאפשר להשיג דבר כזה ממת.

יהודה:

היו אומרים "הומור שחור" אני בתור ילד אני זוכר, היה הרבה זמן שאנשים קיבלו, הרי מחוסר

תזונה פרונקלים ופצעים אז היו, אחד היה פוגש את השני ומאחל לעצמו, כן מאחל לשני ואומר

'שנזכה בשנה הבאה עם פרונקל מתחת לזרוע', כן, העיקר שנחיה בשנה הבאה, שנחיה, כן

שנחיה, שיהיה פרונקל העיקר שנחיה. זה הומור, מזה הומור אם זה לא הומור אז מה זה הומור?

זה אני זוכר זה דברים שאני זוכר, את הצחוק.

... היינו עובדים באושוויץ כשהתחילו ההפצצות של בעלות הברית, היינו עומדים ואומרים, 'למה

שלא תזרוק עלינו קצת', ברצינות, תזרוק, אני חושב שזה היה רגע מאושר בחיי, אם הייתי נשאר

בחיים זה בטח, אבל אפילו ככה אמרתי שיזרקו, נו, למה הם לא זורקים עליהם, זה חלק

מההומור. לא שחור, אבל זה הומור... ההומור היה תמיד על נושאים, כמו היום על נושאים

כאובים, על דברים שחוזרים, על אותם הנושאים, זה תמיד על אותם הנושאים, הומור של כל

חוג. גם היום, גם היום בתנאים רגילים הומור של כל חברה, של חוג בחברה, הומור של האחר.

תיקחי פה, בדיוק אותו דבר. למעשה כל ההומור שמה הוא היה שחור.

חנה טנצר:

באושוויץ לא הפסקנו לחלום שמאושוויץ יוצאים עם העשן מהארובה, יש שיר כזה באידיש וזו הציטטה ממנו (ציטוט של השיר באידיש)... באושוויץ היו אומרים 'תחיה היום כי מחר תהפוך לסבון'.

אורנה בירנבך:

גם סבון לא היה לנו, בפלאשוב לא היה לנו, מי מדבר על סבון, אז אמרו 'חכו חכו נבוא לאושוויץ יעשו מאתנו סבון'. בפלאשוב אנחנו כבר ידענו על אושוויץ, אמרתי לך, וככה אמרו 'כן חכו כן, שמה יהיה לנו סבון. שמה זה תעשיית סבונים אישית...!', הם טענו שם שזה לא נכון החוקרים, אינני יודעת, אבל הבדיחות על זה היו... בודאי, היה הומור אבל זה לא הומור נורמאלי, מקאברי שחור, וגם באושוויץ, כן מאוד מקאברי.

... היה לי בן-דוד הוא בן 18, 19. ואני זוכרת אני פגשתי אותו, כי לפני אקציה שנייה היינו צריכים לקבל חותמות, על מי היה להישאר בתוך הגיטו חותמת, ולמי שלא אז שולחים אותו. אז אמרתי איג'ו קיבלת חותמת? 'בודאי להימלקומנדו', את יודעת לקומנדו מוות ובאמת הלך, באמת הלך.

ד"ר יהודה ברוורמן:

... היה הומור כזה סרקסטי, אי אפשר אפילו היום להגיד דבר כזה, שבבור שרוצים להרוג אנשים, זה ממש כבר בדיחה שחורה, שחורה סופר שחורה עד שהיא בוערת כבר. בבור עומדים אנשים, זאת אומרת מוכנים שירו בהם, ואימא אומרת לילד, הילד שלה בן 5 או 6, 'מויילה (אומר באידיש) תתפשט מהר אתה לא שומע מה הגרמנים אומרים, אתה עושה ממני, אתה עושה צחוק פה, אתה לא יודע זה ממש איום ונורא מה אתה עושה, למה אתה מתפשט כל-כך לאט'.

נחום מנור:

היה הומור מקאברי כשהיו אומרים 'כך קבר וכך קבר כך מדף וכך מדף', את מבינה את זה, מה שלא יהיה אז מה שמצפה לי זה הקבר ככה יהיה קבר וככה יהיה קבר וכך מדף וכך מדף, ומדף כוונה לסבון, זה די מאפיין. מדף בחנות במחסן בארון מדף! זה מאפיין מאוד.

אריה בן-מנחם:

בבית החרושת לעיבוד קש שעבדתי ראו יהודיה תופרת נעלי קש בכוחותיה האחרונים ולידה שיניים תותבות. עובר מנהל העבודה ושואל 'זה לא מפריע לך שהשיניים התותבות שלך לידך?' 'זה לא שלי, זה של בעלי והוא נשאר בבית ואני מפחדת שהוא יאכל לי את הלחם, אז לקחתי אותן...!'

ג. הומור העצמי

ביטויי הומור העצמי היו השכיחים והנפוצים ביותר בין היהודים בתקופת השואה בגיטאות ובמחנות. העובדה שהיהודים בשואה ידעו לצחוק על עצמם מעידה על יכולת התמודדות מופלאה ברגעים הקשים ביותר בהיסטוריה היהודית. מעבר לעובדה שאדם היודע לצחוק על עצמו, משתמש באחד ממנגנוני ההגנה היעילים ביותר, צריך לציין שבהומור עצמי יש גם תחושה של כוח. רק מי שחזק באמת יכול לראות ולהראות את חולשותיו. עצם ההתייחסות לחולשות אלו, מוכיחה את גדולתם של ניצולי השואה המרואיינים שהיו מסוגלים והתמודדו עם הנורא מכל.

להלן כמה ביטויי הומור עצמי כפי שבא לידי ביטוי בראיונות:

דניאל חנוך:

תמיד אני טוען, שהחיים הם בדיחה, לא תמיד מוצלחת. זה היה אקדמיה. ב.א. בוגר אושוויץ. אני חושב, שזה נתן לי עד היום הרבה וויטליות, שיכולתי לדבר שהרבה לא יכלו ולא יוכלו.

לילי ריקמן:

הפעם הראשונה שאני לקחתי אותם ככה, לא כל-כך בצורה מקובלת כל כך, כשגזרו לנו את השערות באושוויץ. זה היה משהו נורא. נכנסנו למקלחת ואחרי זה יצאנו. הכל הלך כל-כך מהר, שלא כל-כך הבנו את המשמעות של הדברים, וכל-כך במהירות שלא הייתה שניה אפילו לחשוב, לעשות זה ולעשות זה. ואחרי שהורידו את השערות ופתאום ראיתי חברות שלי שהכרתי אותן מזמן, אי-אפשר היה לזהות אותן. ואז התחלתי לצחוק. אני לא יודעת. בכו. הרבה בכו אחרי שערות ארוכות. ואז אני התחלתי לצחוק. ושאלו 'נפלת על הראש מה את צוחקת' אמרתי: 'זה עוד לא היה לי, מספרה חינם עוד לא היה בחיים שלי'. כן, כך אמרתי, 'מספרה חינם עוד לא היה בחיים שלי'. ועד היום אני זוכרת, הם הסתכלו עלי, חשבו שהשתגעתי. בקשר לשערות, הרבה פעמים זה היה עניין של הומור. מפני שאו לבכות או לצחוק. התחילו לבכות. או לצחוק. התחלתי לשאול: 'מי סיפר אותך', הייתי רגילה, מישה היה הספר שלי בחוץ-לארץ, אמרתי, 'את מישה לא ראיתי בכלל'. כאילו לא יכולתי להתקבל אצלו. ...או שהשערות התחילו לגדול, אף פעם לא היו לי שערות עם תלתלים. וכשגדלו אז פתאום נהיו תלתלים. 'חבר'ה, עשו לי פרמנט', סלסול. ואני כל הזמן חשבת על זה, כל הזמן, איזה אורך. אמרתי, 'אני לא יכולה למדוד את האורך בגלל שזה עכשיו מקורזל'. השערות היו אולי סנטימטר אחד, ואז כל הזמן חשבת: איזה תסרוקת לעשות, אורך או קצר זאת אומרת, גם השערות ואיך שהייתי נראית, גם על זה, על עצמי צחקתי, איך הייתי נראית.

לילי ריקמן:

... טוב שלא היה לנו מראה. לבחורה אחת הייתה מראה. איזה מראה, היא מצאה משהו שבור, איזה דבר קטן. תמורת קצת לחם או משהו היא נתנה להסתכל. ואז פעם חשבתי 'אולי, לא', אמרתי, 'אני לא אתן בשביל זה לחם'. דיברתי עם חברה, שאולי ביחד נסתכל. ניתן פרוסת לחם. אמרתי: 'מה, הלא אני יפה כל-כך, עם השימלת נשף שלי ועם התלתלים שלי, עבור זה אני עוד אשלם?', אז לא הסכמתי. זה היה צריך להיות שותפות, חצי-חצי. אז לא הסכמתי לשלם את הלחם.

... כל המצב הזה שדחסו אותנו לרכבות זה היה כמו לבהמות. זה היה משהו נורא ברכבת. כשרק באנו לאושוויץ, כולם רצו לחלון לראות משהו. אי אפשר היה. החלון היה מסורג. חלון קטן. גם אני רציתי לראות איפה שנמצאים. אז חברה שאלה: 'מה את רוצה כל-כך לראות' אמרתי: 'אני רוצה פשוט לראות את הכרטיסן, מפני שאין לי כרטיס. אני רוצה לראות מתי שהוא יעלה'. ... היו לנו רק זוג תחתונים אחד. ואם כיבסנו אותם בחורף, אז זה קפא עלינו. ואחרי זה כשהתיישבנו יצא מזה מים. זאת אומרת, לא הייתה שום אפשרות לכבס אותם. הרבה פעמים שאלתי חברות: 'אולי אתם זוכרים, אני לא זוכרת תאריכים, מתי החלפתי את התחתונים שלי, לא זוכרת', והיה רק זוג אחד, אי-אפשר היה להחליף אותם. תמיד שם שאמרו 'יש לי בעיה איך לעמוד בתור ואיך זה' אמרתי, 'יש לי בעיה, בעיה עם הלבנים שלי, לאיזה צבע להחליף'. לא רציתי לחיות את זה. זאת אומרת, חיינו את המציאות.

... תמיד כשהרביצו לנו, היינו צריכים לרוץ, לרוץ. הייתה לי חברה שתמיד שאלתי אותה: 'אולי את יודעת כמה מטר רצנו' היא אמרה: 'מה זה חשוב לך?' אמרתי: 'חשוב, חשוב. אני יודעת שיש מאה מטר, יש מאתיים מטר. חשוב לי לדעת כמה רצתי, מה הישגים שלי'. אז היו כאלה שאמרו: 'היא השתגעה. נפלה על הראש'. אבל היו גם כאלה שצחקו. בטח היו. אחרי זה היו לי חברות כאלו שאיתן, גם הן, לא רק אני הייתי הליצן שלהם, אבל כולם. כולם השתתפו וכולם הוסיפו. וזה עשה את החיים הרבה יותר קלים. הרבה יותר קלים. ... עשיתי מצב רוח טוב רק לאלו שרצו לשמוע. לא כולם רצו לשמוע. ... באושוויץ על הרצפה לא היה מספיק מקום, ופתאום היא סחבה לי את השמיכה או משהו. אמרתי: 'תני לי את השמיכה'. והיא ככה התעוררה: 'איזה שמיכה', אמרתי: 'את הפוך שלי, תני לי את הפוך שלי'.

... היה כאלו ששרו ודקלמו אז גם בדקלומים מפורסמים איזה בית אחד החלפנו אותו לאור מצבנו. ככה איך אנחנו נראים, איך בלי דיאטה רזינו. ... הבדיחות היו יותר עלינו, הומור עצמי ויותר הומור על יהודים, כללי, כדי לצחוק ולספר בדיחות. הרבה בדיחות. הרבה בדיחות מלפני המלחמה.

חנה טנצר:

... באושוויץ כשגזרו לנו את השערות, בכל אופן לא התייאשנו, אמרנו, אם הראש יהיה יהיו גם שערות... אישה אחת גם עם טיפוס הייתה מוציאה את הלשון ואומרת "תגידו לי האם מהלשון שלי עוד יהיה בן אדם?" ... באושוויץ הלכנו פעם ברגל, לטרנספורט, ברור שללא אוכל ושתיה ובאפיסת כוחות ופתאום הגיעו, והיה יום קיץ, והיינו מיואשות ופתאום הגיעו לדשא, למרעה, ושם שכבו פרות והתחממו להנאתן בשמש, החברה שלי אמרה, 'חבל שאני לא פרה'. ... בפולנית אומרים "אם הוא לא היה עושה לו שמח אז הוא היה צריך לתלות את עצמו", יש כזה פתגם בפולנית, אותו הדבר שם.

רינה טרייביץ:

בבוקר רק נכנסנו לסאונה. ראשונה נכנסה בחורה כזו די מלאה, כי אנחנו מפלאשוב לא באנו מורעבות, לא באנו ירודות. נכנסה ראשונה וגילחו לה את הראש ואנחנו ארבעתנו פרצנו בצחוק והיא מסכנה התחילה לבכות. היה לה ראש כזה עגול גדול וזה, זה הצחיק אותנו מאוד. אחר-כך באה, היינו ככה 5. בת דודתי הכי מבוגרת, אז הייתה בשנת 44 הייתה בת 26, זו עם הראש הגדול הייתה 24, אחר-כך אחותה ואני היינו בנות 20 ועוד הכי צעירה הייתה בת 19. אז לה גילחו את הראש אז היא נראתה כמו איזה ילד כזה חסיד, השאירו לה פיאות ופה משהו שם משהו, אז שוב צחקנו.

... כשנכנסנו כבר למחנה אז כשהחבר שלי זה מהזונדרקומנדו... אז כשאתם מהגיטו שהם נשלחו לאושוויץ קודם, ושמעו שאני הגעתי אחרי שנה וחצי אז באו לראות אותי ולהודות לי... אז הוא אומר לי 'תסדרי לך את השיער כי נופל לך', והיה לי ראש מגולח...

הדה אייזנברג-שיינהרץ:

כשאנחנו נכנסנו לאושוויץ, אז דבר ראשון, הכניסו למקלחות. את מבינה שהיה פחד. מקלחות אנחנו כבר ידענו שזה מוות, שזה כאילו מקלחות. אז מצד אחד הורדנו את הבגדים שלנו, כי אנחנו הגענו בבגדים אזרחיים, היה לנו שמה עוד מזון ששמרנו. הכל נשאר מצד אחד. ואמרו לנו: אין דבר, אין דבר, תחזרו, תיקחו לכם. אבל אנחנו כבר לא חזרנו, כי אנחנו יצאנו בדלת אחרת. כל אחד מה שתפס, כי הם חילקו שמה איזה שהם בגדים, שאחרים השאירו, אז את מבינה, וגזזו אותנו. יש כאלו שגזזו, ואותי ככה באלכסון. וזה לקח הרבה זמן אחר-כך עד שגדלו לי שערות. אני יודעת, שקראו לי צ'יבי. קיבלתי איזה שמלה שהייתה מאוד קצרה. וזה היה חשוב, כי היה קר. במקום נעליים נתנו לנו את נעלי העץ. כי מי ידע ללכת בקבקי העץ האלו. אי אפשר היה, אבל זה נכון, שהיו מצבים מאוד מצחיקים, שיצאנו שמה, וכל אחד - כמו מחופשים לפורים. ואנשים צחקו, בטח שצחקו. אפילו שם. תסתכלי, קודם צחקנו שנכנסנו בדלת אחת ויצאנו בכלל. כי חשבנו שאנחנו לא נצא. את מבינה אז גם מזה צחקנו. אבל צחקנו איך אנחנו נראות, כי זה היה ממש....

איתקה סלודובסקי:

רוב הבדיחות היו על עצמנו, ודאי, 'היא נראית כמו קלעפסידרה' נניח. האישה או הגבר שכבר בקושי סחב את הרגליים ואת יודעת בטח שלא היו נעליים מעור בגיטו, רק לאלה שהסתובבו על יד הפרעזס, אז להם היה הכל.

שולמית צדר:

אימא שלי הייתה גברת דוקטור. זאת אומרת, אשתו של רופא. עד אז היא לא עשתה שום דבר. אבל כשלקחו את כל הפרסונל של בית חולים, אז לנשות רופאים נתנו עבודות של השוטפות רצפה וכל זה. איזה בדיחות הלכו על זה. היא צחקה על זה. היא קראה לעצמה קלזטובה. זאת אומרת, מנקה בתי שימוש. היא לא לקחה את זה כאיזה דבר נורא, אלא להפך, צחקה. כן, ממש. במקום לבכות על זה. היה לה נורא קשה. היא פעם ראשונה שטפה רצפה כנראה. תראי את המצב, שולחים את הפרסונל ולוקחים את הגברות האלה ונותנים להם להיות הפרסונל האפור במחלקה. בכלל, ההורים שלי היו אנשים עם הומור, שרו וככה. גם היינו מחברים כל מיני פזמונים על הדיירים של הדירות. הייתה דירה של חמש משפחות ככה לקראת הסוף. כל משפחה גרה בחדר. אז היינו מחברים פזמונים על זה ועל זה ועל זה. הווי. זהו. כל הזמן היו בדיחות.

ינינה ז'מיאן-ברנדוויין:

היה הרבה הומור על עצמנו, ממש על עצמנו, על מה שאנחנו עושים... זאת אומרת כמעט מכל סיטואציה, עשינו בדיחה, כן, למה לא. איך אפשר לחיות אחרת. תראי, אם אני אגיד 'אני אמות', 'אני אמות' את תמותי לפני שאת מתה. שתדעי שהיו הרבה אנשים שמתו בגלל זה לפני הזמן שלהם מכיוון שלא ידעו לצחוק על עצמם. היינו מוכרחים.

ד"ר יהודה גראי:

והיו גם הבדיחות על עצמנו. אם מישהו מסוגל להתבדח על עצמו אז הוא כבר בסדר לתפוס את העסק כספורטיבי, אחרת אי אפשר להחזיק מעמד, נכון, מי שעשה טרגדיה מעצמו אחר-כך הבין את הטרגדיה כטרגדיה.

... לבירקנאו הגעתי בדיוק בגיל 16, זו היה מתנת יום הולדת שלי.

... אחר-כך אני ראיתי שבא איזה אדם שהוציא מהמעיל שלו - אז עוד היו לנו עוד הבגדים שלנו - היה איזה אדם שהוציא מהכיס של המעיל שלו כלי אוכל. שאל אותו השני אם הוא הביא גם המפתחות של המכונית ושל המחסן שלו, כי היה לו מחסן, אם הוא הביא אותם כי הוא יצטרך את זה עכשיו. היה הומור היה הומור אני לא זוכר דווקא את ההומור אבל היה הומור...

ד"ר יהודה גראי:

...הרי בבגדים החדשים לא היה כיסים את הכיסים שלנו עזבנו במלתחה אחד פתאום בא מישש את החזה שלו והמקומות של הכיסים ואמר 'אני לא יודע איפה שמתי את הסיגרה שלי' למשל לא היו סיגריות לא היה כלום אז הוא התחיל פתאום למשש 'לא יודע איפה שמתי את הסיגרה, אולי תלווה לי את מצית הזהב' כל מיני דברים כאלה, זה הומור. ...אכלנו למשל עשב. היה אחד שהוא אמר שאת העשב הוא לא אוכל כיוון שכשזה היה בחלון הראווה שמה, לא מצא חן בעיניו העשב המסוים הזה, והוא יודע שאצל קפיצר- הקונדיטוריה הכי מפורסמת בפאץ' - העיר שלי - הוא יודע ששמה לא קנו את העשב הזה במקום טוב, היו דברים כאלה וזה היה עשב עם כל הלכלוך עם כל האבק אכלנו מה שהיה, נו מה לעשות... ...היו דברים כאלה, בא אחד שקרה לו משהו אני יודע מה, היה פצוע, אני יודע, היה צריך להחליף תחבושת, השני בא עם תחבושת אחרת ואמר זה לא מתאים לפסים הכחולים האלה, זה לא מתאים לפסים הכחולים האלה, את מבינה, וזה הלך ככה עד הסוף. ...כשמישהו אמר 'לך תתרחץ ואל תשכח את הסבון הזה המריח לקחת', אז הוא כבר הלך בהומור, את אותו הדבר אפשר היה לעשות בהומור, כיוון שהסבון היה RIF זה היה הסבון היחידי הזה הקטנים החתיכות הקטנות האלה שיש ויכוח שזה 'ריינה יהודען פֶּט' או משהו אחר, אז על זה, זה היה זה היה סבון זיפתי סבון מגרד מלא באפר וחתיכות גסות כאלה ולא נותן קצף אבל בכל זאת זה היה סבון אנחנו אז לא ידענו מזה, כשידענו גם כן התרחצנו כבר

יעקב צים:

אני ישבתי או עמדתי כל היום בתוך בור של אבקת פחם והוצאתי אותו מתוך הבור למעלה. מובן מאליו שחזרתי שחור. כאשר אני הופך את הדבר הזה לחיוב, זאת אומרת, 'מוטב להיראות כמנקה ארוכות מאשר לצאת מהארוכה', יש לזה כבר החלק ההומוריסטי, בלי שאני רוצה לצחוק או להצחיק. את מבינה, זאת אומרת זה למעשה אפשר להגיד ההומור האישי, שקשור עם האסתטיקה הפנימית. ...עד אז הלכנו בבגדים שלנו. הם לא היו שלנו, כי כמעט לקחו אותם. נשארנו... (צוחק) שוב בהומור. אני אומר, נשארנו ערומים, כי הכינים לקחו אותם. היו כל-כך הרבה שיכלו ממש להפשיט אותנו. ...היה ביטוי כזה כמו - רדיו ליטא. אסור היה לנו לשמוע רדיו. אז כשהיו איזה ידיעות, בכל זאת ידענו כל מיני דברים. איך זה מסוכנות יו"א. מה זה סוכנות יו"א - יידען ווילען אזוי. 'הודים רוצים ככה'. זה גם ביטוי של רצון פנימי איכשהו...

דוד-אהרון אדר:

אחד הדברים הפופולריים היה הסיפור, שאפילו אשתי זוכרת, למרות שאצלה בבית לא דיברו יידיש. אצלנו כן. "מיר איזגיט איך בין א יתום". זה של שלום עליכם. זה היה מאוד אקטואלי ומאוד פופולרי בין היהודים. "אשרי יתום אני".
...הייתה בדיחה "שהבית ישרף העיקר נקמה בפשפשים"

אריה בן מנחם:

אנשים כמובן התלוצצו איך אתה נראה פתאום, לא הכרתי אותך או איזה מין, אתה נראה כמו זה או כמו דחליל, אבל ככה היינו נראים, זו לא הייתה בדיחה זו הייתה המציאות...

גניה מנור:

צחקנו על איך שהיינו נראות, הורידו לנו את הכל, קיבלנו מכות רצח שמה והפשיטו אותנו ואחר-כך בסוף גילחו ובסוף זרקו לנו כל מיני סמרטוטים שלא היו מתאימים לנו, זה היה חורף זה היה מאוד קר ונתנו לנו בגדים דווקא בגדים קיציים, לנשים שמנות נתנו שמלות קצרות, קיציות ואלגנטיות, לפעמים נתנו מטפחת ראש ולפעמים כובע עם סרט ועם קישוט ובסוף כולנו התפרצנו בצחוק כי זה ממש הייתה מסקרדה, מחזה פורימי. לא היה לנו זוג תחתונים ולא גופייה ולא גרב רק שמלה לפעמים עם מלמלה...

סטנייה:

כשצעירים רוצים לצחוק מכל דבר, מכל דבר! כשבאו הגברים לפלאשוב ועשו להם באמצע שביל בתסרוקת, שביל פה באמצע, ואנחנו קראנו לזה 'לאוזן פראדה', זאת אומרת פראדה בשביל הכינים, שזה שביל לכינים. עשו להם בכדי שלא יברחו, אז פה היו שערות ופה שערות. לא גילחו אותם לגמרי. רק באמצע פה עשו להם שביל. זה גם היה מצחיק - 'לאוזן פארדה'. ...לא החליפו לנו בגדים, אבל ביום אחד בהיר צבעו לנו על הבגדים שלנו פסים. נו, אז אחת הסתכלה על השניה ומצאנו כל מיני ביטויים, איך לראות שאת נראית כמו ליצן ואת נראית כמו זה...

פישל קוזלובסקי:

זה קרה לי. יהודי אחד אומר לי ביום שני, 'גיט שעבאס'. מה קרה למה 'גיט שעבאס' אכלתי כבר את הלחם של שבת. מה מסתבר, נתנו לחם לשמונה ימים ואנשים לא יכלו להתאפק. ...בגיטו היהודים חיו תמיד בפחד, אוי, הוא יכול לעשות זה. הייקה יכול לעשות זה. האס.אס. יכול לעשות לנו את זה. עד שסיפרו שהיה ליטאי אחד, הליטאים תמיד אמרו שהוא היה חכם. תמיד בגיטו אמרו אצל יהודים, הלוטבקאס, הוא נקרא חכם. אז אחד אמר: 'חבר'ה, תפסיקו לדבר. אם יסתובב פה איזה סוכן גרמני אתם נותנים לו עצות מה לעשות אתנו'. זה היה סיפור בגיטו. זה אורגינל.

פישל קוזלובסקי:

...בגיטו (לודז') נתנו בשר סוסים, טשולנט של סוסים. אז בדיחה הייתה גם כן, ששמו טשולנט בתנור של מאפיה, אז התנור התרסק, התמוטט הכל, מה יש, הסוסים התפרעו.

נחמה בר-און:

נעשה חורף. את הנעליים שנתנו לנו, בלי לראות אם זה מתאים לבן-אדם, לא מתאים. הקבוצה הזאת שהוציאו ממחנה ריכוז זרקו לכל אחת את הבגדים ואת הנעליים. זה יכול להיות מתאים לאישה גדולה וזאת הייתה אישה קטנה. בכלל לא התאים. אז לפעמים היו ממש דברים מצחיקים, כשאישה גדולה קיבלה משהו שבקושי עלה לה על יד אחת. ואני קיבלתי נעליים, שאו-טו-טו הן היו הולכות להיקרע. וכל זמן שהיה עוד ככה סוף הקיץ איכשהו יכלתי בזה. ברגע שהתחיל החורף נפתחו הנעליים. קודם קשרתי את זה עם חתיכת תיל ואחר-כך נשארתי בין היחפות. וקראו לזה ה'בארפוסה'. זאת אומרת, היחפות. והייתי בין היחפות. כמובן, היה כבר כפור ושלג. זה היה כאב איום ונורא בכפות הרגליים ללכת. הייתי מספרת לבנות איך שאצלנו בעיירה היה גוי אחד מאוד שיכור והיה רואה איזשהו בקבוק בחלון, היה שובר את החלון בשביל להוציא את הבקבוק, כי הוא רק רצה לשתות. וקראו 'פעלא מיט די פלעשלעך'. זאת אומרת, פלא עם הבקבוקים. והוא הלך בדיוק כמוני, על קצות האצבעות, כי הוא היה תמיד יחף, גם בחורף וגם בקיץ וכנראה שכאבו לו הרגליים. והוא הזכיר לי מאוד את עצמי איך שאני הולכת על קצות האצבעות וכואבות לי הרגליים. והייתי אומרת לבנות: תראו איך שאני הולכת, כמו 'פעלא מיט די פלעשלעך'. והן היו צוחקות.

לילה הולצמן: מכל זה מה שנחמה מספרת לא בכינו. צחקנו.

נחמה בר-און: סיפרנו איך שאני הולכת, כמו 'פעלא מיט די פלעשלעך, ועם השימלת נשף שלי. את זוכרת את השימלת נשף זה "מתאים מאוד" לחפירות. ואחר-כך אחת הבנות התיידדה שם עם איזשהו מנהל עבודה פולני וביקשה ממנו, אולי הוא יכול להביא איזה שהן נעליים. היא הייתה מאוד דומה לפולניה. הוא הביא לה זוג נעליים. ותתארו לכם מה זה היה. נעליים מקרטון בשביל לקבור מתים. היא הביאה לי את זה. הלכתי בזה כמה ימים. ירד גשם ונשרו הנעליים מהרגליים. יום אחד היא מביאה משהו חדש. ערדליים בשביל נעליים עם עקבים. בפולין היו מייצרים את זה. איך אני אלך בזה, כשאני צריכה לנעול את זה על רגליים יחפות. והיה שם חור כזה בשביל העקבים. חשבנו וחשבנו, זה כל הבנות עזרו לי לחשוב, ואמרו: צריך שני גזרים בשביל להכניס לתוך החורים האלה ואז אפשר יהיה ללכת. אבל איפה לוקחים גזר, אז הייתה אישה אחת, אימא של אחת הבנות, שהיא עבדה במטבח. הלכנו לגולדה והיא נתנה לנו שני גזרים והכנסתי את זה. וזה היה נהדר. כולם שמחו יחד אתי, שאני הולכת בנעליים וזה טוב מאוד. עברו כמה ימים, הגזרים (צוחקת) נעשו רכים ופתאום התחלתי לצלוע. לאט-לאט אני כבר לא יכולתי ללכת... אבל עם הערדליים שלי, עם הגזרים בפנים, ממש השתטחתי כל רגע. כשחזרנו מהעבודה היינו שוב מתארות איך הנעליים האלה, בסוף הייתי צריכה לזרוק אותן. בוודאי שצחקנו. מה נשאר לנו לעשות? לבכות? זה כבר נגמר עם הבכי.

נחמה בר-און: כשמלאו שלושים שנה, שנפגשנו לכבוד השחרור, אז הבן שלי היה בן 13. והוא שמע שתהיה אצלי פגישה אז הוא היה מאוד רגיש והוא לא ידע למה לצפות. חשב שתהיה אווירה עצובה. ופתאום הוא רואה, באו אלי חברות והתחלנו לספר סיפורים, וצוחקים, זיכרונות ונזכרנו איך שאני נראיתי עם המעיל של גבר ומתחת לזה השמיכה. צריך היה לשמור על השמיכה מתחת למעיל, כי אם היית עוזבת אותה לדקה אז כבר לא הייתה לך שמיכה. גם השמיכות היו כאלה, חלק קיבלו שמיכות טובות, שאפשר היה להוציא מזה חוטים ולהשתמש בתור חוטים. וחלק קיבלו שמיכות משומשות כבר, דקות מאוד. והמזל שלי באמת "שיחק" לי. כל דבר קיבלתי משהו לא מתאים. שמלה, קיבלתי שמלת נשף. שמלת נשף ממשי, עם תפרים כאלה, פעם קראו לקישוטים האלה בתפירה כוורת או יערות דבש. וזה היה מקום נהדר בשביל הכינים. הכינים עשו שם קינים והטילו שם את הביצים וזה היה מקום איום ונורא בשבילי. כמה שהשתדלת, שם לא יכולת להשמיד אותן. סוודר קיבלתי בלי שרוולים. נעליים קיבלתי קרועות. על גרביים בכלל לא מדברים. תחתונים קיבלתי ממשי או משהו, שהן החזיקו מעמד בדיוק חודש. ואחר-כך הן נשרו ממני. המזל באמת לא שיחק לי, כמו ששיחק לי בסוף שבכל זאת נשארתי. מריאשה פיאלקו: אחותי קיבלה מעיל של איזה חסיד. ופה היה מלא שעווה מהנרות. כשהיא ראתה את זה היא התלוצצה ואמרה: 'אוי, אני אביא את המשיח. אתם תראו שאני אביא את המשיח'. יום אחד, זה היה כבר חורף והיה גשם או משהו, והאווה שלנו נפל. אז היא אמרה בצחוק כזה: 'אתם רואים אמרתי לכם שהמשיח יבוא, עכשיו מלמעלה הוא יבוא. אמרתי לכם, זה הכל שאני קיבלתי את המעיל הזה והמשיח יבוא. הוא תכף הוא יבוא. הוא בא, בא, תכף תכף הוא כבר דופק בתקרה'. ושיהיה לנו בלילה שמח, במחנות בכלל זה היה, היינו קצת שרים, קצת מתבדחים. זה במחנות העבודה.

... כשהיינו במחנות האלו, פעם אמרו שייקחו אותנו לאנטלאוזינג. זה חיטוי נגד כינים. היה שם טוש או משהו. נסענו, נדמה לי, ברכבת, באנו לשם והתפשטנו. את הבגדים היו צריכים להכניס לתנור. אבל התנור לא היה מספיק חם, אז הכינים עוד יותר יצאו ולא היה מספיק מים או מה. ואנחנו לבשנו עם עוד יותר כינים. אז מישהי אמרה: 'די לייז טאנצן אוף אונדז' שהכינים רוקדים עלינו, אז שמח לנו.

לילה הולצמן: רוב ההומור היה הומור עצמי. על עצמנו, על האירועים, על הנסיבות, על המצבים המיידים מה שקורה אתנו, כפי ששמעת עד עכשיו. קודם כל, היינו מאוד צעירות ולא התמצאנו בפוליטיקה. בתוך האסון הזה הגדול הזה שקרה, לא היו עיתונים, לא היה רדיו. הידיעות שלנו היו באמת מ'יידנה פאני פובידז'אלה', מ"גברת אחת אמרה", ומ"רדיו טוכעס אנגטור" - "סוכנות רדיו תחת". אז הצחוק היה יותר מקומי, ממש קשור עם מה שעברנו, איך נראינו אפילו, מה שאכלנו ואיך הצלחת הייתה נראית.

מריאשה פיאלקו: כשבאנו למחנה ריכוז שטוטהוף הסתכלו בנרתיק, עשו בדיקה גניקולוגית, והיה צריך עם ידיים למעלה. ולא ידענו מה זה. אני לא ידעתי מה זה. היינו בנות 18-19. לא ידעתי מה זה. אני לא הבנתי למה, מה. אחר-כך כשבאנו לצריף אז בדיוק עוד איזה כמה מהעיר שלי ועוד איזה שתי נשים. לא ידעתי מי זה, צעירות או לא צעירות. הן לא היו יותר מבוגרות ממני בהרבה. בלילה אחת האחיות התחילה לצעוק: 'אוי, אני לא חטאתי ואני לא בתולה' אני חושבת: 'מה היא אומרת מה היא אומרת', היו שם אלפי נשים מבוגרות. אחת אמרה לי ולאחותי: 'מריאשנקה, רוחלה, אל תשמעו מה שהיא אומרת', וזה גרם לאנשים לצחוק נורא. ... שם בעבודה בכבול, לילה (הולצמן) כתבה את השירים, ובדיוק הגרמני הלך. התחלנו לשיר. ושתי בחורות, הלכו על-יד האגם שם. זה היה לא רחוק. הן ישבו, נחו שמה. והגרמני תפס אותן ואמר להן ללכת. היינו מרחק עשרה מטר. אמר להן ללכת על ארבע, במקום לבכות אנחנו צחקנו. והן גם הלכו ככה וצחקו. ועוד היה במחנה בפושודר, איפה שעבדנו בכבול, ברחו הרוסים ששמרו עלינו. המנהל של המחנה היהודי אמר, שאף אחד לא יעיז ללכת ולצאת כי יהרגו את כולנו. נו, אז בוודאי שאנחנו נשארנו, אבל מרוב פחד כמה נשים נכנסו מתחת - היו דרגשים ואחת מבוגרת מאתנו גם נכנסה לשם, אבל בלי גופייה. זה היה קיץ בוודאי. ובאו הגרמנים לחפש. והם רואים מישהו שוכב שמה עם הרגליים. אה, הם כבר תפסו איזה גבר אצלנו. וסחבו אותה עם הציצים (צוחקת), והיא עוד הייתה ככה - מה זה, בתוך הפחד, אז ראינו אותה כולנו, וצחקו, התפרצנו בצחוק.

נחמה קורן:

'אתה יודע מתי יהודי אוכל תפוח זהב? או שכבר התפוח רקוב או שהיהודי רקוב'... אני אומרת לך על כל דבר כזה, נו איך לא יכולת לצחוק, צחקת, רק פחדנו בדבר אחד מהדיכאון והאפטייות, אסור שיהיה אכפת לך אפילו מהדיכאון, זה אסור בהחלט. ... רוב הבדיחות היו עלינו... תראה איך אתה נראה, תראה איך את נראית אתה רוצה לתת, להחזיר את הבוֹנָה? דברים כאלה, את יודעת זה מוכרח היה לתת חיוך. כל רגע צץ משהו אחר... וצחקנו על עצמנו עד הסוף גם באושוויץ, או, באושוויץ אני מספרת לך באושוויץ זה היה מוות, מוות של צחוק, היו אומרים, 'ציפי ראית אותה?' אומרים לי 'כן עין אחת יש לה פה, היד שכחה בבית', כאלה דברים, תיאטרון היה לנו סקצ'ים כל יום, כל יום סקצ'ים סגרו אותנו, היינו סגורים אז עשינו סקצ'ים ידענו כל רגע היה סלקציה... ואנחנו היינו מתפוצצים מצחוק, ידענו מחר אנחנו נהיה שם כן, היינו מתים, כזה מקאברי כזה עלינו על עצמנו, את לא יכולה לתאר לך וזה החזיק אותנו וזה נתן לנו הכוח, התפוצצנו מצחוק. צחקנו מהמוות, שמחנו עם המוות, חיינו עם המוות הכל היה עם המוות, מה זה צחקנו מכל דבר, לא יאומן האידיש היא שפה מלאה הומור מאתנו, וזה נתן לנו כוח לעבור את הכל לא היינו יכולים לעבור בלי ההומור הסרקסטי הזה, הגס הזה, ששרנו את השירים הגסים קיבלנו צמרמורת מהסרקסטיקה הזו.

...אוי מוישה מה שלומך? אז הוא אמר 'אוי', 'אני מבין אותך, אצלי אותו דבר'.

אסתי לביא-שפינר:

כשמגיעים לאושוויץ עם הרכבות, מסדרים אותנו בתור, לא יודעים מה קורה. עומדים בתור לתגלחת לקרחת. אני הלכתי ראשונה, אחר-כך אימא, אחר-כך אחותי. כשחזרתי אמרתי: אני מרגישה את עצמי ערומה, בלי שערות, כמו עופות מרוטים. עוף שמורטים אותו, אז אני חושבת שסיגלה לעצמה כל הסביבה שלי, שאנחנו כמו עופות מרוטים, וזה כן לקח, אני לא אומרת צחוק, אבל חיוך בטוח, בבדיחות דעת קיבלו את זה כולם, שאין משהו אחר להשוות. אנחנו חייכנו על עצמנו... הייתה בינינו בת אחת. אני אף פעם לא פגשתי אותה. לא ראיתי אותה. היא הייתה מאוד אינטלקטואלית. היא ידעה שירים בעל-פה, דקלמה מכל מיני משוררים. אז כל מי שידע משהו הוסיף. אהבנו להתאסף על הדרגש שלה. אני לא זוכרת האם דיברנו, עשינו בדיחות או לא, או סיפרנו בדיחות, אבל כנראה שכן. זאת אומרת, השתחררויות מהמצב העמוק. הייתה נטייה. את רוב הזמן החופשי שלנו אנחנו הקדשנו לכינים. אנחנו היינו מלאי כינים. על הכינים היו בדיחות, אבל בדיחות כאלה... בשולחן עבודה ישבנו שמונה, ארבע מול ארבע. אז הכנסתי יד מתחת לבית שחי והוצאתי ככה ביד כינים, שמת על השולחן: מי רוצה מהכינים שלי? אז כל אחד הוסיף. את מבינה? אלה היו הבדיחות.

...מדברים על צחוק או מדברים על עליזות רגעית משהו, נגיד, לא על ההומור, הומור זה משהו אחר, אסוציאציה אחרת. אבל כשאת במצב קשה, שאת צריכה סתם לצאת מבור ואת לא מצליחה ואת נופלת תמיד בחזרה, אז מחייכים על זה, על זה צוחקים. אפילו אני מרוב צחוק לא יכולה לטפס למעלה. אבל אם מישהו אחר נופל בחזרה לגמרי אז את מתפקעת מצחוק ואת צוחקת ממנו, כי אנחנו בנויים ככה. הצחוק הרגעי זה יומיומי, אנחנו לוקחים אתנו כמו שיש לנו חושים, חוש ראייה וחוש שמיעה וחוש ריח. אז אנחנו מדברים על צחוק, על חוש הומור.

יהודה:

היה, היה, למי שהיה חוש הומור היה גם שמה, היה לנו שכן שהרגו אותו, הוא היה במשטרה של הגיטו, בחור נהדר עם ילד אז, ... הוא היה נכנס, הוא היה בחדר אחד אנחנו היינו בחדר השני ובתוך החדר שלנו סבתא של מישהו, הוא היה נכנס בבוקר, אני יודע, עם תחתונים עם גופיה והוא אמר ברוסית "תסלחו לי שאני בלי עניבה", אז זה נשאר לך, מה זה הומור, אם יש הומור זה הומור.

... צחקנו אחד על השני, בטח כמו שכולם צוחקים, איזה שאלה, בטח, בטח שצחקו, זה אנשים, בטח, בטח זאת אומרת ועוד איך, כמו היום, אבל אז היו דברים אחרים.

ד"ר יהודה ברוורמן:

למשל כשהרביצו לאחד יודק'ה בראש והיה לו דם בראש הוא אמר 'אה זה כיפה אדומה', הוא גם צחק מזה, היה לו קל יותר.

ד. ביטויים הומוריסטיים על אוכל

ביטויי ההומור על אוכל צורפו למנגנון ההגנה בעיקר בגלל היותם שייכים ל"מציאות האחרת". המרואיינים שדיברו על הנושא, ציינו את השיחות על אוכל כמנגנון הגנה נגד הרעב התמידי, שהיה מנת חלקם של היהודים בגיטאות ובמחנות. שם דבר יצא ל"רצפטים" הרבים שהוחלפו בין האסירים במחנות, וכן "הבישולים" הרבים ו"המאכלים המגוונים" אותם אכלו בדמיונם כדי להשביע את רעבונם.

יהודה ביטא זאת בראיון:

...על אוכל היה הרבה הומור, על מה אתה מדבר? על מה שחסר לך, דבר ראשון זה אוכל מפני שכל חיה מה הוא מחפשת, לא יהלומים ולא בתים, אוכל.

להלן כמה היגדים על הומור הקשור לאוכל כפי שבא לידי ביטוי בראיונות:

ישראל קפלן:

ההומור היה על הכל היה. על רעב, על לחם וכן הלאה.

לילי ריקמן:

ואחרי זה היו קבוצות, כל מיני קבוצות, שבנו להן מנגנון הגנה. אז היו כאלו שכל הזמן רצפטים. זה היה היום הראשון, מרשמים. היו צריכים להישאר על המיטות ביום ראשון. דרך המיטות העבירו ידיעות, כמה סוכר, כמה קמח וכמה זה. אחת על-ידי מסרה הרבה פעמים רשימות. ופתאום לא היה לה מצב רוח והיא לא רצתה להשתתף. שאלו, מה קרה לה, אם אני יודעת. אמרתי: 'נדמה לי שנשרפה לה העוגה'. זאת אומרת, מומנטים קטנים, אבל בכל זאת... כל הזמן חשבו הבחורות במחנה העבודה לשלוח משלחת אל המפקדת, שהאוכל לא מספיק לנו ושיגדילו את המנות, שזה מעט מאוד. וזה לא עזר. אמרנו לה, אבל גם לא היה באפשרותה. אז ביקשנו יותר מנות אוכל. אז היא יצאה והסבירה, שלא יכולים, גם הגרמנים במצוקה ואין להם מספיק אוכל ויש הקצבה והיא יודעת שזה לא מספיק, אבל אין לה אפשרות. היינו מאוד עצובים, איזה דרך למצוא אז אמרתי: 'יש דרך אחת. לו יכולנו להשיג זכוכית מגדלת אז מיד היא הייתה מגדילה את המנות שלנו. איפה משיגים זכוכית מגדלת?'

...במרק, מה שהיה למטה תמיד היה קצת תפוחי אדמה וקצת בשר, משהו, וזה תמיד בא לנו רק המים. כשבכל-זאת משהו קצת נכנס, בזה היינו צריכים גם להתחלק. חברה שאלה: 'תגידי, מה את חושבת כל-כך הרבה, על חתיכת תפוח אדמה' אז אמרתי: 'על בגד ים. איך אני יכולה לשחות שם ולהוציא מזה את התפוחי אדמה'. באמת, המחשבות האלו עלו לי. או אם בגד-ים היה, הסירים הענקיים מהמטבח, חשבת, לו יכולתי לקפוץ ולהוציא מהם את התפוחי אדמה. כאלו מחשבות. המחשבות באמת בצחוק העסיקו אותי, עם הבגד ים ועם זה שתמיד אנחנו מקבלים ויוצא לנו רק המרק ולא התוספת. ההומור היה עצמי, על המצב.

לילי ריקמן:

...היה פסח. זה כבר היה כמעט הסוף. ולא רציתי לאכול לחם. אז את הלחם החלפתי בסלק, והחלטתי שאני מחזיקה את הפסח וזה עבר ככה. אחרי זה, כבר ביום האחרון, אמרתי לחברה: 'אני למעשה לא עשיתי בחכמה. למה? מפני שיכולתי לאכול את הלחם. הלא אנחנו אומרים לחם עוני. אז למה לא עשיתי את זה' אמרתי, 'בפסח הבא אני אוכלת את הלחם. די, גמרנו עם זה. זה כשר לפסח'.

... גם על אוכל דיברנו. הייתה פרוסת לחם וקצת גבינה קטנה וקצת ריבה. דיברנו על זה, שרנו על זה ודיברנו על זה, ש'גמרתי את המנה האחרונה', 'איפה את?' 'במנה העיקרית' 'כבר?', וזה הכל היה אפשר לאכול בבת אחת. דברים כאלו. הייתה חברה אחת, ומשום מה היא אמרה, כשהיינו נורא רעבים והיא אמרה, שהיא רעבה בגדר הסבירות. היא הייתה מורה וכל הזמן חשבת: 'מה זה בגדר הסבירות', היא בשום אופן לא נתנה למחשבה שלה להתקרב, שאנחנו מורעבים או משהו. אותה חברה ועליה גם צחקנו משהו, לא שצחקנו אבל קשה היה לנו להאמין. קצת מרגרינה קיבלנו, והיא שמה קרם מהמרגרינה על הפנים. שאלתי: 'תגידי, באיזה קרם את משתמשת יום-יום אני רואה, תגלי לי את השם של הפירמה שאת משתמשת', בגלל ששמתי לב שהיא שמה על הפנים.

... גם עם האוכל התלוצצנו הרבה. עמדנו בשורות של חמש והייתה קערה אחת ובזה נתנו את האוכל. והיו צריכים לספור כמה שלוק. הלא לא היה כף ולא היה זה. ועמדנו ככה, בשורה האחת מאחורי השניה ולא היה כף לחלק. וכולנו היינו רעבים. אז איך עשינו את זה. כל אחד שלוק, שתיים, אחרי זה עבר לשני, שני שלוקים. נשאר עודף ומשום מה עמדנו ככה, היום אני יודעת שזה לא הגיוני, שהכי גבוהה עמדה קדימה והכי נמוכה אחרנית. ואני הייתי החמישית, האחרונה, הכי נמוכה. וככה שבלי רצון הגיע אלי פחות אוכל. אז הבאתי הצעה. בכל זאת, היינו חברות וניסינו ברצון טוב להתחלק. והיא הייתה גבוהה וגדולה. אז אמרתי: הפה שלך יותר גדול, נכנס לה יותר שלוק. בואו נעשה לפי זה, שנספור אחד, שתיים, משהו כזה ולפי זה. ואז התחלנו לצחוק. אבל מי שצחק, אז שוב, זאת אומרת, זה לא עבד. ניסינו כל מיני פטנטים יותר להתחלק וזה לא כל-כך הלך.

אריה בן מנחם:

אחר-כך היו בדיחות על המזון שניתן, למשל על המרק. המרק זה היה עיקר המזון ועיקר המרק זה היו מים. נו אז אמרו שהמרק, זה הדבר שמקים את האדם על הרגליים בלילה כדי להשתין. וכן הלאה וכן הלאה, אבל על המרק היו די הרבה הרבה אימרות, גם שירים.

סטנייה:

אנחנו כל הזמן השתדלנו לצחוק. אנחנו ברחנו, ברגע שיכולנו. היינו צעירים ואהבנו וכך הלאה, וחיפשנו רק דרך משהו להגיד דבר טיפשי. מרק סמיך - גם זה היה יכול להיות נושא, לתת צחוק.

סטנייה:

...הרי המון "אכלו". במחנה "אכלו", אל תשאלו. זה היה חלק של המקאבריות. כל הזמן דיברו מה אכלו בבית. אז שמה הייתה אחת ואמרה: אימא שלי הייתה לוקחת עשרים ביצים וקילו סוכר וקילו שקדים והייתה עושה מזה טורט. ואני חשבתי, ריבוננו של עולם, אני יודעת שגם אצלנו בבית עשו טורטים, אבל לא מעשרים ביצים. דברים כאלה. נתנו מרשמים, שאת אף פעם לא היית יכולה לעשות מזה כלום. אז באותו רגע אני אספתי את זו, שציירה את זה (מצביעה על תמונה שתלויה על הקיר), ואת אחותי ועוד כמה, וסיפרתי להן סרטים שראיתי. ראיתי או לא ראיתי. ספרים וסרטים. עשיתי להם קומביניציה של כל מיני דברים טובים ויפים ומצחיקים בתוך הסיפורים, שלא יחשבו שהם במחנה. וזאת הייתה הדרך שלי להתמודד עם המצב. לכן אני אומרת לך, כל אחת הייתה לה דרך אחרת.

לילה הולצמן:

...התענוג הגדול ביותר היה, אנחנו היינו צעירות, אבל נשים קצת יותר מבוגרות מאיתנו שכבר הספיקו עד המלחמה להתחתן או היו עקרות בית צעירות, היו בתוך הרעב הזה, אולי זה היה קצת משתיק את הרעב, החליפו מתכונים ביניהן. שמעת על זה כבר, החליפו מתכונים: אני הייתי עושה ככה, ולפעמים היו רבות, שזאת אמרה שהיא שמה פטרוזיליה יותר וזאת אמרה שהיא שמה יותר בצל, בזמן שהבטן הייתה מקרקרת והיינו מקבלים עוד חצי ביס לחם, היינו מאושרות. אבל זה היה כנראה כבר שייך להווי הזה, והכל היה ברוח טובה.

איתקה סלודובסקי:

אז לא היה לנו לא בשר ולא דגים ולא סוכר, אנחנו גידלנו ירקות. כל חלקת אדמה שהייתה אז אנחנו השתדלנו לכסות אותה. אז היו לנו עלים. עלים נניח של סלק. מזה עשינו מאכל של בשר. אנחנו אמרנו שזה בשר. זהו זה, את מבינה. אז היום, מה אתם אוכלים היום? ככה היינו שואלים בעבודה. עלים של סלק זה בשר, אחר כך מהקפה מה שמקלפים את הקפה לפני שטוחנים אותו אנחנו קראנו לזה טוסים, אז אנחנו מהטוסים האלה עשינו עוגות הכי טובות, קצת קמח, הקמח היה נאסף מהמאפיות מעורב בחול את אכלת את זה והייתה לך תזמורת בפה, אז אנחנו אמרנו זה, זה עוגת דבש, זה עוגת לימון זה עוגת זאתי, זאתי, זה טורט, זה משהו. זאת אומרת גם את הדברים הלא טובים שאכלנו אותם, עשינו מזה דברים הכי טובים. אנחנו עשינו מזה צחוק. פשוט אנחנו הפכנו את זה ובעבודה כל אחת סיפרה מה היא אכלה ואיך היא הכינה את זה. כל הדברים הכנו, טחנו אותם, יש לי שיר, ציפלה, הציפלה קיבלה שני תפוחי-אדמה והיא רצתה לעשות מזה משהו גדול לבעלה אז היא טרחה וטרחה ושום דבר לא יצא מזה, כי תפוח-אדמה יש בו הרבה מים אז לא היה בעצם. בעלה ביקש ממנה לעשות לו משהו אז ציפלה... (שרה באידיש)

איתן פורת ז"ל:

... על אוכל היינו צוחקים הרבה מאוד. אני בפירוש זוכר שהיינו מתגלגלים מצחוק ממש מתגלגלים מצחוק מכל מיני תופעות אפילו לא סבירות והיינו צוחקים לא כולם, היו כאלה שאי אפשר היה לדובב אותם אף פעם לצחוק, היינו צוחקים גם סביב החלום לאוכל, היינו, כל אחד מאתנו היה שמה טבח ואופה וקונדיטור, כולנו, כולנו אנחנו היינו משתעשעים בזה כאילו שאנחנו בעולם דמיוני, בישלנו ועשינו דברים בתאווה כזו שזה היה חלום, בעיקר מאכלי בצק, לא בשרים מאכלי בצק כי זה היה יותר משביע אותנו...

ד"ר יהודה גראי:

... למשל כל הזמן בישלנו וזה בעצמו צורה של הומור כל אחד הזמין את השני אחרי המחנות למסיבה כזו וכזו ותיארנו את התפריט ואיך עושים את זה ובישלנו ואחר-כך תיקנו זה לא עושים כך אלא אחרת ועל זה התווכחנו, כזה היה הנושא אוכל היה הנושא, בגלל הרעב. ... הכי הרבה הומור היה סביב האוכל, סביב כל פעילות שהיא, סביב כל פעילות שהיא, לא היה מקום שבו היה יותר.

ד"ר יהודה ברוורמן:

באשוויץ נתנו בשר למשל לאכול, אם זה אפשר להגיד שזה בשר, והרבה חשבו או ידעו שזה בשר מחתולים או מכלבים כאלה בשר, זה טיפות במרק דליל כזה, חתיכות קטנות, אבל היה בינינו דתיים שלא אכלו זה, זה כבוד גדול, בהחלט אני עדיין למרות שאני לא דתי, אני לא אנטי דתי, אני לא דתי זה היה לי משונה ממשפחה אתאיסטית הייתי חי, גדלתי, אבל פה אני ממש התפלאתי זה הייתי מקנא בהם איך הם היו כולם בקבוצה אחד הדתיים התפללו כל ערב בשקט רק בשפתיים ולא אכלו כמה שאפשר, הכל היה לא כשר אבל בשר לא אכלו, אז מה הם עשו, אפילו שהיה בשר שאנחנו לא ידענו מה אז אמרנו להם היום יש האוו האוו האוו, היום יש מיאו מיאו מיאו, אז (הוא אמר) 'איי קח את זה', אז הם נתנו לנו זה אנחנו קצת לחם נתנו, החלפנו אוכל לאוכל אבל האוכל חם, הבשר שהיה כל-כך עוזר לנו קיבלו מי שלא היה דתי, זה היה הרוב, אז זה היה הומור כזה, זאת אומרת שכל בוקר או כל צהרים כשקיבלנו את המרק הזה שאפשר להגיד שזה לא מרק זה סתם מים עם קצת איזה אטרייה אחד, אפונה אחד קצת בשר טיפה, תפוח-אדמה מסריחה כזאת אז אמרנו 'האו האו האו מיאו מיאו מיאו' הם תכף החזירו היינו מחליפים. אנחנו מכל דבר עשינו צחוק שם.

ד"ר גיזל סיקוביץ:

היו שתי בחורות אחת הייתה בת 30 ואחת הייתה אולי בת 25 ששתיהן גמרו גימנסיה, זה היה ברמה מאוד גבוהה, והן ידעו הרבה והן דברו על ספרות ועל שירה ועל מוזיקה ולימדו ולמדנו וצחקנו ואז אמרנו בדיחות, ודיברנו על אוכל כמובן, וזה תמיד הביא צחוק, כי כל אחד רצה לספר איך לבשל, לעשות אוכל כזה מעניין וזה היה שעות אנחנו יכולנו לספר איך שהיה בחגים ומה אכלנו ואיך עושים את זה כאילו זה היה לבשל וככה עברו, גם זה היה tremendous בשבילי כשיכולנו לעשות את זה.

סיכום

מבין חמש הפונקציות של ההומור בשואה, הפונקציה שבלטה במיוחד בהיגדים של המרואיינים, הייתה הפונקציה של מנגנון הגנה (60%) על סוגיה השונים. ההומור העצמי (47%) וההומור השחור (25%) בלטו במיוחד. כן נמצאו היגדים הומוריסטיים על אוכל ועל ההומור כמנגנון הגנה. ההומור העצמי, כפי שבא לידי ביטוי על-ידי המרואיינים, הומור שהובס (Hobbes, 1650) כינה - "self-congratulatory humor" כלומר, הכרה בכוחנו המברך ומחזק את עליונותנו - ההיפוך של הומור ההשפלה העצמית. מטרת הנאצים בשואה הייתה, בין השאר, להשפיל את היהודים. ההומור העצמי רק חיזק אותם, ובכך מילא את הפונקציה של מנגנון הגנה. יתרה מכך, בצחוקם על עצמם ועל המצב איליו נקלעו, ההומור העצמי איפשר להם לעשות בדיוק את מה שהנאצים לא רצו שהם יעשו, ישמרו על הויתם האנושית - "להרגיש שעודנו בני אדם". הביטוי "שמירה על צלם אנוש" הופיע כביטוי די שכיח אצל המרואיינים, וכן העובדה שההומור הקל על ההתמודדות עם הזוועות. בנוסף להומור העצמי ולהומור השחור, המוזכרים בדרך כלל בספרות המקצועית-המחקרית, נוסף סוג שכלל אינו מוזכר בספרות ובתיאוריות על ההומור והוא, היגדים ואפיזודות המבטאים הומור על אוכל (כ - 12% מסך-כל ההיגדים בפונקציה זו). בתוקף העובדה שעיקר הסבל היום יומי נבע מהרעב, בנוסף לזוועות האחרות, אין פלא שהרעב העסיק את קורבנות השואה ביותר. יהודה אמר בראיון, ובכך ביטא את דעת כולם:

"על אוכל היה הרבה הומור, על מה אתה מדבר? על מה שחסר לך, דבר ראשון זה אוכל, מפני שכל חיה מה הוא מחפשת, לא יהלומים ולא בתים, אוכל".

- ניתן להבחין בניואנסים שונים בפונקציה של ההומור כמנגנון ההגנה על כל סוגיו. אותם ניואנסים הופיעו בהומור העצמי, ובהומור השחור. רק להומור על האוכל היו ניואנסים משלו.
- א. כינים - "כשבאו הגברים לפלאשוב ועשו להם באמצע שביל בתסרוקת, אנחנו קראנו לזה 'לאוזן פראדה', זאת אומרת שזה שביל לכינים".
 - ב. גוויות, מוות - "הכי הרבה בדיחות היו על גוויות".
 - ג. הופעה ולבוש - "צחקנו איך אנחנו נראות, כי זה היה ממש ..."
 - ד. לטרינה - שמועות - "הבית קפה שלנו באושוויץ, בבירקנאו היה בלטרינה". "ללטרינה נתנו שם - R.T.A. רדיו טוכעס אגנטור, ששם אפשר להיוודע את החדשות". "JPP - יידנה פאני פוביידז'אלה, 'אישה אחת אמרה', (Jedna pani powiedziala) הרי היו שמועות גם הפנטזיה עבדה".
 - ה. סבון - 'אנחנו עומדים לפני המשרפה, כן משרפה, אבל למה לדאוג חבר, אנחנו נהיה מחר באותה חתיכת סבון'.
 - ו. אוכל - "רצפטים", "בישולים", "מרק", "קפה"

לא נמצא הבדלים בין הניואנסים של ההומור בגיטאות ובמחנות הריכוז, להומור במחנות ההשמדה. אם כי ניתן לראות ביטוי אחד שהיה מיוחד לאושוויץ "בקרמטוריום כבר יהיה לנו חם". הביטוי "כניסה דרך השער ויציאה דרך הארובה", שאיפיין את אושוויץ, נשמע גם במקומות אחרים, כמו גם הביטויים על הסבון בגירסותיו השונות ("יעשו ממני סבון מריח", "ניפגש כשני סבונים בחלון ראוה", ועוד).

2. הפונקציה התוקפנית של ההומור

לאור התיאוריות על ההומור שנסקרו ניתן היה לשער שההומור התוקפני יהיה במידה רבה יותר ממה שנמצא (כ - 16%).

דבריה של ד"ר גיזל סיקוביץ, יכולים אולי להסביר מדוע ביטויי התוקפנות נמצאו במידה פחותה בכלל וכלפי הסגל הגרמני בפרט:

...מעולם לא חשבתי על נקמה. כשאת רוצה לשרוד וחושבת איך לעבור את היום, את לא חושבת מה יקרה לאויב.

ד"ר פליציה קראי ניסתה להסביר בראיון את הסיבה לכך שההומור התוקפני היה יותר כלפי הפרומיננטים מאשר כלפי הסגל הגרמני:

...זאת נקודה ששמתי לב, על-כל-פנים בארבעה מחנות שהכרתי, שההומור הזה מבחינת התוכן,

היה נוגע הרבה יותר לפרומיננטים מאשר לאנשי הסגל הגרמני, מאשר לגרמנים. ואני חושבת

שאפשר להסביר את זה בצורה די פשוטה. הפרומיננטים הסתובבו כל היום במחנה והמגע הישיר

שלנו היה איתם. למשל, כשאנחנו שרנו על יואננה², אני גם כן זוכרת עד היום (שרה בפולנית).

כשאנחנו שרנו את זה, כולם צחקו.

דוגמאות אחדות לביטויי הפונקציה התוקפנית של ההומור כפי שבאו לידי ביטוי בראיונות:

ד"ר רות שיינפלד:

חלק מההומור הזה, זה מובן שזה היה הומור מקברי, זה הומור של אנשים על סף המוות,

אבל הוא לא היה מכוון רק נגד הגרמנים, או נגד נגיד הפולנים, הוא היה מכוון גם נגד

העשירים היהודים, אלה שהתעשרו וגם אלה ששיתפו פעולה עם הגסטאפו.

אסתי לביא-שפינר:

...גם לנו לצחוק או לחייך כשהמנהלת עבודה או המנהלת של האולם, גרמניה קשוחה, היא לא

הייתה חיילת, אבל היא הייתה אחראית על העבודה, אישה מאד יפה, נאה, באה תמיד מלובשת

טיפ-טופ. יום אחד באה בשחור, אז היה יום של שמחה, למשל. אני זוכרת שהיינו משוחררים

ומאושרים מזה.

² לאגראלטסטה במחנה האסאג-לייפציג (קראי, 1997, עמ' 67).

אהרון-דוד אדר:

...בסקרז'יסקו ראינו פעם ראשונה גרמני הרוג, וזה עשה טוב על הנשמה. זה עשה טוב על הנשמה, ממש. אמנם נהרגו שם גם יהודים. הייתה התפוצצות באחד המחסנים של חומר נפץ, אבל ביניהם היו גם גרמנים הרוגים. זהו ממש שמחנו לראות גרמני הרוג.

רינה טרייביץ:

...איתי שם היה בחור אחד שהיה קצת נכה, איכשהו עבר את הסלקציה במאי בפלאשוב, אז הוא היה מכין שמה את השערות (בצריף להכנת שיער ליצור מברשות), וככה שוחחנו. 'אם אני אתפוס אחרי המלחמה את אָמון גט (מפקד מחנה פלאשוב) אז איפה אני אטפל בו. אני אזריק לו ככה: לרגל אחת סרטן ולרגל השנייה קצת שחפת. אטפל ברגל עם הסרטן אבריא אותו ואעביר את השחפת לאותה הרגל וככה עד שהוא, עד שאגמור אותו'. ככה, אלו היו הבדיחות.

...שירים, למנגינה של רוזמנדה למשל שרו, בפולנית אומנם, אז אחד ששנאנו אותו שרנו, איך לתרגם את זה? 'וואכמייסטר היקר, מתי יבוא הקץ שלך, הרי גם לחזית זקוקים לאנשים'. השיר כזה, שיר ארוך של גנרל שיושב לו בחדר ואוכל סעודה דשנה, הוא מאוד מרוצה מעצמו כי יש לו חיילים טובים שנלחמים עבורו... הבית השני, 'אחרי מותך יחפרו לך קבר ארוך ועמוק...!'

חנה טנצר:

בזמן המלחמה, בחורף, כשהיו רוחות ורעמים היו אומרים עכשיו תולים את היטלר... זה עוד אמרו בגיטו, גם זה מהגיטו.

ד"ר יהודה גראי:

דרישת שלום להיטלר אבל תכניס לו עמוק עם החלק החם בחוץ שגרינג לא יוציא אותו.

א. הומור תוקפני - דרך להשגת עליונות

הלינה בירנבאום:

...כשהגרמנים נכנסו לוארשה ולכל מקום איפה שהם נכנסו, הם היו אומרים 'יודען ראוס, אונד דוייצ'ה היראין', 'היהודים החוצה והגרמנים פנימה', וככה הם מגיעים לבית הקברות היהודי... הגרמני מתפאר בפני יהודי, אנחנו חזקים מכל, אנחנו לקחנו את כל אירופה, הכל שלנו הכל לקחנו. אז היהודי עונה לו, ככה באידיש: אבל דבר אחד עוד לא לקחתם המוות המשונה, זה עוד לא כבשתם. אז אומר הגרמני, אל תדאג, גם את זה אנחנו עוד ניקח...

מריאשה פיאלקו:

נסעה רכבת. יהודי היה שם ברכבת. בינתיים מרחוק הוא רואה שבא אחד מהאס.אס. ומסתכל, מחפש יהודים. אז הוא מהר נכנס לבית שימוש והסתתר שמה, עשה מה שעשה. והגרמני בדק, בדק, בדק. אחר-כך הוא דופק בבית שימוש. אז הוא לא עונה. אז הוא עוד פעם רוצה לפתוח את הדלת, האס.אסניק. לא פותחים. אז הוא צועק אליו: אס.אס. אז הוא אומר: דער דרעק אס העליין. התרגום הוא, את החרא תאכל לבד.

לילה הולצמן:

אני שמעתי את זה קצת אחרת. יהודי ישב בבית שימוש בבית והגרמנים דפקו בדלת והוא לא עונה. ועוד פעם דופקים בדלת. והם צועקים שם: וורמאכט! וורמאכט זה הצבא הגרמני. הוא עונה: איך מאכט. ווער מאכט זה 'מי עושה' אז היהודי עונה: אני עושה. אז הגרמני צועק: פאפירען. זה ניירות. אז הוא אומר: איך האב פאפירען. זאת אומרת, יש לי נייר. אחר-כך הוא צועק לו, עוד פעם דופק, הוא אומר: אס.אס. אז הוא אומר: עס העליין - תאכל לבד.

נחום מנור:

עכשיו כשאני חושב היו כל מיני בדיחות פוליטיות כאלה על החזית על גרמנים, את מכירה את הבדיחה על יהודי שבא אל היטלר ואמר לו שמחרא יעשה מרגרינה, מכירה את זה, לא? אז היטלר נתן לו את כל הכבוד. נתן לו מעבדות, נתן לו אמצעים והגנה והכל, והוא עובד ועובד ועוברים שבועות חודשים ושנים ואז היטלר אומר לו 'נו נו' 'עוד מעט', ואז היטלר מתעצבן ואומר 'אני מוכרח לדעת איפה זה עומד' אז היהודי אומר 'אפשר כבר למרוח אבל זה עוד מסריח'...

לובה דניאל:

...סיפרו, שהיטלר, גרינג וגבלס היו צריכים טרמפ. האוטו התקלקל או משהו כזה. אז עבר איזה איכר עם סוסה ועם עגלה. ביקשו טרמפ אז הוא לקח אותם. הם לא היו לא במדים. אז גרינג אומר: אני גרינג. השני אומר: ואני גבלס. אז האיכר הזה מסתובב ואומר: אם תגידו על היטלר, שהיהודי השחור הזה זה היטלר אז אני אזרוק את שלושתכם. היו די הרבה בדיחות.

אריה בן-מנחם:

מה זה ארי טהור? זו הייתה הבדיחה, ארי טהור הוא בלונדיני כמו היטלר, גבוה כמו גבלס ורזה ובעל גוף כמו גרינג.

לילי ריקמן:

במחנה עבודה, אחרי אושוויץ, האס.אס. היו במדים. הייתה אחת גבוהה, כזאת מלאה משהו, משום מה קראנו לה סוס. לא ראיתי בה את המפקדת, אלא את הסוס. 'הסוס דהר', כל ההיגדים מה שרק קיימים לסוס, אז אם משהו קרה, 'מה קרה? - הסוס עשה את זה, הסוס עשה את זה'. כל מיני היגדים מה שסוס באמת עושה. לכן לא כל-כך פחדתי ממנה. היה בה כזה מבט משהו כזה רצחני. והחברה שאלה אותי: 'על מה את חושבת?', 'אמרתי אני חושבת על זה, איך אני יכולה להגיע על הגב של הסוס'. זאת אומרת היה לי... ואז התחילו לצחוק, לא הייתה ברירה. היו הרבה דברים... אז עליה היו בדיחות, ששם המציאו את זה. ועל עוד אחת, על המפקחת שלנו, היו בדיחות שאחרי המלחמה, שאנחנו נהיה המפקדים שלה, מה לתת לה עבודה. דברים כאלו כן היו.

רפאל חיים:

בבונה, טוב שאת יודעת מה זה בונה, יש כאלה הם קוראים את זה אושוויץ שלוש, זה היה המחנה עבודה ארבייט-לאגר... יוצאים לדרך נגיד קומנדו של 80 איש... היה קאפו שהוא רוצה שאנחנו נלך כמו חיילים, לשיר שירי לכת וללכת שמאל ימין, ועוד שיר ועוד שיר עד שמישהו יצא פיקח ולא היה לנו יותר שירים, כמה שירים יש, שירי לכת ביוון? ...פתאום יצא מישהו, היה שיר אחד שיר של הכבאים, אז טוב שהיה לו שכל הבן-אדם הזה. אנחנו הולכים ושירים (שר ביוונית) זה שיר על אנשים שמתלוננים ורוצים כסף, עכשיו עם השירים האלה, עם המנגינה הזו היינו מקללים אותם וכל מיני שטויות (שר ביוונית) 'אל תדאגו חבר'ה אנחנו נצא מפה, אתם תראו'. והם היו מבסוטים. ואנחנו שרנו 'שתישרף הלוואי' ביוונית, בספרדית. והם הולכים ומבסוטים ואנחנו צוחקים כל הזמן, צוחקים, את מבינה, זה הציל אותנו הוא רוצה 'נו זינגן', זינגן ימח שימך, כמה שירי לכת אני יודע?, רק אחד... זה הציל אותנו לפחות שתיים שלוש קילומטר, עם ים של קללות והם לא הבינו. ואנחנו צחקנו מהשטות הזה עד שהגענו שמה....

פישל קוזלובסקי:

למשל, בדיחה - זאת בדיחה שסיפרו. בזמן שהגרמנים נסוגו, התחילו לסגת אחרי סטלינגרד אז בעיתונים גרמניים כתבו (אומר בגרמנית), זאת אומרת, מסיבות טקטיות הגרמנים חוזרים חזרה מפה ופה. אז יהודים סיפרו בדיחה כזאת: מה ההבדל בין שעון להיטלר אז פשוט מאד, שעון הולך קדימה ואומר תיק-תק. והיטלר הולך אחורה ואומר תק-תיק. זה היה עוד בגיטו... היה משחק מלים בידיש של נאומים של הפרעזס, של רומקובסקי. הוא אמר ככה: 'ארבעט פאר אייך הוב איך גענוג, און צו עסן האב איך אויך' - עבודה בשבילכם יש לי הרבה, וגם אוכל יש לי. אבל ההדגשה הייתה, שעבודה יש לי בשבילכם ואוכל יש גם לי. זאת הייתה ההדגשה. זה העוקץ. זה היה נכון ובאמת היה ככה. זה נכון.

פישל קוזלובסקי:

... אחרי המלחמה אנחנו היינו במחנות של פליטים. היו קוראים לזה סי.פי. מחנות העקורים. היהודים היו חיים או מאונר"א או מג'וינט או סתם עסקו במסחר שחור. הכל היה בשחור. והגרמנים היו חיים ככה מהאמריקאים, ומובן שיש הרבה שיקסעס, בנות גרמניות, שהלכו לישון עם אמריקאים תמורת שוקולד, תמורת סיגריות, ובין האמריקאים היו הרבה כושים. ואלה עשו שם חיים. זאת הייתה המציאות. הבדיחה שהייתה הייתה ככה: שגרמני פעם הטיח בפני יהודים, שלכם יש הכל על שחור. לחם שחור, בשר שחור, חלב שחור. הכל על שחור. בגדים על שחור. אז היהודי אמר 'לכם יש ילדים בשחור'. הגרמניות ילדו ילדים שחורים. 'ולמי יש ילדים על שחור' זאת הייתה בדיחה טיפוסית יהודית על מצב שהיה אז. רחל אדר: זאת הייתה נקמת דם.

גניה מנור:

היו בדיחות, אני אגיד לך אנחנו נורא צחקנו מ... היו בדיחות על ראש אורדנונגס-דינסט ספירה, שהיה בן אדם מאוד פרימיטיבי, פשוט, שלא ידע פולנית ועלה לגדולה והוא נעשה מפקד של משטרה יהודית, ופתאום הוא חושב את עצמו והתחיל לדבר פולנית בז'רגון שזה משהו זוועה, פולנית עילגת, אז הוא דיבר בשגיאות, אז ההומור, בגיטו צחקו עליו, אז כבר השתמשו באוצר המילים שלו אבל כל מילה לתרגם, אי אפשר לתרגם, אבל צריך להתחיל לפרש למה זה כי אחרת אי אפשר להבין את הפואנטה, Nam córka z 17-go wieku - Jedni przyjeżdżają, jedni odjeżdżają... יש לי בת מהמאה ה - 17 זה תרגום עברי, בפולנית גיל זה גם מאה, אז יש לי בת בגיל 17 אז הוא היה אומר יש לי בת מהמאה ה - 17 זה תרגום עברי וכאלה כל מיני דברים, זה כבר היו מטבעות לשוניות.

נחום מנור:

... כן יש הרבה דברים שקשה לי לתרגם, קפוץ החוצה מן הגיטו ותקנה לי עיתון אז הוא אמר Skocz za siebie, kup mi gazetę, זה פולנית עילגת מאוד, זה גם חרוז, זאת אומרת שזה היגדים של לשון עילגת שאחר כך הפכו למטבעות לשון. ... למשל אם מישהו ביחסים טובים, יחסים משופרים זה קומטיבה, יחסים טובים מאוד, הרי הוא לא מבין מה זה קומטיבה אבל הוא ידע את המילה לוקומטיבה אז במקום לומר אני ביחסים טובים אמר אני בקטר - Jestem z nim w dobrej lokomotywie. ... למשל יש ביטוי כזה בפולנית 'אני לא מסריח' אם נגיד שאין לי גרוש על הנשמה אז 'אני לא מסריח מגרוש', אספסינוס פעם אמר 'הכסף לא מסריח', היה וויכוח על תעלות, בורות ביוב ברומי, אז אמרו טוב נפיל את זה על האזרחים 'איך הם ישלמו בשביל זה, זה יסריח להם', 'כסף לא מסריח' אז מזה בא 'אין לי גרוש על התחת', אז הוא נהג להגיד 'אני לא מסריח בלי גרוש' - Nie smierzę bez grosza. ... אחד הקצינים העמיד איש או.דה לשמירה בגשם אז הוא התחיל לצעוק עליו Nie wystawiaj mój członek na deszcz ! זה חבר וגם איבר מין, כלומר אל תוציא את האיבר שלי לגשם. זה הייתה השפה המדוברת שלנו השתמשנו בזה, צחקנו, והשתמשנו בזה, זה לא שמישהו סיפר בדיחה, זה הפך למטבע לשון עם חיוך עדין וכל אחד ידע שזה מצחיק אבל זה כבר ככה דברנו, סלנג.

סטנייה:

האחראי על אוֹדָה (המשטרה היהודית) היה בן-אדם מאד פשוט, אחד סְפירה. הוא לא ידע פולנית טוב, אבל רצה לדבר פולנית. כשפתח את הקברט אז רצה להגיד שהוא מביא להקה. להקה בפולנית זה טרופה. וטרופיאקה זה אמבולנס שמביא מתים. אז הוא אמר: הזמנתי טרופיאקה מוארשווה. אז כולם צחקו. ...כשהוא רוצה לעשות תרגילי סדר, אז היה אומר 'זְגְנִי'. זְגְנִי זה יירקב. זאגני זה תתכופף. אז היה צועק: זְגְנִי במקום זאגני. במקום תתכופף - תרקב. ...או אמר, יש לו בת בת - 17. אז הוא אמר, הבת שלי חיה במאה ה-17. מדברים אלה צחקו כשדיברו עליו. ...שמאטה זה סמרטוט. שמאטה זה גם-כן ביטוי לאישה זולה. אז אחד האו. דה.מאנים, הוא רצה להגיד, שנקה את הצריף. אז אמר: (פולנית) תתכופפו, סמרטוטים, תיקחו לידיים. אבל הקונוטציה הייתה כזו שכולם פרצו בצחוק.

ב. הומור תוקפני - תגובה לתסכול

איתקה סלודובסקי:

על רומקובסקי היו הרבה בדיחות. קודם כל היה אסור לצחוק על רומקובסקי במובן של צחוק אז תמיד היו אומרים: זה פרעזס הוא טוב אבל שילך לעזאזל, שיקבור אותו האדמה. אז מה יצמח מהאדמה? עוד רומקובסקים כאלה? את מבינה בצורה כזו.

שולמית צדר:

היה שטוקה והיה פמינה. אני נזכרתי במשחק מלים. מאד קשה לתרגם את זה. היה ביטוי שהיה "שאפה-גראה", זה היה נקרא כאילו שלוקחים שוחד. 'שאפה גראה' זה שוחד. אני לא יודעת למה, כי אין לזה שום קשר. שאפה זה ארון. גראה זה מנגן, (מצלצל) לא יודעת למה. בכל אופן, היה שם כתוב 'נאשה פמינה גראה'. זאת אומרת, 'הפמינה שלנו משחקים' ומזה הדגישו את האותיות של שאפה גראה, כאילו שלוקחים שוחד. זאת אומרת, בוודאי היו המון בדיחות על היודנראט, על המיליציה היהודית, איך הם נוצרו בעצם, מי היו האנשים האלה. הם לא היו כל-כך אהודים שמה. אז זה היו פעם האינטליגנציה היהודית שאיבדו את המשרות שלהם. היו עורכי-דין, כל מיני טיפוסים כאלה. אז הלכו בדיחות. אבל אני לא זוכרת את הבדיחות האלה. בכל אופן, הם היו אובייקט לבדיחות. גם היודנראט, גם ראש היודנראט וגם המשטרה וכל אלה שהתעשרו, והיו כאלה כמובן. גיטו זה לא מיקשה אחת.

איתן פורת ז"ל:

... הנושא לצחוק הגדול ביותר ולקנאה הגדולה ביותר במחנה (אשוויץ) וממנה (אשתו), גם היא ניצולה מאשוויץ) למדתי את זה גם, היה ה"שייסקומנדו" קומנדו שמובילים את החרא, סליחה על ביטוי, את הצואה, הרי שמה לא היו בתי שימוש עם ניקוז אלה היו הולכים משלשלים לבורות ואחר כך היו באים השייסקומנדו אוספים את זה ומביאים את זה קילומטרים, היה שם מקום שאגרו את הדבר הזה - גם מזה הם רצו עוד לעשות אנרגיה, ואנחנו היינו צוחקים. קודם כל הם היו נורא מסריחים אבל הם היו נחשבים לעשירים ביותר כי הם שם חיטטו ומצאו המון יהלומים וזהב ושיני זהב והם חיטטו כל הזמן בזה אלה שבאו

מהקומנדו, הנה זה אפשר לבכות ולצחוק, לבכות ולצחוק, היו זורקים את היהלומים הכי יקרים לתוך החרא, השייסקומדו היו טובלים עם הידיים כי בשביל זה אפשר היה למכור את זה ולקנות מנת אוכל-לחם בשביל יהלום, הקפואים היו קונים, או אלה שיצאו לעבודות חוץ אז יכלו לעשות מזה...

אחרי תיאור ארוך של לעג והתעללות מינית של הקפואים בפיפילים¹:
 ... הם התגלגלו מצחוק, לעגו לנו וצחקו על זה, אז אנחנו אחר-כך היינו צוחקים גם עליהם מזה, התוצאה הפוכה, ראינו שסידרנו אותם, אז היינו צוחקים.

סיכום

הפונקציה התוקפנית של ההומור על שני סוגיה, באה לידי ביטוי אצל המרואיינים, כשמרבית ההיגדים התוקפניים (57%), היו היגדים שביטאו עליונות כלפי הגרמנים, וגם כלפי הפרומיננטים היהודים. לפי פרויד (1905) ההומור הוא צורה לביטוי תוקפנות שמקורה בתסכול ובדיכוי. הפונקציה התוקפנית של ההומור עידנה את הרגשות השליליים של הפחד, האדישות או הבהלה, והרגשות התת-הכרתיים של עוונות ורצון לנקמה. היא שימשה כביטוי להתנגדות ומרי של היהודים בשואה, וזאת בשעה שלא יכלו לנקוט באמצעים אחרים. פונקציה תוקפנית זו, הייתה כלי הנשק היחיד שהיה ברשותם. דרך נוספת לביטוי התוקפנות היו תחבולות שונות שמטרתן הייתה גם הגנה עצמית, וגם מלחמה בשלטון הגרמני. תחבולה מוצלחת השפיעה על הרמת המוראל, גרמה לסיפוק לא פרופורציונלי לתוצאה האמיתית, הפכה לנושא סיפורים עליזים, גרמה צחוק עם בוז לנאיביות ולפרימיטיביות של התליינים השנואים. הביטוי "לארגן" שרווח בשואה, הוא דוגמא לתחבולות אלה. בנוסף לתיאוריות שהוזכרו על הפונקציה התוקפנית של ההומור, יכול להיות לה אולי הסבר נוסף; הצחוק היה תגובת היחיד והקבוצה לאותן תכונות של האדם, העומדות מתחת לרמה הממוצעת של תכונות ומאפיינים אנושיים. הגיחוך היווה הגנה בפני השינוי הפתולוגי, וגינוי הסטיות מהנורמה המזיקות לציבור. בדברי המרואיינים ניתן להבחין במספר ניואנסים בפונקציה של ההומור התוקפני לסוגיו השונים:

- א. נגד הגרמנים - "כל עוד אלוהים מעלינו היטלר עוד יתלה עם הרגליים למעלה, שחולירע תיקח אותך".
- ב. תחבולות - "אורגניזטורים, קראו להם עכברושים, לפחות את אלה הילדים, שהיינו מטפסים למטבחים וגונבים חתיכת כרוב או חתיכת משהו קפוא, איזה סלק בהמות".
- ג. כינויי גנאי - "פרנקנשטיין, זה גם הומור לתת לסרג'נט גרמני שם מהסרט של מפלצת", (ראה נספחים עמ' 269-270).
- ד. נגד הפרומיננטים - "דווקא האנשים הגסים האלה טיפסו מהר בסולם הקריירה בתוך המחנה, אז אמרו ש'כל הלכונן צף למעלה', ככה אמרו, 'כל המלוכלכים צפים למעלה'".
- ה. נגד יהודים נחותים מקבוצות אחרות, או אנשי לאום אחר - "ופתאום נפגשנו פה עם כל האוכלוסייה הזאת מתחתית הסולם החברתי (גניה מנור). אבל אולי בגלל זה שהיא רוסיה, דיברה לא טוב הונגרית עם המבטא, אנחנו בכלל צחקנו מהם".

¹ כנוי לנערים שבחרו להם ראשי הבלוקים באושוויץ לתעלוליהם המיניים.

3. הפונקציה המינית של ההומור

מכלל ההיגדים ההומוריסטיים של המרואיינים שסווגו על-ידי השופטים, מילאו את הפונקציה המינית של ההומור כ - 12%.

ההומור המיני בגיטאות ובמחנות, ומצבים מעוררי צחוק הקשורים אליו, נבדלו באופן מוחלט מתגובה כזו בחיים בחוץ, בתנאים נורמליים. כשם שהשהות במחנה הייתה פתולוגית, כך גם האלמנטים הקומיים המופיעים בו רחוקים מההבנה הרגילה, השוטפת של המושג, וכנורמה שולטים בהם מאפיינים אנורמליים. ההומור המיני במחנות לא עסק בעקיפין בנושא זה אלא בצורה ישירה ובוטה עד מאד. אין פלא אפוא שכאשר המרואיינים מדברים על ההומור המיני, הם מיד מצביעים באופן חד משמעי על הקטגוריה האסתטית שלו: וולגרי, גס, מקברי. הם זוכרים את ביטויי ההומור המיני בעיקר כפי שבא לידי ביטוי בשירים וולגריים ובדיחות בוטות וגסות. הפונקציה של ההומור המיני באה בעיקר לידי ביטוי - אם כי לא רק - בשירים מיניים גסים ובוטים. מרבית המרואיינים שהתייחסו לנושא, מהם ששרו את השירים הגסים בראיון, צחקו. חלקם צחקו של הנאה וחלקם צחקו של מבוכה, תוך ציון ששפה זו הייתה ועודה, זרה להם. חלקם פשוט ציין "זה היה שיר גס מאד".

ד"ר פליציה קראי התייחסה להומור המיני בראיון:

היו גם בדיחות גסות, אבל הרבה פחות. האלמנט הארוטי מעט מאד היה מופיע. בסקרז'סקו כן, במחנה עם הגברים. אצל הנשים לבד כמעט לא. בכלל לא. ובסקרז'סקו, יש לך שמה¹ דוגמא של קופלטים, אז שמה בהחלט יש הומור. אוהו, קוזינים, קוזינקות. חזק מאד. לומר את זה בקצרה, אנשים שהיו מאד רעבים, לא היה להם ארוטיקה בראש. כי אוכל היה יותר חשוב. בכל זאת, אלה שהם היו שבעים, ובכל מחנה היו כאלה, היו ביניהם גם כן מסתובבות בדיחות גסות. אין ספק. זה היה בכל מחנה. אני כבר לא מדברת על מחנה כזה כמו אושוויץ, ששמה זה מאה אחוז היה. אבל גם במחנות ריכוז אחרים. אין ספק שהיו גם בדיחות גסות. בקרב מי, בקרב אותם פרומיננטים שהם היו שבעים אל"ף, שנית, שהיה להם יותר מגע עם מחנה הנשים. היו שמה מקרים גם כן של מגע פה ושם באופן בלתי רשמי. חוץ מזה, באושוויץ היה בית-בושת. אמנם לא בשביל האסירים אלא בשביל אנשי אס.אס. ובשביל השומרים. הזונות היו פולניות וגם מלאומים אחרים. אבל לא יהודיות. עצם העובדה שדבר כזה היה קיים גם-כן היה מעורר פה ושם בדיחות גסות, אין ספק.

לעומת ד"ר קראי, לרינה טרייביץ יש הסבר אחר. בתשובה לשאלה האם לדעתה ההומור בפלאשוב היה גס ובוטה בגלל שהמחנה היה מורכב מגברים ונשים, היא עונה:

לא בגלל זה. לא בגלל זה. זה לא בגלל זה, כי הרי ידענו שאין תקווה, שזה כל רגע, עוד יום עוד חודש ואין תקווה. היינו בטוחים שזהו. אז, לנו גם הייתה מתירנות גדולה מאוד איפה שהייתה רק אפשרות, כי מחר נמות, אז למה לא. בגיטו עוד היינו בבית, הייתה אימא, היה אבא, היה בית, הייתה משפחה. אחר-כך כבר היו יותר אכזריים, יותר חופשים כבר לא היה, לא היה אף אחד, בודדים היו שמה עם ההורים.

¹ בספרה "המוות בצהוב-מחנה עבודה סקרז'סקו-קמיננה" (1994).

נחום מנור שאסף ותירגם ביטויים מגיטאות וממחנות שונים, אמר בראיון:
 כשהתחלתי לאסוף את החומר, אז פתאום ראיתי שהרוב מזה שאני ליקטתי, זה לא אומר, אולי זה
 באמת לא ככה שהרוב היה כזה, אבל מזה שאני הצלחתי ללקט, באמת שפה גסה ביטויים גסים.
 כשזה בפולנית זה נורא... יכול להיות שהיום זה כבר בסדר כי היום זה כשאני בתיאטרון אז כבר
 במערכה ראשונה זה כבר לזיין וזה, זה הכל על השולחן היום. הביטויים הפולניים עוד הרבה יותר
 מלוכלכים... יכול להיות שזה היה שסתום ביטחון להשתמש בביטויים מלוכלכים, כי אנשים בבית,
 לא דיברנו כך חס ושלום, אז זה היה לפני 50-60 שנה מי היה מעלה בכלל על הדעת, מי היה בכלל
 משתמש במילה כזו, זה מקסימום כשהיינו עוד ילדים היינו כותבים את זה בגיר על הקיר, על הגדר,
 אבל לדבר ככה...

א. הומור מיני

סטנייה:

הייתי בת 17.5 באותה תקופה. השיר הזה כששמעתי אותו גרם לי לצמרמורת, כי לא הייתי
 רגילה לגסויות מן הבית. אני חונכתי כילדה טובה בבית טוב, עם פרינציפים של כל
 הפולניות וכל הטקסים של פולנים. אז לשמוע כאלה גסויות, בכלל במחנה נפגשנו עם המון
 גסויות. לא ידענו את העולם הזה. את רוצה לשמוע את השיר? (אומרת בפולנית ומתרגמת).
 בבית הקברות צעקות גדולות
 שמה מזדווגים הפגרים
 פגר אחד את הפגר השני מזיין בתחת
 היא צועקת שזה כואב לה והוא ממשיך בעבודה...
 זה זוועה. זה הסתובב במחנה. מישהו שר את זה שמה. זה זעזע אותי עד כדי כך שאני זוכרת את זה.
 היום לא זוכרים אחרי כל-כך הרבה שנים.

רינה טרייביץ:

...היה עוד שיר מאד גס: בבית קברות רעש מהומה כי שמה מזדיינים המתים ובר מינן אחד אצל,
 את הבר-מיננית, זה בעברית אפשר לומר נקבה, פשוט דופק ישר בתוך הישבן, (שרה בפולנית). זה
 היה שיר מאוד גס, בעברית זה יוצא לי יותר קל. אני למדתי את השיר הזה בפלאשוב. הרי פלאשוב
 נבנה על בית קברות יהודי. אז זהו שאז שמה, אז זה היה מאוד משמעותי.
 ...בדיחות גסות בודאי היו, חיברנו שירים, היו הרבה, למשל בפלאשוב היה חצוצרן שהעיר אותנו כל
 בוקר, אז שרנו למנגינה הזו מילים גסות:
 אני מחצרץ כבר שעה ואתם בני זונה עוד ישנים
 קדימה לקום ושוב קללה כזו אמך זונה.
 אנחנו חיברנו את זה, מישהו זרק ואנחנו כבר שרנו את זה (שרה בפולנית), טוב, זה מאוד גס, זה
 בפולנית, גם בפולנית קשה לי להגיד את זה.

...צעדנו לעבודה והם שרו את רוזמנדה, אבל שינינו שמה גם מגרמנית את המילים כשרנו את השיר, עם השלכה שמכוננת התפירה אינה פועלת אז שימנו אותה והיא לא דופקת כמו שצריך. אני בדיוק לא זוכרת את המילים עכשיו. ... בפלאשוב עבד אתנו גבר אחד, לא יודעת איך אומרים את זה בעברית אם ידוע בכלל תפקיד כזה foredancer - ג'יגולו, היו במקומות מרפא בבתי קפה באו נשים מבוגרות והוא זה היה התפקיד שלו. היה שם או.דה מבוגר, אז מה הוא לא ניצל את ההזדמנות פה לתת צביטה או פה למזמז קצת והרביץ, זונה זונה, אז הג'יגולו הזה אמר לו למה אדון גרשור הרי אלה בחורות צעירות מה אתה רוצה לעשות מהן זונות? והוא סיפר לנו, הוא סיפר לנו הרבה דברים מהחיים האלה, למשל הוא סיפר לנו, זה נורא מצא חן בעינו, כשהוא רקד עם איזה אישה מבוגרת היא שילמה לו עבור זה, אז הוא לקח, היו בפולין כוסיות לוודקה כאלה צרות, אז הוא שם לו כזו כוסית בכיס והתקרב אליה והיא הייתה אז ברקיע השביעי. ישבנו וצחקנו. המצאנו כל מיני בדיחות.

נחום מנור:

במחנה פלאשוב הייתה תרועת השכמה ותרועת לילה. למנגינה זו חיברו מילים.

תרועת לילה:

השעה תשע, כל הזונות הלכו לישון
המחראה סגורה ואי אפשר יותר לחרבן
תרועת בוקר-השכמה:
השכמה, לקום, אימא שלכם זונה
אני מחצצר כבר שעה שלימה
ואתם בני זונות עוד ישנים
אימא שלכם זונה

...שיר נפוץ נוסף היה במחנה שמקורו ביחידת הנשים במחנה "שדה התעופה".

בעבור מרק ובעבור חתיכת לחם
נותנות הבנות של שדה התעופה
מה שצריך ומה שלא צריך

אורנה בירנבך: (שרה בפולנית)

בשביל מרק בשביל מרק ובשביל פרוסת לחם
נותנות בנות שלנו מה שצריך ולא צריך.

כן, כן, נכון זה רק מפלאשוב מה ששם היה. באמת בשביל מרק ובשביל חבילת שוקולד
ובשביל זה... בפלאשוב היה לקסיקון, לא שמענו לקסיקון כזה כמו בפלאשוב. כל התחתית הסולם
החברתי של קראקוב היה שם באו.דה, את לא יודעת איך שהם דיברו בינם לבין עצמם. גם
הבלוקאלטסטה, מה ששם היה... וגם בדיחות מאד מלוכלכות, מאד, בקול רם כזה, זה היה נורא, לכל
אחד היו כינויים.

סטנייה: (שרה בפולנית)

עבור מרק ועבור פרוסת לחם
נותנות הבנות שעובדות בשדה תעופה מה
שצריך ומה שלא צריך.

חיים רפאל:

לפעמים הייתי שר שירים מאוד מאוד גסים. יוני ששר שיר גס שמה, הם היו צוחקים ואני שרתי להם... זהו זה, אנחנו ככה היינו חיים. למשל היינו שרים (שר בפולנית) על זה שיר מאוד מאוד גס, וזה אני הייתי שר. אחר-כך היה שיר אחד עוד יותר גס, ולזה היה לי הצלחה לא נורמאלית.

הלינה בירנבאום:

באשוויץ היה גם שיר שאני זוכרת, זה היה מאוד מאוד כזה גס כזה, שהיו גם יחסי מין כאלה בעד אוכל... השיר הזה עצמו הרי הוא כל-כך גס, היו עוד, אני לא זוכרת כבר את המילים אבל אני כן זוכרת, אני נורא התביישתי מזה, אני לא יכולתי, אני גם היום לא נעים לי להגיד את המילים האלה, אבל היה כן כי זה היה, זה היה בצורה הכי גסה באמת... להלן דוגמאות אחדות מהביטויים של הומור מיני שאסף ותירגם נחום מנור מעדויות על מחנות וגיטאות שונים.

- Górká - גבעה, "ללכת לגבעה", "ללכת לחיסול", כונתה "גבעת הזין"
- "מצעד הציצים" - נשים הצועדות למרחץ
- "מפגן הזין" "מצעד הזין" - גברים הצועדים למרחץ
- "אם לא תתני לבחורים, אז תתני לתולעים"
- "זה לא סבון, זה לא יתכלה" - נאמר לבחורות צעירות
- "בבוקר קפה ובערב קפה, וזה כל המזון היומי שלנו הזין לא עומד, הזין בתחת, אימא זונה"
- ליטר מים ארבעה גריסים, מרקים כאלה שווים לתחת ממרקים כאלה רק רוצים להשתין, זין לך בתחת
- "אם עצוב לך, לך לבית הקברות שם אולי תתעשת שם למעלה אתה רואה בר מינן שמהקבר בולט לו התחת"

מריאשה פיאלקו:

...היו בדיחות, עכשיו במקרה נזכרתי זה היה באמת בדיחה לא יפה, אבל זו הייתה בדיחה מה שהלך. בפולנית היו אומרים... היו בחורים צעירים ובחורות צעירות והם התנשקו והבנות לא רצו ללכת איתם לשכב וזה אומר "במקום לתת לנחשים" - הרי יהרגו אותנו - "אז בואי תני לגברים". זה אני ישר, איך שמדברים אני נזכרתי שהיו אומרים. בטח שהיה... כשבאנו למחנה ריכוז שטוטהוף הסתכלו בנרתיק, עשו בדיקה גניקולוגית... ולא ידענו מה זה. אני לא ידעתי מה זה. היינו בנות 18-19. לא ידעתי מה זה. אני לא הבנתי למה, מה. אחר-כך כשבאנו לצריף אז בדיוק עוד איזה כמה מהעיר שלי ועוד איזה שתי נשים אחיות. לא ידעתי מי זה, צעירות או לא צעירות. הן לא היו יותר מבוגרות ממני בהרבה. בלילה אחת האחיות התחילה לצעוק: 'אוי, אני לא חטאתי ואני לא בתולה'. אני חושבת: 'מה היא אומרת מה היא אומרת', היו שם אלפי נשים מבוגרות, אחת אמרה לי ולאחותי: 'מריאשנקה, רוחלה, אל תשמעו מה שהיא אומרת', וזה גרם לאנשים לצחוק נורא.

נחמה קורן:

באשוויץ אז היו לנו כמה בחורות גאונות והם עשו את זה, אז תתארי לך הם סיפרו בדיחות, בדיחות, צחוק. היה לנו כזה גרובה - Grube (בור) ששמו שם את הגויות, אז בא אחד ועשה שיר, (אומרת באידיש ומתרגמת) אני אומרת לך אפשר למות, מה השיר אומר? על ה - Grube צעקות, שמה מזיינים את עצמם הגויות, ואישה אחת לאישה שניה שמה מגרפה בתחת, את צוחקת? ואנחנו היינו מתפוצצים מצחוק ידענו מחר אנחנו נהיה שם כן, היינו מתים, כזה מקאברי כזה עלינו על עצמנו, בתרגום זה לא טוב, אבל התפוצצנו מצחוק. צחקנו מהמוות, שמחנו עם המוות, חיינו עם המוות הכל היה עם המוות, מה זה צחקנו מכל דבר, לא יאומן. האידיש היא שפה מלאה הומור מאתנו, וזה נתן לנו כוח לעבור את הכל. לא היינו יכולים לעבור בלי ההומור הסרקסטי הזה, הגס הזה, ששרנו את השירים הגסים קיבלנו צמרמורת מהסארקסטיקה הזו.

ד"ר גיזל סיקוביץ:

היו אצלנו במחנה עבודה היו 3 בחורות שאבא שלהם היה לו מספרה והן היו זונות, כל המשפחה, כל הבנות היו זונות זה היה ידוע, והם ספרו כל הזמן בדיחות גסות נורא גסות וצחקו בקול רם אבל זה לא הייתה בשבילנו זה לא היה הומור כי זה היה ממש פשוט גס. הן ידעו לספר בדיחות זה היה זוועה לשמוע, והן שעשעו אחת את רעותה עם הבדיחות האלה כשאנחנו רצינו לנוח, זה היה נורא...

אריה בן-מנחם:

...כשיושב ראש היודנראט, מרדכי רומקובסקי עמד להתחתן ואכן התחתן בגטו, זה היה יהודי בא בימים אם כי היה הרבה יותר צעיר ממני, אבל אז נראה בעינינו כאיש זקן, גם קראו לו "הזקן", הוא היה בן 60 פלוס, והוא עמד להתחתן עם איזו עורכת-דין צעירה ממנו בהרבה. אחר-כך פשטו בדיחות על חשבון החתונה שלו. בין היתר אמרו שהגרמנים יתנו לו במתנה מתנת חתונה אקדח, ושהוא יוכל להגיד "עמוד או שאני יורה"...

ב. הומור סקטולוגי

רינה טרייביץ:

היו לנו לטרינות בודאי רק מה, את יודעת מרגע שנכנסנו למחנה זה היה 13 במרץ 43 עד 2 במאי 45, לא הייתה שום אפשרות לפרטיות. להתרחץ בחברה, לעשות את הצרכים בחברה, אז הייתה שורה ישבנו שמה וסיפרנו, דיברנו שמה. אני גם קצת צחקתי אמרתי 'הבית קפה שלנו באושוויץ, בבירקנאו, היה בלטרניה'. הכל התנהל שם, רכילות, חילופי אינפורמציה, החלפות, הכל.

אורנה בירנבך:

לא היה לנו כל מגע (עם הבנות שעבדו במקומות אחרים) אז רק בלטרניה, במחראה הזו זה היה מקום מפגש, והנשים, נשים גרמניות שמרו עלינו והם היו כמעט יותר גרועות מהגברים. הם היו באמת מתחתית סולם החברתי מגרמניה, הם היו מבתי בוש, עולם תחתון... והם פחדו הם לא נכנסו בפנים כי באמת היה סרחון שמה והם היו הרי גרמניות מאוד נקיות, היגייניות. הם עמדו בחוץ אז זה היה, זו הייתה הזדמנות להיפגש, לרכל, לספר, להעביר ידיעות, להעביר רשמים, להתחבק אישה עם רעותה ובפרט ביום ראשון שלא עבדנו בפלאשוב, אם כי יש חילוקי דעות אבל אני עומדת על זה שלא עבדנו בפלאשוב בימי ראשון. אז שם רחצנו את גופינו ולפעמים מים טפחו עלינו בחורף, אבל היינו שם - בלטרניה - די הרבה זמן, פשוט לא רצינו לצאת משם ואיזה בדיחות, לך יש תחת כזה ולך יש תחת כזה, נייר לא היה, ועוד היה לנו המחזור בפלאשוב, בפלאשוב עוד היה באושוויץ נפסק, פסק לגמרי. אז גם על זה היה בדיחות מקאבריות.

לילי ריקמן:

בלילה רק אור אחד היה, בבית-שימוש. היינו ביחד עם בחורות פולניות. הן כבר היו שם שלוש שנים ומצבן היה יותר טוב. הן גנבו חוטים והיה להם יותר אוכל, והן עשו מסרגות מברזלים ונתנו לנו עבודה עבור מנת מרק או לחם או משהו. הייתה שאלה מה לבחור, לישון בלילה או לסרוג כדי לקבל אוכל. ואז פתאום בחרתי אני לסרוג. סרגנו גרביים. ישנו שתיים במיטה. החברה שלי שאלה: 'תגידי, למה בחרת לסרוג כל הלילה, כדי לקבל עוד שתי מנות מרק ולא לישון כמוני?' אז אמרתי: 'מפני ששם, בבית שימוש, יש הבדיחות הכי טובות. וככה אחת מספרת סיפורים. תמיד הייתה איזו שמועה, ששמענו פה, שם... כל מיני דברים'. אז היו שם מעודדים והיו לפעמים לא מעודדים. כשהיה משהו לא מעודד, כששאלו ודיברנו על זה, שזה לא מעודד ומי יודע מתי תיגמר המלחמה ומה יהיה. שאלתי: 'איפה שמעת את זה', היא אמרה: 'בבית-שימוש'. אמרתי: 'היה מקולקל, בגלל זה הבדיחות מסריחות. זה לא יכול היות אמת. זה מסריח משהו'. בזה נזכרתי, שאם משהו לא טוב, אז היה לזה שמות של ידיעות מהבית שימוש.

נחמה בר-און:

הבית שימוש היה לכולם. היה כזה בור ועל זה מוטות וישבו על זה. לטרינה. ללטרינה נתנו שם - R.T.A. מה זה? רדיו טוכעס אגנטור. ששם אפשר להיוודע את החדשות. אגנטור זה מלה בינלאומית. אגנציה זה סוכנות.

לילה הולצמן:

כן, R.T.A. זו לא הייתה בושה. יושבים בשורה אחת, ומספרים בדיחות.

מריאשה פיאלקו:

הכל בבית השימוש הזה.

לילה הולצמן:

בפולנית גם קראו לזה אחרת J.P.P. - Jedna Pani Powiedziala - אישה אחת אמרה.

נחמה בר-און:

היינו עומדות שמה, כשלא היה בסביבה האס.אסמאן, היינו עומדות ומדברות ומפנטזות איך יהיה אחרי השחרור ונבוא לדוד לאמריקה או לאיזה דוד אחר ויציעו לנו את המיטה ואנחנו נגיד: אנחנו לא צריכות את זה. קצת קש על הרצפה זה מספיק. וניכנס לבית שימוש, אז ישאלו אותנו: יש שמה נייר טואלט, אז אנחנו אומרים: לא צריך נייר טואלט. אפשר לקטוף עלה מהשיח. הדבר הזה, לדבר על זה, זה כבר היה מצחיק.

...מהאוהל היה צריך לצאת בלילה, הלא מהקור הצטרכנו לרוץ הרבה פעמים בלילה ללטרינה. ופעם

אחת השגנו קופסה של ריבה, קופסה ריקה של ריבה, אבל קופסה גדולה. הייתה שמחה גדולה שהשגנו את הקופסה הזאת. והחלטנו שהלילה, זה היה כבר היה כמעט חורף וכפור וקר. צריך היה לכפתר. כל אחת שיוצאת, לכפתר, וכשהיא חוזרת גם לכפתר, כי אחרת בכל זאת, שכבנו שמה עם הבגדים, אבל היה קר. שמחנו - הלילה לא נצטרך לרוץ ללטרינה. זה היה באמת נהדר. קופסה עם קיבולת. וכולן מילאו אותה. עשינו תורנות, שבבוקר שתי בנות ייקחו את זה לשפוך את זה ונשמור על הקופסה הזאת למחר. בבוקר שתי בנות ניגשות לקחת את הקופסה. מה מתברר שזאת הייתה קופסה מקרטון וכמו שהן תפסו אותה ככה, אז נפלה התחתית ואת כל האוהל זה מילא עם שתן. זה היה משהו. ברגע הראשון פרצנו בצחוק כזה, משהו. צחקנו מאד, אבל אחר-כך ראינו מה קרה, איך אנחנו נישן הלילה פה, הלא נעשתה שם שלולית איומה. אז החלטנו, ממקום העבודה שם היינו לפעמים עוברים על-יד ערימות של תבן, של האיכרים שהכינו שם.

לילה הולצמן: ערימות שחת.

נחמה בר-און: או שחת או תבן. ממש תבן. כל אחת תיקח ותשים במעיל, וכל אחת תביא איזו ערימה פרטית שלה ונרפד קצת, כי אחרת אין לנו איפה לישון הלילה. וכך עשינו. בלילה גם צחקנו, כשהבאנו את זה. וזה היה, איך שאומרים, אוי ואבוי לצחוק.

סטנייה:

בלטרינה, למשל, שמה זה היה מקום הבדיחות. ...אתן לך דוגמא אחרת של מצב. היינו בלטרינה וכיבסנו. ופתאום נכנס הקומנדר. אז את הקערה עם הכביסה שמנו תוך רגע על החור של הבית שימוש והתיישבנו על זה. הוא נכנס, וזו צועקת: אכטונג (הקשב!) והוא ככה אומר: ווייטר שייסען.

תמשיכו לחרבן. ויצאנו אחר-כך כולם, אלה שהיו שמה, עם תחת רטוב, כשישבנו על הכביסה הרטובה. נו, כשבאנו לזה אז כמובן שצחקו. 'נו, קום, ווייטר שייסען'. תמשיכו לחרבן. זו הייתה תמונה כזו... אני כבר מתחילה לצחוק, אני גרתי בקומה שניה על הדרגש. אני מדברת על פלאשוב. בקומה שלישית גרה בחורה צעירה עם אימא שלה ועל-ידה שכבה חברה שלי. ופתאום היא רואה, שזו תפסה את הסיר שלה של האוכל ועושה שמה פיפי, כי היא לא הספיקה לרדת. אז היא לקחה את זה וזרקה לה את כל זה על הראש. והאימא אמרה: 'מה את עושה לבתי', זה היה, את יודעת, באותו רגע הריב ביניהן והחלפת המלים, אני לא זוכרת מה אמרו, אבל כולנו התגלגלנו מצחוק אז מן הדבר הזה.

ד"ר יהודה גראי:

...אני הייתי בבירקנאו, היה אותו הומור (כמו בגיטו) ואותו הומור היה בלטרניה. ...התאספנו בלטרניה-המחראות שמה היה החדשות ושמה באו גם הבדיחות החדשות והיו גם הבדיחות על עצמנו. אם מישהו מסוגל להתבדח על עצמו אז הוא כבר בסדר לתפוס את העסק כספורטיבי אחרת אי אפשר להחזיק מעמד נכון מי שעשה טרגדיה מעצמו אחר-כך הבין את הטרגדיה כטרגדיה. ...אנחנו הגענו למחראות בדרך-כלל בבוקר מוקדם עוד לא היה אור עוד היה חושך ואז שמה היה המון אנשים ועל הבטונים האלה, אי אפשר להגיד שזה כסא, זה מין לוח ארוך שיש בו חורים לא בכל מקום היה רשת, היה רשת שאי אפשר ליפול אבל היו אנשים שנפלו בפנים ואז כולם צחקו, אז היו כל מיני דברים כאלה זה לא הומור אבל אנשים צחקו, זה כבר לא הומור, זה צחוק אחר, זה צחוק אחר.

סיכום

ביטויי ההומור בפונקציה המינית (12%), למרות מיעוטם, באו לידי ביטוי בכל זאת, בצורה די ברורה יחסית, למצבם הפיזי הירוד של היהודים בשואה. כפי שצוין, ביטויים אלה הופיעו בעיקר באותם מחנות או אצל אותם אנשים שמצבם הפיזי לא היה ירוד ביותר או, במחנות מעורבים, ובעיקר הופיעו בשירים. לפונקציה המינית של ההומור נוסף סוג שלא הזכר בספרות המחקרית-המקצועית והוא הומור סקטולוגי. כיוון שהלטרניה הייתה מקום המפגש היחיד בו יכלו היהודים לשוחח כמעט באין מפריע מחד, ומאידך הסיטואציה עצמה - צורת הישיבה ההמונית, גרמו לכך שההומור בנושא הסקטולוגי פרח. הניואנסים בהם ניתן להבחין בהומור המיני הם:

- א. שירים בעלי אופי מיני, בעיקר שירי זימה - "בבית הקברות צעקות גדולות, שמה מזדווגים הפגרים פגר את הפגר השני מזיין בתחת. היא צועקת שזה כואב לה והוא ממשיך בעבודה".
- ב. הומור מקומי - בשביל מרק ובשביל מרק ובשביל פרוסת לחם נותנות בנות שלנו מה שצריך ולא צריך.
- ג. ביטויים שרווחו בעקבות המפגשים בלטרניה - "היינו שם בלטרניה די הרבה זמן, פשוט לא רצינו לצאת משם ואיזה בדיחות, לך יש תחת כזה ולך יש תחת כזה, נייר לא היה, ועוד היה לנו המחזור בפלאשוב, בפלאשוב עוד היה באושוויץ נפסק, פסק לגמרי. אז גם על זה היה בדיחות מקאבריות".

4. הפונקציה החברתית של ההומור

הרכב האוכלוסייה במחנות היה הטרוגני וכלל את כל שכבות העם. הצפיפות הרבה, ותנאי החיים גרמו לכך שאנשים בעלי מעמד, תרבות והשכלה שונים, בתכלית מצאו עצמם שותפים למגורים ולגורל עם אנשים בעלי תרבות ושפה שונים, ולא אחת נגרם להם הלם תרבותי, שבא לידי ביטוי בפונקציה התוקפנית של ההומור מתוך עליונות. מתוך הראיונות עולה, שלאסירים שהגיעו למחנות עם מכרים או חברים מהבית, או שיצרו במחנות חברויות, היה קל יותר להסתגל. היותך שייך לקבוצה הקנתה לך יתרונות רבים. בהיותך בודד היה כמעט בלתי אפשרי להסתדר. קבוצה שחבריה הרגישו טוב ביחד, היה בה גם יותר הומור וסיפרו בה יותר בדיחות.

להלן כמה מדברי המרואיינים בנושא הפונקציה החברתית של ההומור

ד"ר יהודה גראי:

אני אומר על מחנות הריכוז ג'מבורי, נו בבקשה, ג'מבורי, למה? כי שמה מתאספים מכל העמים כל מיני אנשים שנשלחו לשם הרי ההגדרה אותה הגדרה.

רינה טרייביץ:

ראשית כל היה חשוב להיות בקבוצה, בודד הלך לאיבוד, אז בודאי אז גם הייתה איזו דינאמיקה. אז פה זרקו מילה, יחד עם העזרה ההדדית אז היה גם זה, אדם לבד לא יכול לצחוק.

איתן פורת ז"ל:

צחוק בדרך-כלל לא היה אינדיווידואלי היה צחוק של, קבוצה צחקה על קבוצה.

ד"ר גיזל סיקוביץ:

... וכולנו באמבטיה כבר התרחצנו, יושבים שם ערומים ככה הייתה איזושהי משהו ויושבים שם ושמחים שכולנו יחד.

לילה הולצמן:

היה שם יותר הווי כזה בשביל לצחוק. בערב היינו מתכנסים על הדרגשים. אני ונחמה שכבנו יחד. היינו צוחקים והיינו מספרים בדיחות. אני לא יכולה לזכור איזה בדיחות, אבל אם את רוצה לדעת על ההווי, על ההומור, שלא הכל היה בכי ואסון נורא. הייתה תקופה אפילו שככה הרגשנו קצת כאילו, זה לא יפה להגיד, אבל ככה כמו נוער שיוצא למחנה עבודה.

ד"ר פליציה קראי:

באופן אישי, כשהיינו מתאספות, למשל, והיינו מתחילות בערב קצת לשיר, קצת לספר, היו כאלה, למשל, שידעו לספר בדיחות. היו כאלה שזכרו טוב מאד כל מיני שלאגרים ממועדוני לילה של וארשה, שהיו מאד פופולאריים ותמיד היו מעוררים, איך לומר את זה, את ההרגשה הטובה. היו רגעים, שזה היה מאד עושה טוב על הנשמה.

מרים גרול:

...ודיברנו הרבה מאוד, הרבה מאוד בדיחות. הרבה מאוד בדיחות ... זה היה טוב, כי אפילו אם ברגע אחד היינו מאוד עצובים, אבל אם סיפרו משהו מצחיק אז שכחנו קצת, שכחנו את הצרות. וחגגנו ימי הולדת. היינו ככה קבוצה קטנה 5 - 6. ... אנחנו הגענו לאושוויץ וההפרדה הייתה כל-כך מהירה שאני ממש לא הרגשתי שנשארתי לבד, אבל בסביבה היו כמה מהעיר שלי שהכרתי אותם מהבית ואנחנו 5 הצטרכנו לעמוד בשורות של 5, אז אנחנו אמרנו אנחנו 5 נשתדל להישאר תמיד ביחד.

לילי ריקמן:

כל פעם היו לי חברות אחרות. כל פעם התחברתי, מפני שהיה צריך להיות חמש וגם לחם נתנו לחמש. ואם את נתקלת באנשים כאלו, זאת אומרת, שאת היית החמישית ביניהם, והם היו ארבע ביחד, אז מאד קיפחו אותך. אז ניסית לבחור אנשים שתוכלי... אבל תמיד היה עלי לבחור בגלל שנשארתי בלי חברות. נשארתי בלי חברות ועוד פעם נשארתי בלי חברות, כל פעם. בעבודה הייתי גם כן עם סוג אנשים אחרים, זאת אומרת, בחורות אחרות. כל פעם הייתי צריכה לחפש לי, ובדרך כלל חיפשתי, אבל גם הן חיפשו. זאת אומרת אחד מצא את השני, אנשים שלא מקנטרים כל הזמן, אנשים שאם באמת, קשה היה את הלחם הזה לחלק לחמש. קטן, קצת הלך הצדה, אחת קיבלה קצת יותר... אז אמרנו בפעם הבאה, יהיה עוד פעם, בפעם הבאה נתחלק. זאת אומרת, חיפשתי אנשים שיותר פשרניים, יותר יכולים לוותר, יותר יכולים לבוא האחד לקראת השני. ודווקא נקשרה בינינו ידידות שהיא עד היום. וגם אנשים עם חוש הומור, שמוכנים לצחוק. היו כאלו שבכל זאת, היו חמישה, אז אחד נניח לא היה כזה. אז או שהיא הבינה או שהיא לא הבינה. לפעמים כשהיא צחקה אחרי חצי-שעה אז אמרנו: 'בסוף היא הבינה את זה'. אמרנו 'מחר נספר לך עוד בדיחה אחת. יהיה לה שבוע לעכל את זה'. השתדלתי, זה היה עוד בגלל שחיפשתי עוד אנשים שגם לקחו את הדברים האלה לא בתור המציאות, הנה אנחנו פה והולכים למות.

יהודה:

... באותו ברגע שהיית עם אנשים וזה לא חשוב אם זה היה בגיטו או במחנה או באושוויץ ברגע של השקט הרי היית חי עם... חיית בתוך, תמיד אתה חי עם, אתה בין אנשים, אתה לא לבד, אתה חי ואז מי שיש לו הומור, חוש הומור אז הוא גם שמה יתבטא בהומור אם זה הומור שחור או הומור רגיל זה ישנו. את שומעת היה, היה למי שהיה חוש הומור היה גם שמה... אני תמיד טיפוס כזה שאוהב את הצחוק אם אני בתוך חברה או משהו. אז גם כאן גם היום אם יהיה מישהו. כל דבר שאתה מדבר אתה יכול לעשות את זה עם הומור, וזה היה וזה היה. הרגעים הרעים אז זה כמו בכל מצב, זה בזמן של מלחמה או בזמן של שלום או שלמישהו רע על הלב ולא משתף את אף אחד ולא רוצה כלום אז בסדר, אז הוא שותק ולא צוחק וזה. אבל בקבוצות, אז יש תמיד הומור אימא שלי זיכרונה לברכה הייתה מלאה הומור תמיד, תמיד הייתה מלאה הומור, היא לא אכלה את הלב, בגיטו היא הייתה היחידה שלא אכלה את הלב, תמיד הייתה עם חיוך ותמיד עזרה. ... אם מישהו בא ואומר לך לא היה הומור אולי לא היה תיאטרון או סטנדאפיסטים שהיו, אבל יש סטנדאפיסטים טבעיים כן שלא צריך, תמיד יש אחד, תמיד יש בכל חבורה יש תמיד אחד בכל מצב, בכל מקרה אם זה במלחמה או לא, במחנה, יש תמיד בכל חבורה יש אחד, יש הטיפוס שהוא יותר שמח והטיפוס שהוא יותר עצוב, והחכם והטיפש. להגיד שבגלל המצב, יכול להיות, זה נראה ככה מפני שאיך אתה יכול להגיד (שהיה הומור), כן, היום אם אתה מספר למישהו שהיית באושוויץ "תגיד אתה יודע ש...", ואני אמרתי את זה להרבה אנשים, גם באושוויץ (היה הומור). מה חשוב בן אדם שמדבר על אושוויץ, חשוב שזה מקום כזה שהיה שבו אדם נכנס ורצחו אותו וזה נכון, אבל, בין לבין הוא היה חי. הוא חי הוא חי את היום עד שאם לקחו אותו, או שהוא נשאר בחיים כן. אז הוא חי עם חתיכת הלחם שלו והוא יכול היה לקבל מכות עשר פעמים, אבל היו לו מחשבות והיו לו תקוות, והיו לו תקוות איך להישרד ואיך יראה השחרור שלו ואיך הוא יאכל משהו ואיך שהוא סיפר את זה ומזה כבר יצא לו הרוק מהפה רק מהמחשבות על זה והוא השתגע. כן. ושיחה קצרה עם יותר צעירים והסתכלת, אתה בן אדם חי אז אם יש לך חוש הומור אז גם שמה היה לך, אז צחקת על משהו לא משנה על מה. אבל צחקת, ככה זה היה לאורך כל הדרך... זאת אומרת שזה תמיד יכול להיות (ההומור) ואם מישהו יבוא ויגיד שזה לא ואין, זה לא נכון. גם בבית סוהר רק אם אתה לבד, אם שמים אותך בבידוד לבד אם אין לך עם מי לדבר, אתה יכול לכתוב לפחות. אבל בין אנשים תמיד יש, בלחץ יש תמיד הומור, יש תמיד, ואני תמיד להפך, חיפשתי את זה לשמוע משהו, ככה זה כשאתה נמצא בין כל מיני אנשים. ... ההומור היה תמיד על נושאים, כמו היום על נושאים כאובים, על דברים שחוזרים, על אותם הנושאים, זה תמיד על אותם הנושאים, הומור של כל חוג. גם היום, גם היום בתנאים רגילים הומור של כל חברה, של חוג בחברה, הומור של האחר. תיקחי פה, בדיוק אותו דבר. למעשה כל ההומור שמה הוא היה שחור... צחקנו אחד על השני, בטח כמו שכולם צחקים, איזה שאלה, בטח, בטח שצחקו, זה אנשים, בטח, בטח זאת אומרת ועוד איך, כמו היום, אבל אז היו דברים אחרים.

באו יוסף:

אני זוכר שפעם בבאולייטונג - משרד הבנייה, באו שכנים שם וסיפרו לי שגט בחדר השני ואני הרגשתי איך שהכל, שאני נו איך אומרים? מאבד את הדם, והם הלכו. אחר-כך בא מהנדס ואמר 'תשמע אתה יודע שצוחקים ממך. אין אף אחד שם והם אומרים אחד לשני אתה רוצה לראות משהו מעניין בוא' והוא סיפר לי על זה ואני רק ששמעתי את השם של גט פתאום נהייתי לבן כזה, רצו להראות לאנשים אחרים, מה אפשר לגרום לבן אדם.

אהרון כרמי:

אבל זה הגיוני שכשיושבת חבורה של אנשים שתשתעשע בבדיחות כאלה או אחרות. אנחנו חיינו בקומונה, 12 איש, קבוצה לוחמת, על איזה בוידעם שמה בגטו וארשה ברחוב מסוים ששמה כבר הוציאו את היהודים. זה היה בית פראי אז אנחנו מיקמנו את עצמנו שמה למעלה. ושמה התכוננו, גנבנו נשק, עשינו שמירות, ועשינו כל מיני דברים. הכנו את המרד. ואז כבר דיברנו על מרד, אז כבר דיברנו על התנגדות והיינו צריכים לאכול גם אז היה כיריים שמה וצריך היה עצים, לא היה חשמל וצריך היה עצים בשביל להדליק ולקחת לעשות מזה מרק. מה אפשר לעשות? מרק, מרק תפוחי-אדמה ומשהו, אז שלחו כל יום מישהו למעלה, לעליות גג לחפש עצים בשביל מרק. עצים לא היה, לא צמחו עצים שמה, לא היו, הרי האוכלוסייה כל פעם גדלה אז לא היה מקום בשביל אנשים אז הוציאו כסא למעלה, שולחן למעלה, מיטה למעלה, הכל הלך אל הבוידעם. ואנחנו פירקנו את זה. הולכים עם חבילה עצים וכל החבר'ה עמדו בתור, מי שיגיד מה זה היה לפני הפירוק, יקבל שתי מנות. אחת הבדיחות. זו מציאות, זה בדיחה ורשאית.

סיכום

ההסבר למיעוט היגדים ואפיזודות של הפונקציה החברתית של ההומור (6%), יכול להיות בכך, שההיבט החברתי של ההומור בא לידי ביטוי בכך שאנו צוחקים יותר עם חברים מאשר עם זרים (Goldstein & McGhee, 1979). ואכן, מרבית ביטויי ההומור החברתי באו לידי ביטוי אצל אותם מרואיינים שהיו עם חברים בתקופת השואה. רוב המרואיינים לא היו עם חברים או מכירים, ולכן אולי, היו מעט ביטויי הומור חברתי. יחד עם זאת באותם מקומות שהוא היה, הוא יצר לכידות חברתית, אווירה היתולית ונעימה. מחקרים מראים שהמשתמשים בהומור זוכים למידה רבה של פופולריות (זיו, 1984). ד"ר פליציה קראי אמרה בראיון: הוא מספר פה (הכוונה לספרו של Dziemidok, 1967) על הקומיקאים, שהיו ידועים שמה באושוויץ, בצרף זה או אחר, עד כמה שהם היו פופולריים ועד כמה שזה הציל להם את החיים. בעיקרון ניתן לומר, שכל הפונקציות של ההומור בשואה, מעבר לפונקציות שהן מילאו, הן גם מילאו את הפונקציה החברתית, בתוקף העובדה שההומור גרם לחברי הקבוצה שצחקה להרגשה של לכידות קבוצתית ואווירה נעימה והיתולית. הניואנסים שנמצאו בפונקציה החברתית של ההומור:

- א. הווי מקומי - "היה שם יותר הווי כזה בשביל לצחוק. היינו צוחקים והיינו מספרים בדיחות".
- ב. קבוצה על קבוצה - "צחוק בד"כ לא היה אינדיווידואלי היה צחוק של קבוצה צחקה על קבוצה".
- ג. עילגות שפה - "צחקנו על אנשים שלא ידעו להתבטא יפה בפולנית, לעגנו להם".

5. הפונקציה האינטלקטואלית של ההומור

הביטויים שמילאו את הפונקציה האינטלקטואלית של ההומור, הושמעו לעיתים קרובות באידיש או בפולנית. לעיתים התרגום לעברית שבוצע על-ידי המרואיינים עצמם, התקשה לשמור על רוח האמירה. ביטוי שחזר לעיתים קרובות על-ידי המרואיינים היה "בעברית זה מאבד את המשמעות".

להלן כמה ביטויי ההומור האינטלקטואלי כפי שבא לידי ביטוי בדברי המרואיינים:

פרופ' ישראל גוטמן:

היהודים עשו זאת בדרך של הרבה צחוק ובקורת סאטירית בינם לבין עצמם. ושפת האידיש מכילה הרבה יסודות כאלה בביטויים שהיהודים ידעו את משמעותם. יש הרבה אמרות באידיש. הייתה בזה אשליה עצומה כדי שיוכלו לשכנע את עצמם, מעין סם הרגעה לעצמם.

ד"ר רות שיינפלד:

בגיטו לא היה טראם, היה טראם שעבר מחוץ לגיטו אבל בתוך הגיטו היה שני יהודים, קון והלר הם ארגנו מין כמו טראם עם סוסים, זה נראה כמו קרון עם סוסים. קראו לזה קונהלרקה, בגלל זה שהבעלים היו קון והלר. עכשיו תראי, הרי בוארשה בגיטו וארשה היו המון כינים. ומהכינמת אנשים מתו מטיפוס והיה קשה מאוד להשיג את, את הנסיוב הזה לחיסון נגד המחלה הזאת והמון מתו מטיפוס. עכשיו יש איזה סופר פולני מאוד ידוע סופר הסטורי, רומן היסטורי יאן קרצ'בסקי שכתב רומן "בקתה מאחורי הכפר", זה בפולנית chata za wsią זה בית מעבר לכפר, "חאטא זֶה ווּשון", עכשיו מה עשו התושבים של הגיטו, על המשקל הזה קראו לכל קרון כזה וזה אני זוכרת chata ze wsią, חאטא זֶה ווּשון, מה זאת אומרת, זה אותו משקל, זה נשמע בפולנית כמעט אותו דבר, אבל המשמעות היא בית, זה 'בית כפרי קטן', וזה - חאטא זֶה ווּשון, 'בקתה עם כינה' וככה קראו לזה מפני שזה היה אמצעי תחבורה מאוד מסוכן מפני שזה היה מלא כינים. אז, תשאלי את אמא שלי היא תגיד לך שלכל קונהלרקה זאת קראו חאטא זֶה ווּשון. זה היה ההומור של הגיטו ועל זה אני אחראית כי אני זוכרת את זה בעצמי... אבל זה שקראו לקונהלרקה הזו ככה, זה בטוח.

שולמית צדר:

אחר-כך אני זוכרת בדיחות, אבל הבדיחות זה בדרך כלל משחקי מלים שנורא קשה לתרגם אותם. חאטא זֶה ווּשון. חאטא זה בית. זֶה ווּשון זה כינים. זֶה ווּשון, זה בפאתי הכפר היה שם טרמוואי עם סוסים פתאום. יש גם ספר בספרות הפולנית שקוראים לו "חאטא זֶה ווּשון" זה בית בפאתי הכפר הם שינו את זה, שזה מין בית מלא כינים. זו אחת הבדיחות.

שולמית צדר:

...אחר-כך יותר מקאברי זה: להתראות בטרבניקי ופיאסקי. אלה היו שני מחנות. אבל טרבניקי זה גם דשא ופיאסקי זה גם חול. אז זאת הייתה הכוונה בעצם. מאד-מאד מקאברי. ...היה שטוקה והיה פמינה. אני נזכרתי במשחק מלים. מאד קשה לתרגם את זה. היה ביטוי שהיה "שאפה-גראה", זה היה נקרא כאילו שלוקחים שוחד. "שאפה גראה" זה שוחד. אני לא יודעת למה, כי אין לזה שום קשר. שאפה זה ארון. גראה זה מנגן, לא יודעת למה. בכל אופן, היה שם כתוב 'נאשה פמינה גראה'. זאת אומרת, הפמינה שלנו משחקים ומזה הדגישו את האותיות של שאפה גראה, כאילו שלוקחים שוחד¹.

מריאשה פיאקו:

נסעה רכבת. יהודי היה שם ברכבת. בינתיים מרחוק הוא רואה שבא אחד מהאס.אס. ומסתכל, מחפש יהודים. אז הוא מהר נכנס לבית שימוש והסתתר שמה, עשה מה שעשה. והגרמני בדק, בדק, בדק. אחר-כך הוא דופק בבית שימוש. אז הוא לא עונה. אז הוא עוד פעם רוצה לפתוח את הדלת. האס.אסניק. לא פותחים. אז הוא צועק אליו: אס.אס. אז הוא אומר: דער דרעק עס אעליין. התרגום הוא: את החרה תאכל לבד. עס-עס זה תאכל.

לילה הולצמן:

אני שמעתי את זה קצת אחרת. יהודי ישב בבית שימוש בבית והגרמנים דפקו בדלת והוא לא עונה. ועוד פעם דופקים בדלת. והם צועקים שם: וורמאכט! וורמאכט זה הצבא הגרמני. הוא עונה: איך מאכט. ווער מאכט זה "מי עושה" אז היהודי עונה: אני עושה. אז הגרמני צועק: פאפירען. זה ניירות. אז הוא אומר: איך האב פאפירען. זאת אומרת, יש לי נייר. אחר-כך הוא צועק לו, עוד פעם דופק, הוא אומר: אס.אס. אז הוא אומר: עס אעליין. תאכל לבד.

סטנייה:

היו בדיחות אקטואליות. למשל, בגיטו נתנו לנו לפי מקום עבודה R, Z, W. וזה בפולנית היה 'ריזטונג', זאת אומרת, אלה שעבדו בחימוש, וורמכט זה צבא וציוויל. Z היה ציביל. אז מה אמרו מה, מה הן האותיות 'רוז סטשלאנו', 'ווי סטשלאנו', 'זא סטשלאנו' - זה משחק מלים. ירו בנו. להוציא כאילו ירייה מן הרובה. רוז סטשלאנו זה יורים בבן אדם נדון למוות. 'ווי סטשלאנו' זה עוד פעם, הרגו בירייה. אז זה אמרו, מה נותנים לנו זה יהיה ככה: 'רוז סטשלאנו', 'ווי סטשלאנו', 'זא סטשלאנו' זה אותן האותיות. זה שלושה סוגים של הוצאה להורג, באותה מלה. זה גם כן היה.

¹ "התיבה המנגנת" זהו הכינוי הפופולארי ביותר לקהילה. כשמכניסים {מטבע} לתיבה - היא מנגנת {כשמשחדים - העניינים מסתדרים}, (רינגלבלום, 1992, עמ' 243).

לובה דניאל:

אך השלאגר הכי טוב של יענקלה וירבובסקי, אני אנסה. 'אויסציען די פיס' בידיש זה למות. זה פיזית. איך את אומרת את זה בעברית 'למשוך את הרגליים'. אז היורדן הזה, - (קצין גרמני, המפקד הראשון של גיטו של קובנה), שלחו אותו בחורף הראשון לחזית, אז אצלנו היו בתי מלאכה מאד גדולים. עשו שמה מגפיים מאד יפות. הוא בא להיפרד מכולם שהוא עבד אותם. "יענקל'ה שלום". אז הוא אומר לו בידיש טהורה: "אדוני הקצין, פארט געזונטערהייט, און קומט געזונטערהייט, סארא שיינע שטיוועלעך האט איר און וו שייך זיי ליגן אוף אייערע פיס. אויסציען די פיס, אויסציען זולט עיר זעייך". שתמות. (סע בשלום וחזור בשלום, איזה מגפיים יפים יש לך, כמה יפה הם מונחים על הרגליים שלך, הלוואי שתמשוך את הרגליים שלך - שתמות), וחבר'ה מסביב התפקעו מצחוק. והוא עוד אומר לו: תודה, תודה, תודה. הוא לא הבין. זה יידיש טהורה. "אויסציען די פיס" זה ליישר, למשוך את הרגליים. אבל בסלנג זה למות. וחבר'ה שהבינו, הוא לא היה היחיד, לא ידעו איך לצחוק ולאן לשים את הפנים.

...אני זוכרת, בחורה, שהייתה מממל או מגרמניה אני לא יכולה להגיד לך. אבל זה לא מצלצל בעברית היא הייתה בחורה יפה ולבשה מעיל מבד שחור, עם שרוולים מפרווה. יום אחד שואל אותה הגרמני "וואס האסט דו", כל אחד אמר 'דו', "מה יש לך". אז היא אמרה: "קאלטע פיסע און אן לייבן ברוט", (רגליים קרות וכיכר לחם). זה מה שיש לה. את מבינה זה גם נשאר לי בזיכרון. ...הבדיחה הראשונה שקמה בגיטו, 90% של האנשים שהיו איתי יחד בגיטו בוודאי לא זוכרים את זה. הבוס הראשון של גיטו של קובנה היה גרמני, קצין, ששמו היה יורדן. ואז קמה הבדיחה הראשונה. 'מה יש משותף בין פלשתינה וגיטו קובנה לשניהם יש - יורדן'. זו הבדיחה הראשונה שקמה בגיטו.

נחום מנור:

...אמא נותנת אוכל לילד, והילד שואל: 'אמא, מי הם האנשים הכי גרועים, מי הכי גרוע בעולם' אז אמא אומרת: 'אס, אס, מיין קינד'. זהו. אז ככה שלהגיד, 'עס, עס, מיין קינד'. כל פעם שמישהו נתן למישהו איזה אוכל היה אומר: 'עס, עס מיין קינד'. ...'גימיינשאפט' זה היה סדנת עבודה, בתי מלאכה, ופתאום אני רואה 'אשר-יוצר גימיינשאפט' לא הבנתי מזה, עד שמישהו דתי הסביר לי שישנה תפילה אצל דתיים 'אשר יצר אותנו' שיוצאים מבית השימוש צריך להגיד את התפילה ברוך אתה אדוני שיצרת אותנו נקבים נקבים, משהו כזה, אז לפני המלחמה לנייר טואלט קראו 'אשר-יוצר פאפיער', אז זה עד היום הזה אז לגימיינשאפט הזה קראו 'אשר-יוצר גימיינשאפט' אז כל אחד מהם יודע בדיוק על מה מדובר.

פישל קוזלובסקי:

היה משחק מלים בידיש של נאומים של הפרזס, של רומקובסקי. הוא אמר ככה: 'ערבארט פאר איך הוב איך גענוק, און צ'אסעקן הוב איך אויך' (יידיש). עבודה בשבילכם יש לי הרבה, וגם אוכל יש לי. אבל ההדגשה הייתה, שעבודה יש לנו בשבילכם ואוכל יש גם לי. זאת הייתה ההדגשה. זה העוקץ. זה היה נכון ובאמת היה ככה. זה נכון.

פישל קוזלובסקי:

...סיפרו על הגרמני שהיה אחראי על הגיטו, ביבוב אחד, שהוא בסוף נאם ליהודים. הרי הם עשו סקטיקה שאנחנו לא נדע כלום ושנלך למעשה לבד לטרנספורטים. אז הוא התחיל לנאום, שהיות ובאים הרוסים והם נורא אכזריים, הם ודאי יעשו לנו משהו, אז הגרמנים רוצים לשמור עלינו וייקחו אותנו למקום בטוח. למפעלים. אז הוא אמר באחד הנאומים, שאף שיערה לא תיפול לכם מהראש. אז יהודים אמרו: כל הראש ייפול.

...היו זמרי רחוב בערים הגדולות. הייתה בדיחה (צוחק ואומר ביידיש) אחרי שהוא גמר לשיר הוא ביקש תרומות. אז הוא אומר: תזרקו לעני את התרומה, שמה מהקומה הרביעית. אבל ביידיש זה יוצא, כאילו שזורקים את העני מהקומה הרביעית.

...היו צריכים לחפור בורות. אז המנהל עבודה אמר: תחפרו חזק, תחפרו במרץ, יותר עמוק. כאן מונח העתיד שלכם. הכוונה כמובן הייתה, שיהיה מה לאכול אם יחפרו. זה מה שאנחנו בבית צחקנו אצל אמא.

אריה בן מנחם:

...אם אנחנו מדברים כבר על רומקובסקי אז ישנה בדיחה שהיא משחק מילים פולני, את לא תביני אותה ובכן אני אספר אותה, את הפואנטה אספר בפולנית, אח"כ אשתדל להסביר אבל בהסבר זה כבר לא יהיה מצחיק אז בכל אופן אמרו שלפני חתונתו, לפני הנישואין הוא יצטרך לעבור, הוא עבר מבחן אז במבחן אמרו ככה: אני אגיד את זה פולנית אח"כ אשתדל איכשהו.... הכוונה היא בעל-פה הוא עבר, כלומר מבחינה בעל-פה הוא עבר, מבחינה בכתב הוא, איך להגיד את זה, אבל הכוונה היא בפולנית ... כלומר מהמילה פיש, שזה האיבר שעושה פיש הוא נשפך וזו, לך תרגם את זה לעברית זה לא ניתן, פשוט משחק מילים.

...את מעמידה אותי במצב לא טוב כי אני לא זוכר בדיוק בדיחות אבל שהיה הומור זה בדוק ובטוח ובמיוחד אפשר להגיד, ניתן להגיד שהיו אנשים שההומור שלהם בלט והם, ויש מספר מילים שהומצאו בגיטו לודז' שהם סאטירה או הומור והם אופייניים למצב ואופייניים לבן-אדם שהמציא אותם ואני מתכוון לבן-אדם בשם ברוך פרשקס שהיה אחד ממנהיגי הגיטו והיה גם בעל חוש הומור. והאיש הזה למשל המציא מילים כמו: במקום מזכיר שזה בפולנית סְקֶרְטָאז' אז הוא היה אומר קְרֶטִין שזה, קרטיין זה בפולנית אידיוט כן אז היה מעוות מילים בצורה, עוד היו לו עוד, אבל זה לא אופייני ליתר הדברים, הוא היה מלא הומור, לא אופייני לגיטו כי הוא היה פשוט זורק מילים והיה בעל חוש הומור וידע להצחיק אנשים שנמצאו בסביבתו וגם בבדיחות שלא קשורות בגיטו, באמרות, בדרך-כלל באמרות באידיש, הוא תמיד היה גומר את השיחה שלו היה גומר כשהיה נפרד, אחרי שיחה היה נפרד היה אומר... שק לי שק לי אישה ושק לי בקטן כן משהו כזה...

הלינה בירנבאום:

כשהגרמנים נכנסו לווארשה ולכל מקום איפה שהם נכנסו, הם היו אומרים 'וודען ראוס, אונד דווייצ'ה היראין', 'היהודים החוצה והגרמנים פנימה', וככה הם מגיעים לבית הקברות היהודי...

סיכום

לפי זיו (1996) הנאה מהומור, על צורותיו השונות, מותנית בתנאי של הבנת המסר. אם לא מבינים בדיחה אין כל סיכוי ליהנות ממנה. מכאן, שההנאה מהומור מחייבת פעילות אינטלקטואלית מסוימת, כזו הדרושה לשם פתרון בעיה. הפעילות השכלית הנלווית ליצירת הומור, כמו גם מההנאה ממנו, מהווה את הפונקציה האינטלקטואלית של ההומור. היווצרותה של אי התאמה ופתרונה, מהווים אתגר המבליט את הפונקציה האינטלקטואלית של ההומור. בנוסף, שחרור מדרכי מחשבה רגילות ומהכבלים של החשיבה הלוגית-רציונאלית.

הפונקציה האינטלקטואלית של ההומור (6%) באה לידי ביטוי במידה פחותה מהפונקציות האחרות של ההומור ובמידה שווה לפונקציה החברתית, וכנראה שלא במקרה.

ניתן לומר שהפונקציה האינטלקטואלית של ההומור פרוחה יותר בגיטאות מאשר במחנות. ההסבר לכך יכול להיות בעובדה שהשפה, שהינה גורם מכריע בהבנת ההומור, והאירוע בו מדובר, היו ידועים טוב יותר בגטאות מאשר במחנות. בגטאות החברה הייתה חד-תרבותית, השפה הייתה משותפת (לפחות בהתחלה, עד אשר הגיעו משלוחים מארצות אחרות), וגם החוויות היו משותפות. ההומור במשחקי לשון יכול להיות מובן רק לאלו שמבינים את השפה וגם מכירים את האירוע - ידעו על מה ומי מדובר. לכן ניתן לומר, שההומור האינטלקטואלי הוא הומור של קבוצה הומוגנית בעלת שפה, חוויות, רקע ומנטליות דומים ומשותפים, פחות או יותר. ככל שהקבוצה הטרוגנית יותר, יש סיכוי לפחות הומור אינטלקטואלי. ואולי זו גם הסיבה מדוע הוא כמעט ולא נמצא במחנות, שם האוכלוסייה הייתה רב-תרבותית והטרוגנית מבחינת השפה, הרקע והמנטליות.

ניתן להבחין במספר ניואנסים בפונקציה האינטלקטואלית של ההומור.

א. משחק מילים מקומי - "חאטא זה וושיון. חאטא זה בית. זה וושיון זה כינים. זה וושיון, זה בפאתי הכפר. היה שם (בגיטו וארשה) טרמוואי עם סוסים פתאום. יש ספר בספרות הפולנית שקוראים לו "חאטא זה וושיון" זה 'בית בפאתי הכפר' הם שינו את זה, שזה בית מלא כינים. זו אחת הבדיחות". "היה משחק מילים ביידיש של נאומים של הפרזס, של רומקובסקי (לודז'). הוא אמר ככה: 'ערבארט פאר אייך הוב איך גענוק, און צ'אסעקן הוב איך אויך'. עבודה בשבילכם יש לי הרבה, וגם אוכל יש לי. אבל ההדגשה הייתה, שעבודה יש לנו בשבילכם ואוכל יש גם לי. זאת הייתה ההדגשה. זה העוקץ".

ב. משחקי מילים נגד הגרמנים - "היה מופע בגיטו, הם גם היו צריכים להסוות שמדובר בגרמנים. אז למשל אישה שגוררת ביצה של תרנגולת בחדר והיא הולכת עם זה לטרמווי והיא מתחילה לצעוק 'מיכאפט'. כאילו שהיא גוררת את הביצה. אבל פה יש שני מובנים: מיכאפט זה היו חאפרים כאלה שחוטפים, מן העניים, וגם שהגרמנים באים לרחוב לחטוף יהודים, והיא צועקת בעצם, להתאחד נגד החוטפים".

ג. משחקי מילים המבטאים הומור שחור - "להתראות בטרבניקי ופיאסקי. אלה היו שני מחנות. אבל

טרבניקי זה גם דשא ופיאסקי זה גם חול. אז זאת הייתה הכוונה בעצם. מאד-מאד מקאבר".

ד. משחקי מילים הומור עצמי - "היו צריכים לחפור בורות. אז המנהל עבודה אמר: 'תחפרו חזק, תחפרו

במרץ, יותר עמוק. כאן מונח העתיד שלכם'. הכוונה כמובן הייתה, שיהיה מה לאכול אם יחפרו,

זה מה שאנחנו בבית צחקנו".

ב. דעות המרואיינים על ההומור והצחוק בשואה

המרואיינים הביעו את דעתם על חשיבות ההומור והצחוק בשואה. דעות אלו סווגו לקטגוריה נפרדת, כיוון שלא התאימו לאף אחת מהפונקציות של ההומור. לפיכך הוחלט להקדיש לדעותיהם על ההומור פרק נפרד.

ד"ר רות שייפלד:

... אבל אל תחשבי שבכלל יכול להיות דבר כזה, שלאנשים בסיטואציות כאלה לא יהיה הומור או סאטירה, זה בלתי אפשרי זה איזה מין נשק של התגוננות.

ד"ר פליציה קראי:

התפקיד של ההומור והסאטירה זה היה תפקיד עצום, לפי דעתי... זה היה החלק האינטגרלי של מאבקנו הפנימי, הנפשי, על דמותנו האנושית, שעוד היינו מסוגלים לצחוק על דברים כאלה או על דברים אחרים. הומור היה אחד המרכיבים האינטגרליים בעמידה הרוחנית. ועמידה רוחנית זה היה התנאי לרצון לחיים, אם לומר את זה בקצרה. עד כמה שזה היה מעט, עד כמה שזה היה ספוראדי, עד כמה שזה היה ספונטני, זה היה חשוב מאוד. חשוב מאוד!

ד"ר גיזל סיקוביץ:

... האמת היא שהומור בעצם מאוד קשור אני לא יודעת איך, אבל אני חושבת שאלמנט חזק מאוד בהומור היא גמישות, גמישות של ה - Mind שאפשר לראות דברים מצד אחר... בחיים שום דבר לא חרוט באבן, מצד השני פתאום יש כזה מן הקלה, זה האקסטרה שפרויד דיבר על הומור, את בוודאי קראת את זה... אני חושבת שכן, זה עוזר לראות את החיים בצורה אחרת, לא רק דברים שמצחיקים, אלא כל החיים נהיים יותר קלים... הומור זה כלי לשרידה בכל מיני מצבים... מה שאני זוכרת זה אוירה של צחוק, ואני מנסה לחשוב על המיקום איפה שדיברנו, זה היה קודם כל בעבודה. הייתי בחורה צעירה, אנחנו צחקנו הרבה, צחקנו היסטריית בשואה, היה לנו הרבה הזדמנות לדבר ולצחוק...

איתן פורת ז"ל:

... אחד שהיה צריך להסתובב היה צריך לסובב את כל הדרגש, אחת הייתה בוכה השני צחק מזה, אחד גרם לו להתמרמרות את השני זה היה מדגדג, כל אחד זה איך שהוא מסתכל על החיים... אלה שצחקו מהדברים היה לנו הרבה יותר סיכויים להישאר בחיים, מכיוון שלקחו את זה בקלות יותר, לא בקלות, אולי בפנים היה כואב להם הרבה יותר מאלה שבכו, אבל הם ידעו להתגבר יותר, ואני חושב שהאופטימיות שלי הייתה שהייתי צוחק הרבה מאד, הייתי צוחק גם הייתי בוכה.

יהודה:

... בכל אופן את יכולה לכתוב, הומור היה, הומור היה, אני לא יודע במחנות איפה שלא הייתי,

אבל איפה שאני הייתי תמיד צחקו, יחשבו שהוא לא נורמאלי הבחור שסיפר לך, שהוא ירד מהפסים, שמה לא היה בית ספר... הומור היה, אנשים עושים איך הם רואים את זה וכל אחד לפי התפיסה, כמו שאנחנו עושים פה, בדיוק כמו שאנחנו עושים פה, אחד רואה את הכל שחור ואחד רואה את הכל... תלוי איך כל אחד הסתכל עם העיניים שלו... היה הומור, היה הומור, מה זאת אומרת, היה הומור, אנשים שאומרים לך שלא היה, הם יכולים להגיד, תגידי שאת לא מחלקת פיצויים, 'אני לא נותנת פיצויים' ככה, אתם יכולים להיות חופשיים, כן, הם היו אנשים, היו אנשים כמוני כמוך, מה זאת אומרת. זה אחד כזה זה טיפוס בשביל להביא הומור לאותו רגע, איפה שאתה היית (אולי לא היה) במקום אחר בטח (היה) אם הבן אדם הזה היה רק, אפילו שלקחו אותו למקום שהוציאו רק להורג, שלא היה מחנה לא שום דבר והוא ניצל שמה, יצא מתוך המתים ואחרי זה הוא לא היה בשום מקום יותר ולא היה בשום מחנה יותר, מפני שברגע שהוא היה עם עוד אנשים והוא חי איזה תקופה, וסימן שהוא נשאר בחיים, אז הוא גם כן נפגש עם הומור, הוא לא היה לבד סגור, אין דבר כזה, זה נגד הטבע, זה נגד הטבע לא יכול להיות שאין הומור, מה זה אין הומור אם אני אתך צוחקים אז זה הומור, אם אני מספר לך משהו ואת צוחקת זה הומור, ואם את מספרת זה הומור, מה זה הומור? שזה מצחיק קצת והומור שלא מצחיק אז זה לא הומור, לא חשוב אם הוא שחור או לבן לא משנה, אני מכיר אנשים שלא היו בשום מקום והם אף פעם לא צוחקים, מה אפשר לעשות, אז להאשים את כולם שכולם ככה אי אפשר, מה אפשר לעשות, למי שלא היה הומור אז גם היום אין. אם תספר לו בדיחה הוא בין כה לא מבין מה שאתה אומר לו, אז מה את רוצה אז זה בכל דבר, הוא לא יודע, אין לו את זה, כולם יודעים לשיר? לא, לכולם יש שמיעה? ... אני בכלל חושב שבחיים, שאנשים עם חוש (הומור) שהם יותר, יש להם גם צחוק יותר, בכלל החיים קצת יותר קלים עליהם, הם לא לוקחים את הכל כל-כך קשה, אולי לפעמים הם בפנים (לוקחים ברצינות), זה רק כלפי חוץ, כן. לפעמים אלה הרבה יותר רציניים בפנים מאשר אנשים של סתם, ככה שעושים כאילו רציניים, זה לא אומר כלום, בפנים אתה יכול להיות רציני מאוד... חוש הומור זה דבר כזה שזה צריך, אתה צריך לסחוף אנשים, יש אחד עם חוש הומור, זה דבר שאתה לא בא ומלמד את זה מישהו, אתה יכול להדריך אותו, אתה יכול להעביר אותו משחק אבל זה כבר משהו אחר... זאת אומרת שזה תמיד יכול להיות, ואם מישהו יבוא ויגיד שזה לא ואין, זה לא נכון... ביטויים סרקסטיים יש, הרי למי שיש הומור יש לו הומור בזמנים טובים ובזמנים רעים, ויש לו את זה, אתה לא תיקח את זה ממנו. או שאחד הפוך שאין לו את זה, אתה אף פעם לא תצליח להביא את זה, הוא יבש כזה, מה אתה יכול לעשות. וזה לא משנה איפה שזה, זאת אומרת אי אפשר לקחת פה ולקבוע ולהגיד לא היה הומור... אתה חי ואז מי שיש לו הומור, חוש הומור אז הוא גם שמה יתבטא בהומור, אם זה הומור שחור או הומור רגיל, זה ישנו. את שומעת, היה, למי שהיה חוש הומור, היה גם שמה.

אסתי לביא-שפינר:

...רק שתדעי, עם הומור נולדים. הומור אי-אפשר לקחת, אי-אפשר ללמוד. לולא היה לנו חוש הומור היינו יכולים כל המשפחה להיקבר... הצחוק בא איתי. הוא היה כל הזמן איתי אם אני תפסתי את הדבר בהומור או בצחוק... הצחוק הרגעי זה יומיומי, אנחנו לוקחים אתנו כמו שיש לנו חושים, חוש ראייה וחוש שמיעה וחוש ריח. אז כך אנחנו מדברים על צחוק, על חוש הומור.

ד"ר יהודה גראי:

...הומור כואב, מתוך כאב כשכבר אי אפשר לבכות כבר צוחקים, זה ההומור שלי בכל אופן, ואז אני אומר על מחנות הריכוז ג'מבורי, נו בבקשה ג'מבורי, למה, כי שמה מתאספים מכל העמים כל מיני אנשים שנשלחו לשם הרי ההגדרה אותה הגדרה... ההומור הוא הפיכה של הבכי, לא זהה אלא הפיכה כמו שעושה הליצן, הליצן בוכה והוא ליצן בגלל הטרגדיה שהוא לץ. לזה יש הסבר פסיכולוגי עמוק קשור במנגנוני הגנה. מנגנון הגנה הופך, יש הפיכה זו הפיכה... ההומור תמיד היה, בעיקר בשעות העבודה כשהיה לנו זמן, על כל דבר אפשר לעשות הומור, אין דבר כזה שאי אפשר לעשות מזה הומור... היו כל מיני דברים אבל ההומור הוא כל רגע, זה כל רגע זה לא בהזדמנויות, ההומור לא צריך הזדמנות... אי אפשר היה לבכות כל הזמן, והיינו רגילים לזה מהבית, אני מהבית, הייתי בבית שהיה כל זמן היה הומור, איפה שאני גדלתי כל הזמן עשו הומור, זה היה דרך החיים, ודרך החיים לא משנים עד היום, עד היום, היו לי הרבה צרות בחיים מאז, וכל פעם דחיתי אותם עם הומור. מה אני יכול לעשות, תראי יש אנשים שזה נולד אתו, זה תלוי בבן אדם או במצב או באופי הבן-אדם עם המצב ביחד, האופי בוודאי האופי אחר-כך חינוך, הרגל, מי שאין לו חוש הומור בחיים אז אין לו חוש הומור, יש אנשים שלא מבינים את ההומור - שלא מבינים שאם אני אומר משהו הפוך זה הומור, לא יכולים לחשוב על זה שאם אני אומר משהו אני אומר מתוך הומור...איתי זה בא מהבית, זה לא התפתח במחנה אך המחנה נתן לנו הרבה הזדמנויות לנסות לעשות הומור, בגלל ששמה היו כל כך הרבה מצבים טרגיים שלולא הומור אז איך, את מבינה אי אפשר, בן אדם לא יכול להחזיק מעמד במצבים קשים אם כל הזמן ממלמל ולועס את הצרה הזו אז צריך להפוך אותו, הומור זה בדיוק ההפך...

אם החברים שלי גם יגידו שהיה הומור במחנה? אולי כן, תלוי איך הם שמו לב, אני שמתי לב אני קלטתי, את מבינה, היו אנשים שאם מישהו לא מבין הומור אז הוא לא מבין אף פעם, זה לא משהו שלומדים, כיוון שזה צורת חשיבה ואת צורת החשיבה את לא יכולה לשנות... לצחוק אפשר לא רק מתוך הומור, הומור זה צחוק מסוים, לא צחוק רגיל, הומור לא צחוק רגיל, הומור זה משהו שיש בו מהאמת המר ובכל זאת הופך את זה לעניין לגרוטסקי, מוציא אותו מהקונטקסט האמיתי ומכניס את אותו הדבר לקונטקסט אחר הוא מעביר אותו ממד, אבל בדרך-כלל בהומור יש משהו שלילי, בלי שלילי אין הומור. ההומור מתעורר מתוך מצב גרוטסקי לא רגיל בעיה שיש לפתור אותה, הדבר הכי evidently לפתור את הבעיה זה הומור, שמעביר לזמן מה, הומור זה לא לאורך זמן זה לרגע, את הרגע הזה עברת עם ההומור, עברת את העסק כבר, גמרנו כבר הצליח משהו, אם יש למישהו כתכונה הומור זאת אומרת שתמיד יש, אז יש הומור.

יעקב צים:

... אבל יותר אני רואה הומור - ופה קשור באמת עם העדות שנתתי - ההומור קשור עם אסתטיקה. יש פה איזשהו דבר, איזה מין זיווג משונה. הדבר החשוב ביותר, ואני רואה את זה בדיעבד, של הישרדות היה הכושר אולי של החזקת מעמד כאדם, ולהישאר אדם בתנאים לא תנאים כאלה, קשור באסתטיקה. לא אסתטיקה החיצונית, האסתטיקה הפנימית. אפילו גם-כן האסתטיקה החיצונית, להישאר נקי, להישאר מסודר, היה חובה, כי מי שלא היה, קיבל מכות. כלומר, להישאר נקי לא כחובה, אלא כציווי פנימי אישי. ... חוש ההומור שלי זה ביטויים פרדוקסאליים. אני בכלל לא רואה בהומור או בחוש הומור דבר מצחיק, הרי חוש הומור איננו דבר שהוא מצחיק. זה עניין של תפיסת עולם, של תחושה ותפיסת עולם. ... אני זוכר את המשפט הזה (גרמנית): הומור זה כאשר למרות הכל אתה צוחק.

אורנה בירנבך:

... אדם שיש לו חוש הומור הוא אופטימי... בודאי שהיה הומור. זה היה ובפרט לבני-אדם שהיה להם חוש הומור לפני המלחמה את מבינה. למי שלא היה אז להפך, נכנסו לתוך מרה שחורה, אבל למי שהיה, ליד תאי גזים היה לו הומור, זה לא עוזר, על ערש דווי גם יש, זה תכונת אופי. וזה בודאי עוזר להתמודד, בודאי.

אריה בן מנחם:

... ההומור עזר, בודאי, את יכולת היית להתלוצץ עד מחר, אבל מה שהיה צריך לקרות קרה וזה עזר במובן מסוים למשל בגיטו, אם הבן אדם היה לו חוש הומור הוא יכול היה יותר לסבול. ... תראי, מסתבר שאפשר לצחוק או בכל אופן להמציא ולראות כל דבר כבדיחה או סאטירה וזה אני אומר אחרי שהייתי במצבים שבאמת קשים, תמיד מצאתי משהו שידע לצחוק או להצחיק. ברור שכשמדברים על שואה אז יסתכלו עלי מה פתאום איך שואה ואיך צחוק. ואני אם אדבר על גיטו לודז' אז ודאי שהיו שמה בדיחות.

עליזה:

... היה הומור, צחקנו במקום לבכות, כי הדברים היו כל-כך אבסורדים וכל-כך טראגיים שפשוט זה היה קשה לשאת אותם, אז עשו מהם צחוק. זה ברור שזה שימש לעידוד של כל אחד איכשהו. כי אם את הופכת משהו למגוחך אז זה נעשה יותר קל. כן, היו המון בדיחות והיו גם קטעים מאוד מצחיקים שממש אבסורדים. טוב זה היה בעצם, תראי, מה שהזמנים יותר קשים, ההומור פורח יותר, תמיד. בזמנים רגועים בזמני שלום אין כמעט בדיחות. בדיחות יש רק על דברים שהם שוליים ביותר בדרך-כלל, זה נכון אבל את זה צריך לדעת. טוב אבל זה ספונטני, זה נוצר, זה נוצר מתוך הייאוש.

ד"ר יהודה ברוורמן:

...היה הומור ביקורתי כזה, אני אפילו לא יכול להגיד שזה הומור כל-כך שחור, גם שחור היה. אבל הומור ביקורתי, מה שלא היה מוצא חן בעיניהם, זה היה בכל, אבל זה ההומור שבא מהפסיכולוגיה שלנו, של האנשים שהיו בזה, לא בגלל רק הנושא, בגלל המצב, המצב עשה את הדיקטט, זאת אומרת של ההלאה, על המצב, אבל ההומור בא מ...אני חושב מהפסיכולוגיה שלנו מהמנטליות שלנו, מכל החינוך שקיבלנו, עוד מכל הגלות, מאות שנים, מפוגרומים של חמלניצקי, מפוגרומים של המאה השחורה ברוסיה, מטרקווימדו, ממה שאת רוצה, ההומור בא בהחלט, בהחלט ממנדלי, משלום עליכם, מפרץ, זלמן שניאור מהם בא אותו ההומור, לא אצל כולם בא אותו ההומור, בגלל זה היה צריכים גם ההשכלה איזו שהיא שתהיה, אבל בכל זאת בעם שלנו היה גם הומור כזה יחיד, שאין באף עם אחר ובכל מצב לא ישתנה ההומור, במצב של ייאוש ההומור היה כזה דיכאוני אפילו לא שחור, זה יותר משחור, זה היה יותר ביקורת על דברים לפעמים קטנים, לא כל-כך מרגיזים כמו שנתנו הרבה, זאת אומרת החיים שלנו נעשו יותר קשים, לא יותר קלים וההומור לא עשה לנו יותר קל כמו ההגנה, אבל בצד אחד זה היה איזשהו כמו אקומולטור איזו שהוא שיוצא את החשמל מאתנו, איזו שהיא התפרקות וזה כן. מבחינה זאת אפשר להגיד שזו גם הגנה הייתה איזשהו, לא יכול בכלל להגיד שזה לא, אבל הגנה בכעס, למרות שהכעס לפעמים לא עוזר ההפך הוא עושה, עושה עוד יותר ייאוש, אבל זה ייאוש של כעס כזה שמתפרק, איזשהו, איזשהו קטעים כאלה בחיים הוא עושה יותר קל, אתה פרקת את הכעס, זרקת את הכעס על מישהו אחר, לי כבר יותר קל מזה, זה כאילו נקמה על מישהו. הנקמה שלנו לא יכול היה למשל על פשיסטים, על גרמנים, על ליטאים שעשו מאתנו עבדים והשפילו אותנו לגמרי, כמו בני אדם, זה היה יותר מדי גבוה בשבילנו, אנחנו היינו בשפל כזה שלא יכלנו, אז אנחנו על הסביבה שלנו. הסביבה שלנו שגם השתתפה בהשפלה שלנו, מאתנו, אנשים מאתנו ההומור היה קולח. להומור יכול להיות יותר הביקורת והביקורת לפעמים היה בצורות של הומור, של סרקזם, של כעס עוקצני כזה. זה התחיל עוד בגיטו את ההומור הזה, התחילו עוד בדורי דורות לפני זה, אבל בגיטו המשיך.

הלינה בירנבאום:

...גם בדיחות, גם בדיחות היו נשק. הם נתנו, הם הקטינו את הדברים האלה, אנחנו לעגנו על עצמנו, על הגרמנים כדי להקטין את העוצמה שלהם, של האירועים שהיו בלתי נתפסים. פנו לבדיחות כדי, זה היה מסה כזו של אירועים, של צווים, שהגבילו את החיים שלנו על כל צעד ושעל וכ"כ הרבה כל פעם דברים חדשים ונוראים יותר ויותר, מסות של הוצאות להורג, של לקיחת רכוש, בתים, זריקה מהבתים, זריקה מהעיר, מתוך שעה תיקח את החבילות ולך ומפילים אותך ומי שלא יכול לקום או משותק או משהו אז יורים בו בתוך המיטה וכל הדברים האלה. אז בדיחה שנתנה, איך להגיד, לעשות שכל אירוע כזה יהיה מבודד, שזה לא יהיה המסה אלא להוציא להתייחס לכל אחד ממנו, לצחוק ממנו.

ג. שירים הומוריסטיים, סאטיריים, מיניים ומקאבריים בשואה

משפטו של בלומנטל (1954): "העם היהודי הלך וגווע בשירה וזמר על שפתיו... שירים מכל המינים... עליזים ומלאי עצב, רציניים וקונדסיים... " (עמ' 2-3), מדגיש את חשיבותו של השיר בתקופת השואה. לדעת פרגר (תשט"ו) "מרביתם של שירי הגיטו היא פרי יצירתם של עלומי שם, של זמרי ה"חצרות" אשר ינקו ממורשתם של הבדחנים לשעבר" (עמ' יג). מעניין לציין שבעוד שחלק מהמרואיינים אמר שאינו זוכר בדיחות למרות שהם יודעים שהיו מרביתם זכרו ושרו את השירים ההומוריסטיים, הסאטיריים, המיניים והמקאבריים. מבחינתם השירים הללו היו צורת ביטוי נוספת של העמידה הרוחנית וההתמודדות עם מצבם הקשה. בשירים ניתן למצוא את שלוש הפונקציות העיקריות של ההומור: הפונקציה של ההומור כמנגנון הגנה, הפונקציה המינית, והפונקציה התוקפנית. הפונקציה החברתית באה לידי ביטוי בכך שהשירים גרמו ללכידות חברתית, יצרו אווירה היתולית ונעימה. מדובר גם לגבי פזמונים אותם שרו וגם לגבי שירים היתוליים שהוקראו על-ידי מחבריהם, או נכתבו ביחד כקבוצה.

להלן חלק מביטויי המרואיינים בנושא השירים ההומוריסטיים והסאטיריים.

פרופ' ישראל גוטמן:

בשלב מסוים תכננו העברת יהודים למדגסקר והיהודים הפכו זאת לסאטירה ולשירים סאטיריים.

לילי ריקמן:

היו כאלו שיכלו לכתוב שירים. אז ביום ראשון ככה ביחד התיישבנו כמה ואז ישבו וכתבו על המפקדת ועל זה, זאת על הסוס הזה הרבה שירים. אני לא זוכרת שירים, רק אני זוכרת, שמה ששרו, אבל שמו מלים אחרות, זה היה עם צ'רלי-קצ'רלי והיה הרבה (שרה ביידיש), "בא בחור..."- על זה כל מיני מלים אחרות, בקשר לנקניק שקיבלנו, בקשר ללחם שקיבלנו. על זה שירים, ובזה השתתפו כולם. כולם אמרו עוד מלה. ואחרי זה התחלנו לשיר. במקום האוכל זה היה המנה האחרונה. מנה אחרונה - שיר.

ד"ר פליציה קראי:

ממחנה יאנובסקה יש גם כן דוגמאות של כל מיני שירים, קופלטים וכדומה, שבהחלט יש בהם אלמנט של הומור. אבל הרבה יותר סאטירה, סאטירה מקאברית.

רינה טרייביץ:

שרנו שירים באידיש, כאלו שירים מצחיקים, זה מה שאני זכרתי שאימא שלי הייתה שרה. תקוות הרבה לא היו אז איכשהו זו הייתה הגנה כנראה.

עליזה:

היו קברטיים כמובן, והיו שירים שעשו צחוק מהחיים בגיטו.

מאשה פוטרמילך:

שירה, זה גם תוצאה של, אפשר אפילו לקרוא את זה בידור. כי באופן הזה היינו, ואני זוכרת אפילו שכתבתי איזה, על בית ספר, איזה מין פרודיה.

להלן מספר היגדים וביטויים על נושא השירים כביטוי לפונקציה של מנגנון הגנה, על סוגיו השונים:

ד"ר פליציה קראי:

ואני, למשל, זוכרת מה השירים שאני דקלמתי שמה. אבל שמותיהם של השירים לא יגידו לך כלום, כי את לא מכירה את הספרות הפולנית. למשל, אני דקלמתי שמה שירים של טובים... למשל, שיר כמו "רדיו של צפרים". זה שיר שבעצם יש בו גם קצת הומור, אבל חוץ מזה ההומור שלו היה מתבטא בחיקוי שלכל מיני קולות. או שיר על "סוקרטס הרוקד". גם כן, שיר מאד מפורסם של טובים. או שיר על לוקומטיבה. בעצם, בכל שלושת השירים האלה, גם אם הם שונים, קודם כל הם משרים אווירה אחרת ויש בהם גם אלמנטים של הומור. אצל סוקרטס יש גם אלמנט של סאטירה. הצחוק הזה מן המציאות שבה הוא קיים, והצחוק מן האחרים. ואני זוכרת שגם בחוגים קטנים, כאשר היינו מתאספים ואחד היה שר, השני היה מספר, באיזשהו מובן השירים האלה הצילו לי את החיים, כי הודות לזה טיפ-טיפה הכירו אותי קצת יותר במחנה, איזה פוליציאנט פה, פוליציאנט שם.

... באופן אישי, כשהיינו מתאספות, למשל, והיינו מתחילות בערב קצת לשיר, קצת לספר, היו כאלה, למשל, שידעו לספר בדיחות. היו כאלה שזכרו טוב מאד כל מיני שלאגרים ממועדוני לילה של וארשה, שהיו מאד פופולאריים ותמיד היו מעוררים, איך לומר את זה, את ההרגשה הטובה. היו רגעים, שזה היה מאד עושה טוב על הנשמה, למשל, כשאנחנו שרנו על יואננה, אני גם כן זוכרת עד היום (שרה בפולנית), כשאנחנו שרנו את זה כולם צחקו.

לילה הולצמן:

מה זאת אומרת, הכל שרנו. הנה, פה השיר על שתי הבריגדות. רספוטין, זה בבריגדה השניה, הוא כינה את הבחורות, אמרתי לך, הוא היה קצת דון-ז'ואן, היה נטפל לכל אחת. אבל קיבלו את זה ברוח טובה. הוא קרא לכל הבנות האלה 'קאנאריקלעך און קעצעלעך'. 'קאנאריקלעך' זה כנרית, ציפור שיר. ו'קעצעלעך' זה חתולים. היה מלטף, היה מתבדח. ואחר-כך פתאום יצא בין שתי הבריגדות ריב והחליפו את ראשי הבריגדות. בכל אופן, זה היה הווי, שאם תקראי את זה את לא תחשבי שזה נכתב בזמן השואה, אחרי שכבר אמרתי לך, אני עוד הייתי עם אימא. אבל, למשל, נחמה, זה היה חודשים ספורים אחרי שכל משפחתה נרצחה בפונאר. זה היה חודשים ספורים, אז אפשר היה לחשוב, מי יכול היה להתבדח, לשיר. לא נכון. אני לא יודעת מה הסיבה. את חוקרת, אז אולי את תביני יותר טוב. אבל חודשים אחרי שאבא ואימא וסבתא ואחות ואח, כולם נשלחו לגיא ההריגה בפונאר והיא יחידה נשארה בחיים.

... היה כאלו ששרו ודקלמו אז גם בדקלומים מפורסמים איזה בית אחד החלפנו אותו לאור מצבנו. ככה איך אנחנו נראים, איך בלי דיאטה רזינו.

ינינה ז'מיאן-ברנדווין:

...היו שירים למשל, יש לי שירים של שלנגל. בגיטו וארשה היה משורר אדיר ושמו שלנגל והוא כתב שירים שבהם יש גם שירים שהם קצת סאטירה וקצת זה. ... שם (בגיטו וארשה) עשינו את השיר הזה... זאת אומרת המשחק זה משחק, עבודה זה עבודה, אחת מבלבלת את הראש של השנייה וזה נקרא ארגון הנשים, הבדיחה הטובה לכל השומעים. נגיד. כרגע עשיתי תרגום. וזה אני זוכרת, זה היה שיר ארוך וזה שרנו לאנשים והם צחקו, הרבה עשו ככה.

הלינה בירנבאום:

... אז כל החיים עכשיו בגיטו היו בחדר האחד הזה שבאו גם מחדרים אחרים. בכל חדר, 5 חדרים היה בדירה הזאת, אז הייתה גרה משפחה אחרת ואנחנו צעירים יותר וקטנים יותר. והיינו קוראים שירים, היינו משחקים בארץ-עיר וככה למדתי המון דברים מהגדולים על נניח מילים, מילה ארוכה ולמדתי מהם המון מהשיחות, מהדיבורים ואח"כ עברנו לכתוב פארודיות על שירים, סאטירות שכל מה שהיה כזה עם מלא מוראל, מלא מוסר ופתאום התחלנו ללעוג על זה ולהצמיד לזה את מה שעכשיו. על אותם המילים שמנו דברים, עובדות אחרות וככה התעסקנו בזה המון. ואחר-כך זה התארגן יותר ויותר, היו חוגים שלמדו והיו כי רצו ללמוד ובאמת עם הבדיחות ושיהיה טוב ושרק יהיה לך כוח....

...היהודים היו כבר בטרבלינקה, וכשכבר היו שרידי משפחות וכבר לא היה מה להפסיד וכל אחד ידע כבר מה עושים בטרבלינקה, בהתחלה לא ידענו. אז זה כבר לא סיכן את אף אחד, כבר לא היה מה להפסיד, הבית היה הרוס ושבור ושדוד וכל הקרובים כולם כבר לא היו, אז היה הדיכאון. גם ובתוך הדיכאון עוד כתבו שירים ותקראי את השירים של שלנגל מהתקופה הזאת שכבר מחצי מיליון אנשים נשארו 30 אלף, 40 אלף. ופה הוא כותב את הסאטירות שלו את הדברים, הלעג הזה. הסבל כבר היה כל-כך רב, יתמות ואבל, שרק בלעג אפשר היה לבטא אותו וזה מה שהוא עושה שלנגל.

... כשהלכנו לעבודה מאושוויץ, אז היו מצווים עלינו לשיר אז היה גם (שרה בפולנית) זה שיר ששרו, אחר-כך עשו ממנו משהו לעג כזה על המוות שבאושוויץ וזה היה שיר כזה (ממשיכה לשיר) משהו במנגינה הזו.

מריאשה פילקו:

... אחר-כך כשלקחנו אותנו לקרונות, לקחו אותנו מההורים, נסענו, ובוודאי בכי. בכינו. אז קם בחור אחד, ישקה, יפה כזה ואומר: 'בנות, מי שיבכה תכף דרך החלון הזה הקטנצ'יק, אני זורק אותה'.. פחדתי ממנו. והוא אומר לי: ואת הכי בוכה מריאשינקה, אז שתדעי לך, אני זורק אותך. ולפי השכל הבנתי שהוא לא יזרוק אותי, אבל, כשאנחנו קצת נצחק אז הוא שר את השיר...

איתקה סלודובסקי:

... זאת אומרת גם את הדברים הלא טובים שאכלנו אתם עשינו מזה דברים הכי טובים. אנחנו עשינו מזה צחוק. פשוט אנחנו הפכנו את זה ובעבודה כל אחת סיפרה מה היא אכלה ואיך היא הכינה את זה. כל הדברים הכנו, טחנו אותם, יש לי שיר, ציפלה, הציפלה קיבלה שני תפוחי-אדמה והיא רצתה לעשות מזה משהו גדול לבעלה אז היא טרחה וטרחה וטרחה ושום דבר לא יצא מזה, כי תפוח-אדמה יש בו הרבה מים אז לא היה בעצם. בעלה ביקש ממנה לעשות לו משהו אז ציפלה... (שרה באידיש)... יש לי גם שיר על שני ילדים שאחד אומר לשני אני אגרום שאתה תצחק, אני אביא לך משהו משמים, אני אעשה פרצופים אליך, אני ארקוד בפניך ואתה תצחק. והילד השני אומר לו אני לא אצחק כי אני אזכר שאימא שלי מתה מרעב ואבא שלי אין לו אפילו לגמור את הפרוסת לחם מה שהוא מקבל לחודש, והוא חולה והוא כבר נפוח ושוכב במיטה, אז אני לא אצחק לעולם. אז ישנם כמה, יש לי המון חומר. אז הילד השני שרוצה להצחיק אותו הוא אומר בסופו של דבר, כמה פעמים הוא חוזר אני אביא לך פה, אביא לך שמה. אבל אם אני אביא לך זנב של הרינג עם פרוסת לחם. אז הילד השני אומר כן, כן, כן. תן לי, תן לי והוא מתחיל לצחוק. לקראת השוונצל הרינג.

שולמית צדר:

... אני זוכרת זמרי רחוב, בעיקר ילדים אלה היו שביקשו נדבות. היו שני שירים שהיו מאד פופולריים בגיטו. אחד זה היה "אוי דיבונה יא נחיצה אוד דיבונה" (פולנית). אני יכולה לשיר את זה אפילו... בכלל, ההורים שלי היו אנשים עם הומור, שרו וככה. גם היינו מחברים כל מיני פזמונים על הדיירים של הדירות. הייתה דירה של חמש משפחות ככה לקראת הסוף. כל משפחה גרה בחדר. אז היינו מחברים פזמונים על זה ועל זה ועל זה. הווי. זהו. כל הזמן היו בדיחות.

רפאל חיים:

היה לנו שתי עגלות, אחת של הזבל שהיו באים, היינו צריכים למסור את הקרונות נקיים לגמרי. היה לנו אחד של הצרכים שהיו עושים ואחד מזה וסוחבים אנחנו ושירים. למה אנחנו שרים? ברגע שאתה שר שמה או איך קראו לנו... היינו אומרים 'קדימה' כדי לשיר היינו שרים שירים באיטלקית, שירים בספרדית, שירים יוונים, הם אהבו הרבה הגרמנים וברגע שאתה שר אתה חושב כאילו אותו הרגע אתה חופשי. אבל למעשה אין פה שום דבר, את מבינה?

ד"ר רות שיינפלד:

יש לשלנגל שיר על טרבלינקה, הוא היה יליד קברטים. לפני המלחמה הוא כתב לקברטים וגם בעיתונות היומית, אז את השיר הזה הוא כתב בנוסח של שיר קברטי, שיר כזה של אופי קצת לירי, בסוף כשהוא אומר על התחנה הזו טרבלינקה שזו תחנה שקטה, אז מה כשהוא אומר שיש שם תחנה הזו ויש שם שלט מלפני המלחמה 'רבתיי בשלו על גז'. את מבינה שאפילו אם לא היה שם שלט כזה, זה הצורה של העוקץ הסאטירי שהוא רצה לתת לסיפור הזה שאנשים באים לטרבלינקה ושם ממיתים אותם בגז, אז הוא לא מזכיר שממיתים אותם בגז. הוא כתב חלק גדול מהשירים שלו בסגנון כזה. עובדה שהיה בגיטו קברט סאטירי.

השירים כביטוי לפונקציה התוקפנית של ההומור:

חיים רפאל:

...בבונה, טוב שאת יודעת מה זה בונה, יש כאלה הם קוראים את זה אושוויץ שלוש. זה היה המחנה עבודה ארבייט לאגר... ואנחנו שרנו, יוצאים לדרך נגיד קומנדו של 80 איש. 8 ק"מ, 10 ק"מ היה קאפו שהוא רוצה שאנחנו נלך כמו חיילים, לשיר שירי לכת וללכת שמאל ימין, ועוד שיר ועוד שיר, עד שמישהו יצא פיקח ולא היה לנו יותר שירים, כמה שירים יש, שירי לכת ביוון?, יש שירים של רומנסות, יש שירים של בוזוקי אבל לא שירי לכת. פתאום יצא מישהו, היה שיר אחד שיר של הכבאים, אז טוב שהיה לו שכל הבן-אדם הזה. אנחנו הולכים ושירים (שר ביוונית) זה שיר על אנשים שמתלוננים ורוצים כסף, עכשיו עם השירים האלה, עם המנגינה הזו היו מקללים אותם וכל מיני שטויות (שר ביוונית) 'אל תדאגו חבר'ה אנחנו נצא מפה, אתם תראו'. והם היו מבסוטים. ואנחנו שרנו 'שתשרף הלוואי' ביוונית. והם הולכים ומבסוטים ואנחנו צוחקים כל הזמן, צוחקים, את מבינה, זה הציל אותנו הוא רוצה 'נו זינגן', זינגן ימח שמך, כמה שירי לכת אני יודע, רק אחד... ממש הציל אותנו במנגינה הזו, שזה היה שיר של הכבאים. זה הציל אותנו לפחות שתיים שלוש קילומטר, עם ים של קללות, והם לא הבינו. ואנחנו צחקנו מהשטות הזה עד שהגענו שמה....

ד"ר רות שיינפלד:

...וגם בלומנטל כתב, אני פה ציטטתי אותו, שהוא כתב שהעם היהודי הלך למות עם זמר על השפתיים למה הוא התכוון? הרי הוא כתב על זה הרבה, הוא התכוון שאנשים חיברו, זה היה יותר יצירה מאשר יש בחברה רגילה והרבה מאוד יצירה בעל פה. אז חלק מזה זה היה גם מכוון כסאטירה נגד, גם נגד השלטונות של הגיטו, נגד משטרת הגיטו, נגד... תראי זה היה ראשית כל יצירה בעל-פה, הרבה מאוד יצירה בעל-פה, זה לא היה מכוון נגד... קשה להגיד משהו, היו דברים אבל קשה להגיד רק משהו עוקצני נגד גרמנים שזה בכל זאת הייתה אז, דבר שקשה מתפיסת אדם. חוץ מזה מקרים של אנשים שהיו ידועים בגיטו, אבל הרבה מאוד היה מכוון נגד כל מיני שליטים בגיטו ושחיתות.

ינינה ז'מייאן-ברנדווין:

...ואותו הדבר עשינו גם שיר על וועד הבית ועל עצמנו, אבל זה אני כבר לא זוכרת, זה שיר של גיטו וארשה ומה שאני זכרתי זה ככה (שרה). 'פאני פרזסובה מאך די אונדולציה', פאני פרזסובה עושה סלסול וילדים קטנים אין להם ארוחת ערב.

שולמית צדר:

(שרה) עכשיו אני אסביר. שרו את זה ילדים קטנים. 'בונה' זה כרטיס מזון. אני לא רוצה למסור את כרטיס המזון. זאת אומרת, אני לא רוצה למות. פינקרט הוא חולירע, פינקרט זה בעל חברת ההלוויות. הוא לוקח את כולם לקבר. זה אחד השירים. והשני זה: 'מואס, מואס איז די בעסט זאך'. זה גם שרו ילדים. 'פאני ... (שרה) גברת אשת ראש היודנראט, עושה תסרוקת, והילד היהודי אין לו ארוחת ערב, וכסף זה הדבר הטוב ביותר. שני השירים האלו כל הזמן שרו. כיוון שהייתי ילדה אז קלטתי דווקא דברים מסוג זה, שהמבוגרים עברו על-ידם.

רינה טרייביץ:

שירים, למנגינה של רוזמנדה למשל, שרו בפולנית אומנם. אז אחד ששנאנו אותו שרנו, איך לתרגם את זה? וואכמאסייטר היקר, מתי יבוא הקץ שלך, הרי גם לחזית זקוקים לאנשים. השיר כזה, שיר ארוך של גנרל שיושב לו בחדר ואוכל סעודה דשנה, הוא מאוד מרוצה מעצמו כי יש לו חיילים טובים שנלחמים עבורו. אח"כ יש פזמון חוזר, כן המלחמה, התזמורת מנגנת ועבור ה - Peace המלא, זהו דור שני שאתה נותן את החיים הצעירים שלך. הבית השני אחרי מותך יחפרו לך קבר ארוך ועמוק, שמה יש שמה בכל צד גווייה אחרת, ואם תתפוס אותך סערת רוחות למשל אז תשכב עם אחות רחמנייה שנפלה לידך. בחלומות, ככה שרנו הרבה כל מיני סיפורים עם בדיחות.

איתקה סלודובסקי:

היו מטבחים שאנשים בבית חרושת עמדו בתור על מנת לקבל את המרק שלהם, את התוספת זאת אומרת. בדרך-כלל אלה שלא עבדו היו מקבלים את המזון והם בישלו. מה היה לבשל? היה קצת מים, כמה חתיכות תפוחי-אדמה או קצת קשה היו זורקים לשם, וזה היה המזון עם ה - 100 גרם לחם, גם זה היה. אבל כשאת עבדת אז קיבלת עוד מרק. אז אלה שעבדו במטבח הם תמיד היו שמנים, הם פשוט אכלו טוב. אז יש גם כן שיר על זה. קראו לזאתי שחילקה את האוכל פאני ווי דזיילאצ'קה - גברתי מחלקת המרק זה בפולנית, זאת שמחלקת את האוכל. גברתי המחלקת את המרק הוסיפי גם חמאה פן כל מנת מרק תאבד את טעמה, ... את רואה הנה המנגינה חוזרת מציפ'לה ופאני ווי דזיילאצ'קה, זה פשוט לא היו מנגינות אחרות אז השתמשו בזה. גברתי מחלקת מרק הייתה זו רק בדיחה מתחתית הדוד תגישי מנה, מנת מרק סמיכה. גברתי מחלקת המרק לדלות לך לא מתאים, ישלח אותך נשיאנו להריסת בתים. גברתי המחלקת המרק, שמנה את גועל נפש, ישלח אותך נשיאנו לשטוף צואה ורפש.

אריה בן מנחם:

וזה של הרשקוביץ הזה, הוא כותב שמה על האלו שמחלקות, הוא שר על המחלקות אלו שהיו מחלקות במטבחים ציבוריים את המרק, הוא אומר... כלומר: המחלקת אנה ממך, ברשותך קצת יותר עמוק וקצת יותר סמיך.

רחל אדר: תראי, כל אחד קיבל בעבודה מרק. היו מחלקים מרק. וחיברו שיר למחלקת. הייתה אחת שמחלקת עם המצקת שלה, מחלקת לכל אחד מרק. אז חיברו שיר, שהיא תלך קצת יותר עמוק ושהמרק ייצא קצת יותר סמיך. זה היה שיר שלם על זה שביקשו אותה. ושיר שני שאני זוכרת זה רומקובסקי. רומקובסקי חיים עשה גיטו ונותן לנו - - (צוחקים) א גיטו מיט איין דייאטה. עשה גיטו עם דיאטה, ונותן לנו איזו מין קאשה וזה, וגם מה שנופל... נותן לנו פסולת, קליפות, והוא חושב שהוא צודק. זה שיר שלם. אני בטוחה שחבר שלי, פישל, הוא יודע. השיר הזה כבר מודפס בכמה ספרים (שרה בידיש) משהו כזה.

חברה - הייתה מחלקת מרק והמרק היה מאד מיימי. שחתיכת תפוח אדמה עד שהגענו לזה, או לפעמים לא הגענו לזה בכלל, אז היינו אומרים, שרים... למחלקת המרק הוא אומר לה: גברתי, אני לא עושה צחוק. אני מבקש שתתני לי כף מרק מהעומק וסמיך יותר. זה בפולנית ובידיש ביחד. אבל שמה זה שירי, לא ככה סיפורי כמו שאני אומרת.

יהודה:

היה הומור, כשהיו לוקחים לעבודה, היה שיר, חיברו שיר שאחד מספרת על אחד שהיא שום דבר לא ולוקחים אותו תמיד לאותה עבודה, ומי נותן, מי קובע, ישנו רופא, אתה הולך לרופא זה כמו פה בקופת חולים, הבן אדם לא מרגיש טוב או שנותן לך יומיים או שאומר עושים עבודה ואז באה אישה וזה כבר השיר אומר, נכנסת לאותו רופא, מגונדרת, יפה, שערות מסודרות ואומרת איך אני יכולה ללכת ככה בצורה כזו למקום העבודה הזה הוא אומר לה נכון את צודקת את באמת לא יכולה ללכת עם עיניים כאלה וציפורניים כאלה, את מוכרחה ללכת למקום אחר. הסרקזם היה בכל דבר עם ההומור ביחד, כמו בכל מקרה כמו בכל מצב, ברגע שהורדת מזה את האימה ואת מה שהפכו אותך, מה שהם עשו ממך והרצח שהרי כולם ידעו שסך-הכל הם יותר מוקדם או יותר מאוחר זה כל הזו עומד לחיסול, אבל מתוך הדבר הזה, ואני מה שאני אמרתי אני תמיד צוחק, לפעמים אני רואה את אותה גישה, ואני אומר תמיד אני זה היו אותם היהודים ואילו עוד היו יותר חכמים אולי מפני שהמקור היה שמה וההתחלה זה היה שמה והיו לנו מאוד יהודים מאוד חכמים. ואלה הלכו דרך אגב תמיד הראשונים ...

... וזהו וככה חיו אנשים ושרו שירים, שירי גיטו ולשירים שירי א"י ומי שידע לשיר ומי שהיו חבורות וסידרו ילדים בבתי ספר מקצועיים. יצרו הומור, הומור נוצר אצלנו.

... הרי היו הרבה שירים, כן גם עם הומור. שירי אפילו, שירי מחאה כמו פה, זה תמיד עם הומור גם בגיטו היה, במיוחד בגיטו, במחנות זה היה יותר אישי כבר.

ד"ר יהודה ברוורמן:

קודם כל היה הומור למשל בגיטו, זה לא הומור זה שירים זה הכל בשירה הייתה, זה הכל בוודאי היה באידיש. קודם כל היה, אנחנו שרנו נשים נותנות את גופם לכמה, לדברים קטנים לא לחיים, לא ללחם, שגרביין עם גרביים נשק לגרמנים ואנחנו שרנו על מוטיבים על מנגינות רוסיות או אחרות שרנו שירים למשל: (שר) זה שיר מפורסם, אני חושב ברזילאי משהו כזה, שרנו ברוסית את זה. מדנים, זאת אומרת נשות, גברות מגיטו שמחות מאוד, מזה יכול לקרות בחיים שלנו דבר כזה, הם עשו פלירט עם כל הגרמנים בגלל לקבל משהו דברים קטנים ועם זה הרימו את האף, דבר כזה. זה שיר ארוך, אני לא יכול לזכור טוב אני חושב שביהדות ליטא יש ארבעה פרקים יש כמה שירים האלה אבל בד"כ נתנו גם שם שירים לא כל-כך ביקורתיים, לא כל-כך הומוריסטיים כמו שירה על הייאוש שלנו, על הבריגדות שהלכו לעבוד, על המכות שמקבלים ועל פרטיזנים. על החיים יש שירים אבל מעט, בספר הזה. אבל היו בגיטו הרבה, למשל היה בלשכת עבודה לוריא כזה גבוה היה, אז שרנו לו שיר כזה והוא עמד כל היום בגיטו ושר, הרביץ אנשים שמהר מהר תלכו לעבודה, אחרי העבודה הוא גם הרביץ אותם, לקח את כל השולל מה שהם החליפו אצל ליטאים, אצל כפריים מהבגדים שלהם שהיו עוד נשארו ואוכל והם עברו בגרמניה הוא עזר ועוד אחד ועוד כמה אנשים עזרו לגרמנים זאת אומרת בעבודה השחורה כזאת, אז היה שיר כזה של קומפוזיטור מפורסם יהודי ברוסיה, ברית המועצות דונייבסקי כל השירים שלו של ברית המועצות זה כמעט של דונייבסקי מהסרט ילדים של קפטן גרנט וזה ככה זה, גם הומוריסטי כזה (שר) זאת אומרת ככה: יש בגיטו פה בן אדם, גבוה גבוה שהוא הפך פה לטירן, וכל בוקר מהבוקר הוא שולח אנשים לעבודה ומרביץ אותם כאילו זה היה עדר של חיות של בהמות, הו בן אדם גדול אל תשכח שלא תמיד יהיה כך, שעוד יבוא זמנים אחרים והכל ישתנה, אל תשכח זה.

לא יכול להגיד שזה הומוריסטי כל-כך, ביקורתי כזה עם עקיצות עליו ועקיצות על אחרים שעשו אותו דבר. היה גם מרגוליס כזה בגיטו שהיה בלשכת עבודה. היו דברים למשל בלשכת עבודה, שבא גם שיר כזה יש: שבאה אשה ללשכת עבודה מבקשת אישור מחלה, לא ללכת לעבודה, זה היה גם בידם של יהודים והוא שר לה, (שר) זאת אומרת אין לך מזל דבר כזה, צריכים ללכת לעבוד ולעבוד קשה, להרוויח כסף, להרוויח לחם לבית שלך אל תהיי כזו סימולנטית, (מעמידה פנים), כולה מכות. פתאום נכנסת עוד אישה, ציפורניים עם לכה, שפתיים כזאת ואומר בבקשה, בבקשה, כמה את רוצה לחודש לחודשיים ובוודאי מה היא משלמת לו... משירים עממיים שמו מילים אחרות זאת אומרת, ועשו הרבה שירים אחרים, גטאים ממש. למשל השיר המפורסם (שר) אז היה, זאת אומרת שמו שיר איך בגיטו, בשער הגיטו לוקחים מאתנו הכל ומלבישים את מישהו אחר, גם את המשטרה בגיטו זה השיר של הרבי מלמד את הילד א-ב, מהמאה ה-17 - 18. אז גם זה שיר היה.

ד"ר פליציה קראי:

למשל, היה שמה המנון של הסאג, שהוא מלא הומור. אבל כדי להבין את ההומור צריכים לדעת את הרקע. אז פה בתרגום הם שואלים על פרומיננטים, 'הסאג זה גן עדן עלי אדמות, יש לחם וחמאה וסלט ירקות, דירות לוקסוס אנו כאן מקבלים, בארבע קומות דרגשים נקיים. והמפקד, רוצה שרק סדר פה יהיה, שנרגיע את העצבים בטרם ניהפך לקופסת שימורים'. ותאמיני לי, שעד היום כל אחת שהייתה שמה במחנה יודעת את זה בעל-פה. זה ממש מדהים. נשים זקנות, כי אני גם-כן כבר זקנה, שאני נפגשת אתן ורק התחלתי קצת, מיד התחילו לשיר את זה. אתן לך דוגמא. (שרה) יש פה דוגמא גם-כן של שירים אחרים, שלצערי הרב אי-אפשר היה להתאים את התרגום למנגינה. למשל, יש דוגמא של שיר ביקורת על נשים פרומיננטיות שהיו גונבות את האוכל והיו נותנות את המרק לא כמו שצריך. חלק היה הולך ימינה ושמאלה. אז השיר היה, מדוע זה מגיע לנו, שהמרק בורח מאתנו. לא מחלקים קערות מלאות. כל פירור טעים הן מסלקות. ואני זוכרת עד היום את המנגינה, (שרה) בטבע שום דבר לא הולך לאיבוד. המרק מעגל להן את המותניים, (שרה), באמת זה מוזר, שאני שכחתי המון מן המחנות ואת המנגינות אני זוכרת עד היום.

השירים כביטוי לפונקציה המינית:

סטנייה:

הייתי בת 17.5 באותה תקופה. השיר הזה כששמעתי אותו גרם לי לצמרמורת, כי לא הייתי רגילה לגסויות מן הבית. אני חונכתי כילדה טובה בבית טוב, עם פרינציפים של כל הפולניות וכל הטקסים של פולנים. אז לשמוע כאלה גסויות, בכלל במחנה נפגשנו עם המון גסויות. לא ידענו את העולם הזה. את רוצה לשמוע את השיר? (בפולנית).
 בבית הקברות צעקות גדולות
 שמה מזדווגים הפגרים
 פגר אחד את הפגר השני מנשק בתחת
 היא צועקת שזה כואב לה והוא ממשיך בעבודה...
 זה זוועה. זה הסתובב במחנה. מישהו שר את זה שמה. זה זעזע אותי עד כדי כך שאני זוכרת את זה. היום לא זוכרים אחרי כל-כך הרבה שנים.

רינה טרייביץ:

...היה עוד שיר מאד גס:
 בבית קברות רעש מהומה כי שמה מזדיינים המתים, ובר מינן אחד אצל , את הבר-מיננית, זה בעברית אפשר לומר נקבה, פשוט דופק ישר בתוך הישבן, (שרה בפולנית). זה היה שיר מאוד גס, בעברית זה יוצא לי יותר קל. אני למדתי את השיר הזה בפלאשוב. הרי פלאשוב נבנה על בית קברות יהודי. אז זהו שאז שמה, אז זה היה מאוד משמעותי.
 ...בדיחות גסות בודאי היו, חיברנו שירים, היו הרבה, למשל בפלאשוב היה חצוצרן שהעיר אותנו כל בוקר, אז שרנו למנגינה הזו מילים גסות:
 אני מחצרץ כבר שעה ואתם בני זונה עוד ישנים
 קדימה לקום ושוב קללה כזו אמך זונה.
 אנחנו חיברנו את זה, מישהו זרק ואנחנו כבר שרנו את זה (שרה בפולנית), טוב, זה מאוד, זה בפולנית, אני גם לי קשה להגיד את זה.
 ...צעדנו לעבודה והם שרו את זה (רוזמנדה) אבל שינינו שמה גם מגרמנית את המילים כשרנו את השיר. עם השלכה שמכוננת התפירה אינה פועלת אז שימנו אותה והיא לא דופקת כמו שצריך. אני בדיוק לא זוכרת את המילים עכשיו.

נחום מנור:

במחנה פלאשוב הייתה תרועת השכמה ותרועת לילה. למנגינה זו חיברו מילים.
 תרועת לילה: השעה תשע, כל הזונות הלכו לישון
 המחראה סגורה ואי אפשר יותר לחרבן
 תרועת בוקר-השכמה: השכמה, לקום, אימא שלכם זונה
 אני מחצצר כבר שעה שלימה
 ואתם בני זונות עוד ישנים
 אימא שלכם זונה

הלינה בירנבאום:

באשוויץ היה גם שיר שאני זוכרת, זה היה מאוד מאוד כזה גס כזה, שהיו גם יחסי מין כאלה בעד אוכל... השיר הזה עצמו הרי הוא כל-כך גס, היו עוד, אני לא זוכרת כבר את המילים אבל אני כן זוכרת, אני נורא התביישתי מזה, אני לא יכולתי, אני גם היום לא נעים לי להגיד את המילים האלה, אבל היה כן כי זה היה, זה היה בצורה הכי גסה באמת...

נחמה קורן:

צחוק היה לנו כזה Górká (גבעה) ששמו שם את הגויות, נשים אז בא אחד ועשה שיר, (אומרת באידיש ומתרגמת) אני אומרת לך אפשר למות, על הגורקה צעקות, שמה מזיינים את עצמם הגויות, ואישה אחת לאישה שניה שמה מגרפה בתחת, את צוחקת? ואנחנו היינו מתפוצצים מצחוק ידענו מחר אנחנו נהיה שם כן, היינו מתים, כזה מקאברי כזה עלינו על עצמנו, את לא יכולה לתאר לך וזה החזיק אותנו וזה נתן לנו הכוח, התפוצצנו מצחוק, בתרגום זה לא טוב אבל התפוצצנו מצחוק צחקנו מהמוות שמחנו עם המוות חיינו עם המוות הכל היה עם המוות, מה זה צחקנו מכל דבר, לא יאומן האידיש היא שפה מלאה הומור מאתנו, וזה נתן לנו כוח לעבור את הכל לא היינו יכולים לעבור בלי ההומור הסרקסטי הזה, הגס הזה, ששרנו את השירים הגסים קיבלנו צמרמורת מהסרקסטיקה הזו.

נחום מנור:

שיר נפוץ במחנה שמקורו ביחידת הנשים במחנה "שדה התעופה".
בעבור מרק ובעבור חתיכת לחם
נותנות הבנות של שדה התעופה
מה שצריך ומה שלא צריך

הדה אייזנברג-שיינהרץ:

היה שיר כזה, זה אני זוכרת, בתרגום חפשי שלי: בעד מרק ובעבור חתיכת לחם נותנות בנות מה שצריך ומה שלא צריך. זה היה שיר ששרו כל הזמן...

סטנייה: (שרה בפולנית)

עבור מרק ובעבור פרוסת לחם
נותנות הבנות שעובדות בשדה תעופה מה
שצריך ומה שלא צריך.

אורנה בירנבך: (שרה בפולנית)

בשביל מרק בשביל מרק ובשביל פרוסת לחם
נותנות בנות שלנו מה שצריך ולא צריך.
זה רק מפלאשוב מה ששם היה. באמת בשביל מרק ובשביל חבילת שוקולד ובשביל זה...

רפאל חיים:

...ולפעמים הייתי שר שירים מאוד מאוד גסים. יוני ששר שיר גס שמה (באשוויץ) הם היו צוחקים ואני שרתי להם. עכשיו שנסענו עם אנשי עדות כאילו היית חי אותה תקופה ושירים, יוצאת מישהי יותר עדינה אומרת מה זה? אמרתי לה, אנחנו ככה היינו חיים. אחרים באו ואמרו לה למה את מפריעה לבן-אדם. למשל היינו שרים (שר בפולנית) זה שיר מאוד מאוד גס. התרגום זה זקן, באיזה מין קללה של גברים ואחר-כך חוזר אז קוראים לו... בן-זונה וזה אני הייתי שר. אחר-כך היה שיר אחד עוד יותר גס שזה מוגזם שאני אשיר אותו, ולזה היה לי הצלחה לא נורמאלית.

אריה בן מנחם:

באשוויץ התלוצצו ושרו שירים, שירים גסים ושירים כל מיני, היו מקרים, התעסקו עם בנות שמה, זו כבר הייתה אורה לגמרי אחרת אם כי כל הזמן הם ידעו, דחו את המחשבה מה יהיה אתנו, כל הזמן ראו את העשן, זהו.

אברהם גולדברג: במחנה יאנובסקה, כל יום הבריגדות יצאו לעבודה מלוות בדרך כלל על ידי אסקרים¹. היינו חייבים לשיר לפי השיטה של הצבא הרוסי שהאסקרים היו עריקים מהם. הזמר היה תמיד על ידי סולן ואחר כך כולם היו צריכים לשיר ואוי ואבוי למי שלא שר. אצלי בזכרון יש שני שירים מאד גסים ששרנו. אני לא חושב שיש עוד מישהו שזוכר אותם וחבל שהם ילכו איתי לקבר.

סובב לו במוסקבה מלח
ובזין שלו מושך קטר
ודודי איננו קאליקר
בזין שלו הרג אדם
מקהלה: תזיין את אמך למה לכעוס
כך וכך חי לא תחזור

הנה אנחנו בחורים שכאלה
מיאנובסקה מחנה עבודה
כאשר כל העולם יכיר אותנו
מקהלה: זין בתחת אמך זונה

שני בתים נוספו, לפי זכרונו של חבר קיבוץ לוחמי הגיטאות

ושוטר המחנה
יש לו מכונת יריה
על כל היהודים מצווח לעמוד
זין בתחת אמך זונה

לצהריים מרק "דהירה"²
ליטר מים וגריסים אחד
וממרק כזה הזין לא רוצה לעמוד
זין בתחת אמך זונה

סיכום

כנאמר, השירים היו חלק אינטגרלי מקיומם של היהודים בשואה, ומילאו גם את הפונקציות השונות של ההומור בעיקר את הפונקציה של מנגנון הגנה, פונקציה תוקפנית ופונקציה מינית. למרות שהפונקציה החברתית של ההומור לא באה לידי ביטוי בשירים, ניתן היה להבין מדברי המרואיינים שהשירים שימשו כפונקציה חברתית לעידוד וללכידות הקבוצה ששרה אותם. ראוי לציין שמרבית המרואיינים זכרו את המילים של השירים או את הפזמון החוזר. מרביתם אף התחילו לשיר אותם בהנאה גלויה בראיונות. זו הסיבה העיקרית לכך, שהחלטתי להקדיש פרק לנושא השירים בשואה, הן בפרק התיאוריות והן בפרק התוצאות.

¹ אוקראינים בשירות האס.אס.
² שמקבלים ממנו שלשול - רצרצת

ד. דעות המרואיינים על המופעים והקברטים הסאטיריים בשואה

כפי שכבר נכתב בפרק שעסק במופעים ובקברטים הסאטיריים בשואה, אחת הדרכים לשמור על המוראל ולעודד את האנשים היו הקברטים ומופעים בידוריים לסוגיהם השונים. כמעט בכל הגיטאות והמחנות היו הופעות בידוריות מאורגנות או ספונטניות.

פרופ' ישראל גוטמן:

... גם בקברטים בגיטו וארשה היה הומור, המחותרת לא אהבה זה, המחותרת לא אהבה שאנשים הולכים להתבדח לשם. הלכו אנשים עם כסף וזה הסמל של הנובו-רישים והם הוקיעו אותם, אבל הטקסטים היו הומוריסטיים בתוך מה שהציגו בבמות הסאטיריות.

נחום מנור:

... פשוט היו ערבי קריאה אנשים כתבו שירים והיו מקריאים שירים היו עושים קונצרטטים במחנות, במחנות בכלל, אפילו במחנות מאוד קשים אז היו אני לא אומר שבכל מחנה הייתה וועדת תרבות אבל היו דברים כאלה וזה הניצחון הגדול של האדם וזה עזר לאנשים לשרוד בדיוק כמו אוכל, בדיוק כמו שכל דבר.

להלן דוגמאות אחדות מדברי המרואיינים בנושא ה"מופעים" בגיטאות ובמחנות השונים:

גיטו וארשה

ד"ר רות שיינפלד:

תראי, אני הייתי בגיטו וארשה, את צריכה להבין שאנשים חיו שם מאז שהגיטו נסגר עד 42 שהתחילו הגירושים, שבכל זאת חיו שם, למרות זאת שהייתה תמותה גדולה מאוד מטיפוס או מרעב, אבל אנשים חיו זו לא הייתה אקסטרמיניציה סופית. ואפילו אחרי שהתחילו הגירושים ב - 42, עובדה ששלנגל אז כתב את רוב, חלק גדול מהשירים האלה. תראי, אני לא אספתי את כל החומר, אבל אני יודעת שראשית כל בודאי היה, הייתה הבמה הסאטירית של שלנגל והיא הייתה בפולנית והבמה הסאטירית הזו, אני בעיקר התייחסתי לשירים שלו שנדפסו בספר הזה ששם הדברים שהיו עוברים מפה לאוזן, זה נקרא "מה שקראתי למתים". זה הייתה הבמה הזאת, זו הייתה במה בפולנית. עכשיו אני זוכרת שהיה, זה ודאי היה לא רק הומור אלא גם סאטירה .

ד"ר רות שיינפלד:

אחר-כך אני זוכרת שהיה תיאטרון שאני לא ביקרתי שם אף פעם כי אני הייתי ילדה, אבל של שחקנים יהודים אחד נדמה לי קראו לו יורנדוט, ולאישה, לאשתו קראו סטפניה גורודז'נסקה והם הופיעו בגיטו וארשה, כי אני לא ראיתי מחוץ לגיטו וארשה, אח"כ הייתי בצד הארי והתיאטרון הזה פעל. ואני ראיתי את גורודז'נסקה אחרי המלחמה, זאת הייתה שחקנית סאטיריקאית שהיא הופיעה גם אחרי מלחמת העולם בתיאטרון מאוד פופולרי, בלודז' זה היה, כיוון שוארשה הייתה הרוסה נדמה לי שאפילו עם בעלה. זה היה אחד מתיאטרוני הסאטירה הפופולאריים המובילים בפולין תכף אחרי המלחמה. מאוד מאוד מתקבל על הדעת שגם בתוך הגיטו, בתיאטרון הזה היה, הייתה סאטירה, היה הומור, אנשים הרי הלכו לבלות. חוץ מזה שתראי זה לא הומור, אבל היה שם תיאטרון אופרטה למשל. שם אני אפילו פעם הלכתי עם אימא שלי ונוסף לזה היו אנשים שהתעשרו באותה תקופה, זה את יודעת, שלנגל כותב על זה. שהיו אנשים שעל-ידי המסחר השחור וההברחה, והיו להם גם קשרים עם הגרמנים ועם הגסטאפו, התעשרו. והיו שם בתי קפה, אז מצד אחד האנשים האלה גם היו כתובת לסאטירה וללעג, אבל מצד שני הם גם יכלו ללכת לבלות בערבים, ובבמות כאלה השמיעו דברי סאטירה ולעג, כי את מבינה, זו הייתה בכל זאת תקופה די ארוכה שאנשים בשטח מאוד מצומצם, אבל עם כל מה שהיה הם בכל זאת התקיימו. להגיד לך מה התוכן של הדברים האלה, קשה לי מאוד.

...יש לשלנגל שיר על טרבלינקה, הוא היה יליד קברטים. לפני המלחמה הוא כתב לקברטים וגם בעיתונות היומית, אז את השיר הזה הוא כתב בנוסח של שיר קברטי, שיר כזה של אופי קצת לירי, בסוף כשהוא אומר על התחנה הזו טרבלינקה שזו תחנה שקטה, אז מה כשהוא אומר שיש שם תחנה הזו ויש שם שלט מלפני המלחמה 'רבותיי בשלו על גז'. את מבינה שאפילו אם לא היה שם שלט כזה, זה הצורה של העוקץ הסאטירי שהוא רצה לתת לסיפור הזה שאנשים באים לטרבלינקה ושם ממיתים אותם בגז, אז הוא לא מזכיר שממיתים אותם בגז. הוא כתב חלק גדול מהשירים שלו בסגנון כזה. עובדה שהיה בגיטו קברט סאטירי.

ינינה ז'מיאן-ברנדווין:

אחד הבתים השכנים עשה בפורים, הצגת פורים כאשר היטלר זה היה אחשוורוש כן ואני זוכרת שהיה המון, אבל קראו לו אחרת, היה מישהו מהיודנראט זה היה המון, והיה איזה מישהו, איזה אישה שמה שהייתה חשובה שהייתה אסתרקה ועשו גיטו וארשה בתור הצגת פורים, זה אני זוכרת טוב מאוד, זה הכל הומור הרי... היו גם כמה בתי קפה ואחד נקרא שטוקה, אומנות ושם היה כל השירים האלה, או חלק גדול מהם פלוס שירים אחרים שמלאים הומור היו מהשטוקה... זאת הייתה הצגה של שעתיים וצחקנו ממש. בכלל היה צחוק.

הלינה בירנבאום:

היהודים היו כבר בטרבלינקה, וכשכבר היו שרידי משפחות וכבר לא היה מה להפסיד וכל אחד ידע כבר מה עושים בטרבלינקה, בהתחלה לא ידענו. אז זה כבר לא סיכן את אף אחד, כבר לא היה מה להפסיד, הבית היה הרוס ושבור ושדוד וכל הקרובים כולם כבר לא היו, אז היה הדיכאון. גם ובתוך הדיכאון עוד כתבו שירים ותקראי את השירים של שלנגל מהתקופה הזאת, שכבר מחצי מיליון אנשים נשאר 30 אלף, 40 אלף. ופה הוא כותב את הסאטירות שלו את הדברים, הלעג הזה. הסבל כבר היה כל-כך רב, יתמות ואבל, שרק בלעג אפשר היה לבטא אותו וזה מה שהוא עושה שלנגל....

גיטו לודז'

איתקה סלודובסקי:

תיאטרון סאטירי בלודז' היה ברחוב קרייבצקה מספר 3. אני הלכתי לשם עם אבא ואימא שלי אנחנו היינו חובבי תיאטרון, גם ההורים ידעו לשיר כי אימא שרה במקלה. ואבא ניגן על הרבה כלי נגינה, הרבה. התיאטרון צמח בגיטו, אנחנו הלכנו לתיאטרון הסאטירי ברחוב קרייבצקה עד שהגרמנים החליטו שליהודים אסור לצחוק, כי שם עשו מכל דבר עשו מחזה שהצחיק אותנו. התיאטרון התקיים מתחילת הגיטו, איזה שנתיים וחצי. זה קם ממש בגיטו והיה תיאטרון סאטירי וכן אנשים הלכו וצחקו. ודאי, אנחנו השתדלנו, השתדלנו להחזיק את עצמנו ולא כל הזמן לבכות על אלה שנעדרים, על אלה שלקחו אותם בלילה ואנחנו חיינו עם תקווה שאנחנו עוד נתראה אבל הסתובבו בדיחות.

חיים סלודובסקי:

...אנחנו החלטנו לתת את עצמנו שלא נשכח שהתקיים דבר כזה (חיים לפני המלחמה) ושבצעם החיים בגיטו זה היה דבר שקשה להסביר ואינני יודע אם אי פעם איזשהו משורר יוכל פשוט להסביר את זה או לכתוב את זה ולתאר את זה. דברים מסוימים כן אנחנו הבנו, ובואי נראה אם נוכל לכתוב איזושהי שירה, משהו שזה יצחיק אותנו, שבכל זאת ייתן לנו איזשהו ביטחון פנימי, צחוק בגיטו היה קיים רק, רק במידה שאפשר היה ליצור אותו זאת אומרת היה תיאטרון בגיטו, אז התיאטרון הזה ארגן בתוכו ממש אנשים בעלי יכולת תיאטרלית, עם זה הם יכלו לבטא את עצמם יכלו לעשות כמיטב יכולתם ואז ברגע שהוא אמר: משה, אתה רואה פרח? אז הוא עקב אחריו הוא רצה לראות את הבלומה, זאת אומרת את הפרח. אז הוא אומר: ... גם אני גם לא. אלו דברים שלמרות הכל קיימים באיזה מקום. כאלה פרחים והיה איזה קטע, איך שהם באים יהודים חלמאים רצו להתפרנס אז אפילו אחזו בזה שהיו מוכרים סוסה שהיא הייתה משאירה גללים מזהב ומי לא היה רוצה לאכול סוס כזה שזה ממש אוצר. וכמה שתיתן לו יותר לאכול אז יותר גללים יותר זהב והסיפור הזה, זה מעורר כזה צחוק סרקסטי.

אריה בן מנחם:

היה תיאטרון בגיטו (לודז') והאיש שצייר את התפאורה נפטר לפני חודשים אחדים בניו-יורק, קראו לו פנחס שער, למעשה פנחס שוורץ, אבל הוא שינה את שמו לשער, מדוע שער אינני יודע, איש מאד מוכשר, היה שחקן ידוע קראו לו משה פולאבר שהוא ארגן את התיאטרון שהיה תיאטרון סאטירי... היה תיאטרון סאטירי אבל תחת צנזורה, תחת ביקורת. הביקורת הייתה כפולה, גם של הגרמנים שחלילה לא, וגם של אנשי, זאת אומרת נציגי השלטון בגיטו, בתוך הגיטו וההצגה הראשונה הייתה אמורה להיות, קראו לזה... "אנשים נפחים", "יהודים נפחים" וזה הייתה מין, דיברו שם על יהודים בעלי כוח ובעלי שרירים ומין נוסח קצת מהפכני ואז בא אותו רומקובסקי להצגה, שהזמינו אותו כמובן להצגת בכורה אז הוא אמר מה פה רבולוציה, מהפכה, סגר את זה והדבר הזה לא, לא הופיע יותר, ואחר-כך עסקו בדרך-כלל בסאטירה קלה על חיי בגיטו עם כל מיני שירים, מין הצגת רביו כזה. היה ריקודים. אח"כ אפילו הפך, היה גם מלחין רציני אחד בגיטו שהלחין שירים. רציני לא כמו שההוא שהיה לוקח מנגינות קיימות והיה, אבל זה היה מלחין קראו לו דוד בייגלמן נספה באושוויץ, משפחת בייגלמן ידועה שכולם היו של מוסיקה ואח"כ זה התפשט עד כדי כך שכל מקום עבודה גדול יותר ארגן הצגה, הצגות רביו כאלה. אפילו המקום עבודה שלי, שהיה עבדתי במפעל ספירת נעלי קש גם כן ארגן הופעה כזו. ... בדרך-כלל ההופעות היו מהווי הגיטו, היו גם דברים שמלפני המלחמה היו ידועים של מוישה ברודרסון ודברים שהציגו הזוג דז'גאן ושומאכר, אם את עושה ככה סימן שאת יודעת מי הם. ופולבר הזה היה, עבד פעם עם דז'גאן ושומאכר באררט ככה שהוא הכיר את הדברים האלה והיה, היו שהתאימו אותם לגיטו, לתנאי הגיטו וישנם, אצל פלאם פה, תמצאי אני חושב שירים מהרביו היה שמה הומור, הומור עדין כזה אבל הומור, ולמשל שמה היה, נער ונערה והוא מבקש שתבוא אליו, בשירה, את זוכרת? (פונה לאישתו), אני לא זוכר עכשיו את המנגינה. הוא נותן לה זה היא לא רוצה ונותן לה זה ולא רוצה והוא נותן לה את זה ובסוף הוא אומר 'הלחמניה עם חמאה' ואז היא רצה וזה. ודברים דומים, אני כבר אינני זוכר.

פישל קוזלובסקי:

קונצרט מוסיקלי, אני זוכר, היה. של אורקסטרה. הצגות אני לא זוכר. אולי לא הלכתי. אולי היו.

חברה - אני ראיתי הצגה אחת. אני לא זוכרת אותה. זה לא היה משהו רציני. זה היה לבדר. ממש הצגה מבדרת. הייתה הצגה מבדרת כן, כן. אבל לא על המצב. אני לא זוכרת אם זה היה על המצב של הגיטו. פשוט מאד שמה על איזה רומן, רומנטיקה. אבל הצגה היתולית. כן. משהו כזה. הוא אופה והוא בלבן. זה היה ביידיש בגיטו לודז'. היו שירים. היה שיר אחד, שאני זוכר רק שתי מלים. (ביידיש) זה שרו בהצגה גם-כן. זה היה שיר מלפני המלחמה, אז שרו גם כן. היה קטע כזה בהצגה. הוא אומר: איך אני יכול לצחוק, כשהאבא חולה קשה ואין לאכול ואין זה. אז השני אומר לו זה היה דואט: אתה תצחק, אתה תצחק, אתה תצחק. ובסוף הוא אומר: אתה רואה הזנב של הדג מלוח הביא לו. ואז התחיל לצחוק.

חברה - השיר נקרא 'אתה תצחק', אתה תצחק, אתה תצחק, אברהמ'ל', אתה תצחק. אז הוא מספר על המציאות הקשה שלו בבית. לא על המציאות העולמית או של הגיטו כולו, אבל של עצמו. הוא מדבר על זה חולה וזה ככה ואיך הוא יכול... פישל אומר שזה היה שיר שלפני המלחמה, אבל השתמשו בזה בתוך הגיטו. זה היה מותאם מאד לגיטו.

גיטו טרזין

עליזה:

למה היו קברטיים? מאותה סיבה. להצחיק אנשים, לרכל על חייהם ולשים הכל בפרופורציה אחרת קצת, פחות טראגית ויותר קומית.

מחנה ווסטרבורק

סוני שי:

...בין האנשים שהגיעו (לווסטרבורק) היו שחקנים ומוזיקאים ידועים, והגרמנים ניצלו את זה ועודדו הקמה של להקות וקמה מין רוויו, מן להקה כזאת עם השחקנים האלה והם חיברו מחזות אירוניים שצחקו כאילו על עצמנו...אני זוכרת את ההצגה הזו הצגה בליווי איזה שיר שהיה איזה ציפור שטייל והוא טייל והוא היה מתחת לפרה ופלופ, פלופ, פלופ הפרה עשתה את הצרכים על הציפור והציפור מאוד נבהל אבל הוא לאט, לאט הצליח להוציא את הראש מתוך הערימה והתחיל לציץ, ציץ, ציץ, ציץ פתאום בא איזה חתול גדול ואכל לציפור את הראש מה המסקנה?, גם אם אתה יושב עד הצוואר בחרא אסור לך לציץ או משהו כזה, אתה לא יכול לציץ זה היה בהצגה.

שלמה סמסון:

בווסטרבורק היה מה שנקרא "הבמה" "הווסטרבורק הרוויו" ושם באמת היה שם הומור, ובאמת שם היה הומור כזה. אני הייתי כבר בן 20 ב - 43, ואני ביקרתי בערב כזה אחד או אולי שניים ובאותה התוכנית, התוכנית אין לי אותה אז זה למשל קטע כזה היה לזה מנגינה (שר את הקטע) הכל שמח וזה ארוז יפה וזה במחנה כשישבת בשנה רביעית של המלחמה אז אם מגיעה חבילה עם קופסת סרדינים או עם איזה משהו זה היה משהו לא נורמלי, על זה הם עשו קטע אחד המנגינות חיבר אותן ווילי רוזן שהוא היה אמן גדול ולמשל בתוך הספר שלי גם כן נמצא בגרמנית ומתורגם לעברית החרוזים שהוא כתב ווילי רוזן כשהוא העמידו אותו לטרנספורט, כי כל האמנים האלו בסוף נשלחו לאושוויץ המפקד נתן להם להציג ובסוף מתי שהגיע הזמן שפעם אחת העליבו אותו או דיברו על משהו שלא היה צריך אז יום שלישי הבא ברכבת ואז הוא כתב רוזן והשאיר את זה, וזה נמצא אצלי בספר ואני תרגמתי את זה בחרוזים לעברית מגרמנית שהוא אומר להתראות ווסטרבורק עכשיו אני צריך להפרד ממך בסה"כ הייתי די נוחה ועכשיו אני אלך לארגן את הצרות שלי במקום אחר. ווילי רוזן כתב את המנגינות הוא היה פסנתרן ממש מהולל, אנשים הכירו אותו מפורסם בגרמניה.

אז זה היה אחד "החבילה שבאה", אחר היה E.A.B.U זה עזרה ראשונה כלומר שאחיות ורופאים וגם כן עם מנגינה ואחד הייתה אפל, אפל זה מפקד (שר את השיר על האפל), וזה באמת המנגינות של וילי רוזן, שלאגר. המוטו של הערב היה "אם אתה יושב עד הצוואר ברפש אל תצייץ ואני מצייץ למרות זאת" ואז רואים שם ציפור. המפקד אפילו הזמין לעצמו עוד קציני אס אס הוא היה בא לפעם או אפילו יותר מפעם אחת הוא היה בא להצגות האלה היה יושב בשורה ראשונה היה מתאפק כמובן כדי לא לצחוק בקול רם ולא למחוא כף כי זה כבר אסור לו, אסור לעבור את הגבול למרות שהאיש הזה זה היה איש עם הומור ואז מקס ארליך אחד מה וילי רוזן מצד המנגינות ומקס ארליך היה בעיקר הקומיקאי העיקרי, אז הוא היה אומר "אנחנו כאן הרי כולנו צאצאים של אברהם אבינו" ואז הוא היה אומר "סליחה מן השורה השניה והלאה"... בתוך ההצגות האלה ומסביב לזה היה הומור והיה סרקזם, חריף אפילו לפעמים וברור שמי שלא הבין את השפה הרבה מהדברים האלו הולך לאיבוד, כי גם בתרגום הכי טוב אם לא הוא לא קולע, זה משחקי מילים.

מחנה סקארז'יסקו

ד"ר פליציה קראי:

אבל, למשל, פה, את תראי פה מחזה - סוקרטס במחנה ריכוז. את יודעת, יש הומור שבלשון ויש הומור שבסיטואציה וכה הלכה. עצם הסיטואציה כבר הייתה מעוררת צחוק גדול. הציגו את המחזה הזה שם במחנה. חוץ מזה, יש לך פה, למשל, דוגמא של מערכון מצוין, שנכתב על-ידי פולניה אחת במרפאת המחנה, ששמה מציגים גם-כן הומור סיטואציוני. דוגמא של מגדל בבל, של אלף שפות, איך הם מסתדרים, או יותר נכון איך הם לא מסתדרים מבחינת יחסי אנוש והבנה הדדית. באיזשהו סוג זה גם סאטירה על התנהגות של כל לאום ולאום, ששמה רואים בדוגמא של המערכון הזה. חוץ מזה תמצאי פה הרבה מאד קופלטים, שהם סאטירה על רוויר - זה בית חולים. תמצאי שמה קופלטים, למשל, על מחסן בגדים, על פרומיננטים של המחנה הזה. ובכלל, פרומיננטים מצד אחד; מצד שני, אנשי אס.אס. הם היו מקור בלתי נדלה. זאת אומרת, הפורקן האישי של האסירים רואים אותנו מאד-מאד דווקא באותם קופלטים ובאותן יצירות למיניהן על פרומיננטים, על זמן, כי בעצם זאת הייתה תופעה אחת יחידה שהם יכלו לבטא את עצמם פחות או יותר בלי חשש. הפרומיננטים הם היו כן מגיבים, אבל בדרך כלל במידה ובמחנה איקס זה היה קיים, לא היו מענישים על זה את האסירים. כמובן אני לא יכולה לומר על כל המחנות. אבל במיוחד שלושת אלה, יאנובסקה, סקארז'יסקו, לייפציג.

אהרון-דוד אדר:

זמן קצר לפני חיסול המחנה - שם היו שלושה מחנות בסקארז'יסקו - וורק אה, וורק בה, וורק צה. אנחנו היינו בוורק צה, ושם ארגנו מן הצגת פרידה. אנחנו לא ידענו שזה פרידה, משום שלא הודיעו לנו שעומדים לחסל את המחנה, אבל ארגנו הצגה. הוורשוויאנסק עם כמה בחורים.

אהרון-דוד אדר:

... זה היה בוורק צה. את יודעת, המוות בצהוב זה היה בעיקר וורק צה. זה היה אצלנו. זה היה עניין של מזל, מי שנשלח לכאן או מי שנשלח לכאן. ושמה עשו מסיבה והצגה וממש קברט שלם. יום אחרי אחר הצהרים גייסו אותנו, הביאו כסאות וספסלים ובא מנהל המחנה, עם כל הגרמנים האחראים, שבעיקר היו שומרים. הם לא התערבו בתוך המחנה, בתוך העבודה. הם היו השומרים. היה צוות של שומרים ובתוך המחנה היו מנהלי עבודה. בכל וורק היו מנהלי עבודה עם תגבור. אחד הפזמונים שאני זוכר, כתוב פה בספר אבל בפולנית. אני גם זוכר אותו בעל-פה. אם לא הייתי זוכר בעל-פה זה גם לא היה מופיע בספר, משום שזה לא כתוב בשום מקום. את התרגום העברי את רוצה, פחות או יותר כן. ... "האדון וואכפיהרר מעוניין מאד שהיהודי יראה יפה ושיהיה בריא בנארווה, בעצבים לפני שהוא עושים ממנו קונסרבים". זה החרוז. שיהודי יהיה יפה ושיהיה בריא בנאורוה לפני שהוא הולך לקונסרבים. שרו את זה הבנות היהודית, הווארשווינקס. ... הייתה לנו מנהלת של המשטרה היהודית, בתוך המחנה הייתה משטרה יהודית. והמנהלת של המשטרה היהודית גם היא באה מוורשה או מטרבלינקא. והיה פזמון עליה במיוחד. ... "המנהלת שלנו, מנהלת המשטרה היהודית, היא אשת חיל ומרביצה על ימין ועל שמאל ומגדפת ושום דבר טוב לא מקבלים ממנה, משום שהיא לא רוצה להכיר בזכויות של הוורשאווינקים". משהו כזה. את שני הבתים האלה אני זוכר מאותו מופע, שגייסו אותנו בין משמרת למשמרת. לא ויתרו לנו על המשמרת בשביל המופע הזה, אבל במקום לישון ישבנו שמה במופע. היו הופעות. איזה שעתים-שלוש של פזמונים וכל מיני סקצ'ים של קברט וכל מיני דברים בינו לבינה. כל מיני דברים. במיוחד, הייתי אומר, רוב הטקסט של אותה הופעה היה מה שאקטואלי מסקארז'יסקו, שאת יודעת ששמה היו בעלי הייחוס, זאת אומרת, השוטרים היהודים היו לוקחים להם למיטה קוזינקה. שמעת על הסיפור הזה, זה היה מיוחד לסקארז'יסקו. לא ראיתי את זה בשום מחנה אחר. ... ושמה כנראה בכל מיטה היה זוג ובאלום אחד היו איזה עשרים זוגות כאלה עם מיטות של שלוש קומות. ואנחנו היינו ככה עוברים דרך החלון ומסתכלים מה מתרחש בפנים. באופן רשמי זו לא הייתה אישה אלא קרובת משפחה. כל אחד יכול היה לקחת לעצמו קרובת משפחה. טוב, אז כולם היו, קראו לזה קוזינקה. קוזינקה זה בת-דוד, בת-דודה. רוב הבדיחות באותה הצגה היו קשורות עם זה.

מחנה בלכהאמר

יעקב צים:

... זה גם במחנה. כאשר מדברים חוזרים "הביתה" במירכאות, למחנה ומספרים, כדי איכשהו, הייתי אומר להרוג את הזמן, על כל מיני דברים. היה אולי הומור שניסה גם להצחיק. אני לא זוכר את הפרטים, אבל היה במחנה בלכהאמר היה תיאטרון. במחנה עבודה. לא במחנה שאחר-כך עבר לידי הגסטאפו, אס. אס. כמחנה ריכוז, שלוחה של אושוויץ, אלא כמחנה עבודה.

במחנה גם כן היה הומור. אפילו היה הומור, נניח, במסיבות. כשנניח נפגשנו בשירה ובסיפורים. ...היו לנו מסיבות חנוכה, פורים. זאת אומרת, נפגשנו כדי איכשהו לחזק את המוראל. ...באותו מחנה, בלכהאמר גם-כן פעם התארגנו ועשו איזשהו תיאטרון, לפעמים תיאטרון סאטירי, שעקצו גם כן את העניין הגרמני, בהסוואה. אני לא זוכר, היה איזשהו משפט שאני לא זוכר אותו אם הוא היה במחנה או שהוא היה אחרי זה. ביטוי כמו חיקוי להיטלר. (גרמנית) "היהודים יש להם מזל בלהיות האסון שלנו". את מבינה, זה מין גלגול של אימרות כאלה שנאמרו מפה לאוזן, כי אסור היה. באנאברג עוד אני זוכר שהיו לנו מסיבות. עשינו מסיבות. זה היה מחנה קטן, מחנה אשר שירת את המטה של מה שקראו 'הממונה המיוחד לעבודות זרים'. אנחנו היינו שייכים אליו והוא מכר אותנו לכל מיני חברות לעבודה, כעבדים. הוא קיבל כסף בשביל זה. זאת אומרת המוסד הזה. שמה אנחנו בשבתות או בימי ראשון, כשלא עבדנו, בימי ראשון, התאספנו באחד החדרים, בצריפים, ושמה היו כאלה ששרו, שם היו כאלה שסיפרו בדיחות וכל מיני דברים. כן, היו, בהחלט. אני זוכר את המשפט הזה (גרמנית): 'הומור זה כאשר למרות הכל אתה צוחק'.

אושויץ

רישה טרייביץ:

באושויץ בסוף השנה, זה היה בסוף 44, הזמינו אותנו גם לרווי. אז תזמורת ג'ז הולנדית ניגנו, נגנים טובים, בחורים צעירים, וגברים היו מחופשים לבחורות. הגרמנים היו מוזמנים והם צחקו, הכל בגרמנית כמובן. ויצא אחד כזה אסיר מפוטם, מצבם היה טוב ופה תלוי נקניק. 'זה מהכוחני (אהובה) שלי, וזה קיבלתי מהכוחני שלי'. גרמנים היו בתוך העניינים והם נורא נורא צחקו.

נחמה קורן:

גבירתי באושויץ היה תיאטרון, באושויץ היה הומור לא נורמלי, אנחנו בלילה כשסגרו אותנו עשינו ריקודים, עשינו סקצ'ים, מה את מדברת? את יודעת איזה סקצ'ים היו, אם היית שומעת סקצ'ים, איפה דיזיגאן ושומאכר, אני אוהבת את האידיש רק בשביל... היו עוד משהו, היו קללות, היום כבר מדברים, זאת אומרת (אומרת באידיש ומתרגמת) שתהיה מנורה ביום, נו איך אומרים שתתלה בלילה שתבער, (אומרת באידיש ומתרגמת) שתגדלי כמו בצל עם הראש באדמה... ואנחנו היינו מתפוצצים מצחוק ידענו מחר אנחנו נהיה שם כן, היינו מתים, כזה מקברי כזה עלינו על עצמנו, את לא יכולה לתאר לך וזה החזיק אותנו וזה נתן לנו כוח... וצחקנו על עצמנו עד הסוף. באושויץ זה היה מוות של צחוק, היו אומרים, 'ציפי ראית אותה? אומרים לי 'כן עין אחת יש לה פה, היד שכחה בבית' כאלה דברים, תיאטרון, היה לנו סקצ'ים כל יום, כל יום סקצ'ים כשסגרו אותנו, היינו סגורים, אז עשינו סקצ'ים ידענו שכל רגע תהיה סלקציה...

ד"ר יהודה ברורמן:

היה לנו גם קונצרט, כמה שזה לא, רעיון מופרע כזה, גם בגיטו היה קונצרטים, היה גם אופרה, זאת אומרת, גם הגרמנים היו באים, אחר-כך סגרו, מי שנשאר בחיים התזמורת, ופה פעם אחת כנראה מישהו אמר אנחנו נעשה קונצרט והוא כבר ידע שאני קצת כותב שירים אז אדי גורילה, אני לא רוצה לספר את כל הסיפור רק על ההקלטות סיפרתי כבר 15 שעות וזה היה חצי מזה שרציתי לא היה לנו זמן יותר, והוא אמר אתה תארגן את הקונצרט. אני לא מכיר אף אחד שיודע משהו לעשות את זה, איך לעשות את זה, מצב רוח כזה שרק חושבים מהבוקר עד הערב מה נאכל בבוקר, איך להשאיר טיפה לחם עד הערב שהיה קשה להשאיר זה זה כל-כך מעט היה, אנחנו מצצנו את הלחם כמו סוכר, כמו סוכרייה בפה לא בלענו אפילו זה. הוא אומר אתה תארגן קונצרט ואז כבר היו אצלנו ילדים מפולין התחלתי לשאול מי מה יכול לעשות איזה שיר יכול, לרקוד, איזה צ'צ'ופ'קה כזה, סטפס, סטפס רוסי, כושי, ואחר-כך הלכתי לפולנים, הלכתי לשאול מה הם יכולים לעשות. עם פולנים היה לנו מלחמות בהתחלה.

סיכום

בפרק זה הובאו דעות המרואיינים על המופעים השונים שנערכו בגיטאות ובמחנות ועל חשיבותם. ניתן לראות שכמעט בכל מקום בו שהו האסירים הם דאגו לנושא התרבות. כמו שאמר נחום מנור "אפילו במחנות מאוד קשים אז היו, אני לא אומר שבכל מחנה הייתה וועדת תרבות, אבל היו דברים כאלה, וזה הניצחון הגדול של האדם וזה עזר לאנשים לשרוד בדיוק כמו אוכל, בדיוק כמו שכל דבר". היה ברור לאנשים שכדי להמשיך לחיות, לשרוד ולהתקיים הם חייבים להגן על נפשם וזו הייתה אחת הדרכים. יעקב צים 'הומור זה כאשר למרות הכל אתה צוחק'. וזו בעצם הייתה מטרתם של המופעים השונים, להצחיק ולהשכיח את הצרות והכאב ולו לזמן קצר.

ה. ביטוי קריקטוריסטי-סאטירי בשואה

מטרת חלק זה לתאר בקצרה את היצירה הקריקטוריסטית בשואה, כאחד מאמצעי המבע של ההומור, ולהציג מספר מצומצם של יצירות קריקטוריסטיות שנוצרו על-ידי ארבעה מהמרואינים אריך לסקלי, אריה בן מנחם, יעקב צים, יוסף באו¹.

פרופ' ישראל גוטמן אמר בראיון:

אני רואה בעניין ההומור והקריקטורה והצגת הדברים מהצד המגוחך והאבסורדי אחת מהשיטות שהיו נהוגות בידי גורמים פוליטיים אינטלקטואלים לישראלים כנגד הפאשיזם והנאציזם והאנטישמיות, שהייתה נפוצה מאד בין היהודים. היהודים השתמשו, ונזקקו לשיטה זו גם כציבור וגם כיהודים שהיו בעלי כשרונות וראייה ביקורתית וחוש להצגת המגוחך והבלתי רציונאלי וזה מה שהתרחש שאנשים שעמדו בגופים האלה והשמיעו אידיאולוגיה. בדיחה כמו גם קריקטורה היא הומוריסטית ומצחיקה בהתאם לתפיסתנו אותה. תפיסת העוקץ היא המעוררת את ההומור.

יעקב צים אמר בראיון:

כל קריקטורה למעשה מחדדת את המציאות, ולהומור יש המון כוח וזה כוח של ההישרדות.

ארבעת המרואינים, אריך לסקלי, אריה בן מנחם², יעקב צים ויוסף באו, ביטאו את התייחסותם לחיי היום-יום בגיטאות ובמחנות בהם היו, בצורה הומוריסטית - קריקטוריסטית, טראגית-קומית וסאטירית³. הם יצרו אותה בעיקר בשביל עצמם - כקתרזיס ועשו זאת בהסתר. לסקלי, צים ובאו - עשו זאת בצורות קריקטוריסטיות המתארים מציאות כאובה, בן מנחם - עשה זאת בדרך של הדבקת צילומים - פוטומונטז', מתוך חיי הגיטו. לסקלי ובן מנחם הוסיפו ליצירתם כיתובים שנכתבו בהומור שנון, עוקצני, סרקסטי ולעיתים מקאברי.

היצירות הקריקטוריסטיות של אריך לסקלי המתפרסמות כאן לראשונה במחקר כלשהו, הן העתק מהיצירות המקוריות הנמצאות ברשות המוזיאון להנצחת השואה בלוס אנג'לס, והן רק חלק קטן מאוסף המכיל 71 ציורים שאת כולם צייר בגיטו טרזין.

הצגת היצירות בפרק זה, הינה בהתאם לשלושה נושאים משותפים, בהם עסקו ארבעת המרואינים: רעב, פרומיננטים, מחלות ומוות. ההסברים הנלווים ליצירות הם מדברי האמנים - היוצרים כפי שנאמרו בראיונות.

¹ יצירות קריקטוריסטיות נוספות של אמנים אלה ראה בנספחים.

² מעורכי ומתרגמי הכרוניקה של גיטו לודז'.

³ היצירות נמצאות בידי המרואינים, וברצוני להודות להם על שאפשרו לי להשתמש בהן.

ראוי להתחיל פרק זה, בתמונה מתוך אלבומו של אריה בן מנחם.

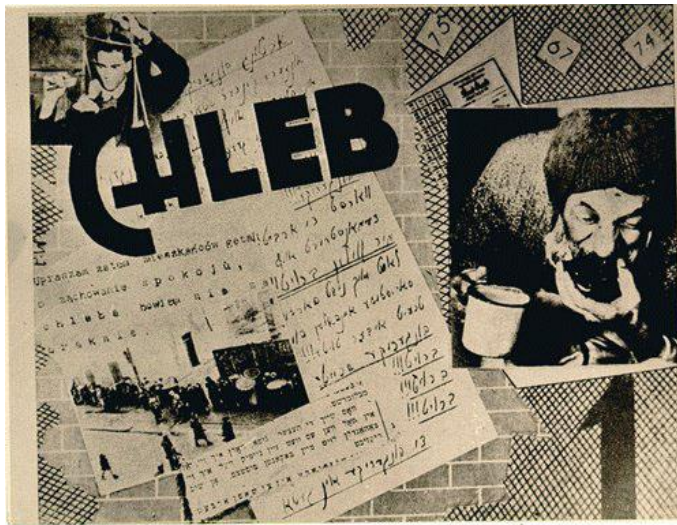

...התמונה, היא תמונת רומקובסקי מחייך והכותרת: 'אבא אתה צוחק'? והמשך הידוע של ביטוי זה הוא 'אוי לצחוק שלך'. זו הייתה הצגה של דז'יגאן ושומאכר עוד לפני המלחמה וגם אימרה ידועה בגיטו, כי מה רואים מסביב? תמונות מהגיטו, אישה עטופה בשמיכה בגלל הקור, אישה שנורתה, שתי תמונות של גירוש יהודים, רעב, מובילי הצואה, גדר הגיטו - תחום מגורי היהודים... לקחתי את הצילומים של מנדל גרוסמן, צלם גיטו לודז' שהיה חבר שלי ויצרתי לי אלבום פרטי מהצילומים שלו. בערבים נהגתי לפעמים לשבת ולהדביק אותם באלבום מסוים שהיה אלבום אישי שלי, אבל על המצב האקטואלי... בטיפשותי כי רבה, בתמימותי, לקחתי את זה לאושוויץ, לא ידעתי לאן אנחנו נוסעים, לקחתי את האלבום הזה, מדוע דווקא את האלבום? אינני יודע, כנראה היה יקר לי או משהו. האלבום עבר גלגולים רבים מאז שכן מנחם החליט לקחת אותו איתו כשנשלח לאושוויץ. לאחר מאמצים מרובים, הצליח בן מנחם להשיג העתק צילומים מאלבומו המקורי, שעד היום אין הוא יודע היכן הוא נמצא.

...רומקובסקי פרסם הודעה שכולם צריכים לחיות בגיטו בהתאם ל 5 סיסמאות: לחם, עבודה, השגחה על חולים, השגחה על הילדים, שקט בגיטו. הוא הבטיח שלחם לא יחסר, תהיה עבודה ותהיה השגחה על חולים ועל הילדים, וביקש להקפיד שיהיה שקט בגיטו. בסיסמאות אלה השתמשתי כדי לתאר את המציאות בגיטו בהשוואה לכל אחת מסיסמאותיו של רומקובסקי. זה אולי לא קריקטורות, אבל יש בהם בהחלט הומור מקאברי...

רעב

...הסיסמה הראשונה של רומקובסקי היא "לחם" - Chleb, כשהרעב היה כבד מנשוא יצאו מפגינים לרחוב ותלו מודעות והפגינו נגד המצב. בתמונה אריה - זה אני - שוקל במאזני זהב את הלחם, אבי היה צורף, שיוכל לחלק אותו כך שיוותר לו למשך שבועיים, אדם רעב אוכל ברעבתנות, תור ללחם. כל אלה על רקע הכרוזים של אלה שהפגינו וצעקו נגד הרעב בגיטו. בגיטו הודבקו כרוזים נגד רומקובסקי, אז הורדתי אותם מהקיר והדבקתי אותם. בסוף המודעה כתוב לחם, לחם, לחם, והם חתמו 'רעבי הגיטו'. כל זה בתגובה להודעתו של רומקובסקי שלחם לא יחסר...

חלוקה לתלוש מס'.. - אנשים קוראים מה מחלקים, למעלה כרטיס המזון, אנשים עומדים בתור בשלג אני-בן מנחם אוכל שעורה שרופה - מה שהגרמנים קראו תחליף קפה אבל אכלו ולא שתו את זה. פתק של דוגמת החלוקה: 20 גראם חומצת לימון, 200 גר' סודה 50 גר' סאכארין וכו'.

אריך לסקלי היה צייר במות וצבעי שלטים בגיטו טרזין, ולפיכך התאפשר לו לצייר בצבע.

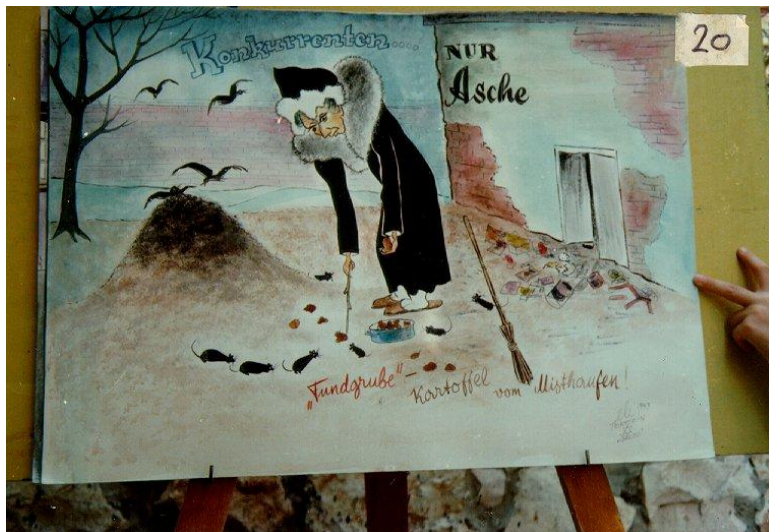
בראיון עם לסקלי ואישתו אלזה, שהייתה אף היא בגיטו טרזין, הוא אמר:

... בהתחלה (אחרי המלחמה), כשהראיתי את הציורים, אנשים כעסו עלי כי זה קריקטורות, ואמרו לי שלא תעיז להראות. למה? כי זה קריקטורה, ובגלל שזה לא נאה ולא יאה שבן-אדם ישב במחנה ריכוז וצייר קריקטורות, שאלו אותי 'איך העזת לצייר כאלו ציורים', יתחילו להגיד, צייר יהודי תחת המשטר הנאצי, קריקטורות זה מה שהיה לו בראש... הוא לא כל-כך רציני. אני הייתי בתוך הגיטו, ראיתי את זה בצורה שלי, אחרת, בדרך-כלל לא ציירתי מה שלא ראיתי, ציירתי איך שהרגשתי ובכל ציור יש הסבר....

ואולי זו הסיבה שאריך לסקלי לא מתייחס אל ציוריו כאל קריקטורות ונרתע מהגדרה זו. בראיון הוא חוזר ואומר: ציירתי מה שראיתי, כך ראיתי את הדברים, זה הכל דברים שראיתי... אני ציירתי בדרך שלא ראו הרבה אנשים בתוך הגיטו... " ואישתו מוסיפה " זה היה מהחיים, זה היו החיים שלנו, אם את מראה את מה שהוא צייר לאנשים שהיו בטרזין והם רואים את התמונה, הם בדיוק יודעים מה זה, לא צריך לספר... " כל הזמן שהיינו בטרזין עוד היה איכשהו החיים, לא רגילים אבל בואי נגיד כמו במחנה קיבלו גם כן מכות אבל אף אחד לא ראה את זה מישוהו קיבל מכות לא ראינו את זה. כל ציור זה סיפור, סיפור, כן, אבל זווית הראייה, היא זווית ראייה אחרת ממה שאנשים רגילים רואים, זאת אומרת, אפשר לראות את זה ולהגיד אוי, אוי, אוי ואפשר לראות את זה בצורה כזו... לא שאני מתבייש מזה, כי אני לא מתבייש שלקחתי את הצורה של ציור כמו קריקטורה. כי בכל קריקטורה יש חלק של החיים הרציניים... אני רציני לצייר כי יש לי את זה בדם, ואמרתי לעצמי שאני אצייר איך שאני רואה את הדברים, איך שהרגשתי כשראיתי אותם... כל ציור, אפילו אם הוא בקריקטורה יש חלק טראגי בזה, זה טראגי-קומי.

... הכותרת של ציור זה היא 'מתחרים'. תחרות קשה על מזון, בכל צורה שהיא, מתנהלת בין הגברת

הקשישה לבין מכרסמים למיניהם ועופות השמים. פה יש לך, את יכולה לצחוק ולבכות, אישה מחפשת על ערימת זבל. גם היא מחפשת פה אוכל, גם הציפורים, וגם העכברים, זה אמת, אני ראיתי את זה. מוסיפה אלזה לסקלי "בגלל זה אני אומרת שהוא צייר את זה כמו שראה את זה בחיים. אבל הוא ראה את זה קומי. זאת אומרת טראגי-קומי..."

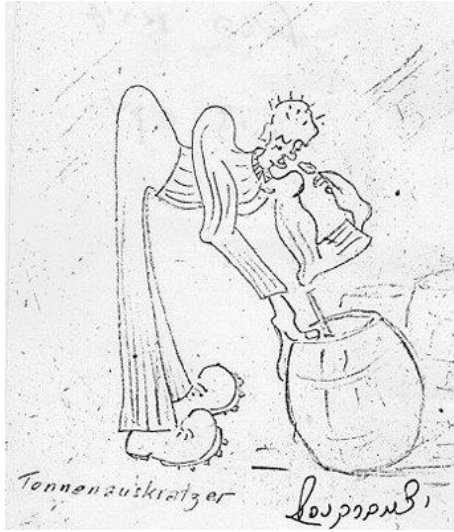

יעקב צים צייר וגרפיקאי, היה במחנה בוכנוואלד כשצייר את הקריקטורות שלו. צים שכב בבית החולים במחנה:

...ואז בא קאפו גרמני. אני לא זוכר איך שזה הגיע אליו, שאני צייר, שאני גרפיקאי. הוא אומר 'אתה יודע מה, אני אביא לך את הצילום של החברה שלי. צייר אותה. אביא לך גם בלוק ועפרון'. אמרתי: טוב. כבר יש לי מה לעשות. ואז אני ציירתי לו שני ציורים, אחד בשבילו ואחד בשבילי. ואמרתי לו: אתה יודע מה תביא לי גם חתיכות נייר, מה שיהיה תביא לי. עפרון אני משאיר אצלי כבר. תביא לי חתיכות נייר. אפילו נייר עיתון. ואז הוא הביא לי חתיכות נייר קטנות כאלה והתחלתי. מה אני אצייר? ופה באה לידי ביטוי גם תחושה, כי לצייר את הזוועות, ושוב אותו דבר, מה שאני טוען עד היום, לצייר את השואה אי-אפשר. לבטא את הפחד אי-אפשר. זאת אומרת, אי-אפשר לבטא את מה שקרה שם, ואם את עושה את זה, זה הופך לקיטש, לאיזשהו פלקט מגויס או משהו כזה. והמעניין שאני אז הרגשתי את זה. זה המעניין, שאז הרגשתי שזה לא המקום שאני אצייר את החבר שלי במצבו הוא, איך שהוא שוכב, איך שסוחבים את החולים האלה, שהם צריכים לעשות את הצרכים. אז מי סוחב אותם שמה? מי שיש לו קצת יותר כוח או מה שקוראים הסניטר, שהוא סוחב אותם. לך תצייר את זה, שהוא עושה באמצע את הצרכים. ואז בא לידי ביטוי, הייתי אומר, כהצלה של הרעיון לצייר, ההומור. לבטא את זה בהומור. ואז אני נזכרתי שאני פעם ראיתי, אני לא יודע של מי, איזה שהם רישומים ממלחמת העולם הראשונה, שגם מבטאים, גם אותו הצייר אז, לא היה יכול לבטא את זה בזוועות כאלה שהוא ראה אותן, אז הוא ביטא אותן בהומור. אני לא זוכר היום אם החלטתי ככה, אם זה בא ככה. תהרגי אותי אם אני יודע את זה... חוש הומור כפי שטענתי קודם, זה דרך החיים. איך אני הגדרתי את זה קודם, פילוסופיית החיים וזה הולך עם האדם. כל קריקטורה למעשה מחדדת את המציאות, וזה מה שאני עשיתי....

...אני שואל את עצמי מה לעשות עם חתיכת הלחם, ... החתיכה הייתה כל כך קטנה שלא ידעתי איך לחלק אותה....

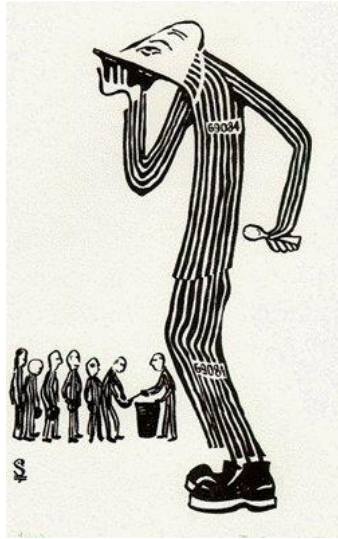

...נניח הדבר הזה מה הוא מבטא?
 הרעב של האנשים הביא אותם לידי כך שהם גירדו,
 אם הרשו להם, זה בעיקר פרוטקציונרים, את הכלי
 שהביאו את האוכל, גירדו מסביב, כי זה היה מרק
 תפוחי אדמה ונשאר מסביב כמה פירורים של
 תפוחי אדמה....

אריך לסקלי מתאר את השינויים הפיזיים שחלו אצל האסירים במהלך שהייתם בגיטו.
 ...קראתי לציור זה 'מחלת האסירים' - הוא איבד משקל בגלל הרעב בגיטו, היא נהייתה שמנה בגלל
 שהבלוטות שלה הפסיקו לתפקד. הרופאים קראו לזה מחלת האסירים....

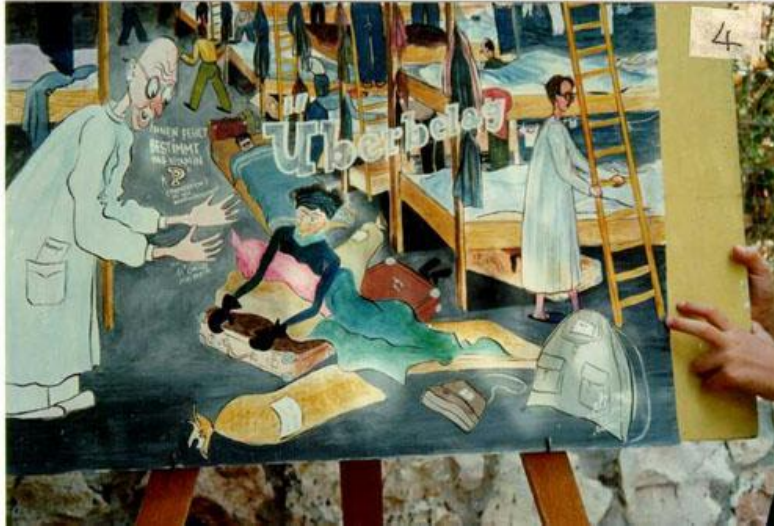

יוסף באו יליד קרקוב, היה במחנה פלאשוב ועבד שם כשרטט במשרד לבנייה. הוא הועבר למחנה גרוס-רוזן ואחר-כך למפעל של שינדלר וכך ניצל. מיד אחרי המלחמה חזר לקרקוב ולמד שם באוניברסיטה לאמנות פלסטית. היה לו מדור קריקטורות בעיתון פולני. זיכרונותיו, מתוארים בהומור ובסאטירה בספר "שנות תרצ"ח" שתורגם לאנגלית בשם "Dear God, Have You Ever Gone Hungry?"... הייתי רעב כל-כך שלקחתי חתיכת נייר בפה כדי לרמות את הקיבה, ופתאום בא לי מחשבה שאלתי את אלוהים 'תגיד היית רעב אי פעם', וזה שם הספר עכשיו. המוטו של הספר "איני אחראי לתוכן - העתקו ישר מהחיים..."

פרומיננטים

בגיטו טרזין, כמו בכל הגיטאות והמחנות האחרים, היו פרומיננטים שזכו ליחס מיוחד. הפרומיננטים היו אסירים בעלי תפקידים בגיטאות ובמחנות. יחס האסירים אליהם היה בדרך-כלל עוין. אריך לסקלי מתאר את היום הראשון בו הגיע לטרזין, חולה עם חום גבוה ונאלץ לישון על הרצפה... לא היה מקום לישון, בקומות העליונות היו הפרומיננטים ובקומות התחתנות לא היה מקום. כותרת הקריקטורה היא "צפיפות יתר" כשהרופא אומר לי "אתה צריך ויטמין פ" - פרוטקציה. זה באמת היה ככה...

בעניין הפרומיננטים בגיטו לודז' עסק גם אריה בן מנחם. ... חלק מהבדיחות היו על הפרומיננטים, על האנשים בעלי המשרות, המיוחסים או איך שקוראים להם, ... פה כתוב 'מבעד חור המנעול'. זה חור המנעול, הנה אריה - זה אני - פה מסתכל בחור המנעול ורואה שישנם אנשים מבכירי הגיטו שרוקדים, שצוחקים, ששותים ושלבושים בבגדים, מתחפשים בבגדי פורים, וליד זה שוכב אחד שהתאבד או מת מרעב.

מחלות ומוות

אריך לסקלי:

"טרזינקה, מחלת הגיטו - דיזנטריה הייתה מחלה טיפוסית בגיטו. אחרי זמן קצר בלבד כמעט כולם חלו בה. הרבה קשישים מתו ממנה..."

אנשים עשו תחתיהם...

יעקב צים... דינפקציה: היינו ערומים,

אריך לסקלי:

... כאן כתוב 'בריחה מטרזין' - לפעמים להיות חולה עם חום גבוה זה היה מזל. במקום להישלח למחנה ריכוז הכניסו אותך לבית החולים...

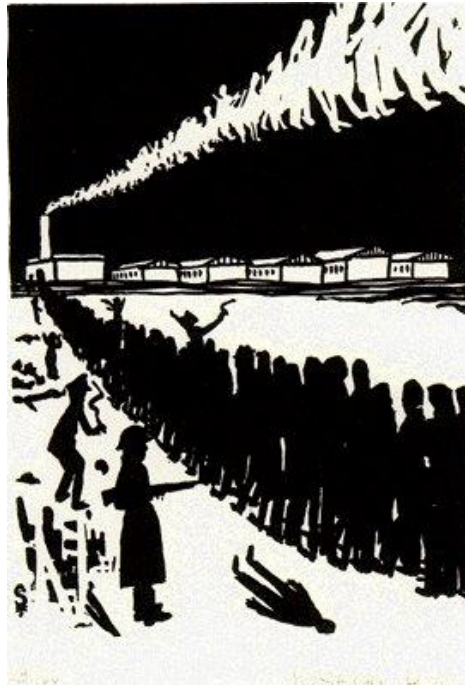
כאן כתוב 'להתראות בקבר אחים' - ברכת פרידה של יהודי הנשלח ל"מזרח" מחברו...

אריה בן מנחם מתייחס לסימתו השלישית של רומקובסקי, השגחה על החולים - ברקע T.B.C
 - TUBERCULOSIS - שחפת, אמבולנס האוסף חולים, למטה חולים הנשלחים לחלמנו - מחנה
 השמדה, ככה משגיחים עליהם...

יוסף באו, שהיה אסיר במחנה פלאשוב מתייחס ביצירתו אל המוות בביטוי שהיה שגור בפי אסירי
 המחנה... שמה היו הרבה בדיחות. בדיחה אחת הייתה בימי הזוהר של המחנה, נולד פתגם ממזרי
 אקטואלי מאד 'הכניסה דרך השער הראשי היציאה דרך ארובה'.

אריה בן מנחם מתייחס לסימתו הרביעית של רומקובסקי "השגחה על הילדים".
 ...בעגלה ילדים הנשלחים למחנה המוות "חלמנו" ותמונות של ילדים מורעבים, כן, אני לועג לזה, זאת
 אומרת, כך נראית השגחה...?

הסיסמא החמישית "שקט בגיטו"

...זה צילום של שרטוט 'עקומת התמותה' בגיטו, כמובן שכשיש תמותה יש שקט.

רומקובסקי רצה שקט בגיטו, הוא השיג אותו על-ידי העלייה בתמותה....

התמונות המסיימות את אלבומו של אריה בן מנחם. כותרתן:

ולמרות הכל...

"רוקדים, שמחים, שרים, לומדים"

נשרוד!

...כאן זה אני וחברה שלי

סיכום

היצירות שהובאו בחלק זה מתארות את נקודת המבט של ארבעת המרואיינים, אריך לסקלי, אריה בן מנחם, יעקב צים ויוסף באו כל אחד בדרכו הוא, על קורותיו בשואה. כל הארבעה אמרו שיצרו את היצירות מתוך צורך נפשי, כקתרזיס. היצירה, עזרה להם להתמודד עם חיי הסבל היום-יומיים. היצירות הן תיעוד הומוריסטי, סרקסטי ומקאברי מנקודת המבט של כל הארבעה. בהשוואה שנערכה בין היגדי המרואיינים בפונקציות השונות לבין, ביטויים באמצעי המבע האחרים שנוצרו בשואה והובאו במחקר זה, כולל יומנים אישיים וספרות שואה, ניתן לראות:

- א. בגדול, כל הפונקציות של ההומור מופיעות גם באמצעי המבע האחרים וגם בספרות מחקר השואה.
- ב. השירים היו אמצעי הביטוי ההומוריסטי השכיח ביותר בקרב קורבנות השואה. בשירים מופיעות בעיקר הפונקציות של; מנגנון ההגנה, הפונקציה התוקפנית של ההומור, והפונקציה המינית. בנוסף, ניתן לומר שהשירים מילאו פונקציה חברתית בכך שגרמו לליכוד חברתי, לאווירה נעימה והיתולית. כדאי לזכור שהגרמנים, כאחד מהאמצעים להשפלת היהודים, הכריחו אותם לשיר. היהודים שהשתמשו בשירים כאמצעי ללעג ולבוז לגרמנים, גם חיברו שירים בעלי גוון של הומור עצמי, הומור שחור והומור מיני, מתוך יוזמתם הם.
- ג. למרות שבספרות מחקר השואה ניתן למצוא את כל הפונקציות של ההומור על סוגיו השונים כמו גם בהיגדי המרואיינים, בכל זאת קיים הבדל ביניהם. הבדל הוא בדרך הביטוי של ההומור. בעוד שאצל המרואיינים, כמו גם ביומנים האישיים, הביטוי ההומוריסטי מוצג דרך הפן האישי - החוויתי, כשותפות לחוויה ההומוריסטית או ליצירתה, גם ההתייחסות בדבריהם היא יותר לאפיזודות ואירועים הומוריסטיים מקומיים ספציפיים. לעומת זאת, בספרות מחקר השואה, שנכתבה בתקופת השואה על-ידי היסטוריונים ולמען היסטוריונים (כפי שהם עצמם העידו ברשימותיהם), כמות הסיטואציות ההומוריסטיות המצויות בהם הן מועטות, יחסית למספר ההיגדים של המרואיינים, והן מופיעות כתייעוד ולא כסיפור עם פן אישי - חוויתי. גם ההתייחסות היא יותר כללית ולא מקומית - ספציפית. ניתן אולי להסביר זאת בכך, שהפן ההומוריסטי לא נראה לכותבי ההיסטוריה חשוב או מעניין מבחינה היסטורית, ולפיכך לא כללו ברשימותיהם, מספר רב יותר של תיאורים והיגדים הומוריסטיים.
- ד. בקברטים ובתיאטראות הסאטיריים, הסיטואציות ההומוריסטיות מתארות בעיקר את הווי המקום בו הוצגו, עם הרבה גילויי הומור עצמי, ורמזים עבים להומור תוקפני, בעיקר כלפי הפרומיננטים, כך שהקהל הבין במה ובמי מדובר. חשוב לזכור, גם אם לא בכל הגטאות התיאטראות היו תיאטראות "מטעם", עצם העובדה שהם יכלו להתקיים, הייתה בגלל שהגרמנים הסכימו ואיפשרו את קיומם. הומור תוקפני גלוי, יכול היה לעלות בחיי שחקני התיאטרון ובסגירת התיאטרון. ולכן, בנוסף לשתי הפונקציות שהוזכרו נוספה גם הפונקציה האינטלקטואלית. משחקי המילים היו מרכיב חשוב בהצגות הסאטיריות. בנוסף, הקברטים והתיאטראות הסאטיריים שימשו גם כמילוי הפונקציה החברתית של ההומור, של צחוק ביחד.
- ה. הקריקטורות מתארות את כל הפונקציות של ההומור בשואה ובעיקר את הפונקציה של ההומור כמנגנון הגנה, על סוגיה השונים. אך בניגוד לאפיזודות שתוארו על-ידי המרואיינים, לשירים, לקברטים והתיאטראות הסאטיריים שההומור שלהם הפך לנחלת הכלל, האמנים יצרו את הקריקטורות מתוך צורך נפשי, כקתרזיס, ולא במטרה להפכו לנחלת הכלל. יתרה מכך, הם יצרו אותם בהסתר ונאלצו להסתיר את יצירותיהם (ראה עמ' 72).

ו. דעות המרואיינים על ליצני-בדחני הגיטו

רובינשטיין מגיטו וארשה ויענק'לה הרשקוביץ מגיטו לודז' נחרטו בזיכרונם של תושבי שני הגיטאות הגדולים, אך שמם ואמירתם יצאו אל מעבר לגבולות גיטאות אלה. הם מוזכרים כמעט בכל הכתובים הקשורים לגיטאות אלה וכן הוזכרו בראיונות על ידי ניצולי גיטאות אלה מבין המרואיינים - כפי שכבר נאמר בחלק התיאורטי.

להלן מדברי המרואיינים על רובינשטיין:

פרופ' ישראל גוטמן:

מצד אחד רואים אותו כמשוגע, אך מאחורי דבריו יש ראייה סאטירית. הוא לא ממציא, יש הרבה דו משמעי מאחורי דבריו, הוא אומר כאילו מילה רגילה ומאחוריה ראייה מגוחכת, היא ראיית הקץ של הנאציזם. המראה שלו היה כמשוגע, אדם שאיבד את הכל, קרעים, מלוכלך, ללא מקום מגורים, לא מתלבש ולא דואג לחיצוניותו בכלל. הרעב התמידי בגיטו וארשה גרם לזה, זה לא נדיר, ולבסוף הפך לליצן. למה היה פופולארי? הפופולאריות שלו נבעה מהצורך של האנשים לצחוק. למרות שכבר לא היה רעב, כי כולם נתנו לו משהו-קצת אוכל, הוא נשאר כזה, כי התפקיד שמילא והדימוי שלו היו למקור של צחוק והנאה, זה היה הצורך של הקהל. בדרך כלל הטיפוסים הללו עוררו פחד אצל אנשים כי הם לקחו - חטפו אוכל והיו מפיצי מחלות טיפוס וכ"ו, והמלוכלכים האלה היו המקור למחלות. ממנו לא פחדו, הוא היה מקור של צחוק והיה פופולארי. חברה שאין לה עיתונים ורדיו, הוא שימש דמות שמייצגת משהו בתוכה. אדם שלא חי לפי הדפוס, נקרא 'לא נורמלי', והוא היה מהבחינה הזו לא נורמלי, אך בלא נורמלית שלו ייצג פקחות וידע להכין את האימרות, לקחת את האימרות שהן בעלות ראייה עצומה, וצפונות של הדברים.

ד"ר רות שיינפלד:

... ובאמת הרובינשטיין הזה היה מפורסם בשירים שלו ובבדיחות שלו שגם עד היום אני זוכרת שהיה קיים.

ינינה ז'מיאן-ברנדווין:

היה איש שהסתובב ברחוב, שמו היה רובינשטיין והוא צעק לגרמנים ולנו "אלע גלייאך", כולם שווים, אתה ואני. או למשל 'אוי די בונה'. בונה זה כרטיס מזון, 'אני לא רוצה להחזיר את הבונה, אוי כי היטלר הוא חולרה את כולם לקבר לוקח' (שרה באידיש) זה רובינשטיין, למלך יש ליצן החצר, אז זה היה ליצן הגיטו, קראו לו רובינשטיין.

מאשה פוטרמילך:

...היה לו הומור מאוד בריא ואקטואלי, הכל אקטואליה אבל יחד עם זה אני זוכרת שהוא היה בלוא, הוא היה אפשר להגיד לא לגמרי שפוי, כי בן אדם שמסתובב ורץ ברחובות והוא כל פעם זורק את ההברקות שלו, זה עניין של משחק מילים. פיהרר זה השם של היטלר ופיהרר זה גם הפירוש של ארבע. המשמעות היא שהוא אמר, אנחנו נקבור את היטלר, זה היה קצת, אפשר להגיד אופטימיזם אבל... אם היו מבינים מה שהוא אמר והגרמנים היו תופסים אותו, הם היו הורגים אותו במקום... כל הבדיחות שלו היו נגד היטלר, נגד הגרמנים... היו לו כאלה הברקות, זה היה מאוד פיקנטי, אז זה גם, היה לו אומץ, אבל זה גם לא היה לגמרי שפיות ואנחנו לא קראנו לו בשמו, השם שלו היה 'משיגנע רובינשטיין' רובינשטיין המשוגע... זה היה בגיטו הגדול, בוארשה פחדנו שהוא בסוף יפול לידיים של הגרמנים, הוא היה... אני זוכרת שעמדתי פעם לראות מה הוא יעשה אז הוא נכנס, הייתה קונדיטוריה, הוא נכנס וביקש עוגה אז לא רצו לתת לו בלי כסף, אז הוא יצא ועמד, אני שמעתי את זה, ואמר אני אגיד שאתם קיללתם את היטלר, היו לו טריקים, ...היו אוספים את הגויות בעגלות וזורקים אותם כמה שנכנסו וכשמילאו את העגלה התחילו לנסוע. רובינשטיין היה רץ אחרי העגלות האלו והיה צועק 'ילד תחזיק מעמד, אתה נוסע בירידה', למתים היה צועק, את מבינה, היו לו הברקות כאלה ואנחנו היינו חוזרים על זה ..

הלינה בירנבאום:

...והיה אחד מוישלה רובינשטיין, אולי שמעת עליו. כן, אז הוא היה הולך ואומר "אלע גלייאך", כולם שווים. "אלע גלייאך", העניים והעשירים והוא היה שר שיר כזה גם וכולם בגטו בעצם אחריו. המון דברים היו חוזרים אחריו מה שהוא אמר ומה שהוא עשה כאילו שהוא היה איזה גאון והיה כזה טיפוס חצי מטורף. אבל זה שהיה לו האומץ להגיד את זה גם לגרמנים וכל הדברים האלה כי ראו שהוא מטורף והם לא הרגו אותו אז הוא היה גיבור שהוא היה אמיץ זה היה בידור בשבילם והם בכל זאת לא פגעו בו...
...זה היה כזה מטורף הכל והוא עם הטירוף שלו הוא ביטא את האקטואליה, באיזה שהיא צורה, כן, כן, זה היה הנוף זה מה שהציג. הוא בעצם הרשה לעצמו לבטא את מה שאחרים לא הרשו לעצמם. הוא הסתכל על זה בבדיחות שאנשים כ"כ סבלו ולא היו מסוגלים, והוא ידע לבטא זאת. איך שהוא זה לא הגיע לשכל שלו העומק והגודל הזה, והוא דיבר על זה בכמה מילים קולעות כאלה שבעצם ביטאו, והוא יכול היה לבטא את זה. הוא ראה, זה היה על פני השטח, הנה אל תתן את הבונה, זה כל-כך יקר, והמוות לוקח במסות כאלה, אלה בכו על אלה שמתו, פחדו, רעדו היו במתח הוא לא, לא היה לו מה להפסיד הוא במילא היה עני, בודד, נודד ולא נורמלי.

משה אוסטר:

באשוויץ למי שנראה כמו מוזלמאן אמרו 'אל תחזיר את הבונה' או 'אל תחזיר את הנעליים', כמשפט עידוד שיחזיק מעמד ולא ימות.

אהרון כרמי:

לכל אחד היה בונה ואנחנו צריכים להיות ישרים ולהגיד גם את המקור. המקור של המילה הזאת זה רובינשטיין. אם את צוחקת על רובינשטיין אז את יודעת. אז הוא היה כזה חצי משוגע. לא ידוע אם הוא היה משוגע, אבל הוא היה הולך ומדבר אל עצמו. לכל מי שפוגש היה אומר 'אי ד'בונה, אי ד'בונה', לכל מי שמתפגר אז לוקחים לו את הבונה. וזה נקרא תחזיק מעמד.

מרים כרמי - היו לו בדיחות כאלו שמאלץ

אהרון - הוא היה אומר... השומן נוזל, הוא יותר בזול. הגבירים, השמנים העשירים זה אומרים באידיש כשעושים בחנוכה משומן, שהשומן נוזל, נוזל. השומן נוזל כי הגבירים אזלו, נגמרו. הכל ביטויים של רובינשטיין. הבנת שהכל שלו. זה שמענו ממנו בגטו, הרבה דברים כאלה. הולך כזה... זה היה תשמור את הבונה, כל אחד ידע את זה. אבל זה באמת מרובינשטיין. רובינשטיין... כן, כן כי הוא היה מסתובב בווארשה והוא היה אומר את זה. אני לא יודע אם הוא היה משוגע, אף אחד לא יודע, אני לא שמעתי מאף אחד שהוא אומר שהוא היה משוגע. הוא דיבר לעניין. כי הוא הוציא דברים כאלה שקראו לו המשוגע. והרבה בדיחות אנחנו לא זוכרים, אבל זה לא היה רק הבונה, הוא הרבה דברים היה אומר. וזה גרם לאנשים לצחוק בטח שזה גרם. מרים - היו לפעמים ככה שלא חשבנו שנצחק וצחקנו.

גניה מנור:

היה משוגע אחד בוורשה שאמר, רובינשטיין, שהיו לו כל מיני אימרות כאלה כמו 'כולם שווים, כולם שווים', אחר-כך זה היה ביטוי שהוא המציא בגטו בווארשה 'שאפה גרא' - 'הארון מנגן' זאת אומרת שמישהו יש לו הרבה כסף, כי הרי גם בגטו בתנאים הכי קשים הייתה שכבה של אנשים אמידים ועשירים מופלגים כאלו שעסקו בהברחות, על כזה היו אומרים 'הארון מנגן לו' והארון מנגן זה לא מספיק הארון מנגן והמגרות רוקדות 'שאפה גרא' זה בכל פולין אח"כ היה, כי בתקופה ראשונה הגרמנים התירו פירסום של עיתון יהודי היה עיתון גאזט ז'דובסקה והוא היה יוצא בכל הגטאות היה מתפרסם, היו מדפיסים אותו בקרקוב והוא היה מתפרסם בכל הגטאות, היה מופץ אז בגלל זה היו כתבות כך שידענו על המילייה על מה קורה בווארשה, הארון מצלצל, זה ביטוי שאומר שעושים כסף - 'שאפה גרא', הארון מנגן, אני לא יודעת עם זה היה ארון ממש או תיבה, תיבה מנגנת - שאפא זה ארון, אחר-כך מזה כבר היה ביטוי שני היו אומרים 'אדם מן הארון', או שיש לו אותו ארון שמנגן, כשהיה למישהו היה הרבה כסף היו אומרים יש לו הרמוניקה, גרמושקה, כי היו לו כל-כך הרבה כשפתח את הארנק.

שולמית צדר:

היה אחד רובינשטיין, משוגע, הוא היה אומר: "אלע גלייאך", כולנו שווים. כולנו שווים. ואנשים צחקו ממה שהוא אמר, בטח. בטח. אנשים צחקו. אנשים לא הלכו כל הזמן בבכי. תראי, הגטו הוכיח שלאנשים יש המון כוח חיים, ורק רגע בין טראומה לטראומה צחקו. אולי להפך, אולי עוד יותר צחקו. זאת אומרת, כאילו לתפוס את ה - - - כן, כמו שהילדים שיחקו, בין אקציה לאקציה הלכתי לשחק. לא חשוב מה, משהו, אנשים לא ישבו לבכות כל היום. לא נעים להגיד, אפילו לא בכו כל-כך אחרי אלה שאתמול לקחו אותם, כי זה כבר היה דבר רגיל. את זה לקחו, את זה לקחו, את זה לקחו והולכים הלאה.

מדברי המרואיינים על יענקל'ה

איתקה סלודובסקי:

...יענקל'ה הרשקוביץ היינו קוראים לו יענקל'ה והוא היה זמר הרחוב. הוא עבר ברחובות, היו חצרות. כל בית הייתה לה חצר והוא היה בא לחצר והיה שר. הוא לבד כתב את המילים של השירים. גם את המנגינה וגם את המילים. המנגינות הוא לקח מכל מיני שירים מלפני המלחמה. אז כן המנגינות היו קיימות, את המילים הוא חיבר. השירים שלו מבטאים את המציאות הטראגית וגם גורם לאנשים לצחוק ממצבם. אנשים הסתובבו וצחקו. ואנחנו רצינו שהוא יבוא לשיר כי הוא כל-כך, הוא כל-כך היה בתוך העניינים והוא ראה את מה שהקלות ההם יביאו לנו מחר. הוא היה בן-אדם מאוד מציאותי ועמד עם שתי הרגליים על הקרקע. השירים שלו הם בדיוק כפי שהמצב היה והאנשים מאוד אהבו את השירים שלו. הם גרמו לאנשים לצחוק. אנחנו צחקנו מעצמנו. זה העלה לנו את המוראל, הוא היה המעודד של הגיטו. ...אז באו היקס, אנחנו קראנו להם יעקס. אז בא היקס מסודר, עם השליפס שלו. עם עניבה, אבל עם פרפר והוא הולך עם תיק יפה מעור, זה מה שהרשו להם לקחת לגטו והוא מחפש מזון. אז יענקל'ה כתב עליהם שיר. (שרה באידיש) הולך יקה ומחזיק ביד התיק. הוא מחפש קאשה או מרגרינה בשביל לקנות. קאשה זה סולת או משהו אחר מהדברים האלה שיהיה לו משהו לבשל, אין בשום אופן, אין לקנות. אז הוא מרזה והוא כבר נראה כמו מוזלמאן. המוזלמאן תמיד הייתה לו ויזה שהוא ילך לבית הקברות, זאת אומרת שהוא ימות. והם היו מתים בהמונים היקס האלה. קודם כך הם אמרו שאנחנו, שהם לא יהודים כמונו. הם בכלל משהו אחר, הם שמרו עד רגע האחרון על הצביון שלהם, על הניקיון שלהם.

אריה בן מנחם:

אני ראיתי אותו, פגשתי אותו באושוויץ ושמה דרך כוכבו מפני ששמה היו אנשים במשרות, בתפקידים, נגיד יותר נכון לא במשרות, בתפקידים גבוהים שאהבו לשעשע את עצמם אחרי, בערבים, אחרי שהחזירו את האנשים מעבודתם או אחרי שגמרו את העבודה שלהם ואז הם היו מחפשים כל מיני זמרים וכל מיני, והוא התחבר שמה עם בן-אדם אחד שנפטר כאן בארץ וקראו לו שמאי רוזנבלום. היה אוראטור, כלומר מדקלם כן היה גם ידוע בארגוני נוער לפני המלחמה, היה מופיע, קצת יותר מבוגר ממני היה, אז היה צעיר. והם יחד היו מופיעים באושוויץ לפני כל מיני, היו קוראים להם והם היו עושים ערב כזה כמובן גם קיבלו בעד זה תוספת מזון או מה שהיה חשוב, הוא גם המשיך בצורה כזו במחנות שהיה, גם לא נפרד מהאיש הזה.

פישל קוזלובסקי:

שירים סאטיריים מלודז', מהגיטו, אלה שירים ששר יענקל'ה הרשקוביץ למשל, רומקובסקי חי עם... , זה כל הדברים האלה ששרנו. (יידיש). יש שם שיר על 'גימעכט א געטא מיט דייעטע'. עשו גיטו ודיאטה. יש לי קלטת עם השירים שלו, זאת קלטת קצרה. לא שעה. אם את רוצה אני אשמיע את זה ואם מישהו ינסה לתרגם, בבקשה. רות אדר - אולי תתרגם את זה ככה באופן חפשי. פישל - זה קשה. גנבו שלושה שקי קמח והעבירו אותם בארון של מתים ותפסו אותם. אני על המקרה הזה לא יודע. הוא עשה שיר על זה (משמיע את השירים מהקלטת).

סיכום

רובינשטיין ויענקל'ה היו דמויות מפתח בגיטאות שלהם. רובינשטיין בגיטו וארשה ויענקל'ה בגיטו לודז'.

ואם אצטט שוב את דבריו של פרופ' גוטמן על רובינשטיין "הפופולאריות שלו נבעה מהצורך של האנשים לצחוק. למרות שכבר לא היה רעב, כי כולם נתנו לו משהו-קצת אוכל, הוא נשאר כזה, כי התפקיד שמילא והדימוי שלו היו למקור של צחוק והנאה, זה היה הצורך של הקהל". ניתן לומר את אותם הדברים גם על יענקל'ה. שניהם מילאו את הצורך של קהלם לצחוק, למרות התנאים הקשים ששררו בשני גיטאות אלה. זה גם מסביר מדוע כל המרואיינים זכרו אותם טוב כל-כך ונזכרו בהם בהנאה גלויה.

דיון ומסקנות

מחקר זה עסק בחקר ה"הומור כמנגנון הגנה בשואה".

מחקרים העוסקים בתגובת האדם לעקה מניחים, שהסתגלות מתרחשת כתוצאה מתהליך של התמודדות (Cramer, 2000). קרמר מתייחסת לתהליך שני המשמש להסתגלות והוא, מנגנון ההגנה. לטענתה, למרות שקיימות נקודות חפיפה רבות בין התמודדות למנגנון הגנה, קיימים ביניהם הבדלים תיאורטיים ברורים. התמודדות ומנגנון הגנה יכולים להיות מובחנים על בסיס הסטטוס שלהם - היותם תהליכים הכרתיים או בלתי הכרתיים, ועל בסיס פעולתם - המכוונת או הבלתי מכוונת. שני מאפיינים נוספים, שלעיתים נחשבו כמבחינים ביניהם (האם הם נקבעים על-ידי המצב או שהם דיספוזיציה, והאם הם יכולים להיות מסודרים באופן היררכי), הם בעצם יותר עניין של הדגשה, מאשר הבדלים משמעותיים. בנוסף היא טוענת, שהרעיון שהתמודדות שייכת לבריאות פסיכולוגית או נפשית, בעוד הגנה שייכת לפתולוגיה, לא נתמך על-ידי המחקר (Cramer, 1998). המושג "מנגנון הגנה" בפסיכולוגיה, התחיל עם מאמריו הראשונים של פרויד (1894/1962), בהם הוא מתאר פעולה מנטלית ששמרה את המחשבות והרגשות הכואבים מחוץ למודעות. רעיונותיו בעניין ההגנה השתנו במשך השנים. התיאוריה של מנגנון הגנה הורחבה בעבודתה החשובה של אנה פרויד (1936/1946). במאה האחרונה התחילו להתפתח רעיונות חדשים על מנגנוני ההגנה. ההיסט היה במיוחד ברעיונות התיאורטיים על ההגנות ובגישה המחקרית להערכת ההגנות. בעוד שהתיאוריה הפסיכואנליטית הקלאסית הסבירה את ההגנות, ככוחות נגד לביטוי של דחף אינסטינקטואלי, תיאוריות פסיכואנליטיות של פסיכולוגיה-העצמי ותיאוריות ה-object relation, הרחיבו את תפקיד ההגנות וכללו בהן את השמירה על הערכה עצמית והגנה של הארגון העצמי (Cooper, 1998; Fenichel, 1945).

קיימת הסכמה כללית שהגנות בשלות כמו הומור, אלטרואיזם, וסובלימציה קשורות עם תפקוד אדפטיבי יותר מאשר פתלוגי (Valliant, 1977). ב-DSM IV (Diagnostic and Statistical Manual, 1994, fourth edition) מוצגת סקאלה של תפקוד ההגנות כציר דיאגנוסטי נוסף, בו מופיע ההומור ברמת ההסתגלות הגבוהה ביותר (יחד עם אלטרואיזם, סובלימציה ודיכוי), (Cremer, 2000).

לדעת ווליאנט (Valliant, 1994), פרי וקופר (Perry & Cooper, 1989) בשימוש בהומור, הפרט מתמודד עם הקונפליקטים האמוציונאליים ועם העקות הפנימיות או החיצוניות, על-ידי הדגשת האספקט המשעשע או האירוני של הקונפליקט, או העקה. לטענתם, תמיד מעורב בהומור אלמנט של צפייה-עצמית, או אמת.

לפי עדויות ניצולי השואה - המרואינים במחקר זה, ניתן לראות שהשימוש שלהם בהומור, תואם את הגדרותיהם של ווליאנט (Valliant, 1994) ופרי וקופר (Perry & Cooper, 1989) כתפקוד אדפטיבי. ברגעים הקשים ביותר בהיסטוריה היהודית, הם התמודדו עם הקונפליקטים האמוציונאליים ועם העקות הפנימיות והחיצוניות, על-ידי הדגשת האספקט המשעשע או האירוני של הקונפליקט, והעקה. כמו כן הם שמרו על הערכה עצמית והגנה של הארגון העצמי לפי הגדרת ההגנות של פניכל (Fenichel, 1945) וקופר (Cooper, 1998).

ביטויי הפונקציה של ההומור כמנגנון הגנה (60%) ובמיוחד ההומור העצמי (47%) וההומור השחור (25%), היו השכיחים והנפוצים ביותר בקרב אוכלוסיית המחקר. בהומור עצמי, בנוסף לעובדה שנכללים בו אלמנטים של צפייה עצמית ושל האמת, יש תחושה של כוח והערכה עצמית. רק מי שמרגיש חזק, יכול לראות ולהראות את חולשותיו. העובדה שהמרואיינים ידעו לצחוק על עצמם בתוך ולמרות הזוועות, מעידה על יכולת התמודדותם המופלאה, עם הנורא מכל. השימוש בהומור עזר להם, לפי עדותם, גם לשמור על צלם אנוש ועל ההערכה והארגון העצמי. להלן דוגמאות אחדות מדברי המרואיינים;

ד"ר פליציה קראי: הומור היה אחד המרכיבים האינטגרליים בעמידה הרוחנית. ועמידה רוחנית זה היה התנאי לרצון לחיים, אם לומר את זה בקצרה. זה אני אומרת לך בתור אסירה לשעבר. עד כמה שזה היה מעט, עד כמה שזה היה ספוראדי, עד כמה שזה היה ספונטני, זה היה חשוב מאד. חשוב מאד!

נחום מנור: במחנות בכלל, אפילו במחנות מאוד קשים, אז היו, אני לא אומר שבכל מחנה הייתה וועדת תרבות, אבל היו דברים כאלה, וזה הניצחון הגדול של האדם, וזה עזר לאנשים לשרוד בדיוק כמו שאוכל, בדיוק כמו שכל דבר, אז זה ניצחון הרוח, וזה כלל גם את ההומור. הלינה בירנבאום: תפקיד גדול וחשוב נועד לבידחות, לא רק להצחיק ולשעשע, כי דבר לא יכול לשעשע בכאלה נסיבות ואירועים. זה חשוב נורא שתציני את זה, כי את לא הולכת פה להשתעשע. הם איפשרו מחשבה ערה, מבט מפוכח יותר על הנעשה, לעג מול אימה וסכנה מתמדת, ובדרך זאת הקטנת האימה והפחד. הן איפשרו לחוש שעודנו בני-אדם למרות עוצמתו האדירה והשטנית של הכובש. הן הזכירו לרבים ערכים ומוסר מפעם. יעקב צים: ההומור קשור עם אסתטיקה. יש פה איזשהו דבר, איזה מין זיווג משונה. הדבר החשוב ביותר, ואני רואה את זה בדיעבד, שלהישרדות היה הכושר אולי של החזקת מעמד כאדם, ולהישאר אדם בתנאים לא תנאים כאלה, קשור באסתטיקה, לא אסתטיקה החיצונית, האסתטיקה הפנימית, אפילו גם-כן האסתטיקה החיצונית, להישאר מסודר היה חובה, כי מי שלא היה, קיבל מכות. כלומר, להישאר נקי לא כחובה, אלא כציווי פנימי אישי. אתן לך דוגמא קטנה, שזה דרך אגב יכול להוביל ליצירת בדיחות או אמירות שיכולות להישמע כבדיחות. לדוגמא, אני כעונש בעד מעשה שהיה, לא אספר עכשיו את כל המעשה, של עונש מוות ובאיזושהי צורה ניצלתי ממנו, קיבלתי עבודה בקבוצת עונשין בבית חרושת לבנזין סינתטי, שיצרו מפחם בנזין, במחנה העבודה בבלכהאמר. אני ישבתי, או עמדתי כל היום בתוך בור של אבקת פחם, והוצאתי אותו מתוך הבור למעלה. מובן מאליו שחזרתי שחור. כאשר אני הופך את הדבר הזה לחיוב, זאת אומרת, מוטב להראות כמנקה ארובות מאשר לצאת מהארובה, יש לזה כבר החלק ההומוריסטי, בלי שאני רוצה לצחוק או להצחיק. את מבינה, זאת אומרת, זה למעשה אפשר להגיד ההומור האישי, שקשור עם האסתטיקה הפנימית.

לפי עדותם של ניצולי השואה - המרואיינים, ההומור בשואה, שימש כמפחית עקה וכאמצעי להתמודדות ולהישרדות. להלן מספר דוגמאות מצומצם מדברי כמה מהם:
 ינינה ז'ימאן-ברנדווין: תראי, בלי הומור היינו כולנו מתאבדים, מה שאני טוענת בעצם זה, שזה עזר לנו להישאר בני-אדם אפילו בתנאים קשים.

לילי ריקמן: זה עשה את החיים הרבה יותר קלים. כאשר ריאיינו אותי לשפילברג ושאלו אותי למה אני מייחסת שנשארתי בחיים, הם אולי חשבו שאגיד דת או מזל או כל מיני דברים ואמרתי על ההומור, שלקחתי את הכל בצורה מצחיקה, בצורה זה לא קורה לי, אני פה משחקת תפקיד קטן, כן, לא חשבתי על נסים ולא חשבתי שום דבר, רק חשבתי לא לקחת את זה ברצינות, כאילו חשבתי שזה הפרופורציה מה שאני נותנת, ואני מתייחסת לזה שזה עזר לי.
 גניה מנור: בכל אופן ההומור הזה היה לנו מאוד נחוץ, אנחנו היינו מוכרחים להתגונן נפשית מכל המכות שנפלו עלינו, לא הייתה לנו ברירה, כדי לשרוד או להישאר איך שהוא נורמליים, אז היינו צריכים לצחוק.

הלינה בירנבאום: גם בדיחות היו נשק, הם הקטינו את הדברים האלה, את העוצמה שלהם, של האירועים שהיו בלתי נתפסים, פנו לבדיחות כדי, זה היה מסה כזו של אירועים, של צווים, שהגבילו את החיים שלנו על כל צעד ושעל, וכל-כך הרבה, כל פעם דברים חדשים ונוראים יותר ויותר, מסות של הוצאות להורג, של לקיחת רכוש, בתים, זריקה מהבתים, זריקה מהעיר, בתוך שעה תיקח את החבילות ולך, ומפילים אותך, ומי שלא יכול לקום, או משותק או משהו, אז יורים בו בתוך המיטה, וכל הדברים האלה. אז בדיחה שנתנה, איך להגיד, לעשות שכל אירוע כזה יהיה מבודד, שזה לא יהיה המסה אלא להוציא, להתייחס לכל אחד ממנו, לצחוק ממנו.
 אריה בן מנחם: ההומור עזר, בוודאי, את יכולת היית להתלוצץ עד מחר, אבל מה שהיה צריך לקרות קרה, וזה עזר במובן מסוים, למשל בגיטו, אם הבן אדם היה לו חוש הומור, הוא יכול היה יותר לסבול. תראי, מסתבר שאפשר לצחוק, או בכל אופן להמציא ולראות כל דבר כבדיחה או סאטירה, וזה אני אומר אחרי שהייתי במצבים שבאמת קשים, תמיד מצאתי מישהו שידע לצחוק או להצחיק. ברור שכשמדברים על שואה אז יסתכלו עלי, מה פתאום איך שואה ואיך צחוק.
 שולמית צדר: אימא שלי הייתה גברת דוקטור. זאת אומרת, אשתו של רופא. עד אז היא לא עשתה שום דבר. אבל כשלקחו את כל הפרסונל של בית חולים, אז לנשות רופאים נתנו עבודות של השוטפות רצפה וכל זה. איזה בדיחות הלכו על זה. היא צחקה על זה. היא קראה לעצמה קלוזטובה, זאת אומרת, מנקה בתי שימוש. היא לא לקחה את זה כאיזה דבר נורא, אלא להפך, צחקה. כן, ממש, במקום לבכות על זה. היה לה נורא קשה. תראי, זה אופייני לאנשים במצב נורא, שכבר מתחילים כאילו לצחוק, זה אמור להקל על הדבר הנורא הזה.

עליזה: לאיזה מטרות ההומור שימש זה ברור, צחקנו במקום לבכות, כי הדברים היו כל-כך אבסורדים וכל-כך טראגיים, שפשוט זה היה קשה לשאת אותם, אז עשו מהם צחוק. זה ברור שזה שימש לעידוד של כל אחד איכשהו, כי אם את הופכת משהו למגוחך, אז זה נעשה יותר קל. איתן פורת ז"ל: אלה שצחקו מהדברים היה לנו הרבה יותר סיכויים להישאר בחיים מכיוון שלקחו את זה בקלות יותר, לא בקלות, אולי בפנים היה כואב להם הרבה יותר מאלה שבכו אבל הם ידעו להתגבר יותר, ואני חושב שאני, האופטימיות שלי הייתה שהייתי צוחק הרבה מאד, הייתי צוחק, גם הייתי בוכה.

לילה הולצמן: אל תחשבי שמהבוקר עד הערב צחקנו. זה היו כאלה, כמו שאומרים, מובלעות של הווי, שזה עזר פשוט להתגבר על כל הדבר הנורא הזה. אחרת לא היינו מחזיקים מעמד שבוע.

ניצולי השואה - המרואיינים, שחוו הומור בשואה, העידו שהיו בעלי חוש הומור לפני השואה ונשארו, לפי עדותם, עם חוש ההומור גם היום. להלן דוגמאות אחדות;

ד"ר יהודה גראי: אבל ההומור הוא כל רגע, זה כל רגע זה לא בהזדמנויות, ההומור לא צריך הזדמנות... צחקנו בגלל שאי אפשר היה לבכות כל הזמן והיינו רגילים לזה, אנחנו מהבית, אני מהבית, הייתי בבית שהיה כל הזמן הומור, איפה שאני גדלתי היה כל הזמן, עשו הומור, זה היה דרך החיים, ודרך החיים לא משנים עד היום, עד היום, היו לי הרבה צרות בחיים מאז, וכל פעם דחיתי אותם עם הומור. תראי יש אנשים שזה נולד איתו, זה תלוי בבן אדם או במצב או באופי הבן-אדם עם המצב ביחד, האופי בוודאי, אחר-כך חינוך, הרגל. מי שאין לו חוש הומור בחיים, אז אין לו חוש הומור, יש אנשים שלא מבינים את ההומור, זה לא משהו שהתפתח במחנה, לא, אתי זה בא מהבית, זה לא התפתח במחנה, אך המחנה נתן לנו הרבה הזדמנויות לנסות לעשות הומור, בגלל ששמה היו כל כך הרבה מצבים טרגיים שלולא הומור אז איך, את מבינה, אי אפשר, בן אדם לא יכול להחזיק מעמד במצבים קשים אם כל הזמן ממלמל ולועס את הצרה הזו, אז צריך להפוך אותו, הומור זה בדיוק ההפך, אם מישהו לא מבין הומור אז הוא לא מבין אף פעם, זה לא משהו שלומדים, כיוון שזה צורת חשיבה ואת צורת החשיבה את לא יכולה לשנות.

יהודה: אני מכיר אנשים שלא היו בשום מקום והם אף פעם לא צוחקים, מה אפשר לעשות, למי שלא היה הומור אז גם היום אין, אם תספר לו בדיחה הוא בין כה לא מבין מה שאתה אומר לו, אז מה את רוצה, אז זה בכל דבר, הוא לא יודע, אין לו את זה, כולם יודעים לשיר? לא, לכולם יש שמיעה? אני עד היום מתייחס ככה לדברים.

לילי ריקמן: ההומור לא נולד שם, לא, אני באתי עם זה מהבית, גם היום, אם יש בעיה גדולה ואין לי פתרון אני מתחילה לצחוק, היינו בחופש ופרצו לנו את הבית וגנבו הכל, כלי כסף, גביע כסף של אבא של בעלי, והכל היה נורא, ופתאום אני פרצתי בצחוק, וכאשר בעלי שאל מה את צוחקת, תראי איך הבית נראה ואני צוחקת, אמרתי לו שהם לקחו את הגביע של אבא שלו מצופה הכסף שלא שווה כלום, והם לא יוכלו למכור את זה.

אורנה בירנבך: אדם שיש לו חוש הומור הוא אופטימי, בוודאי שהיה הומור. זה היה ובפרט לבני-אדם שהיה להם חוש הומור לפני המלחמה, את מבינה. למי שלא היה אז להפך נכנסו לתוך מרה שחורה, אבל למי שהיה, ליד תאי גזים היה לו הומור, זה לא עוזר על ערש דווי, זה תכונת אופי. וזה בוודאי עוזר להתמודד, בוודאי.

אסתי לביא-שפינר: רק שתדעי, עם הומור נולדים. הומור אי-אפשר לקחת, אי-אפשר ללמוד. לי הייתה משפחה, אבא ואימא, שניהם עם הומור. הומור, לא זה שמספרים בדיחות, אבל אימא שלי באמת סיפרה בדיחות וגם אבא. אני לא זוכרת בדיחות, אבל מה שבבית מקבלים זה לוקחים לכל מקום, אפילו לשואה. ה כ ל. באמת יש לי הרבה חברות שתכף יש לי כימיה אתן, וזה על רקע התפישה הזאת ההומוריסטית. לולא היה לנו חוש הומור היינו יכולים כל המשפחה להיקבר... צחקנו מהאבסורד, אנחנו לא חושבים על זה מה טוב לי עכשיו. חמישים וכמה שנים להסתכל אחורה, האם היה לי טוב עם הצחוק? הצחוק בא איתי. הוא היה כל הזמן איתי, אם אני תפסתי את הדבר בהומור או בצחוק. בטוח שזה נתן הרבה כוח כי אנחנו יודעים לצחוק מהצרות שלנו, מהזיכרונות הקשים שלנו, עד היום.

מעט מאוד תשומת לב מחקרית ניתנה על-ידי החוקרים לניתוח ספציפי של עדויות ניצולי השואה. איזה קריטריונים יש לנו לשפוט את הדיוק והאמינות של הדברים? איזה אינדיקציות פנימיות תומכות באימות האירועים המתוארים? המצב השנוי במחלוקת של הטקסטים, הוא שגרם בחלקו לחוסר ההתעניינות החוקרים בעדויות. ההיסטוריונים חשים אי נוחות עם הסיפורים. לטענתם, מעורבים בהם אמוציות וגישה אינדוידואלית סובייקטיבית, שמהם ההיסטוריונים מנסים להימנע (Goldschläger et al., 1998).

לנגר (Langer, 1991, p. xv) יש תשובה ברורה ביותר בנושא המהימנות של הזיכרון, שעליהן העדויות מבססות את הדיוק והאינטנסיביות של הפרטים. הוא שואל ומשיב "כמה אמין יכול להיות זיכרון שנעור מחדש, המנסה להחיות את האירועים כמה עשרות שנים לאחר שהתרחשו? אני חושב שהטרמינולוגיה עצמה לקויה כאן. אין צורך להחיות מה שאף פעם לא מת. יתרה מכך, למרות שהזיכרונות הרדומים משתוקקים שיעירו אותם, שום דבר אינו ברור יותר בנראטיבים אלה, מאשר העובדה שזיכרונות השואה סובלים מנדודי שינה, ואשר עיניהן המנטליות מעולם לא ישנו. בנוסף, כיוון שהעדויות הינן מסמך אנושי יותר מאשר רק היסטורי, בעיית האינטראקציה בין העבר להווה משיגה רצינות שעולה על עניין הדיוק. גיאות עובדתיות מתרחשות מזמן לזמן כמו מעידות פשוטות, אך הן נראות טריוויאליות בהשוואה לרבדים המסובכים של הזיכרון, המחייג גירסה של העצמי".

ואולי כאן המקום להביא את דברי פרופ' גוטמן, מגדולי ההיסטוריונים חוקרי השואה, בראיון: "הזיכרונות הם לא חומר תיעודי טוב כמו יומן, אך אם הוא נזכר בבדיחה היא בוודאות הייתה".

קיימת כמות ניכרת של מחקרים המראים שזיכרונות שאינם נמצאים בהכרה, בכל זאת משפיעים על הזיכרון המודע ועל ביצוע מטלות. זיכרון משתמע כזה, מודגם בניסויים בהן הפעלת הזיכרון מחוץ למודעות, משפיעה לאחר מכן על הזכרות מודעת ושיפוט (Cremer, 1965; Marcel, 1983).

שכטר (Schacter, 1987) ורודיגר (Roediger, 1990), סיפקו סקירות מקיפות בנושא זה.

תוצאות המחקרים על יכולת הזיכרון של ניצולי השואה, אינם חד-משמעיים (Krystal, 1994; Laub & Auerhahn, 1993; Krystal & Niederland, 1968).

פרימו לוי כתב בספרו "Moments of Reprieve": הפסיכולוגים הבחינו שניצולים של אירועים טראומטיים נחלקים לשתי קבוצות מוגדרות היטב. אלה אשר מדחיקים את העבר בשלמות, ואלה אשר ממשיכים לזכור את הפשעים, כאילו נחקקו באבן והמשתלטים על כל הווייתם הקודמת והעכשווית. לא מתוך בחירה, אלא מדרך הטבע, אני משתייך לקבוצה השנייה. ללא כל מאמץ מכוון, הזיכרונות ממשיכים להתקיים, אירועים, פנים, מילים, תחושות, כאילו הזמן במוחי התנסה בתקופה של קליטה מרוממת, שבה אף פרט לא הלך לאיבוד (Levi, 1995).

גם קרפט (Kraft, 1998) שבדק עדויות של 3,500 ניצולי שואה טוען, שרגשות עזים של הטראומה הקיצונית הזו, מחזיקים את זיכרונות האפיוזדות, חיים וכואבים.

לוב ויורהן (Laub & Auerhahn, 1989) טוענים, שניצולי השואה זוכרים את חוויותיהם דרך פריזמה של פרגמנטים, ובדרך-כלל מדווחים עליהם בחלקים מקוטעים, תערובת מוזרה הקיימת לעיתים קרובות בין חוויות כמעט קוטביות. רגע אחד הם נזכרים בפרטי פרטים מלאי צבע וטונים שנונים, בעוד שהם אינם מסוגלים למקם את הפרטים הללו בתוכן הנראטיבי שלהם, או בהתייחסות למצב ספציפי.

מחקר שערכו מזור, גמפל וחבריהם (Mazor, Gampel, et al, 1990) עסק בדרכי ההתמודדות של טראומת ילדות אצל ניצולים, שהיו ילדים בתקופת מלחמת העולם השנייה, לאורך תקופת חיים, וכיצד הם מתעמתים עם זיכרונות אלה 40 שנה לאחר מכן, מפרספקטיבה של מבוגרים. בין השנים 1986-1987 רואיינו 15 ניצולים (10 גברים ו- 5 נשים) שהתנדבו להשתתף במחקר. בתחילת המלחמה גילם נע בין 6-16. שלושה עשר מהם היו במחנות ריכוז ושניים במחבוא. הראיון היה חצי מובנה וכלל 11 שאלות. התוצאות מוצגות בדרך תיאורית, בדומה לניתוח של חקר מקרה. השאלות דרשו מהניצולים לשקף ברטרספקטיבה זיכרונות ורגשות, דרך תקופה שונה בחייהם. הנתונים מראים את התרשמות הניצולים ותפיסתם ביחס לקיומם הפוסט טראומטי, במונחים של תיאור פנומנולוגי. 13 מהניצולים אמרו, שבשנים האחרונות הם מצאו שהם מסוגלים לזכור הרבה מהחוויות שהם נמנעו מלחשוב עליהם בעבר. הם עשו מאמץ לשמר את זיכרונותיהם (אין הבדל ברור בין זיכרונות שלפני ובזמן המלחמה), וכל תהליך הזכירה נעשה מאד אינטנסיבי ומכאיב באותו זמן. רק שתי נשים אמרו שהן עדיין מנסות לשכוח ולהדחיק את זיכרונותיהן. לגבי ארבעה ניצולים גירוי חיצוני מעורר את הזיכרונות, ושניים מתוך אלה מרגישים שזיכרונם מאד סלקטיבי. גם ווגנר וגרונווג (Wagenaar & Groenweg, 1990) ערכו מחקר על זיכרונם של ניצולי שואה שהיו במחנות ריכוז. המחקר כלל עדויות של 78 ניצולי שואה שנגבו בין השנים 1943-1947, ובפעם השנייה בזמן משפטו של פושע המלחמה Marins de Rijke (ממחנה אריקה בהולנד), בין השנים 1984-1987. התוצאות הראו שחוויות המחנה באופן כללי נזכרו היטב, למרות שפרטים ספציפיים נשכחו. רוזנמאייר (Rosenmayr, 1982) טען, שזכירה היא פעולה פסיכולוגית ולא רק שיקוף פסיבי של מה שהיה. לטענתו, המחקר הפסיכולוגי מכיר במניע ההיזכרות כמרכיב חשוב ביכולתנו לזכור. בעקבות המניע החדש, גוברת יכולתם של המרואיינים לזכור, ואף משתנה עקרון המיון אשר מדריך אותם בבחירת הזיכרונות. הופעת המניע - השאלות שנשאלו לצורכי מחקר זה, היה הגורם להעלאת זיכרונות - הקשורים בסיטואציות הומוריסטיות.

הבניית סיפור החיים על-ידי המרואיינים איננו מקרי. הוא משקף את אסטרטגיות הנורמליזציה שלהם מול עבר ועתיד מאיימים. אסטרטגיות המאפשרות לאנשים "לעגל פינות" בסיפורם, במיוחד פינות שקשה להם להתמודד איתם כיום. יש לשער שלגבי הניצולים, לאחר 50 שנה, תהליכי עיוות אלו מושפעים ממה שקרה להם בינתיים. ולחילופין, מה שקרה להם במשך 50 שנה מושפע ממצבם לפני, במהלך ולאחר המלחמה (Rosenthal, 1992).

המרואיינים נזכרים תוך סיפור חייהם בשורה של תופעות שלפני כן היו מאוחסנות בשולי תודעתם כאילו סומנו בכותרת "לא ידוע". זיכרונות אלה קשורים בעולמם הפרטי של המרואיינים. ההתחברות אל הידע המתגלה בהם היא מיידית, ללא צורך בתיווך של מנגנונים (גור, 1992).

ניצולי השואה - המרואיינים טענו, שמעולם לא נשאלו בנושא ההומור בשואה. שאלה זו גרמה להם להיזכר בסיטואציות שמלכתחילה היו כ"לא ידועות".

אהרון כרמי אמר בראיון: "לא עסקנו בזה כל השנים, אם היינו מספרים תכף את הבדיחות אז היה נשמר".

ההומור והמצבים מעוררי הצחוק בשואה נבדלו באופן מוחלט מתגובה כזו בחיים בחוץ, בתנאים נורמליים. פרויד (Freud, 1905) בספרו ה"בדיחה וקשריה עם התת-מודע", מציג את התיזה העיקרית שלו לגבי תפקידו של ההומור לפיה, ההומור משמש דרך להבעת דחפים הנמצאים בתת-מודע, בדרך מקובלת חברתית. לפי גישה זו, ההומור הוא תהליך בו קיימת סובלימציה, ותפקידו העיקרי של ההומור הם הבעת דחפים של מין ותוקפנות.

מחקרים אמפיריים שבדקו את שכיחותם של סוגי ההומור באוכלוסיות שונות אוששו את התיאוריה הפרוידיאנית.

זיו (1996) במחקרו מצא, שרוב ההומור משתייך לשתי קטיגוריות אלה, מין ותוקפנות. הפונקציות הנוספות שההומור מילא הן חברתית, אינטלקטואלית, ובשכיחות הנמוכה ביותר ההומור כמנגנון הגנה. ההומור העצמי היה נדיר יותר מההומור השחור. זאת, בניגוד למה שנמצא בעבודה זו, שבה הפונקציה של מנגנון ההגנה על שני סוגיה; ההומור העצמי והומור שחור, היו השכיחים ביותר. נבו (1994), אשר בדקה את "תרומתו הפסיכולוגית של ההומור בישראל במלחמת המפרץ", מצאה שההומור תרם להתמודדות עם המלחמה בארבע דרכים עיקריות:

- א. שליטה בחרדה על-ידי מתן שמות חליפיים לאובייקטים מעוררי חרדה, הקטנה, הכחשה חלקית, דסנסיטיזציה, הגזמת פחדים, הפיכת חסרון ליתרון.
- ב. במישור החברתי שימש ההומור כמגביר הזדהות, לכידות. באמצעות ההומור נעשה פיקוח על התנהגות נורמטיבית ובאמצעותו התרחש תהליך של העברת מידע ורגשות.
- ג. ההומור איפשר ביטויי תוקפנות כלפי חוץ - אובייקטים מחוץ לישראל, וכלפי פנים - אובייקטים בתוך ישראל. ההומור ביטא קונפליקטים בין ישראל לערבים, בין חילוניים לדתיים, בין גברים לנשים ובין וותיקים לעולים. תוקפנות הומוריסטית הופנתה גם לעבר הפוליטיקאים.
- ד. ההומור היווה חלופה למתן פשר ומשמעות, למצב מעורפל ובלתי ברור.

כשם שהשהות בגיטאות ובמחנות הייתה פתולוגית, כך גם האלמנטים ההומוריסטיים המופיעים בהם רחוקים מההבנה הרגילה, השוטפת של המושג. ההומור היה כה מיוחד במינו, תכניו ואמצעי המבע שלו היו כה מגוונים, שקשה להעריך אותו על פי הקריטריונים והמושגים המקובלים. דז'מידוק (Dziemidok, 1967) מבטא את אחת ההשקפות הראשיות שלו כך: "נראה, שאין לתלות את הקומיזם בגורמים של הנושא בלבד, ואף לא בגורמים של הנושא בלבד. על קיום הקומיזם בצורה מלאה אפשר לדבר רק כאשר מתקיימת הרמוניה מסוימת בין גורמי הנושא והנושא. ראשית חייב להופיע נושא בעל תכונות שאינן תואמות לתכונות סוציאליות נורמליות, המוכרות על ידי הנושא, או להרגלי הנושא, לתחושת הנורמליות שלו, ולכן הוא מזוהה על ידי הנושא כדבר אנורמלי, בלתי הגיוני. אך זו חייבת להיות אי נורמליות שאינה פוגעת בביטחון העצמי של הנושא, שאינה מעוררת פחד או רגשות עזים אחרים, כמו רחמים, השתתפות בצער, כעס, זעם, בוז, סלידה וכדומה. עוצמה רבה של רגשות אלה יכולה למנוע אפשרות הופעת חוויית הקומיזם".

מהחומר שנאסף במחקר זה, אנו נוכחים לדעת, שסיטואציות קומיות וחויות המעוררות צחוק הופיעו, בהקשר לרגשות השליליים והכואבים ביותר. זוהי ייחודיות המאפיינת את הצחוק בשואה. להלן דוגמאות אחדות;

מריאשה פיאלקו: כשהיינו במחנות האלו, פעם אמרו שייקחו אותנו לאנטלאוזינג. זה חיטוי נגד כינים. היה שם טוש או משהו. נסענו, נדמה לי, ברכבת, באנו לשם והתפשטנו. את הבגדים היו צריכים להכניס לתנור. אבל התנור לא היה מספיק חם, אז הכינים עוד יותר יצאו. ולא היה מספיק מים או מה, ואנחנו לבשנו עם עוד יותר כינים. אז מישהי אמרה: 'דער לאייס טאנצן אוף' - 'הכינים רוקדים עלינו, אז שמח לנו'.

אסתי לביא-שפינר: אנחנו היינו מלאי כינים. על הכינים היו בדיחות, אבל בדיחות כאלה - בשולחן עבודה ישבנו שמונה, ארבע מול ארבע. אז הכנסתי יד מתחת לבית שחי והוצאתי ככה ביד כינים, שמתי על השולחן, 'מי רוצה מהכינים שלי'? אז כל אחד הוסיף. את מבינה? אלה היו הבדיחות. לילי ריקמן: במרק, מה שהיה למטה, תמיד היה קצת תפוחי אדמה וקצת בשר, משהו, וזה תמיד בא לנו רק המים. כשבכל-זאת משהו קצת נכנס, בזה היינו צריכים גם להתחלק. חברה שאלה, 'תגידי, מה את חושבת כל-כך הרבה על חתיכת תפוח אדמה' אז אמרתי, 'על בגד ים, איך אני יכולה לשחות שם ולהוציא מזה את התפוחי אדמה'. כל המצב הזה שדחסו אותנו לרכבות זה היה כמו לבהמות. זה היה משהו נורא ברכבת. כשרק באנו לאושוויץ, כולם רצו לחלון לראות משהו. אי אפשר היה, החלון היה מסורג. חלון קטן. גם אני רציתי לראות איפה שנמצאים. אז חברה שאלה, 'מה את רוצה כל-כך לראות' אמרתי 'אני רוצה פשוט לראות את הכרטיסן, מפני שאין לי כרטיס. אני רוצה לראות מתי שהוא יעלה'.

איתן פורת ז"ל: הביאו בן אדם לתלייה והוא מת לפני שתלו אותו, אז היינו צוחקים, מתגלגלים מצחוק, אנשים קיבלו עונש מלקות, במכה הראשונה הוא כבר היה מת, והם היו מכים אדם מת, ואנחנו היינו מתגלגלים מצחוק מדבר כזה.

אורנה בירנבך: כשהגענו לאושוויץ, בבירקנאו בהתחלה תיכף גזזו לנו את השערות, זרקו לנו אחרי המומתים את הבגדים, במקרה שלנו היו אלה בגדים או של איטלקיות ויווניות יהודיות. אני קיבלתי שמלת נשף ממש ממש כזו קצרה, אימא שלי שהייתה קטנה קיבלה שמלה ארוכה, הרי להם אמרו שהם נוסעים לבית הבראה, אז הם לקחו בגדים. היום אנו רגילים לנשים בלי שערות שלבד גוזזות, אבל אז אימא שלי עמדה לידי ושאלה איפה אָרנה, שמי היה ארנה, היא לא הכירה, אישה לא הכירה את רעותה בכלל, ואז אנחנו בסוף, אחרי מתח של ארבע יממות פרצנו בצחוק כזה היסטרי, זה היה כתוצאה של המתח, של השכול, של הפחד, אני לא אשכח, זה היה קרנבל איך היינו נראות, זה היה קרנבל של פורים, אבל אישה תמיד אישה, אפילו על יד תאי גזים, 'אוי איך אני נראית, נורא משונה' התחלנו להתחלף בבגדים, בגדים כמובן בלי תחתונים, בלי חזיה, בלי כלום, נעלי עץ רטובים הולנדים, אבל שיהיה לנו איזה צלם אנוש עד רגע אחרון.

יהודה: אנשים קיבלו מחוסר תזונה פרונקלים ופצעים, אז אחד היה פוגש את השני ומאחל לעצמו, ומאחל לשני 'שנזכה בשנה הבאה עם פרונקל מתחת לזרוע', העיקר שנחיה בשנה הבאה, זה אני זוכר, זה דברים שאני זוכר את הצחוק. ...היינו עומדים באושוויץ כשהתחילו ההפצצות של בעלות הברית, היינו עומדים ואומרים 'ריבוננו של עולם תזרוק עלינו קצת, תזרוק עלינו קצת', ברצינות, 'תזרוק', אני חושב שזה היה רגע מאושר בחיי, אם הייתי נשאר בחיים זה בטח, אבל אפילו ככה אמרתי 'שיזרקו, נו, למה הם לא זורקים עלינו', זה חלק מההומור, הומור שחור, אבל הומור, לא יכול לקרות במצב נורמלי, אף אחד לא עמד פה ואמר לסאדאם חוסיין תזרוק עלינו, חוץ מערבים, תזרוק עליהם, לא עלינו.

פישל קזלובסקי: זה קרה לי. יהודי אחד אומר לי ביום שני, 'גיט שעבאס'. מה קרה למה 'גיט שעבאס', 'אכלתי כבר את הלחם של שבת'. נתנו לחם לשמונה ימים ואנשים לא יכלו להתאפק.

ד"ר יהודה גראי: אנחנו הגענו למחראות בדרך-כלל בבוקר מוקדם, עוד לא היה אור, עוד היה חושך, ואז שמה היה המון אנשים ועל הבטונים האלה, אי אפשר להגיד שזה כסא, זה מין לוח ארוך שיש בו חורים, לא בכל מקום היה רשת, היה רשת שאי אפשר ליפול, אבל היו אנשים שנפלו בפנים ואז כולם צחקו, אז היו כל מיני דברים כאלה.

ד"ר פליציה קראי: נפגשים שני יהודים ואחד מהם אוכל סבון עם בושם. אז שואל אותו היהודי, 'מוישה, מה פתאום אתה אוכל סבון כזה עם ריח' אז הוא אומר, 'אם כבר יהפכו אותי לסבון, לפחות שאני אהיה ריחני'.

רינה טרייביץ: בבירקנאו הייתה אימרה מאוד יפה ושמה כתוב, "ארבעיט מאכט פריי" אז היה באותו משקל "בקרמטוריום דריי", שנצא לחופש דרך הארובה בקרמטוריום מספר 3. עבודה משחררת, בקרמטוריום מספר 3, זה יוצר חרוזים בגרמנית. כן, ולא פעם עמדנו, רואים איך שיוצאים שמה דרך הארובה שראינו אותה, גם על זה צחקנו, ולא היינו מאוד מאוד בטוחות שלא נגיע לשם. ...איתי באושוויץ עבדה בחורה והיה לה כזה כוחֶה בזונדרקומנדו, והייתה התכתבות בינם. גם היה הומור בזה, כי על מה הם כתבו במכתבים האלה, מה אפשר היה? גם אני התכתבתי עם הבחור הזה. היו שניים אחד שאני הכרתי, והיינו מתכתבים אז, אם הם התבדחו שם. אז למשל סיפרו לי, שכשהייתה הפסקה אז היו צריכים להצית מחדש, להבעיר את האש. אז לקחו גויות של ילדים או של אישה שמנה, ודאי היה צחוקים על זה...

רפאל חיים: הייתי אומר 'חבר'ה תאכלו ותראו איזה להבה תצא מאתנו', למה? אם אנחנו שמנים נעזור למוזלמאנים להישרף כי יש לנו להבה, אנחנו נעזור, את מבינה?

דנקן ופיסל (Duncan & Feisal, 1989) טוענים שכל הומור הוא ספציפי למצב, וניתן לפרשו רק בהתאם לקונטקסט בו נאמר. כל הסיטואציות המוזכרות בדוגמאות הנ"ל אינן סיטואציות נורמליות, כך שגם ההומור והמצבים מעוררי הצחוק בשואה, נבדלו באופן מוחלט מההומור בחיים נורמליים.

גם בהומור תוקפני השתמשו מרואייני מחקר זה. כ- 16% מכלל ההיגדים ההומוריסטיים של המרואיינים היו הומור תוקפני על שני סוגיו. תיאוריות העליונות השונות, הן המתאימות ביותר להסביר את ההומור כממלא את הפונקציה התוקפנית. ההומור התוקפני שימש כנשק נגד החזקים, הגרמנים המדכאים ובעיקר נגד הפרומיננטים היהודים, במטרה לשימם לצחוק וללעג.

ד"ר פליציה קראי ניסתה להסביר את הסיבה לכך שההומור התוקפני היה יותר כלפי הפרומיננטים מאשר כלפי הסגל הגרמני: 'אני חושבת שאפשר להסביר את זה בצורה די פשוטה. הפרומיננטים הסתובבו כל היום במחנה והמגע הישיר שלנו היה איתם'.

את העובדה שההומור התוקפני בא לידי ביטוי מועט ממה שניתן היה לצפות, על פי התיאוריות ומחקריהם של אוברדליק (Obrdlik, 1942), שחקר את תפקיד ההומור בצ'כוסלובקיה הכבושה, וסטוקר (Stokker, 1997) שחקרה את ההומור בנורווגיה בתקופת הכיבוש. ניתן אולי להסביר בכך, שתנאי הצ'כים והנורווגים לא דמו לתנאי היהודים בשואה. ד"ר גיזל סיקוביץ אמרה בראיון: "מעולם לא חשבתי על נקמה. כשאת רוצה לשרוד וחושבת איך לעבור את היום, את לא חושבת מה יקרה לאויב".

ניתן לראות שההומור התוקפני אף שהיה קיים, לא היה ממאפייניו העיקריים של היהודים בשואה, למרות שהוא בהחלט אחד ממאפייני ההומור במצב נורמלי לפי זיו (1996) ובמצב פחות נורמלי כמו מלחמת המפרץ, לפי נבו (1994).

הפונקציה המינית של ההומור על שני סוגיה היוותה כ - 12% מכלל ההיגדים והאפיזודות שתוארו, ומרביתם בוטאו בשירים מיניים וגסים. ההומור המיני בא לידי ביטוי על-ידי המרואיינים, בעיקר, בהתייחסם לתקופה בה מצבם הפיזי לא היה גרוע ביותר, או ששהו במחנות מעורבים. בכנר בעדותו (ארכיון יד ושם M49E/1051) מתייחס לזה: "שם הבנתי שצריך למקם את תיאוריית פרויד במקום שני בלבד, כי הכוח המניע החשוב ביותר של מעשי אנוש הוא אינסטינקט הקיום וזה בצורת הרעב". אמירה זו מסבירה את המיעוט היחסי של ההומור המיני בשואה. כמו לגבי ההומור התוקפני, ניתן לראות שההומור המיני אף שהיה קיים, לא היה ממאפייניו העיקריים של היהודים בשואה, למרות שהוא בהחלט אחד ממאפייני ההומור במצב נורמלי לפי פרויד (1905) וזיו (1996). להומור החברתי סווגו רק כ - 6% מההיגדים והאפיזודות. ההסבר למיעוט היגדים ואפיזודות של הפונקציה החברתית של ההומור יכול להיות בכך, שההיבט החברתי של ההומור בא לידי ביטוי בכך שאנו צוחקים יותר עם חברים מאשר עם זרים (Goldstein & McGhee, 1979). ואכן, מרבית ביטויי ההומור החברתי באו לידי ביטוי אצל אותם מרואיינים שהיו עם חברים בתקופת השואה. רוב המרואיינים לא היו עם חברים או מכירים, ולכן אולי, היו מעט ביטויי הומור חברתי. לילי ריקמן אמרה בראיון: "כל פעם היו לי חברות אחרות. כל פעם התחברתי, מפני שהיה צריך להיות חמש, וגם לחם נתנו לחמש. נשארתי בלי חברות ועוד פעם נשארתי בלי חברות. כל פעם הייתי צריכה לחפש לי, ובדרך כלל חיפשתי אנשים שיותר פשרניים, יותר יכולים לוותר, יותר יכולים לבוא האחד לקראת השני. ודווקא נקשרה בינינו ידידות שהיא עד היום. וגם אנשים עם חוש הומור, שמוכנים לצחוק. היו כאלו שבכל זאת, היו חמישה, אז אחד נניח לא היה כזה. אז או שהיא הבינה או שהיא לא הבינה. לפעמים כשהיא צחקה אחרי חצי-שעה אז אמרנו 'בסוף היא הבינה את זה'. אמרנו 'מחר נספר לך עוד בדיחה אחת. יהיה לה שבוע לעכל את זה'. השתדלתי, זה היה בגלל שחיפשתי אנשים שגם לקחו את הדברים האלה לא בתור המציאות, הנה אנחנו פה והולכים למות". ההתפתחות החברתית מלמדת אותנו, כי המקור להנאה מהומור הוא הזולת. ההומור פורח ביחסים בין-אישיים. הרצון להעביר הומור הוא אחד מתווי ההיכר של האדם. נוכל להתייחס אל ההומור כאל תהליך של יצירת יחסי גומלין שבו קיימים שלושה אלמנטים: ההומוריסט, הקהל ונושא ההומור. בדרך כלל ניתן להבחין בשלושתם. לעתים יכול אדם לצחוק לבד, כשהוא נזכר בדבר מה או כאשר הוא ער לסיטואציה הנראית לו מצחיקה. אך בדרך כלל, נוטים אנשים להתחלק עם חבריהם בחוויות ההומוריסטיות (זיו, 1996), והמשתמשים בהומור זוכים למידה רבה של פופלאריות (זיו, 1984).

ד"ר פליציה קראי אמרה בראיון: "חוץ מזה למשל, הוא מספר פה (Dziemidok, 1967) על קומיקאים, שהיו ידועים שמה באושוויץ, בצריך זה או אחר, עד כמה שהם היו פופולריים ועד כמה שזה הציל להם את החיים. גם בספר על סקארז'יסקו (קראי, 1997) את תראי שמי שידע שמה לשיר או לספר בדיחות, תמיד יכולה להסתדר, פה למשל, יש לך דוגמאות של כל מיני קופלטים גם-כן על פרומיננטים, על בית חולים ודברים אלה, שגם כן היקנו למשוררות האלו, לידועות על אחת כמה וכמה, לבלתי ידועות גם כן, פופולריות במחנה".

אפילו בתנאים הקשים ביותר ובסיטואציות ללא מוצא לכאורה, השפעתם של אנשים בעלי חוש הומור על הציבור במחנה, יצרה סיכוי ריאלי להישרדות עבור יחידים פחות יציבים ומאוימים, מבחינת המוראל (Jagoda, et al., 1981). בעיקרון ניתן לומר, שכל הפונקציות של ההומור בשואה, מעבר לפונקציות שהן מילאו, מילאו גם את הפונקציה החברתית, בתוקף העובדה שההומור גרם לחברי הקבוצה שצחקה להרגשה של לכידות קבוצתית ואווירה נעימה והיתולית.

לגבי מיעוט ההיגדים שמילאו את הפונקציה האינטלקטואלית של ההומור (6%), ההסבר יכול להיות בדבריו של ד"ר יהודה גראי: "אני אומר על מחנות הריכוז 'ג'מבורי' נו, בבקשה 'ג'מבורי', למה, כי שמה מתאספים מכל העמים, כל מיני אנשים שנשלחו לשם, הרי ההגדרה אותה הגדרה". ההומור האינטלקטואלי, אשר מבוסס בעיקר על משחקי לשון, הוא ההומור של קבוצה הומוגנית, בעלת רקע, שפה, חוויות ומנטליות דומים ומשותפים, פחות או יותר. ככל שהקבוצה הטרוגנית יותר, יש סיכוי לפחות ההומור אינטלקטואלי. לפיכך גם, הפונקציה האינטלקטואלית של ההומור, פרוחה יותר בגטאות מאשר במחנות. הסבר לכך יכול להיות בעובדה שהשפה, שהינה גורם מכריע בהבנת ההומור, והאירוע בו מדובר, היו ידועים טוב יותר בגטאות, שם החברה הייתה חד-תרבותית, מאשר במחנות, שם החברה הייתה רב-תרבותית.

מחקר זה, המבוסס על דבריהם של ניצולי השואה - המרואיינים, במטרה לשמור על האוטנטיות של החוויה, כפי שהפסיכולוגיה הנראטיבית דורשת (Bruner, 1986, 1990, 1991; Sarbin, 1986; Polkinghorne, 1988), הוכיח את חשיבותו של ההומור כמנגנון הגנה וכמפחית עקה, בתקופה הטראומטית ביותר לעם היהודי. טענתו של פרויד (1928) שהבריאות שבהומור היא אולי ההבדל הגדול ביותר בינו לבין כל מנגנון הגנה אחר, ומעידה על רמת הסתגלות הגבוהה ביותר (Valliant, 1977), באה לידי ביטוי אצל ניצולי השואה - מרואייני מחקר זה. הם סרבו לחוות סבל והשפלה. הם הצליחו להתבונן, מפעם לפעם, בזוועות חיי היום-יום שלהם בריחוק כלשהו, וכך הצליחו להגן על עצמם ועל שפיות דעתם, וכל זאת באמצעות ההומור. לילי ריקמן הפליאה לומר זאת בראיון "כאילו שזה לא קורה לי, למרות שידעתי שזה קורה לי, זה כאילו לא קרה לי". אין הכחשה של המציאות, יש ראייה אחרת שלו, וההומור הוא המספק את הפרספקטיבה הזו.

לאור החומר שנבדק ונאסף, אין כל ביסוס להשקפה על פיה הניחו מראש, שבנסיבות טראגיות ומקאבריות, מול רעב, סבל ומוות אין מקום לצחוק. אולם, הצחוק הזה, שנולד בסיטואציה פתולוגית, היה בעל אופי ייחודי ומילא תפקידים מגוונים. ביטויים ומצבים, שבתנאים נורמליים לא היו מעוררים עליזות, אלא להפך - אפילו בהלה ואימה, גרמו בתנאי המחנה שפע צחוק פרדוכסלי, שפרק את המתח הנפשי ושיחרר לעתים מעין תגובה היסטורית. למרות שפני ההומור היו שונים והוא צמח על תשתית שונה, הוא היה קיים, כי היה חייב להתקיים. הוא היה נחוץ בתנאי חוסר התקווה של הקיום, וחוסר הביטחון במחר. הוא הציל מהדיכאון, הרגיע את הגעגועים לחופש, למשפחה, היה ביטוי של הגנה עצמית, עודד ונתן תקווה ותחושה של סיום המלחמה המתקרבת, של חזרה קרובה הביתה.

חשוב להדגיש. ההומור בשואה לא הפחית את הזוועות שהניצולים חוו באופן אובייקטיבי. הוא הפחית את הרגשתם הסובייקטיבית לגבי הזוועות. הם הסתכלו על הזוועות מפרספקטיבה אחרת. רובם הדגישו שההומור עזר להם להתמודד עם הזוועות שחוו, והגן עליהם. יחד עם זאת, הם לא התעלמו ולא יכלו כמובן להתעלם מכך, שהם אכן חיו בתוך זוועה. ההומור הייתה דרכם המופלאה להתמודד עם זוועות אלה. בסיפוריהם נשזרו סיפורי זוועה מתובלים בהומור מקאברי. ביטויים כמו "זה היה נורא אבל צחקנו על זה" או "צחקנו היסטורית בשואה", רק מדגישים את העובדה שההומור, הוא מנגנון הגנה בריא שאינו מכחיש את המציאות הנוראה, אלא עוזר להתמודד איתה.

מחקר איכותי אינו נדרש להכללה. כוחו של המחקר האיכותי הוא בתוקף הפנימי שלו בעוד שחוזקו של המחקר הכמותי הוא ביכולת ההכללה, כלומר בתוקף החיצוני (צבר בן-יהושע, 1995). החקירה הנטורליסטית מנסה להציג אפיזודות של "פיסת חיים" המתועדת בלשון טבעית ומייצגת ככל האפשר כיצד מרגישים בני האדם, מה הם יודעים, איך הם יודעים זאת, מה הן אמונותיהם, תפיסותיהם והבנותיהם (Guba, 1978). גישה זו היא שאיפשרה לבצע ראיונות עומק ולהתייחס לכל נבדק במדגם, באופן שסיפק אינפורמציה איכותית המתייחסת לשאלת המחקר, ואיפשרה לבדוק את המשמעות הסובייקטיבית והפרשנית של ההומור, לגבי כל אחד מהמרואיינים, תוך שמירה על האותנטיות של החוויה.

מכיוון שאוכלוסיית המחקר נבחרה לפי קריטריונים מסוימים, ניתן להכליל מתוצאות מחקר זה הכללה נטורליסטית, כלומר, לגבי כלל ניצולי השואה העומדים בקריטריונים בהם עמדו מרואייני מחקר זה, כשהחשוב ביניהם הוא "חוו או השתמשו בהומור בשואה". אמרה לילי ריקמן בראיון:

"עשיתי מצב רוח טוב רק לאלו שרצו לשמוע. לא כולם רצו לשמוע. בדרך כלל בין החברות היו כאלו שהבינו (את ההומור), מפני שאלו שלא הבינו אז הן התרחקו".
וזה הסיבה העיקרית, שאחד הקריטריונים לבחירת המרואיינים היה "חוו או השתמשו בהומור בשואה". מי שלא חווה או השתמש בהומור בשואה, לא ניתן להכליל לגביו מתוצאות מחקר זה.

מסקנות עיקריות:

את ייחודו של מחקר זה ניתן לראות בכמה אספקטים:

1. נושא ההומור בשואה היה טאבו ולפיכך לא נחקר עד כה. זו פעם ראשונה שניצולי השואה נשאלים על נושא ה"הומור בשואה".
2. ניתן להתייחס אל החומר שנאסף כאל מסמך, משום שהוא תוצר של ביטוי עצמי אותנטי של ניצולי השואה - המרואיינים.
3. מחקר זה מעשיר את הבנת הדרכים אותם מפתחים אנשים, כדי להתמודד עם מצבי עקה מוגברים ביותר.
 - א. גם במצבי לחץ ועקה מוגברים ביותר כמו השואה, שימש ההומור כמפחית עקה וכאמצעי להתמודדות ולהשרדות, אצל ניצולי השואה המרואיינים, על-פי עדותם.
 - ב. אצל מרואיינים שנמצאו במצב קיצוני של איום, שמחה ושביעות רצון הפכו בקלות לצחוק.
 - ג. ניצולי השואה המרואיינים, צחקו לא פעם דווקא כשהיו שותפים לסיטואציה ולאירועים מלאי אימה וכשעמדו מול פני הסבל והמוות.
 - ד. ההומור בשואה מילא אצל האוכלוסייה הנחקרת, את כל הפונקציות של ההומור, אך בעיקר הוא מילא את הפונקציה של מנגנון הגנה, באמצעות הומור עצמי והומור שחור, ממאפייניו של העם היהודי במצבי עקה.
4. ניצולי השואה - המרואיינים, היו בעלי חוש הומור לפני השואה ולא איבדו את חוש ההומור, עד היום, על-פי עדותם.
5. השימוש בהומור לא היה קשור למקום - גיטו ו/או מחנה ריכוז/השמדה - אלא לעובדת היותך בעל חוש הומור.
6. השימוש בהומור לא הפחית את גודל הזוועות באופן אובייקטיבי. הוא הפחית אותן באופן סובייקטיבי, ואיפשר להתמודד עם החוויות הנוראיות שחוו ניצולי השואה.
7. בנוסף להיגדים ותיאור אפיזודות, השימוש בהומור בא לידי ביטוי באמצעי מבע שונים: שירים הומוריסטיים, קברטים סאטיריים ומופעים שונים, וציורי קריקטורות.

נושא ההומור כמנגנון הגנה והתמודדות בשואה, לא נחקר עד כה.

מטרת המחקר הייתה להראות את חשיבותו של ההומור כמנגנון הגנה והתמודדות בשואה. להבנת הצחוק וההומור והפונקציות שהם מילאו בזמן מלחמת הניצולים על חייהם ועל נפשם בתקופת השואה, יש ערך תיאורטי רב. הוא מעשיר את הבנת הדרכים אותם מפתחים אנשים, כדי להתמודד עם מצבי עקה מוגברים ביותר. משפטו של פרנקל (1986 א', עמ' 44) "...ומי שחדל לצחוק עד מהרה חדל לחיות", אולי מסביר בצורה הקולעת ביותר, את חשיבות ההומור בשואה. המרואיינים במחקר זה הראו לנו זאת. הם הראו יותר מכך. הם הראו והוכיחו את כוח עמידתם המופלאה בעתות סבל ומצוקה נוראיים. ההומור, כפי שבא לידי ביטוי בהיגדים ובאמצעי המבע השונים, שמר על בריאות נפשם, בעוד שגופם היה דווי, בעיקר מרעב והשפלות. נחמה קורן אמרה זאת בראיון, במילים אחרות: "ההומור היה לחם". אם אנו יודעים איזו משמעות יוחסה ללחם ולפירור לחם בשואה, כפשוטו, אנו יכולים להבין מה הייתה משמעות ההומור בשואה.

קשה לי לסכם מחקר זה. הוא היה הרבה יותר מאשר מחקר בשבילי. הוא היה עולם ומלואו, במלוא מובן המילה.

רגישותי לניצולי השואה ואיך יתקבל הנושא בעיניהם, הייתה לא אחת רבה מרגישותם לנושא. כך צריך היה להיות. הם חיו וחוו זאת. אני רק חקרתי זאת. הם רצו לספר על ההומור והצחוק בשואה. להם זה היה חשוב ומותר.

אין, ולא הייתה, במחקר זה כוונה להפחית מגודל הטראומה שעברו ניצולי השואה ומגודל סבלם. אי אפשר אפילו לתאר במילים, את הסבל אותו הם חוו ועברו. שימוש במילים לתיאור הזוועות, מגמד אותן. מבחינתם הם לא "ניצולי שואה", הם לא ניצלו ממנה, הם חיו אותה וחיים אותה עד עצם היום הזה.

נוכח הזדקנות ניצולי השואה, שהצעירים ביותר ביניהם, מתקרבים כבר לשנתם השישים, חייבים כעת לחקור ולתעד את כל הקשור לחייהם בתקופת השואה, גם נושאים שהיו ועודם טאבו. זו כנראה גם ההזדמנות האחרונה לחקור נושא הקשור לחייהם בזמן התקופה הנוראה הזו, כי הגענו לשעת האפס, אנו במרוץ נגד הזמן ההולך ואוזל....

ביבליוגרפיה

- אורבך, ר. (תש"ד). **בחוצות ורשה, 1939 - 1943**. תל-אביב: עם עובד.
- ארד, י., גוטמן, י., מרגליות, א. (תשל"ח). **השואה בתיעוד**. ירושלים: יד ושם.
- באו, י. (1982). **שנת תרצ"ח**. תל-אביב: המנענע.
- בונדי, ר. (1990). **בין טרזין לטרזיינשטאט**. בתוך: טרסי, א. (1995). (עריכה). **גטו טרזין 1941-1945**. ירושלים: משרד החינוך והתרבות בשיתוף יד ושם.
- בונדי, ר. (1981). **אדלשטיין נגד הזמן**. תל-אביב: זמורה ביתן, מודן.
- בורובסקי, ת. (1996). **פרידה ממריה**. תל-אביב: עם עובד.
- בירנבאום, ה. (1987). **תרבות בגטאות**. לא פורסם.
- בלומנטל, נ. (תשל"ל). **העמידה היהודית בתקופת השואה - דיונים בכינוס חוקרי השואה**. ירושלים: יד ושם.
- בן-מנחם, א., רב, י. (תרגמו והוסיפו הערות), (תשמ"ז). **כרוניקה של גטו לודז**. ירושלים: יד ושם.
- בן שושן, ד. (1985). **השפעות ארוכות טווח של חוויות השואה כפי שהן משתקפות בדימוי עצמי ובאיפיוני אישיות נורמלים ופסיכופתולוגים בקרב ניצולי שואה בעיר ובקיבוץ 40 שנה אחרי שחרורם ממחנות ריכוז**. עבודת גמר לקראת התואר מוסמך למדעי הרוח, אוניברסיטת תל-אביב.
- ברג, מ. (תש"ו). **יומן גטו וארשה**. תל-אביב: טברסקי.
- ברמן, א.א. (תשל"ח). במקום אשר יעד לי הגורל. תל-אביב. בתוך: שיינפלד, ר. (1987), **ולאדיסלאב שלנגל ושירתו בגטו וארשה**. גלעד - מאסף לתולדות יהדות פולין. המכון לחקר התפוצות אוניברסיטת תל-אביב. כרך י.
- בלומענטאל, נ. (1981). **ווערטער און ווערטלעך פון דער חורבן - תקופה**. תל-אביב: י.ל.פרץ.
- בלומנטל, נ. (תשל"ל). **העמידה היהודית בתקופת השואה - דיונים בכינוס חוקרי השואה**. ירושלים: יד ושם.
- בראון צ, ולוין ד, (1962) **תולדותיה של מחתרת - הארגון הלוחם של יהודי קובנה במלחמת העולם השנייה**. ירושלים: יד ושם.
- ברגסון, ה. (1981). **הצחוק**. ירושלים: ראובן מס.
- בריקס, י. (1969). **די פאפירענע קרוין**. בתוך: פרנקל, י. (1986). **תיאטרון ופעילות אמנותית אחרת בגיטו לודז' 1940-1944**.
- בריקס, י. (1961). **דער קייסער אין געטא**. בתוך: פרנקל, י. (1986). **תיאטרון ופעילות אמנותית אחרת בגיטו לודז' 1940-1944**.
- גארי, ר. (1998). **ריקודו של ג'ינגיס כהן**. כנרת.
- גור, נ. (1992). **תמורות בזהות אצל מעירים יהודים בהונגריה הקומוניסטית**. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה. הוגש לסנאט של אוניברסיטת תל-אביב.
- גראי, י. (1986). **הישרדות**. רמת-גן, רשפים.
- גרוס, נ. (1972). **השיר ישרוד לעד**. תל-אביב: "על המשמר", 17.9, (עמ' 2-5).
- גרייבסקי, מ. (1997) **מיקי מאוס במחנה הריכוז**. תל-אביב: "ידיעות אחרונות" 6.10 (עמ' 16-17).
- דבורז'צקי מ. (תשל"ל). **העמידה היהודית בתקופת השואה - דיונים בכינוס חוקרי השואה**. ירושלים: יד ושם.

האס, ל. (1995). פרשת הציירים מטרזין - קטעים. בתוך: טרסי, א. (1995). (עריכה). **גטו טרזין**

1941-

1945. ירושלים: משרד החינוך והתרבות בשיתוף יד ושם.

הורוביץ, א. (עורך), (תש"ט). **מן המצר משירי הגטאות.** תל-אביב: הוצאת המרכז לתרבות. ספריה מוסיקאלית מס' 39.

זיו, א. (1996). **הומור ואישיות.** פפירוס, אוניברסיטת תל-אביב.

זיו, א. (1986). **הומור יהודי.** פפירוס, אוניברסיטת תל-אביב.

זיו, א. (1984). **הומור ואישיות.** פפירוס, אוניברסיטת תל-אביב.

זיו, א. (1981). **פסיכולוגיה של ההומור.** תל-אביב: יחדיו.

טורקוב, י. (1969). **היה היתה וארשה יהודית.** תל-אביב: תרבות וחינוך.

טימקביץ, מ. (תש"ו). **גם שם היו חיים - דפים מברגן-בלזן.** תל-אביב: טברסקי.

יאסני, א. (1960). די געשיכטע פון יידן אין לאדזש. תל-אביב. י.ל.פרץ. בתוך: פרנקל, י. (1986א).

תיאטרון ופעילות אמנותית אחרת בגיטו לודז' 1940-1944.

כהן, א. (1994). **חיים בצחוק: הומור תראפיה הלכה למעשה.** תל-אביב: אמציה.

לביא, ת. (1965). **יהדות רומניה במאבק על הצלתה.** ירושלים: יד ושם והתאחדות עולי רומניה.

לוריא, ק. (1999). **לחיי החיים.** קברט המבוסס על מופעי הקברטים של גטו טרזין. לא פורסם.

מאירי, ש. (1999). **יומן שכתבה נערה יהודיה מתאר חיי מחנה ריכוז כאגדת ילדים.** תל-אביב:

"הארץ", 12.4.

מורשת (1966). **אין פרפרים פה: ציורים ושירים של ילדי גיטו טרזינשטדט 1942-1944.** מורשת,

בית עדות על שם מרדכי אנילביץ וספריית הפועלים.

מנור, ג. (?). **הצחוק האחרון. קברט סאטירי במחנה ריכוז נאצי.** תל-אביב: "על המשמר".

נבו, ע. (1980). **תגובות הומור כמבטאות תוקפנות אצל יהודים וערבים בישראל - הדגשת היבטים**

שוניים של הומור: יצירה הערכה ודיווח. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה,

האוניברסיטה העברית, ירושלים.

נבו, ע. (1994). תרומתו הפסיכולוגית של ההומור בישראל במלחמת-המפרץ. **פסיכולוגיה, ד,**

עמ' 41-50.

נדלר, א. (1995). האספקטים הפסיכולוגיים של השואה: מבט לאחור 50 שנה. בתוך: **שואה וזיקנה:**

השפעות ארוכות טווח ותהליכי זיקנה. מכון הרצוג לחקר ההזדקנות, אוניברסיטת תל-אביב.

סמסון, ש. (1990). **האמנתי כי אדבר.** ירושלים: ראובן מס.

פולאווער, מ. (1963). **געווען איז א געטא.** תל-אביב: י.ל.פרץ.

פולאווער, מ. (1963). **געווען איז א געטא.** בתוך: פרנקל, י. (1986א). **תיאטרון ופעילות אמנותית**

אחרת בגיטו לודז' 1940-1944.

פלון, פ. (1980). **תזמורת על תנאי.** ירושלים: עידנים.

פראנקל, ו. (1970). **האדם מחפש משמעות.** תל-אביב: דביר.

פרגר, מ. (תש"ו). **מן המצר קראתי - שירי הגטאות, מחנות העבדות, חצרות המוות, הפרטיזנים,**

הנקם והקרב. ירושלים: הוצאת מוסד הרב קוק.

פרובין, ר. (1999). "יותר מצחוק", ערוץ 8, (שודר ב - 29.5.99).

פרויד, א. (1977). **האני ומנגנוני ההגנה.** תל-אביב, דביר.

- פרנקל, י. (1986 א'). תיאטרון ופעילות אמנותית אחרת בגיטו לודז' 1940-1944. בתוך: ד. גילולה, ר. בלומרט. (עורכות), **במה, רבעון לדרמה, 103**, (עמ' 12-42). הוצאת הארכיון והמוזיאון לתיאטרון על-שם ישראל גור.
- פרנקל, י. (1986 ב'). תיאטרון ופעילות אמנותית אחרת בגיטו לודז' 1940-1944. בתוך: ד. גילולה, ר. בלומרט (עורכות), **במה, רבעון לדרמה, 104**, (עמ' 38-60). הוצאת הארכיון והמוזיאון לתיאטרון על-שם ישראל גור.
- צבר-בן יהושע, נ. (1995). **המחקר האיכותי בהוראה ובלמידה**. מודן.
- צור, י. (1988). הטרנספורטים ל"מזרח" מטרזין. בתוך: טרסי (1995). **גטו טרזין 1941-1945**. משרד החינוך בשיתוף יד ושם.
- צטניק, ק. (1972). **פיפל**. חיפה, שקמונה.
- קאטשרגינסקי (תש"ט). פולקלור של הגטו, בתוך: א. הורוביץ (עורך), **מן המצר, משירי הגטאות**. תל-אביב: ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל.
- קורץ, י. (תש"ד). **ספר עדות**. תל-אביב, עם עובד.
- קפלן, ח.א. (תשכ"ו). **מגילת יסורין-יומן גטו ורשה; 1 ספטמבר 1939 - 4 אוגוסט 1942**. תל-אביב: עם עובד.
- קפלן, י. (1982). **דאס פאלקסמויל אין נאצי קלעם**. בית לוחמי הגטאות. (נכתב ב - 1946).
- קראוס, א., קולקא, א. (תשכ"א). **בית חרושת למוות אושוויץ**. ירושלים: יד ושם. הקיבוץ המאוחד.
- קראי, פ. (1994). **המוות בצהוב, מחנה העבודה סקרז'יסקו-קמייננה**. ירושלים: יד ושם ואוניברסיטת תל-אביב.
- קראי, פ. (1997). **פגזים וחרוזים. מחנה נשים האסאג-לייפציג**. מורשת בית עדות על שם מרדכי אנילביץ, בשיתוף יד ושם.
- קרסני, א. (1988). **הבדחן**. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- ראזנפאלד, א. (ארכיון יד ושם מס' 06/105). יומנים. בתוך: פרנקל, י. (1986, א). **תיאטרון ופעילות אמנותית אחרת בגיטו לודז' 1940-1944**.
- רינגלבלום, ע. (1992). **יומן ורשימות מתקופת המלחמה: גטו וארשה; ספטמבר 1939 - דצמבר 1942**. ירושלים: יד ושם, בית לוחמי הגטאות.
- רעים, ד. (1991). "שלום ליום שישי", לצחוק בגטו. בתוך: נאור, מ. (עורך), **קשר, 9**, 68-74.
- שיינפלד, ר. (1987), **ולאדיסלאב שלנגל ושירתו בגטו וארשה**. גלעד - מאסף לתולדות יהדות פולין. המכון לחקר התפוצות, אוניברסיטת תל-אביב. כרך י.
- שנר, צ. (1951). **דפים לחקר השואה והמרד**. הקיבוץ המאוחד. מאסף ראשון, 89-101.
- שפיר, ה., הירש, מ. ושפס, ש. (1975). **ההשפעה הנפשית המאוחרת של חוויות השואה כפי שמתקפת במערכת מבחנים פסיכודיאגנוסטיים**. המרפאה לבריאות הנפש, בית ספר לרפואה של אוניברסיטת תל-אביב וקופת חולים.
- בכנר (M49E/1051) - ארכיון יד ושם, ירושלים.
- ברונר (0-33/1656) - ארכיון יד ושם, ירושלים.
- הולנדר (0-3/1012) - ארכיון יד ושם, ירושלים.
- טיפנברון (M49/1182 L.B.274) - ארכיון יד ושם, ירושלים.
- קאופמן (M49/1311) - ארכיון יד ושם, ירושלים.

קוליטוביץ (0.3/4171). - ארכיון יד ושם, ירושלים.
 ארכיון בית לוחמי הגטאות
 בית טרזין, עליזה אהרמן-שק - יומן

- Amishai-Maisels, Z. (1993). **Depiction and Interpretation; The influence of the Holocaust on the Visual Art.** Pergamon Press.
- Angrosino, M.V. (1989). **Documents of Interaction: Biography, Autobiography, and Life History in Social Science Perspective.** Gainesville: University of Florida Press.
- Apte, M. (1985). **Humor and Laughter. An Anthropological Approach.** Ithaca: Cornell University Press.
- Apter, M. (1982). **The Experience of Motivation.** London: Academic Press.
- Ausubel, N. (1948). (Ed.). **A Treasury of Jewish Folklore.** New York: Crown Publishers.
- Berg, M. (1945). **Warsaw Ghetto - A Diary.** L.B.Fischer.
- Bergson, H. (1911). **Laughter: An Essay on the Meaning of the Comic.** New York: MacMillan.
- Berk, L. (1989). Neuroendocrine and stress hormone changes during mirthful laughter. **American Journal of Medical Sciences.** **298**, 390-396.
- Berlyne, D. (1972). Humor and its kin. In J.Goldstein, & P. McGhee (Eds.), **The Psychology of Humor** (pp.43-60). New York: Academic Press.
- Berlyne, D. (1969). Laughter, humor and play. In G. Lindzey, & E. Aronson (Eds.), **Handbook of Social Psychology, 3**, (pp.795-852). Reading, MA: Addison-Wesley.
- Berlyne, D. (1960). **Conflict, Arousal and Curiosity.** New York: McGraw-Hill.
- Berteaux, D. (Ed.). (1981). **Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences.** London: Sage.
- Bettelheim, B.(1979). **Surviving and Other Essays.** New York: Knof.
- Bettelheim, B (1960). **The Informed Heart: A Study of the Psychological Consequences of Living Under Extreme Fear and Terror.** The Free Press.
- Bettelheim, B (1943). Individual and mass behavior in extreme situations. **Journal of Abnormal and Social Psychology, 38**, 412-452.
- Blatter, J., & Milton, S. (1981). **Art of the Holocaust.** Rutledge Press.
- Bogdan, R.C., & Biklen, S.K. (1992). **Qualitative Research for Education: An Introduction**

to Theory and Methods. Boston: Allyn & Bacon.

- Borwicz . M.M. (Ed.). (1947). **Piesn Ujdzie Calo: Antologia Wierszy O Zydach Podokupacja Niemiecka.** Krakow. Centralna Zydowska Komisja Historyczna W Polsce.
- Bruner, J. S. (1991). The narrative construction of reality. **Critical Inquiry**, **18**, 1-21.
- Bruner, J. S. (1990). **Acts of meaning.** Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bruner, J. S. (1986). **Actual minds, possible worlds.** Cambridge, MA: Harvard University
- Bruner, J. S. (1987). Life as narrative. **Social Research**, **54**, 11-32.
- Bruner. E. (1986). Experience and its expression. In V.W. Turner & E.M. Bruner (Eds.), **The Anthropology of Experience**, (pp. 3-32). Urbana, IL: University of Illionois Press.
- Buckman, E.(1980). **The Use of Humor in Psychotherapy.** Boston University: Dissertation
- Abstract International. 41 (5-B). 1715.
- Burgess, Robert G. (1982). The Unstructured Interview as a Conversation. In G.R. Burgess,
(Ed.), **Field Research.** London: George, Allen, and Unwin.
- Burt, C. (1945). The psychology of laughter. **Health Education Journal**, **3**, 101-105.
- Chapman, A.J. (1973). Funniness of jokes, canned laughter and recall performance. **Sociometry**, **36**, 569-578.
- Chapman, A.J., & Foot, H.C. (1976). **Humor and Laughter: Theory, Research and Applications.** Chichester, England: Wiley.
- Chapman, A.J., & Foot, H.C. (1977). **It's a Funny Thing, Humor.** Oxford: pergamon.
- Chodoff, P. (1975). Psychiatric aspect of the Nazi persecution. In S. Arieti (Ed.), **American Handbook of Psychiatry**, **6**, (pp. 933-945).
- Chodoff, P. (1970). Psychological response to concentration camps survival, In H. Abram
(Ed.), **Psychological Aspects of Stress**, (pp.44-61). Thomas, Springfield, IL.
- Cohen, E.A. (1953). **Human Behavior in the Concentration Camp.** New York: Norton.
- Cole, A. (1994). **Doing Life History Research in Theory and in Practice.** Paper prepared for

the annual meeting of the American Educational Research Association, New Orleans, LA.

Connelly, F.M., & Clandinin, D.J. (1990). Stories of experience and narrative inquiry.

Educational Researcher, **19**, 2-14.

Cooper, S. H. (1998). Changing notions of defence within psychoanalytic theory.

Journal of Personality, **66**, 947-964.

Cousins, N. (1979). **Anatomy of an Illness**. New York: Norton.

Cramer, P. (2000). Defense mechanisms in psychology today: Further processes for adaptation. **American Psychologist**, **55**, 637-646.

Cramer, P. (1998). Coping and defence mechanisms: What's the difference? **Journal of Personality**, **66**, 895-918.

Cramer, P. (1965). Recovery of a discrete memory. **Journal of Personality and Social Psychology**, **1**, 326-332.

Creswell, J.W. (1997). **Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Traditions**. Sage Publication.

Creswell, J.W., & Miller, D.L. (1997). **Validity (verification) in Qualitative Research: Perspective, Terms, Procedures, and Methodology**. Unpublished manuscript. Department of Educational Psychology, University of Nebraska-Lincoln.

Creswell, J.W. (1994). **Research Design: Qualitative and Quantitative Approaches**. Thousand Oaks, CA: Sage.

Daniely, Y. (1982). **Group Project for Holocaust Survivors and Their Children today**, **10**, 11-13.

Daniely, Y. (1981). Families of survivors of the Nazi Holocaust: Some short and long term

effect. In N, Milgram (Ed.). **Stress and Anxiety**, **8**, **Psychological Stress and Adjustment**

in Time of War and Peace. Washington D.C. Hemisphere Publication.

Davidson, S. (1980). The clinical effect of massive psychic trauma in families of Holocaust survivors. **Journal of Marital and Family Therapy**, **13**, 11-21.

Darwin, C. (1872). **The Expression of the Emotions in Man and Animals**. London: Murray.

Davis, C. (1991). Exploring the thesis of the self-deprecating Jewish sense of humor.

International Journal of Humor research, **4**, 189-209.

Denzin, N.K., & Lincoln, Y.S. (1994). **Handbook of Qualitative research**. Thousand

Oaks, CA: Sage.

- Denzin , N.K. (1989). **Interpretive Biography**. Newbury Park, CA: Sage
- Denzin , N.K. (1989a). **Interpretive Interactionism**. Newbury Park, CA: Sage
- Denzin, N.K. & Yvonna S.L (Eds.), (1998). **Strategies of Qualitative Inquiry**. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc.
- Dershowitz, A. (1991). **Chutzpah**. Boston: Little Brown & Company.
- Derrida, Jacques. (1991). **Cinders**. Ned Lukacher, trans. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Derrida, Jacques. (1988). **The Ear of the Other**. Peggy Kamuf, trans. Lincoln: University of Nebraska Press.
- DeSpelder, L., & Strickland, A. (1983). **The Last Dance - Encountering Death and Dying**. Palo Alto: Mayfield.
- Des Pres, T. (1988) Holocaust Laughter? In B. Lang, (Ed.), **Writing and the Holocaust**, pp. 216-233. Holmes & Meier, New York.
- Des Press, T. (1976). **The Survivor-Anatomy of Life in the Death Camp**. New York: Oxford University Press.
- Diserens, C.M. (1926). Recent theories of laughter. **Psychology Bulletin**, **1**, 553-569.
- Dixson, N,F. (1980). Humor: A cognitive alternative to stress. In I.G. Sarason & C.D. Spielberger (Eds.), **Stress and Anxiety**, **7** (pp. 281-289). Washington, DC: Hemisphere.
- Duncan, W.J. & Feisal, J.P. (1989). No laughing matter - patterns of humor in the workplace. **Organizational Dynamics**, **17**, 18-30.
- Dziemidok, B. (1967). **O komizmie**. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Eastman, M. (1921). **The Sense of Humor**. New York: Scribners.
- Eastman, M. (1936). **Enjoyment of Laughter**. New York: Simon & Schuster.
- Edel, L. (1984). **Writing Lives: Principia Biographica**. New York: Nortom.
- Eilbirt, H.(1987). Jewish Humor: The Logic of Jewish Humor. **International Humor: World Humor and Irony Membership Serial Yearbook**. (whimsy VI, 178-180).
- Eisner, E. W. (1991). **The Enlightened Eye - Qualitative Enquiry and the Enhancement of Educational Practice**. NY: MacMillan

- Eitinger, L. (1981). Studies on concentration camp survivors: The Norwegian and Global Context, **Journal of Psychology and Judaism**, **6**, 23-32.
- Eppstein, L. (1998). Cabaret highlights darkest hour of Jewish theater. **Jewish Bulletin of Northern California**. San Francisco Jewish Community Publications Inc.
- Fackenheim, E. I. (1973). **From Bergen-Belsen to Jerusalem; contemporary implication of the holocaust**. Cultural Department. World Jewish congress.
- Fenichel, O. (1945). **The psychoanalytic theory of neurosis**. New York: Norton.
- Flugel, J.C. (1954). Humor and laughter. In G. Lindzey, (Ed.), **Handbook of Social Psychology**, **2**. Cambridge Massachusetts. Addison-Wesley.
- Folkman, S., Moskowitz, J. T. (2000). Positive affect and the other side of coping. **American Psychologist**, **55**, 6, 647-654.
- Francis, R.G (1988). Some sociology of humor: The Joke. **International Social Science Review**, **63**, (4) pp.431-446.
- Frankl, V. (1969). **The Will to Meaning**. New York: World Publishing.
- Freud, A. (1966). **The Ego and the Mechanisms of Defense**. New York: International University Press. (Originally published 1937)
- Freud, A. (1946). **The Ego and the Mechanisms of Defense**. New York: International University Press. (Originally published 1936)
- Freud, S. (1966). Further remarks on the neuro-psychoses of defence. In J. Strachey (Ed. and Trans.), **The Standart Edition of the Complete Works of Sigmund Freud** (Vol. 3, pp. 161-185). London: Hogarth Press. (Originally published 1896).
- Freud, S. (1962). The neuro-psychoses of defence. In J. Strachey (Ed. and Trans.), **The Standart Edition of the Complete Works of Sigmund Freud** (Vol. 3, pp. 45-61). London: Hogarth Press. (Originally published 1894)
- Freud, S. (1928). Humor. **International Journal of Psychoanalysis**, **9**, 1-6.
- Freud, S. (1916). **Wit and Its Relation to the Unconscious**. New York: Moffat and Yard.
- Freud, S. (1905). **Jokes and its Relation to the Unconscious**. Leipzig: Deuticke.

- Fried, I., Wilson, C.L., MacDonald, K.A., Behnke E.J. (1998). Electrical stimulation of laughter. **Nature**, **391**, 650.
- Fry, W.F., & Savin, W.M. (1988). Mirthful laughter and blood pressure. **Humor International Journal of Humor Research** , **1**, 49-62.
- Goldschläger, A.(1997). Narrating the Shoah. Holocaust Literature Research Institute. Alain **Articles Narrating the Shoah**. from the World Wide Web:
http://phoenix.arts.uwo.ca/HLRI/hlri_articles_2.html
- Goldstein J.H. (1982). **A Laugh a Day: Can Mirth Keep Disease at Bay?**. New York: Academic Press.
- Goldstein, J.H., & P.E. McGhee (Eds.). (1972). **The Psychology of Humor**. New York: Academic Press.
- Gorden, R. (1992). **Basic Interviewing Skills**. Itasca, IL: Peacock Publishers.
- Greene, J., & Caracelli, V. (Eds.). (1997). **Advances in Mixed-Method Evaluation: The Challenges and Benefits of Integrating Diverse Paradigms**. San Francisco: Jossey-Bass.
- Gregory, J.C.(1923). Some theories of laughter. **Mind**, **32**, 328-344.
- Gregory, J.C. (1924). **The Nature of Laughter**. London: Kegan Paul.
- Grieg , J.Y. (1923). **Psychology of Laughter and Comedy**. George Allen & Unwin Ltd. London.
- Groński, R.M. (1994). **Taki Był Kabaret**. Codex Warszawa. (pp. 227-233)
- Grotjahn, M. (1957). Dynamics of Jewish jokes. **American Behavioral Scientist**, **30**, 96-99.
- Gruner, C.R. (1978), **Understanding Laughter: The Workings of Wit and Humor**. Chicago, Nelson-Hall.
- Grzyb, A. (1996). **Memory and Testimony and Responsibility: Representing the Holocaust**. George Washington University "Intersections" Conference. from the World Wide Web: <http://www.gwu.edu/~humsci/inter/agrzyb.html>
- Guba, E.G. (1978). **Toward a Methodology of Naturalistic in Educational Evaluation**. Los Angeles, CA; Center of study of Evaluatuon.
- Guba, E.G., & Lincoln, Y.S. (1994). Competing paradigms in qualitative research. In N.K. Denzin & Y.S. Linciln (Eds.), **Handbook of Qualitative Reseach** (pp. 105-117). Thousand Oaks, CA: Sage.

- Guba, E.G., & Lincoln, Y.S. (1988). Do inquiry paradigms imply inquiry methodologies? In D. M. Fetterman (Ed.). **Qualitative Approaches to Evaluation in Education** (pp. 89-115). New York: Praeger.
- Hazlitt, W.(1910). **English Comic Writers**. London: Dent & Sons.
- Helson, M. (1964). **A Adaptation Level Theory: The Experimental and Systematic Approach to Behavior**. New York: Harper & Row.
- Hobbes, T. (1650, 1969). **Human Nature**. London: Cass.
- Huberman, A.M., & Miles, M.B. (1994). Data management and analysis methods. In N.K. Denzin & Y.S. Linciln (Eds.), **Handbook of Qualitative Reseach** (pp. 428-444). Thousand Oaks, CA: Sage.
- House, E.R. (1977). **The Logic of Evaluation Argument**. CA: Center for the study of evaluatin.
- Ihilevich, R., & Gleser, G.C. (1991). **Defenses in Psychotherapy: The Clinical Application of the Defense Mechanisms Inventory**. Owosso, MI: DMI Associates.
- Jagoda, Z., Kłodziński, S., Masłowski, J. (1981). **Oświęcim Nieznany**. Kraków: Poland.
- Jagoda, Z., Kłodziński, S., Masłowski, J. (1973). Śmiech w Obozie Koncentrayjnym. **Przegląd Lekarski**, 30, 1. (pp. 84-99).
- Keith-Spiegel, P. (1972). Early conception of humor: Varieties and issues. In J.H. Goldstein, & P.E. McGhee (Eds.), **The Psychology of Humor** (pp.3-39). New York: Academic Press.
- Kestenberg, J. (1972). Psychoanalytic contribution to the problem of children of survivors from Nazi persecution. **Israel Annals of Psychiatry and Related Disciplines**, 10, 311-325.
- Kift, R. (1995, September). **Comedy in the Holocaust: The Theresienstadt Cabaret**. Paper presented at a conference on "The Shoah and performance" at the University of Glasgow.
- Klein, A.(1989). **Healing Power of Humor**. Los Angeles CA: Tarcher.
- Kobassa S. (1983). Personality and social resource in stress resistance. **Journal Personality and Social psychology**, 45, 839-853.
- Kostler, A. (1964). **The Act of Creation**. London: Hutchinson.
- Kraft, R. (1998). Holocaust memory: Persistent recall of extreme trauma. In Hoffman, R. R. & Sherrick, M. F., & Warm, J.S. (Eds). **Viewing psychology as a whole: The**

- integrative science of William N. Dember.** (pp. 375-398). Washington, DC, USA: American Psychological Association.
- Krippendorff, K. (1980). **Content Analysis: An Introduction to its Methodology.** Beverly Hills. Sage Publication.
- Krystal, H., & Niederland, W. (1968). Clinical observations on the survivor syndrome. In H. Krystal (Ed.), **Massive Psychic Trauma.** (pp.327-349).New York: International University Press.
- Krystal, H. (1994). Holocaust survivor studies in the context of PTSD. **PTSD Research Quarterly, 5 (4).**
- Kuiper, N.A., McKenzie, S.D., & Belanger, K.A (1995). Cognitive appraisals and individual differences in sense of humor-motivation and affective implications. **Personality and Individual Differences, 19,** 352-372.
- Kvale, S. (1996). **Interviews: An introduction to Qualitative Research Interviewing.** Thousand Oaks, CA: Sage.
- LaFave, L. (1972). Humor judgment as a function of reference group and identification classes. In J.H Goldstein & P.E McGhee (Eds.), **The Psychology of Humor.** (pp.195-210). New York: Academic Press.
- LaFave, L., Haddad, J., & Massen, W.A. (1976). Superiority, enhanced self esteem, and perceived incongruity humor theory. In A.J. Chapman & H.C. Foot (Eds.), **Humor and Laughter: Theory, Research and Applications.** (pp.93-115). London: Wiley.
- LeCompte, M.D., Millroy, W.L., & Preissle, J. (1992). **The Handbook of Qualitative Research in education.** San Diego:Academic Press.
- LeCompte, M.D., & Goetz, J.P. (1982). Problems of reliability and validity in ethnographic research. **Review of Educational Research, 51,** 31-60.
- Lancy, D.F. (1993). **Qualitative Research in Education: An Introduction to the major Traditions.** New York: longman.
- Langer, L. (1975). **The Holocaust and the literary imagination.** New Haven: Yale University press.
- Langer, L. (1991). **Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory,** New Haven, University of Yale Press.
- Larsen, E. (1980). **Wit as a Weapon.** London: Frederick Muller.
- Laub, D. & Auerhahn, N (1993). Knowing and not knowing massive psychic trauma: Forms of traumatic memory. **American Journal of Psychoanalysis, 74,** 287-302.
- Laub, D., & Auerhahn, N. (1989). Failed empathy - A central theme in the survivor's

- Holocaust experience. **Psychoanalytic Psychology**, 6(4), 377-400.
- Lazarus, R.S. (2000). Toward better research on stress and coping. **American Psychologist**, 55, 665-673.
- Lazarus, R.S. (1985). Stress and adaptation outcome. **American Psychologist**, 40, 39-46.
- Lefcourt, H.M., Davidson K., Shepherd, R., Phillips, M., Prkachin, K., & Mills, D. (1995). Perspective taking humor: Accounting for stress moderation. **Journal of Social and Clinical Psychology**, 14.
- Lefcourt, H.M., & Martin, R.A. (1986). **Humor and Life Stress: Antidote to Adversity**. New York: Springer-Verlag.
- Leociak, J. (1997). **Tekst Wobec Zaglaoy. O Relacjach z Getta Warszawskiego**. Wrocław: Monografia FNP Seria Humanistyczna.
- Leventhal, H. & Safer, MA. (1977) Individual Differences, Personality and Humour Appreciation: Introduction to Symposium In A.J.Chapman, H.C. Foot. **It's a Funny Thing, Humour**. pp.335-350.
- Levi, P. (1995). **Moments of Reprieve** (Twentieth Century Classics). USA: Penguin.
- Levine, J. (1977). Humor as a form of therapy, In A.J. Chapman, & H.C. Foot (Eds.), **It's a Funny thing Humor**. Pergamon Press, Oxford.
- Lincoln, Y.S., & Guba, E.G. (1995). Emerging criteria for quality in qualitative and interpretive research. **Qualitative Inquiry**, 1, 275-289.
- Lincoln, Y.S., & Guba, E.G. (1985). **Naturalistic Inquiry**. Beverly Hills, CA; Sage.
- Lipiński, E., Szelał, J. (Opracowali), (1945). **Pożegnanie Z Hitlerem. Biblioteka "Szpilek" No 1**. Spółdzielnia Wydawnicza.
- Lipman S. (1991). **Laughter in Hell: The Use of Humor During the Holocaust**. Jason Aronson Inc. Northvale, New Jersey.
- Lomranz, J. (1995). Endurance and living: Long term effect of the Holocaust. In S.E. Hobfoll & D.L. Tennenbaum (Eds.). **Extreme Stress Impact and Intervention**. Dordrecht, Netherlands, Kluwer.
- Lewis, M., & Nieuwoudt, J. (1993). The humor phenomenon: A theoretical perspective. **Mankind Quarterly**, 33, 409-423.
- Mager, M. & Cabe, P. (1990). Effect of death anxiety on perception of death-related humor. **Psychological Reports**, 66, 1311-1314.
- Marcel, A. J. (1983). Conscious and unconscious perception: Experiments on visual masking and word recognition. **Cognitive Psychology**, 15, 197-237.

- Martineau, W. (1972). A model of the social function of humor. In J.H Goldstein & P.E McGhee (Eds.), **The Psychology of Humor**. (pp.101-125). New York: Academic Press.
- Maslach, C. (1982). **Burnout- the Coast of Caring**. Englewood Cliffs NJ: Prentice-Hall.
- Mattusek, P. (1975). **Internment in Concentration Camps an its Consequences**. N.Y. Springer Verlag.
- Maykut P., & Morehouse, R. (1994). **Beginning Qualitative Research**. London: Falmer Press.
- Mazor, A.,Gampel, Y., Enright, R., & Orenstein, R. (1990). Holocaust Survivors: Coping with post traumatic memories in childhood and 40 years later. **Journal of Traumatic Stress, 3**, 1-14.
- McCracken, G. (1988). **The Long Interview**. Newbury Park, CA: Sage.
- McDougall, W. (1937). New Light on laughter. **Fortnightly Review, 148**, 312-320.
- McDougall, W. (1922). Why do we laugh?. **Scribners, 71**, 359-363.
- McDougall, W. (1903). The theory of laughter. **Nature, 67**, 318-319.
- McGhee, P.E., Duffey, N.S., (1983). Role of Identity of the Victim in the Development of Disparagement Humor. **Journal of General Psychology, 108**, pp.257-270
- McGhee, P.(1979). **Humor: Its Origin and Development**. San Francisco: W.H. Freeman & Com.
- Meerloo, J. (1969). Persecution trauma and the reconditioning of emotional life: A Brief survey. **American Journal of Psychiatry, 125**, 9.
- Mendelson, F. (1946). **Let Laughter Ring**. Philadelphia, The Jewish Publication Society of America.
- Miles, M.B.. & Huberman, A.M. (1994). **Qualitative Data Analysis: A Sourcebook of New Methods** (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Mindess, H. (1971). **Laughter and Liberation**. Los Angeles: Nash.
- Minichiello, V. R. Aroni, E. T., & Alexander, L. (1995) **In-Depth Interviewing: Researching People**. 2nd ed. Melbourne: Longman Cheshire.
- Mishler, E.G. (1986). **Research Interviewing: Context and Narrative**. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Mishkinsky, M. (1977). Humor as a courage mechanism. **Israel Annals of Psychiatry and Related Disciplines, 15**, 352-363.

- Mitchell, W. (1981). **Recent Theories of Narrative**. Chicago: Chicago University Press.
- Moody, R. (1978). *Laugh after Laugh: The Healing Power of Humor*. Jacksonville, FL: Headwaters Press.
- Monro, D. H. (1988). Theories of Humor. In L. Behrens & L. J. Rosen, (Eds.). **Writing and Reading Across the Curriculum**. Glenview, IL: Scott, Foresman & Company, 349-55.
- Monro, D.H. (1951). **Argument of Laughter**. Melbourne: Melbourne Univ. Press.
- Morreall, J. (Ed.). (1987). **The Philosophy of Laughter and Humor**. Albany, State University of New York Press.
- Musaph, H. (1993). Het post-concentratiekampsyndroom [The post-concentration camp syndrome]. *Maandblad Geestelijke volksgezondheid [Dutch Journal of Mental Health]*, 28(5), 207-217.
- Nerhardt, G. (1976). Incongruity and funniness: Towards a new descriptive model. In A.J. Chapman, & H.C. Foot (Eds), **Humor and Laughter: Theory, Research and Applications**.(pp.55-62). London: Wiley.
- Neuendorf, K.A. & Fennell, T. (1988). Social facilitation view of the generation of mirth reactions: Effects of a laugh track. **Central States Speech Journal**, 39 , pp.37-48.
- Niederland, W.G. (1968). Clinical observation on the survivors syndrome. **International Journal of Psychoanalysis**, 49, 313-315.
- Nilsen A. (1986). We Should laugh so long?. **School Library Journal**, 33, 3 ,30-34.
- Obrdlik, A. (1942). Gallows Humor: A sociological phenomenon. **American Journal of Sociological**, 47, 709-716.
- O'Connell, W.E (1976). Freudian humor. The Eupsychia of everyday life. In In A.J. Chapman, & H.C. Foot (Eds), **Humor and Laughter: Theory, Research and Applications**. (pp.313-330). London: Wiley.
- O'Connell, W.E (1968). Humor and death. **Psychological Reports**, 22, 391-402.
- O'Connell, W.E (1966). Humor of the Gallows. *Omega* Vol.1 pp.32-33
- Oring, E. (1983). People of the joke: On the Conceptualization of Jewish Humor, **Western Folklore**, 42, 4, 261-271.
- Elliott Oring. *Jokes and Their Relations*, (University of Kentucky Press, 1992), pp.3
- Ornstein, A. (1981). The effect of the Holocaust on life-cycle experiences: The creation and recreation of families. **Journal of Geriatric Psychiatry**, 14, 135-154.
- Palmore, E. (1971). Attitudes toward aging as shown by humor. **The Gerontologist**, 11,

1181-1186.

- Panksepp, J. & Burgdorf, J. (1998). Laughing Rats? Playful tickling arouses 50KHz ultrasonic chirping in rats. **Society for Neuroscience Abstracts**, **24**, 691.
- Patton, M.Q. (1990). **Qualitative Evaluation and Research Methods**. Newbury Park CA: Sage.
- Pawelczynska, A. (1973). **Values and Violence in Auschwitz: A Sociological Analysis**. Berkeley, CA: University of California Press.
- Perry, J.C. (1989). An empirical study of defense mechanisms. **Archives of General Psychiatry**, **46**, 444-452.
- Perry, J.C. (1987). Psychological defense mechanism and the study of affective and anxiety disorders. In J.D. Master and C.R. Cloninger (Eds), **Comorbidity of Mood and Anxiety Disorders**. (pp.545-562). Washington, D.C: American Psychology Press.
- Perry, J.C., & Cooper, S. H. (1989). An empirical study of defense mechanisms: I. Clinical interview and life vignette ratings. **Archives of General Psychiatry**, **46**, 444-452.
- Piddington, R. (1963). **The psychology of laughter: A study in social adaptation**. New York: Gamut Press.
- Pollio, H.R (1988). Development of Laughing and Smiling in nursery school children. **Child Development**, **62**, pp.53-59.
- Polkinghorne, D. E. (1988). **Narrative knowing and the human sciences**. Albany, NY: State of New York University Press.
- Primo, L. (1995). **Moments of Reprieve**. Viking Penguin.
- Provine, R. (1996). **Laughter**. *American Scientist*, **84**, **1** pp. 38-47.
- Rapp,A. (1949). A Phylogenetic Theory of Wit and Humor. **Journal of Social Psychology**, **30**, 81-96.
- Raskin, V. (1985). **Semantic Mechanisms of Humor**. Dordrecht, D. Reidel.
- Reik, T. (1962). **Jewish Wit**. New York:Gamut Press.
- Ricoeur, P. (1984). **Time and Narrative**, **1**. Chicago: University of Chicago Press.
- Robinson, V. (1983). Humor and health. In P.E. McGhee, & J.H.Goldstein (Eds.), **Handbook of Humor Research**, **2**, (pp. 109-128). New York: Springer-Verlag.
- Roediger, H. L. (1990). Implicit memory:Retention without remembering. **American Psychologist**, **45**, 1043-1056.

Rollo, May, *Man's Search for Himself*, New York: Norton, 1953

- Ronald J. C. (1997). Interviewing Exercises: Lessons from Family Therapy. **The Qualitative Report, Volume 3, 2,**
- Rosenberg, B. & Shapiro, C. (1958). Marginality and Jewish humor. **Midstream, 4,** 70-78.
- Rosenmayr, L. (1982). Biography and identity. In T.K. Hareven and K.I. Adams (Eds.), **Ageing and Life Course Transition: An Interdisciplinary perspective.** London: Tavistock Publication.
- Rosenthal, G. (1992). Reconstruction of life stories. **International Yearbook of Oral History.** UK.
- Rubin, H.J. & Rubin I.S (1995). **Qualitative Interviewing: The Art of Hearing Data.** Newbury Park, CA: Sage.
- Rubin, R. (1979). **Voices of a People: The Story of Yiddish Folksongs.** Philadelphia, Jewish Publication Society.
- Runyan, W.M. (Ed.).(1988). **Psychology and Historical Interpretation.** New York: Oxford University Press
- Runyan, W.M. (1982). **Life Histories and Psychobiography: Explorations in Theory and Method** .New York : Oxford Univ. Pr.
- Rutter, J. (1997). **Stand-Up as Interaction: Performance and Audience in Comedy Venues.** University of Salford Institute for Social Research Department of Sociology. Submitted in partial fulfillment of the requirements of degree of Doctor of Philosophy.
- Rutter, J. (1997). **Laughingly Referred To: An Interdisciplinary Bibliography of Published Work in the Field of Humour Studies and Research.** Department of Sociology, Institute for Social Research, University of Salford.
- Salier, E. (1995). **Survival of a Spirit.** New York: Shengold Publishers.
- Samuel, J., Bernard, K. (1996). Identification with the aggression vs. turning against the self: An Empirical study of turn-of-the-century European Jewish humor. **Current Psychology, 14,** 4, 313-329.
- Saper, B. (1995). Jewish jokes and Anti-Semitism. **Australian Journal of Comedy, 1,** pp. 1-11.
- Sarbin, T. R. (Ed.). (1986). **Narrative psychology: The storied nature of human conduct.** New York: Praeger.

- Schacter, D. L. (1987). Implicit memory: History and current status. **Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition**, **13**, 501-518.
- Schwartz, B. (1988). Holocaust survivors and internal strengths. **Journal of Humanistic Psychology**, **28**, 67-96.
- Seidman, I. (1998). **Interviewing as Qualitative Research: A Guide for Researchers in Education and the Social Sciences**. 2nd ed. New York: Teachers College Press.
- Selye, H. (1974). **Stress Without Distress**. New York, NY: Lippencott and Crowell.
- Shanan, J., & Shahar, O. (1983). Cognitive and personality functioning of Jewish holocaust survivors during the mid life transition in Israel. **Archives of Psychology**, **135**, 275-294.
- Spencer, H. (1860). The physiology of laughter. **McMillan's Magazine**, **1**, 395-402.
- Spiegelman, A. (1986). **Maus**. New York: Pantheon Books.
- Spradley, J.P. (1979). **The Ethnographic Interview**. New York: holt, Rinehart & Winston.
- Stokker, K. (1997). **Folklore fights the Nazis, Humor in Occupied Norway 1940-1945**. The University of Wisconsin Press.
- Suls, J.M. (1983). Cognitive processes in humor appreciation. In P.E. McGhee, & J.H. Goldstein (Eds.), **Handbook of Humor Research**, **1**, (pp. 81-100). New York: Springer-Verlag.
- Suls, J.M. (1977). Cognitive and Disparagement Theories of Humor. A Theoretical and Empirical Synthesis. In A.J. Chapman, & H.C. Foot, **It's a Funny Thing Humor**. (pp. 41-46) .Oxford: Pergamon Press.
- Sultanoff, S. (1997). Creating Resilience through Humor. **Therapeutic Humor**, **5**, 1-3.
- Sultanoff, S. (1995). Using humor in crisis situations. **Therapeutic Humor**, **9**, 1-3.
- Sultanoff, S. (1994). Exploring the land of mirth and funny: A voyage through the interrelationships of wit, mirth and laughter. Laugh It Up. **Therapeutic Humor**. July/August.
- Tennen, H., Affleck, G., Armeli, A. and Carney, M. A. (2000). A daily process approaches to coping. **American Psychologist**, **55**, 626-636.
- Tesch, R. (1990). **Qualitative Research: Analysis Types and Software Tools**. New York: the Falmer Press.
- Thorson, J.A. (1985). A funny thing happened on the way to the morgue: Some thoughts on humor and death, and a taxonomy of the humor associated with death. **Death Studied** **9**, 201-216.

- Vaillant, G. (1994). Ego mechanisms of defence and personality psychopathology. **Journal of Abnormal Psychology, 103**, 44-50.
- Vaillant, G. (1977). **Adaptation to Life**. Boston: Little Brown.
- Vaillant, G. (1971). Theoretical hierarchy of adaptive ego mechanisms. **Archives of General Psychiatry, 24**, 107-118.
- Wańkiewicz, M. (1972). **Przez Cztery Klimaty**. Warszawa: Piw.
- Wagenaar, WA, & Groenweg, J. (1990). The memory of concentration camp survivors. **Applied Cognitive Psychology, 4**, 77-87.
- Weiss, M.(1981). Serious nature of humor. **English Journal, 6**, 72-74.
- Wolcott, H.F. (1992). Posturing in Qualitative research. In M.D. LeCompte, W.L. Millory,
& J. Preissle (Eds.), **The Handbook of Qualitative Research in Education**, (pp. 3-52). San Diego. Academiv Press.
- Zillman, D. (1983). Disparagement humor. In P.E. McGhee & J.H. Goldstein (Eds.), **Handbook of Humor Research, 1**, (pp.85-108). New York: Springer-Verlag.
- Zillman, D., Bryant, J. (1980). Misattribution theory of tendentious humor. **Journal of Experimental Social Psychology, 16**, 146-160.
- Zillmann, D. & S.H. Stocking. (1976). Putdown Humor. **Journal of Communication, 26**, 154-163.
- Ziv, A. (1984). **Personality and Sense of Humor**. New York: Springer Publishing Company.

אוניברסיטת תל-אביב
הפקולטה למדעי הרוח
בית הספר לחינוך

ההומור כמנגנון הגנה והתמודדות בשואה

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

נספחים

מאת: חיה אוסטרובר

תאריך: ינואר 2000

ההומור כמנגנון הגנה והתמודדות בשואה

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

נספחים

מאת: חיה אוסטרובר

תאריך: ינואר 2000

נספחים

הנספחים כוללים את כל דברי המרואיינים הרלוונטיים לנושא, בהתאם לסווגם לפונקציות ולסוגי ההומור והמבעים השונים.

נספח 1 כולל דעות על ההומור ועל חשיבותו בשואה.

נספח 2 כולל את כל ההיגדים והאפיזודות של ההומור שמילאו את הפונקציה של ההומור כמנגנון הגנה: היגדים על ההומור: כמנגנון הגנה, כהומור עצמי, כהומור שחור והומור על אוכל.

נספח 3 כולל את כל ההיגדים והאפיזודות של ההומור שמילאו את הפונקציה התוקפנית של ההומור: היגדים: תוקפניים, כהומור מתוך הרגשת עליונות וכהומור מתוך תסכול.

נספח 4 כולל את כל ההיגדים והאפיזודות של ההומור שמילאו את הפונקציה המינית והסקטלוגית של ההומור.

נספח 5 כולל את כל ההיגדים והאפיזודות של ההומור שמילאו את הפונקציה האינטלקטואלית והחברתית של ההומור.

נספח 6 כולל את כל ביטויי ההומור באמצעות אמצעי המבע של שירים ודעות על סוגי המופעים השונים.

נספח 7 כולל קריקטורות נוספות של האמנים המרואיינים.

נספח 8 שמות המוראיינים.

נספח 1

דעות המרואיינים על צחוק והומור חשיבותם ועצם קיומם בשואה

ד"ר פליציה קראי: הומור היה אחד המרכיבים האינטגרליים בעמידה הרוחנית. ועמידה רוחנית זה היה התנאי לרצון לחיים, אם לומר את זה בקצרה. זה אני אומרת לך בתור אסירה לשעבר. עד כמה שזה היה מעט, עד כמה שזה היה ספוראדי, עד כמה שזה היה ספונטני, זה היה חשוב מאד. חשוב מאד!

יעקב צים: אבל יותר אני רואה הומור- ופה קשור באמת עם העדות שנתתי - ההומור קשור עם אסתטיקה. יש פה איזשהו דבר, איזה מין זיווג משונה. הדבר החשוב ביותר, ואני רואה את זה בדיעבד, של הישרדות היה הכושר אולי של החזקת מעמד כאדם, ולהישאר אדם בתנאים לא תנאים כאלה קשור באסתטיקה. לא אסתטיקה החיצונית, האסתטיקה הפנימית. אפילו גם-כן האסתטיקה החיצונית. להישאר נקי, להישאר מסודר, היה חובה, כי מי שלא היה, קיבל מכות. כלומר, להישאר נקי לא כחובה, אלא כציווי פנימי אישי. אתן לך דוגמא קטנה, שזה דרך אגב יכול להוביל ליצירת בדיחות או אמירות שיכולות להישמע כבדיחות. לדוגמא, אני כעונש בעד מעשה שהיה, לא אספר עכשיו את כל המעשה, של עונש מוות ובאיזושהי צורה ניצלתי ממנו, קיבלתי במקום עבודה בקבוצת עונשין, ב... (גרמנית), בבית חרושת לבנזין סינתטי שיצרו מפחם בנזין. במחנה עבודה בבלכהאמר. אני ישבתי או עמדתי כל היום בתוך בור של אבקת פחם והוצאתי אותו מתוך הבור למעלה. מובן מאליו שחזרתי שחור. כאשר אני הופך את הדבר הזה לחיוב, זאת אומרת, מוטב להראות כמנקה ארובות מאשר, לצאת מהארובה. יש לזה כבר החלק ההומוריסטי, בלי שאני רוצה לצחוק או להצחיק. את מבינה זאת אומרת, זה למעשה אפשר להגיד ההומור האישי, שקשור עם האסתטיקה הפנימית.

...חוש ההומור שלי זה ביטויים פרדוקסאליים. אני בכלל לא רואה בהומור או בחוש הומור, דבר מצחיק, הרי חוש הומור איננו דבר שהוא מצחיק. זה עניין של תפיסת עולם, של תחושה ותפיסת עולם.

...אני זוכר את המשפט הזה (גרמנית): הומור זה כאשר למרות הכל אתה צוחק.

הלינה בירנבאום: אז גם בדיחות, גם בדיחות היו נשק. הם נתנו, הם הקטינו את הדברים האלה, אנחנו לעגנו על עצמנו, על הגרמנים כדי להקטין את העוצמה שלהם, של האירועים שהיו בלתי נתפסים. פנו לבדיחות כדי, זה היה מסה כזו של אירועים, של צווים, שהגבילו את החיים שלנו על כל צעד ושעל וכ"כ הרבה כל פעם דברים חדשים ונוראים יותר ויותר, מסות של הוצאות להורג, של לקיחת רכוש, בתים, זריקה מהבתים, זריקה מהעיר, מתוך שעה תיקח את החבילות ולך ומפילים אותך ומי שלא יכול לקום או משותק או משהו אז יורים בו בתוך המיטה וכל הדברים האלה. אז בדיחה שנתנה, איך להגיד, לעשות שכל אירוע כזה יהיה מבודד, שזה לא יהיה המסה אלא להוציא להתייחס לכל אחד ממנו, לצחוק ממנו.

הלינה בירנבאום: מתרגמת את בורביץ מיום כניסת הגרמנים לפולין נוצרו אמירות חדשות, מושגים ובדיחות בהתאם למצב ולציפיות לשינויו המהיר של המצב ולחזרה לחיים כתיקונם. תפקיד גדול וחשוב נועד לבדיחות, לא רק להצחיק ולשעשע כי דבר לא יכול לשעשע בכאלה נסיבות ואירועים. זה חשוב נורא שתציני את זה כי את לא הולכת פה להשתעשע. הם איפשרו מחשבה ערה, מבט מפוכח יותר על הנעשה, לעג מול האימה וסכנה מתמדת ובדרך זאת הקטנת האימה והפחד. אני גם בעצמי פה חיברתי דברים שלא הכל תרגמתי, זה בעצם אמירה שלי אני תמיד אומרת את זה, את המשפטים האלה. הן איפשרו לחוש שעודנו בני-אדם למרות עוצמתו האדירה והשטנית של הכובש. הן הזכירו לרבים, הם הזכירו ערכים ומוסר מפעם וכשאני אומרת פעם מדובר בתקופה קצרה שמפרידה מזמנים רגילים לתחילת המבול והשואה, הם עודדו, כי זה היה סה"כ חודש חודשיים וזה כבר נהיה פעם, את מבינה זה שהם נכנסו ואמרו היהודים פנימה החוצה וזה, זה היה תכף וזה כבר פעם. הפכנו הנה לתחילת המבול, הן עודדו וחינכו, הפכו לנשק ולסלילת דרך למרד גלוי. זה היה מרד לא גלוי בהתחלה בבדיחות האלה ואח"כ, קודם בלשון ובעוקצנות זה המרד, בבדיחות נגד הגרמנים. אפשר לתת אינספור דוגמאות לכך מכל מקום בו הוחזקו היהודים עד למחנות ההשמדה

אריה בן מנחם: ההומור עזר, בודאי, את יכולת היית להתלוצץ עד מחר, אבל מה שהיה צריך לקרות קרה וזה עזר במובן מסוים למשל בגטו, אם הבן אדם היה לו חוש הומור הוא יכול היה יותר לסבול. ... תראי מסתבר שאפשר לצחוק או בכל אופן להמציא ולראות כל דבר כבדיחה או סאטירה וזה אני אומר אחרי שהייתי במצבים שבאמת קשים תמיד מצאתי מישהו שידע לצחוק או להצחיק. ברור שכשמדברים על שואה אז יסתכלו עלי מה פתאום איך שואה ואיך צחוק. ואני אם אדבר על גטו לודז' אז ודאי שהיו שמה בדיחות.

אסתי לביא-שפינר: רק שתדעי, עם הומור נולדים. הומור אי-אפשר לקחת, אי-אפשר ללמוד. לי הייתה משפחה, אבא ואימא, שניהם עם הומור. הומור, לא זה שמספרים בדיחות, אבל אימא שלי באמת ספרה בדיחות וגם אבא. אני לא זוכרת בדיחות, אבל מה שבבית מקבלים זה לוקחים לכל מקום, אפילו לשואה. ה כ ל. באמת יש לי הרבה חברות שתכף יש לי כימיה אתן, וזה על רקע התפישה הזאת ההומוריסטית. לולא היה לנו חוש הומור היינו יכולים כל המשפחה להיקבר... צחקנו מהאבסורד אנחנו לא חושבים על זה מה טוב לי עכשיו. חמישים וכמה שנים להסתכל אחורה, האם היה לי טוב עם הצחוק? הצחוק בא איתי. הוא היה כל הזמן איתי אם אני תפסתי את הדבר בהומור או בצחוק. ... בטוח שזה נתן הרבה כוח... כי אנחנו יודעים לצחוק מהצרות שלנו, מהזיכרונות הקשים שלנו

איתן פורת ז"ל: אחד שהיה צריך להסתובב היה צריך לסובב את כל הדרגש, אחת הייתה בוכה השני צחק מזה, אחד גרם לו להתמרמרות את השני זה היה מדגדג, כל אחד זה איך שהוא מסתכל על החיים... אלה שצחקו מהדברים היה לנו הרבה יותר סיכויים להישאר בחיים מכיוון שלקחו את זה בקלות יותר, לא בקלות, אולי בפנים היה כואב להם הרבה יותר מאלה שבכו אבל הם ידעו להתגבר יותר ואני חושב שאני את האופטימיות שלי הייתה שהייתי צחוק הרבה מאד, הייתי צחוק גם הייתי בוכה ...

אורנה בירנבך: אדם שיש לו חוש הומור הוא אופטימי

... זה הומור שחור זה לא הומור .. בודאי שהיה. זה היה ובפרט לבני-אדם שהיה להם חוש הומור לפני המלחמה את מבינה. למי שלא היה אז להפך נכנסו לתוך מרה שחורה, אבל למי שהיה ליד תאי גזים היה לו הומור, זה לא עוזר על ערש דווי, זה תכונת אופי. וזה בודאי עוזר להתמודד, בודאי יש לי שתי דוגמאות של הורי. שאבא היה גיבור גדול מאוד, גיבור שהוציא את אימא ואותי מלוע האריה הציל אותנו אילולי לא הוא לא היינו בכלל מגיעות אפילו לאושוויץ. אבל הוא היה פסימי, לי יש גנים שלו. הוא היה פסימי, הוא הכל ראה דרך משקפים שחורים ולהפך בטרנוב הוא כינס את המשפחה, הייתה לנו משפחה גדולה מאוד, אנשים דתיים והוא היה אתאיסט גמור והציע אחרי אקציה ראשונה לפתוח ברז דק לכולם כדי לגמור בכבוד את החיים, הוא לא ראה כל סיכויים לאנשים קצת מבוגרים, היום זה צעירים בני 50 בערך ככה אבל עם הרבה ילדים. הם כמובן סירבו ואיש מהם לא שרד אבל תראי זה מראה על אופי שלו. ואימא נולדה שברירית וחלשה וקטנה ובאמת והיא אמרה אם ישרוד אדם אחד זה יהיה, "זאת תהיה אני". וככה היה. היא הייתה בתאי גזים באושוויץ וברגע האחרון קרה נס. והיא באמת הייתה אופטימית כל הזמן והיא שרדה והוא לא. גיבור ממש גיבור, לא יודעת אם זה עזר, אבל להתמודד זה בודאי עזר, זה בודאי עוזר.

ד"ר גיזל סיקוביץ: האמת היא שהומור בעצם מאוד קשור אני לא יודעת איך אבל אני חושבת

שאלמנט חזק מאוד בהומור היא גמישות של Mind שאפשר לראות דברים מצד אחר... בחיים שום דבר לא חרוט באבן ואפשר להיות מצד השני ופתאום יש כזה מן הקלה זה האקסטרה כשפרויד דיבר על הומור את בוודאי קראת את זה, אני חושבת שכן זה עוזר לראות את החיים בצורה אחרת, לא רק דברים שמצחיקים אלא כל החיים נהיים יותר קלים... הומור זה כלי לשרידה בכל מיני מצבים

יהודה גראי: הומור לא היה בכל מקום. הומור זה מין דבר שבא מחינוך, עניין תרבותי. בהונגריה היה

הומור, ליהודים בהונגריה היה הומור הם עשו את ההומור לעם ההונגרי הם היו גם הקהל לאותו הומור. כשהתחילו הרדיפות התחילו גם כל מיני בדיחות, למשל בכל אשמים רוכבי האופניים והיהודים, למה רוכבי האופניים? והתשובה למה היהודים זה הומור... הומור כואב, מתוך כאב כשכבר אי אפשר לבכות כבר צוחקים זה ההומור שלי בכל אופן ואז אני אומר על מחנות הריכוז ג'מבורי נו בבקשה ג'מבורי למה כי שמה מתאספים מכל העמים כל מיני אנשים שנשלחו לשם הרי ההגדרה אותה הגדרה... ההומור הוא הפיכה של הבכי לא זהה אלא הפיכה כמו שעושה הליצן, הליצן בוכה והוא ליצן בגלל הטרגדיה שהוא לץ לזה יש הסבר פסיכולוגי עמוק קשור במנגנוני הגנה מנגנון הגנה הופך יש הפיכה זו הפיכה... הומור היה בגלל שאי אפשר היה לבכות כל הזמן והיינו רגילים לזה אנחנו מהבית אני מהבית הייתי בבית היה כל זמן היה הומור איפה שאני גדלתי היה כל הזמן עשו הומור זה היה דרך החיים ודרך החיים לא משנים עד היום, עד היום, היו לי הרבה צרות בחיים מאז וכל פעם דחיתי אותם עם הומור... מה אני יכול לעשות תראי יש אנשים שזה (ההומור) נולד אתו זה תלוי בן אדם או במצב או באופי-הבן אדם עם המצב ביחד האופי בוודאי האופי אח"כ חינוך, הרגל, מי שאין לו חוש הומור בחיים אז אין לו חוש הומור, יש אנשים שלא מבינים את ההומור - שלא מבינים שאם אני אומר משהו הפוך זה הומור, לא יכולים לחשוב על זה שאם אני אומר משהו אני אומר מתוך הומור...

...את שואלת אם החברים שלי גם יגידו שהיה הומור במחנה, אולי כן, תלוי איך הם שמו לב, אני שמתי לב אני קלטתי, את מבינה, היו אנשים שאם מישהו לא מבין הומור אז הוא לא מבין אף פעם זה לא משהו שלומדים כיוון שזה צורת חשיבה ואת צורת החשיבה את לא יכולה ...איתי זה בא מהבית זה לא התפתח במחנה אך המחנה נתן לנו הרבה הזדמנויות לנסות לעשות הומור בגלל ששמה היו כל הרבה מצבים טרגיים שלולא הומור אז איך, את מבינה אי אפשר, בן אדם לא יכול להחזיק מעמד במצבים קשים אם כל הזמן ממלמל ולועס את הצרה הזו אז צריך להפוך אותו, הומור זה בדיוק ההפך.

...לצחוק אפשר לא רק מתוך הומור, הומור זה צחוק מסוים, לא צחוק רגיל, הומור לא צחוק רגיל, הומור זה משהו שיש בו מהאמת המר ובכל זאת הופך את זה לעניין לגרוטסקי, מוציא אותו מהקונטקסט האמיתי ומכניס את אותו הדבר לקונטקסט אחר הוא מעביר אותו מימד, אבל בד"כ בהומור יש משהו שלילי בלי שלילי אין הומור ההומור מתעורר מתוך מצב גרוטסקי לא רגיל בעיה שיש לפתור אותה, הדבר הכי evidently לפתור את הבעיה זה הומור, שמעביר לזמן מה, הומור זה לא לאורך זמן זה לרגע את הרגע הזה עברת עם ההומור עברת את העסק כבר גמרנו כבר הצליח משהו, אם יש למישהו כתכונה הומור זאת אומרת שתמיד יש, אז יש הומור ... ההומור תמיד היה, בעיקר בשעות העבודה כשהיה לנו זמן, על כל דבר אפשר לעשות הומור אין דבר כזה שאי אפשר לעשות מזה הומור

...אבל ההומור הוא כל רגע זה כל רגע זה לא בהזדמנויות, ההומור לא צריך הזדמנות ...והיו גם הבדיחות על עצמנו אם מישהו מסוגל להתבדח על עצמו אז הוא כבר בסדר לתפוס את העסק כספורטיבי אחרת אי אפשר להחזיק מעמד נכון מי שעשה טרגדיה מעצמו אח"כ הבין את הטרגדיה כטרגדיה.

נחמה קורן: מי שלא היה שמה לא יכול להבין, לא נתנו שיהיה אפטיה בגטו, לא רצינו דיכאון, עם הכוח של הבדיחה גרשנו מאתנו את הדיכאון.

...ההומור, זה מה שהציל אותנו, עם זה אנחנו שרדנו זה היה, איך שרדתם? עם ההומור, עם ההומור, זה היה ההומור, והשירים שלנו, ידענו מחר אנחנו נהיה שם כן, נהיה מתים, הצחוק היה כזה מקברי כזה עלינו על עצמנו, את לא יכולה לתאר לך, וזה החזיק אותנו וזה נתן לנו הכוח התפוצצנו מצחוק, לא יאומן. האידיש היא שפה מלאה הומור מאתנו, וזה נתן לנו כוח לעבור את הכל, לא היינו יכולים לעבור בלי ההומור הסרקסטי הזה, הגס הזה. ששרנו את השירים הגסים קיבלנו צמרמורת מהסרקסטיקה הזו.

יהודה:

...בכל אופן את יכולה לכתוב, הומור היה, הומור היה, אני לא יודע במחנות איפה שלא הייתי, אבל איפה שאני הייתי תמיד צחקו, יחשבו שהוא לא נורמאלי הבחור שסיפר לך, שהוא ירד מהפסים, שמה לא היה בית ספר. ...הומור היה, אנשים עושים איך הם רואים את זה וכל אחד לפי התפיסה, כמו שאנחנו עושים פה, בדיוק כמו שאנחנו עושים פה, אחד רואה את הכל שחור ואחד רואה את הכל... , תלוי איך כל אחד הסתכל עם העיניים שלו.

...היה הומור, היה הומור, מה זאת אומרת, היה הומור, אנשים שאומרים לך שלא היה, הם יכולים להגיד, תגידי שאת לא מחלקת פיצויים, 'אני לא נותנת פיצויים' ככה, אתם יכולים להיות חופשיים, כן, הם היו אנשים, היו אנשים כמוני כמוך, מה זאת אומרת. זה אחד כזה זה טיפוס בשביל להביא הומור לאותו רגע, איפה שאתה היית (אולי לא היה) במקום אחר בטח (היה) אם הבן אדם הזה היה רק, אפילו שלקחו אותו למקום שהוציאו רק להורג, שלא היה מחנה לא שום דבר והוא ניצל שמה, יצא מתוך המתים ואחרי זה הוא לא היה בשום מקום יותר ולא היה בשום מחנה יותר, מפני שברגע שהוא היה עם עוד אנשים והוא חי איזה תקופה, וסימן שהוא נשאר בחיים, אז הוא גם כן נפגע עם הומור, הוא לא היה לבד סגור, אין דבר כזה, זה נגד הטבע, זה נגד הטבע לא יכול להיות שאין הומור, מה זה אין הומור אם אני אתך צוחקים אז זה הומור, אם אני מספר לך משהו ואת צוחקת זה הומור, ואם את מספרת זה הומור, מה זה הומור? שזה מצחיק קצת והומור שלא מצחיק אז זה לא הומור, לא חשוב אם הוא שחור או לבן לא משנה, אני מכיר אנשים שלא היו בשום מקום והם אף פעם לא צוחקים, מה אפשר לעשות, אז להאשים את כולם ככה אי אפשר, מה אפשר לעשות, למי שלא היה הומור אז גם היום אין. אם תספר לו בדיחה הוא בין כה לא מבין מה שאתה אומר לו, אז מה את רוצה אז זה בכל דבר, הוא לא יודע, אין לו את זה, כולם יודעים לשיר? לא, לכולם יש שמיעה?

...אני בכלל חושב שבחיים, שאנשים עם חוש (הומור) שהם יותר, יש להם גם צחוק יותר, בכלל החיים קצת יותר קלים עליהם, הם לא לוקחים את הכל כל-כך קשה, אולי לפעמים הם בפנים (לוקחים ברצינות), זה רק כלפי חוץ, כן. לפעמים אלה הרבה יותר רציניים בפנים מאשר אנשים של סתם, ככה שעושים כאילו רציניים, זה לא אומר כלום, בפנים אתה יכול להיות רציני מאוד. ...חוש הומור זה דבר כזה צריך, אתה צריך לסחוף אנשים, יש אחד עם חוש הומור, זה דבר שאתה לא בא ומלמד את זה מישהו, אתה יכול להדריך אותו, אתה יכול להעביר אותו משחק אבל זה כבר משהו אחר...זאת אומרת שזה תמיד יכול להיות, ואם מישהו יבוא ויגיד שזה לא ואין, זה לא נכון.

...ביטויים סרקסטיים יש, הרי למי שיש הומור יש לו הומור בזמנים טובים ובזמנים רעים, ויש לו את זה, אתה לא תיקח את זה ממנו. או שאחד הפוך שאין לו את זה, אתה אף פעם לא תצליח להביא את זה, הוא יבש כזה, מה אתה יכול לעשות. וזה לא משנה איפה שזה, זאת אומרת אי אפשר לקחת פה ולקבוע ולהגיד לא היה הומור.

... אתה חי ואז מי שיש לו הומור, חוש הומור אז הוא גם שמה יתבטא בהומור, אם זה הומור שחור או הומור רגיל, זה ישנו. את שומעת, היה, למי שהיה חוש הומור, היה גם שמה.

...ביטויים סרקסטיים יש הרי למי שיש הומור. למי שיש הומור יש לו הומור בזמנים טובים ובזמנים רעים ויש לו את זה אתה לא תיקח את זה ממנו או שאחד הפוך שאין לו את זה אתה אף פעם לא תצליח להביא את זה, הוא יבש כזה, מה אתה יכול לעשות. וזה לא משנה איפה שזה, זאת אומרת אי אפשר לקחת פה ולקבוע ולהגיד לא היה הומור. היה, ביומיום, לא היה הומור ברגע שהעמידו אותך בפני כתת יורים או ברגע שעברו ועשו לך את האקציות אז בטח שבאותו רגע לא, אבל באותו ברגע שהיית עם אנשים וזה לא חשוב עם זה היה בגטו או במחנה או באושוויץ, ברגע של השקט, הרי היית חי עם, היית בתוך, תמיד אתה חי עם אתה בין אנשים אתה לא לבד, אתה חי ואז מי שיש הומור, חוש הומור אז הוא גם שמה יתבטא בהומור, אם זה הומור שחור או הומור רגיל זה ישנו. את שומעת היה, למי שהיה חוש הומור היה גם שמה.

...אם מישהו בא ואומר לך לא היה הומור אולי לא היה תיאטרון או סטנדאפיסטים שהיו, אבל יש סטנדאפיסטים טבעיים כן שלא צריך, תמיד יש אחד, תמיד יש בכל חבורה יש תמיד אחד בכל מצב, בכל מקרה אם זה במלחמה או לא. במחנה יש תמיד בכל חבורה יש אחד, יש הטיפוס שהוא יותר שמח והטיפוס שהוא יותר עצוב, והחכם והטיפש. להגיד שבגלל המצב, יכול להיות, זה נראה ככה מפני שאיך אתה יכול להגיד (שהיה הומור), כן, היום אם אתה מספר למישהו שהיית באושוויץ "תגיד אתה יודע ש...", ואני אמרתי את זה להרבה אנשים, גם באושוויץ (היה הומור). מה חושב בן אדם שמדבר על אושוויץ, חושב שזה מקום כזה שהיה שכן אדם נכנס ורצחו אותו וזה נכון, אבל, בין לבין הוא היה חי. הוא חי הוא חי את היום עד שאם לקחו אותו, או שהוא נשאר בחיים כן. אז הוא חי עם חתיכת הלחם שלו והוא יכול היה לקבל מכות עשר פעמים, אבל היו לו מחשבות והיו לו תקוות, והיו לו תקוות איך להישרד ואיך יראה השחרור שלו ואיך הוא יאכל משהו ואיך שהוא סיפר את זה ומזה כבר יצא לו הרוק מהפה רק מהמחשבות על זה והוא השתגע. כן. ושיחה קצרה עם יותר צעירים והסתכלת, אתה בן אדם חי אז אם יש לך חוש הומור אז גם שמה היה לך, אז צחקת על משהו לא משנה על מה. אבל צחקת...

...זאת אומרת שזה תמיד יכול להיות (ההומור) ואם מישהו יבוא ויגיד שזה לא ואין, זה לא נכון. גם בבית סוהר רק אם אתה לבד, אם שמים אותך בבידוד לבד אם אין לך עם מי לדבר, אתה יכול לכתוב לפחות. אבל בין אנשים ובין זה, בלחץ יש תמיד הומור יש תמיד ואני תמיד להפך, חיפשתי את זה לשמוע משהו ככל אבל כשאתה נמצא בין כל מיני אנשים, בין כל מיני מקומות מכל מיני ארצות ואתה מבין את השפה או לא מבין אתה פוגש את זה, להיפך אתה רואה דברים שאתה לא מבין, לפי מבט שלהם אתה מרגיש שמהו קורה, וזה כל העסק.

...אני בכלל חושב שבחיים שאנשים עם חוש (הומור), שהם יותר, יש להם גם צחוק יותר, בכלל החיים קצת יותר קלים עליהם, הם לא לוקחים את הכל כל-כך קשה, אולי לפעמים, הם בפנים, זה רק כלפי חוץ, כן. לפעמים אלה הרבה יותר רציניים בפנים מאשר אנשים של סתם, ככה שעושים כאילו רציניים, זה לא אומר כלום, בפנים אתה יכול להיות רציני מאוד... חוש הומור זה דבר כזה שזה צריך, אתה צריך לסחוף אנשים, יש אחד עם חוש הומור, אתה לא צריך שום דבר, מתוך דיבור אחד, מתוך חיוך, מתוך רמז, ככה שזה לא, זה דבר שאתה לא בא ומלמד את זה, מישהו, אתה יכול להדריך אותו, אתה יכול להעביר איתו משחק אבל זה כבר משהו אחר...

נתן גרוס: היה הומור עד זמן מסוים כך שזה הציל. היהודים עם אופטימיסטי זה ידוע כן, באמת משתמשים בהומור כנשק והנשק הוא נשק לכיוון, בשני כיוונים כלפי האויב חיצים וגם כן כדי לעודד את עצמך.

ד"ר יהודה ברוורמן: היה הומור ביקורתי כזה, אני אפילו לא יכול להגיד שזה הומור כל-כך שחור, גם שחור היה. אבל הומור ביקורתי, מה שלא היה מוצא חן בעיניהם, זה היה בכל, אבל זה ההומור שבא מהפסיכולוגיה שלנו, של האנשים שהיו בזה, לא בגלל רק הנושא, בגלל המצב, המצב עשה את הדיקטט, זאת אומרת של ההלאה, על המצב, אבל ההומור בא מ... אני חושב מהפסיכולוגיה שלנו מהמנטליות שלנו, מכל החינוך שקיבלנו, עוד מכל הגלות, מאות שנים, מפוגרומים של חמלניצקי, מפוגרומים של המאה השחורה ברוסיה, מטרוקווימדו, ממה שאת רוצה, ההומור בא בהחלט, בהחלט ממנדלי, משלום עליכם, מפרץ, זלמן שניאור מהם בא אותו ההומור, לא אצל כולם בא אותו ההומור, בגלל זה היה צריכים גם ההשכלה איזו שהיא שתהיה, אבל בכל זאת בעם שלנו היה גם הומור כזה יחיד, שאין באף עם אחר ובכל מצב לא ישתנה ההומור, במצב של יאוש ההומור היה כזה דיכאוני אפילו לא שחור, זה יותר משחור, זה היה יותר ביקורת על דברים לפעמים קטנים, לא כ"כ מרגיזים כמו שנתנו הרבה, זאת אומרת החיים שלנו נעשו יותר קשים, לא יותר קלים וההומור לא עשה לנו יותר קל כמו ההגנה, אבל בצד אחד זה היה איזשהו כמו אקומולטור איזו שהוא שיוצא את החשמל מאתנו, איזו שהיא התפרקות וזה כן. מבחינה זאת אפשר להגיד שזו גם הגנה הייתה איזשהו, לא יכול בכלל להגיד שזה לא, אבל הגנה בכעס, למרות שהכעס לפעמים לא עוזר ההפך הוא עושה, עושה עוד יותר ייאוש, אבל זה ייאוש של כעס כזה שמתפרק, איזשהו, איזשהו קטעים כאלה בחיים הוא עושה יותר קל, הי פרקת את הכעס, זרקת את הכעס על מישהו אחר, לי כבר יותר קל מזה, זה כאילו נקמה על מישהו. הנקמה שלנו לא יכול היה למשל על פשיסטים, על גרמנים, על ליטאים שעשו מאתנו עבדים והשפילו אותנו לגמרי, כמו בני אדם, זה היה יותר מדי גבוה בשבילנו, אנחנו היינו בשפל כזה שלא יכלנו, אז אנחנו על הסביבה שלנו. הסביבה שלנו שגם השתתפה בהשפלה שלנו, מאתנו, אנשים מאתנו ההומור היה קולח. ההומור יכול להיות יותר הביקורת והביקורת לפעמים היה בצורות של הומור, של סרקזם, של כעס עוקצני כזה. זה התחיל עוד בגטו את ההומור הזה, התחילו עוד בדורי דורות לפני זה, אבל בגטו המשיך.

קיום ההומור

נתן גרוס: היה הומור עד זמן מסוים כך שזה הציל. היהודים עם אופטימיסטי זה ידוע כן, באמת משתמשים בהומור כנשק והנשק הוא נשק לכיוון, בשני כיוונים כלפי האויב חיצים וגם כן כדי לעודד את עצמך.

ינינה ז'מיאן-ברנדווין: ...ואני הרי מרצה לפולנים על השואה ואחת הייתה ממיידאנק והביאה לנו ספרים ממיידאנק ובספרים אלה היו שירים של אנשים שחיו במיידאנק ואני מצאתי שני שירים של פולה בראון, יש גם בהם הומור. במיידאנק, יש לי את הספר הזה. זאת אומרת גם במיידאנק עוד היה הומור.

ד"ר קראי: אני קודם כל רוצה במקרה זה מיד לומר, שהכוונה למחנות. קודם כל מבחינת ההווי האישי. מהגטו אני לא זוכרת שום דבר שקשור בהומור וגם לא ממחנה פלאשוב, למרות זה שהיום בתור חוקרת אני יודעת שזה היה גם שם ההומור. ...היו בדיחות גם נגד היטלר. פוליטיות היו. והיו בדיחות בידיש מכל מיני תחומים.

ד"ר רות שיינפלד: בודאי שהיה הומור, איך יכול להיות שלא יהיה דבר כזה. אם היו בתי ספר ואם היו הרצאות ואם היו בתי קפה ואם היו סצינות סאטירות ואם היו קברטים ואם הייתה אפילו אופרטה אז זה לא יתכן שלא יהיה משהו יותר אומנותי, להגיד חוץ מהדברים העממיים שעוברים מפה לאוזן.

מרים גרול: אני אומרת לך אנחנו במחנה, אני הייתי במחנה, והיו שם, היינו צוחקים, היינו מתלוצצים והיינו רוקדים בערב. מי שהיה, היה לי נורא ברגע שהם הוציאו, רק המשפחה שלנו נשארה כולה אמא, אבא וכל תשעת הילדים וזה כל אחד דיברו עלינו איך זה קרה... וככה היה או איזה ילד הסתובב או רק גבר או רק אשה, והיו צוחקים ומספרים דברים. זה לפעמים, אני חשבת, בתור ילדה צעירה, איך הם עוד יכולים לצחוק, נשארו לבד, כולם. כל אלו נשארו לבד, וצוחקים.

סוני שי: בטח שהיו ביטויים הומוריסטיים וסרקסטיים, כן כי יש כל מיני בני אדם יש אנשים שכל הזמן רציניים ויש אנשים שקצת מקילים להם את המועקה שלהם ע"י איזה ביטוי שכאילו, זאת אומרת אני בטוחה שהיו איזה שהם ביטויים, השבוע שהיינו אצל ... הזכירו איזה כמה דברים.

מאשה פוטרמילך: טוב תראי, אני לא מכחישה שהיה הומור, כי אצל יהודים בכלל יש הומור, זה ממש כרוניקה העם היהודי. נכון זה צחוק עם דמעות.

יהודה: ... בכל אופן את יכולה לכתוב, הומור היה, הומור היה, אני לא יודע במחנות איפה שלא הייתי, אבל איפה שאני הייתי תמיד צחקו, יחשבו שהוא לא נורמאלי הבחור שסיפר לך, שהוא ירד מהפסים, שמה לא היה בית ספר.

... הומור היה, אנשים עושים איך הם רואים את זה וכל אחד לפי התפישה, כמו שאנחנו עושים פה, בדיוק כמו שאנחנו עושים פה, אחד רואה את הכל שחור ואחד רואה את הכל... והיו אהבות בגטו והיו שנאות בגטו אותו דבר כמו בכל מקום אחר, אף אחד לא יכול להגיד אחרת, תלוי איך כל אחד הסתכל עם העיניים שלו... היה הומור, היה הומור, מה זאת אומרת, היה הומור, אנשים שאומרים לך שלא היה, הם יכולים להגיד, תגידי שאת לא מחלקת פיצויים, אני לא נותנת פיצויים, ככה, אתם יכולים להיות חופשיים, כן, שאנשים שלא יגידו חס וחלילה עוד לא יגידו, מה? הם היו אנשים, היו אנשים כמוני כמוך, מה זאת אומרת, זה אחד כזה זה טיפוס בשביל להביא הומור לאותו רגע מה אתה זה, איפה שאתה היית (אולי לא היה) במקום אחר בטח (היה) אם הבן אדם הזה היה רק אפילו שלקחו אותו למקום שהוציאו רק להורג שלא היה מחנה לא שום דבר והוא ניצל שמה יצא מתוך המתים ואחרי זה הוא לא היה בשום מקום יותר ולא היה בשום מחנה יותר, מפני שברגע שהוא היה עם עוד אנשים והוא חי איזה תקופה וסימן שהוא נשאר בחיים אז הוא גם כן נפגש עם הומור הוא לא היה לבד סגור, אין דבר כזה, זה נגד הטבע, זה נגד הטבע לא יכול להיות שאין הומור, מה זה אין הומור אם אני אתך צוחקים אז זה הומור, אם אני מספר לך משהו ואת צוחקת זה הומור, ואם את מספרת זה הומור, מה זה הומור? שזה מצחיק קצת והומור שלא מצחיק אז זה לא הומור, לא חשוב אם הוא שחור או לבן לא משנה, אני מכיר אנשים שלא היו בשום מקום והם אף פעם לא צוחקים, מה אפשר לעשות אז להאשים את כולם שכולם ככה אי אפשר מה אפשר לעשות, למי שלא היה הומור אז גם היום אין אם תספר לו בדיחה הוא בין כה לא מבין מה שאתה אומר לו אז מה את רוצה אז זה בכל דבר הוא לא יודע, אין לו את זה כולם יודעים לשיר? לא, לכולם יש שמיעה?

לילי ריקמן: היו הרבה בדיחות יהודיות. אני לא יודעת אם שמעת, היה כמו פה, שאומרים מוישלה, אז שם אמרו מוריסקה. זה היו בדיחות שטות, של ילדים. אז כאלו בדיחות. הרוב היו בדיחות על היהודים ומעט פוליטיים.

פרופ' גוטמן: לדעתי ברור שהיה הומור, הן מנסיוני האישי כניצול שואה והן כחוקר ידוע לי שההומור שימש ככלי נשק, ולא רק בידי היהודים.

סטנייה: בטח היו בדיחות אבל כרגע אני לא זוכרת, עברו כל-כך הרבה שנים. היו, היו בדיחות. היו הרבה בדיחות.

... למרות מצבנו הקשה מאוד ששרר בגטו לודז' ואני אז הייתי בחורה מאוד צעירה, הייתי בת 13 שכל העסק הזה התחיל. וניסינו תמיד עם החוש הומור של הלודז'אים לעבור על זה חלק.

פישל קולובסקי: ודאי שהיה הומור. בוודאי שהיה.

נחום מנור: היה הומור בגטו היה הומור במחנות אותם אנשים שהשתמשו בהומור בכל מיני דרגות בכל מיני צורות אבל זה כמו אצל מולייר שלא ידעו שזה הומור אבל זה באמת היה מנגנון מעודד מנגנון מחזק גם הומור וגם זה שאחד עזר לשני זהו אז זה אכן היה, היה קיים.

הדה אייזנברג-שיינהרץ: אם היה הומור בטח שהיה. אני בטוחה שהיה. שאולי היה הומור סרקסטי. בטח היה.

אריה בן-מנחם: את מעמידה אותי במצב לא טוב כי אני לא זוכר בדיוק בדיחות אבל שהיה הומור זה בדוק ובטוח ובמיוחד אפשר להגיד, ניתן להגיד שהיו אנשים שההומור שלהם בלט.

אורנה בירנבך: זה לא היה גטו כ"כ סגור בטרנוב, אז שם עבדנו 8-10 שעות ביום, לא נורא קשה... אז כ"כ הרבה שעות, את יכולה לתאר לך ישבנו ע"י שולחנות ארוכים. קצת עבדנו ובדיחות וסיפורים... סיפרו על סרטים מלפני המלחמה, על מעשיות וגם בדיחות.

נחמה קורן: גטו או אושוויץ, היה הומור, אושוויץ היה רק זה שלקחו שמה לתנור אבל זה בגטו אותו דבר היה בגטו היה חולרה, טיפוס, אני יודעת?
...את לא יודעת, את לא יודעת שקיים של בדיחות, זה היה כזה טוב, זה היה כזה טוב וראינו שלמישהו רע שם אז כבר באנו התחלנו לספר לו לעשות איתו בדיחות גם הוא כבר קם עם בדיחה... אבל היה כ"כ הרבה בדיחות ואני כרגע לא זוכרת, מה זאת אומרת? אז אני אומרת לך, זה היה לחם, זה היה לחם.

איתן פורת ז"ל: הייאוש היה בכל מקום אי אפשר היה לתאר את הדבר הזה לצחוק אבל בצורה כללית היינו צוחקים קשה מאד להזכר אבל אני בפירוש זוכר שהיינו מתגלגלים מצחוק ממש מתגלגלים מצחוק מכל מיני תופעות אפילו לא סבירות והיינו צוחקים לא כולם.

עו"ד אריה קורץ: היה הומור, אני לא זוכר הרבה, אבל היה, היו מצבים פה ושם שאנשים צחקו.

ד"ר סיקוביץ גיזל: הייתי בחורה צעירה אנחנו צחקנו הרבה צחקנו היסטריית בשואה... אנחנו (במחנה עבודה) היה לנו הרבה הזדמנות לדבר ולצחוק... מה שאני זוכרת זה אורה של צחוק ואני מנסה לחשוב על המיקום איפה שדברנו, זה היה קודם כל בעבודה.

יהודה גראי: לו הייתי חושב הרבה הייתי מביא לך צרור שלם של כל מיני כאלה הומור... אנחנו ניסינו להעביר את הקושי ע"י גם הומור וגם קצת סרקסטי וגם קצת ציניות אני עד עכשיו ציני אני מציג את כל העסק הזה בצורה, למשל זה שאמא שלי מתה - היא מתה בהונגריה כשאני הייתי בגיל 3 אני אומר היא החליטה להחזיר ציוד ועברה דירה לבית קברות זה quasi הומור.

נספח 2

כולל את ההיגדים והאפיזודות של ההומור שמילאו את הפונקציה של ההומור כמנגנון הגנה: היגדים על ההומור כמנגנון הגנה, הומור עצמי, כהומור שחור והומור על אוכל.

ההומור כמנגנון הגנה:

ינינה ז'מיאן-ברנדווין: תראי בלי הומור היינו כולנו מתאבדים. מכל דבר עשינו, במובן מסוים עשינו, צחקנו מדברים של קשה להגיד. מה שאני טוענת בעצם זה שזה עזר לנו להישאר בני - אדם אפילו בתנאים קשים. ואני לא רוצה להגיד שאני הייתי בתנאים הכי גרועים, שבהכי גרועים היו אלה שהביאו אותם, את המאה אלף שהביאו אותם לאזור וארשה, שמיד באו בלי כלום כמעט ולא היה להם ...

ד"ר פליציה קראי: התפקיד של ההומור והסאטירה זה היה תפקיד עצום, לפי דעתי. וזה אני יכולה לומר כרגע כניצולת המחנות. בתור חוקרת, מה הבעיות שהיו לי עם עדים, זה ממש עניין שלי, שאם אני כותבת משהו, אני בין היתר מחפשת את הגילויים של פעילות תרבותית. פעילות תרבותית זה כולל גם כן עניינים של הומור, סאטירה וכו'. אז פה ושם גברת אחרת הייתה אומרת לי: 'מה את רוצה, שאני אספר לך על שירים בבית הקברות' אז אני מסבירה לה: 'גברת, דוקא בגלל זה שזה היה בית קברות, עצם העובדה שאנחנו רצינו איכשהו לשמור על האישיות שלנו. הרי רצו לעשות מאתנו רובוטים, וזה היה החלק האינטגרלי של מאבקנו הפנימי, הנפשי על דמותנו האנושית, שעוד היינו מסוגלים לצחוק על דברים כאלה או על דברים אחרים'. אז היא אומרת לי: 'כן, אבל אם אני אספר לך איך שרנו שמה, אז יחשבו שזה היה מחנה כל כך טוב שהגרמנים היו טובים'. אמרתי: 'הגרמנים לא היו טובים ושמה היה רע מאוד. ולמרות הכל ואף על פי כן עשינו מה שעשינו. על זה מגיע לנו באמת כל הכבוד', והיו גם כאלה שאמרו: 'אם אני אדבר על זה שזה היה מחנה כל-כך טוב, אז לא ישלמו לי פיצויים. היו גם כאלה שאמרו את זה'.

ההומור היה אחד המרכיבים האינטגרליים בעמידה הרוחנית. ועמידה רוחנית זה היה התנאי לרצון לחיים, אם לומר את זה בקצרה. זה אני אומרת לך בתור אסירה לשעבר. עד כמה שזה היה מעט, עד כמה שזה היה ספוראדי, עד כמה שזה היה ספונטני, זה היה חשוב מאד. חשוב מאד!

ד"ר רות שיפלד: אבל אל תחשבי שבכלל יכול להיות דבר כזה שלאנשים בסיטואציות כאלה לא יהיה הומור או סאטירה, זה בלתי אפשרי זה איזה מין נשק של התגוננות

מרים גרול: היו בדיחות היו, אני זוכרת. אני זוכרת שאמרו בפולנית: ... אם צועני לא היה מתלוצץ הוא היה תולה את עצמו. זו הייתה בדיחה שזה הלך ככה. מוכרחים, כי אסור לנו אחרת מה יהיה איתנו. אבל שוכחים, הרי אנחנו כבר בסוף 50, אז היינו עוד צעירים

אהרון כרמי: לא עסקנו בזה כל השנים, אם היינו מספרים תכף את הבדיחות אז היה נשמר.

מאשה פוטרמילך: יש פתגם בפולנית: ... אם היהודי לא היה מנחם את עצמו היה תולה את עצמו. אבל זה בחרוזים. אבל זה לא של המלחמה. אבל זה לא משנה, אבל זה בדיוק מעיד על זה. זה ההומור היהודי. זה היה קיים. בכל התפוצות ושתדעי לך שיש משהו בעם היהודי, ההשרדות הזאת.

סוני שי: בטח שהיו ביטויים הומוריסטיים וסרקסטיים, כן כי יש כל מיני בני אדם יש אנשים שכל הזמן רציניים ויש אנשים שקצת מקילים להם את המועקה שלהם ע"י איזה ביטוי שכאילו, זאת אומרת אני בטוחה שהיו איזה שהם ביטויים, השבוע שהיינו אצל ... הזכירו איזה כמה דברים.

יהודה: ההומור היה תמיד על נושאים, כמו היום על נושאים כאובים, על דברים שחוזרים, על אותם הנושאים, זה תמיד על אותם הנושאים, הומור של כל חוג.

רינה טרייביץ: שרנו שירים באידיש, כאלו שירים מצחיקים, זה מה שאני זכרתי שאמא שלי הייתה שרה. תקוות הרבה לא היו, אז איכשהו זו הייתה הגנה כנראה. ... אני חושבת שאנשים שהיה להם את חוש ההומור עברו את זה יותר בקלות, אני חושבת שכן. עכשיו עם הבת דודה שלי, זה נשאר לנו במשפחה כינויים לתת לאנשים. בעיירות הקטנות בפולין, בעיירות היהודיות הרי הכירו את האנשים לפי כינוי, תמיד למישהו, לכל אחד היה איזה שם אז אנחנו המשכנו עם זה. אני זוכרת אחת באה, ורשאית אחת הייתה כזו קטנה רזה אז קראנו לה, איך קוראים למלאך המוות שבא עם מגל, יש בעברית כינוי לזה? בפולנית יש אז ככה קראנו לה ויום אחד בת דודתי אומרת לי קוסטושה, זה היה מה שהולך, נפטרה מסכנה, אבל היא נראתה כמו מלאך המוות. זה והיינו גם נזכרות בכל מיני דברים מצחיקים מקודם. בודאי שזה עזר.

עליזה: טוב לאיזה מטרות ההומור שימש זה ברור, זה פשוט היה צחקנו במקום לבכות כי הדברים היו כ"כ אבסורדים וכ"כ טראגיים שפשוט זה היה קשה לשאת אותם אז עשו מהם צחוק. זה ברור שזה שימש לעידוד של כל אחד איכשהו. כי אם את הופכת משהו למגוחך אז זה נעשה יותר קל. כן, היו המון בדיחות והיו גם קטעים מאוד מצחיקים שממש אבסורדים. ... את יודעת מעבר לאיזה גבול, זה מתחיל להיות מגוחך, אני כבר לא זוכרת מה הצחיק אותנו, היו הרבה דברים שהצחיקו אותנו, אבל אני לא זוכרת אחרי חמישים שנה. היו הרבה מאוד בדיחות. ... טוב זה היה בעצם, תראי, מה שהזמנים יותר קשים, ההומור פורח יותר, תמיד. בזמנים רגועים בזמני שלום אין כמעט בדיחות. בדיחות יש רק על דברים שהם שוליים ביותר, בד"כ. זה נכון אבל את זה צריך לדעת. טוב, אבל זה ספונטני, זה נוצר, זה נוצר מתוך היאוש.

לילי ריקמן: כל הזמן, את יודעת, חשבת; מה אני אגיד לך מה אני אספר מפני שמתי שהחברה שלי סיפרה על ההומור, אז אני נדלקתי. אמרתי, באמת, זה הדבר שאני חושבת שזה הציל אותי ועזר לי מאד. כל הדבר היה משהו כל-כך גרוטסקי, שזה פשוט לא היה מציאות. לא ראיתי את המציאות, אז ברחתי לזה. בניתי לי עולם של צחוק.

לילי ריקמן: ...בדרך כלל בין החברות היו כאלו שהבינו (את ההומור), מפני שאלו שלא הבינו אז הן התרחקו. תראי (אמרה לי משהי), מה קורה לנו ואיך אנחנו נראים, אז יש לך עוד מצב רוח, אמרתי: לא, אין לי מצב רוח. יש לי שתי ברירות, או לצחוק או לבכות. וחשבתי שיותר קל לצחוק על זה. זה לא קורה לי. זה קורה לסוס הזה, זה קורה לגרמניה. זה לא נתפש בתור מציאות שזה היה יכול להיות שם.

...שנפסקה העבודה בבית חרושת אז לקחו אותנו לביצורים, לעבודת ביצורים. כוח לא היה לנו. נתנו לנו את ומקוש וכל מיני כלי עבודה, שלהחזיק אותם לא היה לנו כוח, שלא לדבר על להשתמש בהם. וזה היה כבר כמעט הסוף. תמיד פחדתי שאני אפגע בחברה ולא באדמה, בחברה שהייתה הכי קרוב, אז לא כל-כך הרמתי. אני לא יודעת, משהו גם מתוך מצוקה אמרתי משהו מצחיק לחברה וכולם התחילו לצחוק. ואלו ששמרו עלינו ראו את זה, ואני לא יודעת, משום מה הם תפסו שזה אני. לא הייתי ידועה בתור ליצנית. לא היה להם שום חשש. אני לא יודעת משום מה. ואז היא קראה והיא אמרה לה שאני סיפרתי בדיחה על הגרמנים, וכשאנחנו נחזור למחנה בחזרה אני צריכה מיד להגיד למפקדת המחנה, אני צריכה להתייצב לפני ולהגיד מספר. היה לנו מספר. לא מספר בידים אבל היה לנו מספר סידורי שם. וזה היה כמעט גירוש מהמחנה. זה היה משהו נורא. הבחורות ניסו לנחם אותי: לא יגרשו אותך, ואנחנו נגיד. וניסו, התחילו ככה לנחם אותי. "ומה תגידי לה" אמרתי: אני לא יודעת. אולי לספר להם איזה בדיחה, אולי לספר לה שזה בכלל לא היה על הגרמנים. זאת הייתה בדיחה לגמרי אחרת. לא חשבתי על זה, רק פשוט לא הייתה לי תשובה. אני זוכרת, שהם תפסו שהבחורות צחקו על זה מה שאני אמרתי. הרבה מצבים קטנים.

...אני חושבת, שהצחוק וההומור, שלא לקחת את זה בצורה מה שאנחנו חיים, אלא להלביש למשהו צורה אחרת, משהו אחר. כי זה היה אבסורד כל הזמן הזה. זה לא נתפש, שאפשר לעשות מאנשים מה שהם עשו מאתנו. עד היום אני לא מוכנה לחשוב על כמה מומנטים, איך שבדיוק קרו. לא מוכנה להגיע למחשבה. בגלל זה, בעלי אוסף ספרים ויש לו את הסרט "שואה". ואני לא מסתכלת. אני נתתי עדות אצל שפילברג ושם אמרתי, שיש לי הרושם שההומור וזה, שיכולתי את המצבים המבישים לראות בתור גרוטסקיים. זה כאילו מחזה. זה קורה מחזה ואני אחד השחקנים. אבל מאד הצטערתי. אמרתי, זה מחזה ואני לא שחקנית ראשית בו. אני סטטיסטית וזה לא טוב להיות סטטיסטית. מרוויחים מעט מאד הסטטיסטים.

...כאשר ראינו אותי לשפילברג ושאלו אותי למה אני מייחסת שנשארתי בחיים, הם אולי חשבו שאגיד דת או מזל או כל מיני דברים ואמרתי על ההומור שלקחתי את הכל בצורה מצחיקה, בצורה זה לא קורה לי, אני פה משחקת תפקיד קטן, כן, לא חשבתי על נסים ולא חשבתי, שום דבר רק חשבתי לא לקחת את זה ברצינות כאילו חשבתי שזה הפרופורציה מה שאני נותנת, ואני מתייחסת לזה שזה עזר לי. זה לא אני יצרתי את זה, קיבלתי את זה מאיזשהו מקום ושמרתי על זה מפני זה מצא חן בעיני קיבלתי נניח ההרגשה הזו או החוש הזה ואני פיתחתי את זה ושמחתי שזה קיים.

...היה לנו יותר קל להתמודד בעזרת ההומור. מפני שלא כל-כך שקלנו את הבעיות היומיומיות שהתעוררו. יום-יום היו בעיות. הייתה בעיה עם העבודה. היו בעיות עם המצב הפיזי בכלל. הכל. אי-אפשר להתרחץ. הרעב. הצפיפות. היה הרבה בעיות. אחד ששם את הלחם שלו כדי שהוא יוכל לאכול אותו בבוקר וגנבו לה. זה העסיק הרבה. גם הזיכרון שלי מהמחנה עבודה הוא לא כל-כך רע.

עד כדי כך, כשבאו לראיין אותי, אז אני אמרתי שאני לא יודעת מה יש לי להגיד. אני לא עברתי דברים כל-כך קשים. שזה בעצם לא נכון. אבל ככה אני תפשתי אותם. אני שמעתי מאחרות מה עברו פה ושם, אז חשבתי שאני לא עברתי דבר כל-כך קשה. חשבתי בכלל, אין לי מה לספר. היינו במחנה עבודה. אמנם היה קשה והאוכל היה מעט. אבל לא היה, זאת אומרת, כל אותם הדברים שקרו לי לא ראיתי אותם במצב כל-כך רע.

... במרק, מה שהיה למטה תמיד היה קצת תפוחי אדמה וקצת בשר, משהו, וזה תמיד בא לנו רק המים. כשבכל-זאת משהו קצת נכנס, בזה היינו צריכים גם להתחלק. חברה שאלה: תגידי, מה את חושבת כל-כך הרבה על חתיכת תפוח אדמה אז אמרתי: 'על בגד ים. איך אני יכולה לשחות שם ולהוציא מזה את התפוחי אדמה'. באמת, המחשבות האלו עלו לי. או אם בגד-ים היה. הסירים הענקיים מהמטבח. חשבתי, לו יכולתי לקפוץ ולהוציא מהם את התפוחי אדמה. כאלו מחשבות. המחשבות באמת בצחוק העסיקו אותי, עם הבגד ים ועם זה שתמיד אנחנו מקבלים ויוצא לנו רק המרק ולא התוספת. ההומור היה עצמי, על המצב. איך אנחנו נראות ואיך המפקדים שלנו ואיך לשים אותם במצבים שונים ומה יקרה להם. ובדיחות ישנות של יהודים. בעיקר של יהודים. ובדיחות של ילדים. כדי להעביר את הזמן וכדי להביא חיוך ולא לתת לדברים אחרים. זאת אומרת, זה סימל, כדי לא להוציא את המחשבה השניה, מה שכל אחד חשב עליו. אז במקום זה. לא לחשוב מה יהיה עתידנו, מה יקרה לנו. ככה אי-אפשר להחזיק מעמד וכל מיני דברים. וגם לא אחד על השני. הלא המצב היה כל-כך צפוף וכל-כך מעט היה. זאת אומרת, הייתה הרבה אפשרות לכעוס על מי שישן, מפני ששתיים ישנו במיטה. המיטה לא הייתה מחולקת. ואת לא יכולה לשלוט מי יתפוס את היותר מקום, או שהיא תדבר או תבעט אוכל מיני הפרעות. אז במקום עם זה, מפני שהיו כאלו שכל היום על זה דיברו. היו כאלו שכל היום דיברו בצורה מוגזמת, ונניח בעיני בצורה לא מציאותית, מה היה להם, כמה הם היו עשירים. וכולם היו עשירים. גם על זה אמרתי. גם העניים, כשהתחלנו לדבר אמרתי, העניים לא לקחו אותם לדפורדציה (deportation) אף אחד, לא לגירוש. העניים נשארו בהונגריה. מפני שאף אחד לא היה עני שם. כל אחד סיפר מה היה להם, מה שלא היה ולא נברא. הוא סיפר כמה הם היו עשירים בהונגריה, אפילו אם היו מאד עניים. אז אמרתי: פה אין עניים. את העניים השאירו בהונגריה. אף אחד לא הציג את עצמו כעני. היו משפחות עם הרבה ילדים, עם דלות, בדירה מאד קטנה בהונגריה. אבל אלו לא היו במחנות, מפני שבמחנות הם ציירו איזה תמונה מה היה להם, אפילו שהיו כאלו שהכרת אותם וידעת. אז פתאום צץ איזה דוד מאד עשיר, איזה מישהו מהמשפחה מפורסם. גם כן, בנו להם חשיבות. היו כל מיני קבוצות כאלו. אלו עם הסיאנסים עניין אותי, סקרן אותי, אבל לא הצטרפתי אליהם. לא יכולתי להאמין. למעשה, לא יכולתי להאמין בשום דבר. בזה מה שאמרתי, גם בזה אני לא האמנתי. אבל אני אמרתי. כל הזמן אמרתי, כדי לשחרר או משהו או לעודד.

... החברה שלי, זו שראיינת אותה, אז היא כל הזמן נוסעת לאושוויץ ולוקחת קבוצות. פעם שאלתי: 'תגידי, מה את מספרת' אז היא אמרה: 'אני מספרת, למשל, את הלילה שהיינו בגז'. אני אומרת: 'היינו בגז?', היא אומרת: 'כן, בטח שהיינו בגז'. אני שואלת: 'איפה היינו בגז?', והיא באמת לילה אחד, זה היה מאד טראומטי, לפני לקחו אותנו. זה היה בתשעה באב. אני התחלתי לפני 15 שנה לארגן פגישות. כל שנה באותו יום אנחנו נפגשים בקונדיטוריה יהודית, בגלל שיהודית הייתה הכי-הכי וכל-כך רצו עוגות, אז עכשיו יש עוגות. לא צריך מרשם. שנה אחרי זה, שהיא אמרה לי את זה, אמרתי: בעיני זה לא היה גז. באמת הייתה פאניקה בלילה. היינו באיזה אולם.

אני לא רוצה לפרט פרטים. העיקר שפתאום אחד אמר: זה הגז. וכולם התחילו. ואישה אחת שכבה על-ידי, היא אומרת לי: קוראים לי דוקטור... שם העבירו את הדוקטורט של הבעל על האישה. גברת דוקטור. פאני דוקטור. היא אומרת: אני מפאץ' ואם תישארי בחיים תספרי לבעלי מה קרה לי. אז אני אומרת: מה אני אספר, את תמותי ואני אחיה? שתינו נחיה. איך את מתארת מה אני אספר איך נראה בעלך היא אומרת: למה את שואלת אני אומרת: אני רוצה לדעת אם כדאי לספר לו משהו. אז פתאום היא אומרת: מה את מדברת אני אומרת: אבל תחשבי קצת. את תמותי ואני לא, איך? פתאום האישה חזרה לעצמה, זאת אומרת שזה נתן לאחרים, האישה פתאום חזרה לעצמה, מה פתאום היא תמות ואני לא. היינו עשרים בחורות בפגישה. אני אומרת אני רוצה להעלות נושא ורוצה שתצביעו. אותו הלילה זוכרים? כולם זוכרים. היינו בגז או לא היינו? עשרים בחורות. 16 הצביעו שהיינו בגז. רק 4, אתי ביחד, זאת אומרת 3 מלבדי אמרו שזה לא היה גז. לפי דעתי, אם מישהו היה בגז הוא לא חזר. ואם את מישהו התכוונו לשים מישהו בגז, לא חיכו לילה שלם לזה. זאת הייתה דעתי. אבל עכשיו אני כבר לא עומדת כל-כך על דעתי, מפני שהרוב...כן, זה בדיוק. אז מה היה באמת, עשו לנו אמבטיות. נדמה לי שהיינו בלי בגדים באותו לילה באושוויץ. נדמה לי שרק מקלחת. בבוקר הבחורות סיפרו, הן היו מצ'כסלובקיה, מפולניה, אמרה: יש לכם מזל, שביקשו עובדות לעבודה יותר קלה ולכן אתן משתחררות מפה. אז לקחו אותנו. אבל אני לרגע לא הרגשתי שזה הסוף. זאת אומרת, אם זה היה בא אלי...כולם התחילו: זה הגז, זה הגז. ואני לא הרגשתי שזה. עד היום. היום אני כבר נוטה להאמין שמישהו אולי היה באמצע. אני לא מוכנה לקבל שהם חיכו לילה שלם ולא שמו אותנו בגז. וההסבר שלי, שאם הם רצו לקחת אותנו לגז, היו שמים אותנו מיד בגז ולא היו מחכים לילה שלם. מפני שאני אומרת לך, 16 הצביעו בפגישה שלנו: בטח שהיינו בגז. אז אני כבר לא אובייקטיבית. הם אמרו שאנחנו היינו מיועדות לגז. מיועדות לגז. היו שם איזה מין מקלחות. הייתה שם איזה במה, וזה היה באמת מוזר. כל האולם היה נראה מאד מוזר, מאד לא מוכר לנו. כל אחת ראתה את זה אחרת. חשבתי היא לא הייתה בדיוק באותו המחנה איפה שאני הייתי. כל אחת רואה את זה שונה. זאת שאמרתי שהיא אמרה שהיא הייתה בצורה סדירה רעבה, אז כששאלו אותה אם היא רוצה להתראיין, אז היא אמרה: הומור?, היה שם הומור?, לא. אני לא יכולה. רק על המציאות האכזרית אני יכולה להעיד. אני הומור לא ראיתי. אתמול דיברתי עם עוד חברה, זו שהייתה אתי במחנה, ואמרתי שאת באה אלי לדבר על הומור. היא אומרת: איזה הומור? מצאת לך מקום להומור. אני נשארתי עם החברות שהיו מוכנות לשמוע, כן. נכון. אני בכלל חושבת, שבכל מצב זה מקל על החיים, בכל מצב. לכן אני אומרת לך, שאם אני לא מרגישה כל-כך... עם ניצולי שואה כן. אבל נניח עם קרבנות או משהו... אני לא רציתי לבקש פיצויים בהתחלה. זאת אומרת, לא הרגשתי כל-כך שעבור זה מה שעברתי, מפני שהיו שעברו הרבה יותר והרגשתי שאלה שעברו הרבה יותר מגיע להם. לא הרגשתי אותם, השישה שבועות של אושוויץ זה היה כאילו 'שוק'. ואת התשעה חודשים במחנה, לא ראיתי את זה ב... ראיתי את העצים, את הירק. ראיתי בכל מקום משהו...לכן התגעגעתי. שלוש בחורות הלכו לראות את המקום. היתר, גם בפגישה אמרו: לא רוצות לראות יותר את המקום. אני כן רציתי לראות את המקום בגלל שזכרתי שהיו הרים מאד יפים. רציתי לראות מקרוב את ההרים האלה, בתור חופשייה. לקחתי את הנכדה שלי לשם. זה לא בגלל שאני הייתי אופטימית, אלא פשוט מאד קשה היה לי כנראה לקבל את אותה המציאות שהייתה, ולהאמין שהנה את אסירה ואת לא יכולה לעשות כלום, ואת מלאה כינים ואת לא יכולה להתרחץ ויש לך בגד אחד ואת רעבה ואין לך שום סיכוי. אז היה צריך משהו שיתן בכל זאת...בטח היו כאלה שלא היו מוכנים. בשום אופן לא. לא מוכנים לשמוע את השטויות.

חברות שלי ששמעו שאת באה לראיין אותי על ההומור אמרו מה תגידי, אמרתי: את יודעת מה, אין לי מושג. היום בבוקר חשבתי, אין לי מה להגיד. אני רשמתי איזה ארבעה דברים שנזכרתי בהם, מה שאמרתי. אבל אמרתי, אין לי מה להגיד. רק אני יודעת שכל המצב שם הביא אותי לצחוק על המצב הזה. הכל הביא אותי למצבים מצחיקים ומחשבות מצחיקות. לא ספציפי, יום-יומי. כל יום איזה דבר קטן. כל יום שהלחם היה יותר קטן וכל יום שהגרמנים מצטמצמים, אז אתם ביחד. על המנות אוכל שלנו, על המים שלנו, על הכל, על הקלקולים. על הכל. לראות אותנו קצת לא במציאות. חשבתי על זה בצורה מצחיקה יותר. הייתה חברה שאמרה: את לא רצינית. שם במחנה על איזה בעיה, משהו. היא אמרה: את לא רצינית. למה את צוחקת אמרתי: מה את רוצה לבכות יש לנו ברירה בין שני דברים. אין אמצע.

פרופ' גוטמן: לדעתי ברור שהיה הומור, הן מניסיוני האישי כניצול שואה והן כחוקר ידוע לי שההומור שימש ככלי נשק, ולא רק בידי היהודים. בנוסף, האירוניה הצחוק וההומור הם גם נשק של החלשים בין השאר. השלטון שיש בידו הכוח השתמש בו בצורה ברוטלית והפחות נאלץ לפנות לאמצעים כאלה ולכן הדבר נפוץ אצל יהודים... יש לזה קשר של יהודי מזרח אירופה אך לא רק... אני כמעט בטוח מבלי שבדקתי, שום גורם לא עמד על המשמעות המלאה של הדברים כמו שהם עומדים להתרחש, אך אצל היהודים לקחת זאת מזווית של כמה זה נלעג ומצחיק, היה יותר חזק מאשר של הסכנה הכרוכה בזה... ההומור יוצר סם הקלה... ההומור היה הוראה פנימית שעזר לאנשים לשרוד, יש מנגנון הגנה שמגן מפני טירוף או ייאוש מוחלט וכושר הראיה והתייחסות מתוך הומור ולראות את המגווחך הוא מסייע לעמידה וליכולת להתמודד עם זה ולכן הבלתי אפשרי לכאורה של האכזריות והאימה אפילו, אבל לפעמים קורא שרואים לקוי עם הצדדים המגוחכים והסאטיריים ושוברים את הקשה ביותר והאכזרי ביותר ע"י הבזקות כאלה.

סטנייה: אנחנו כל הזמן השתדלנו לצחוק. אנחנו ברחנו, ברגע שיכולנו. היינו צעירים ואהבנו וכך הלאה וחייפשונו רק דרך משהו להגיד דבר טיפשי. מרק סמיך - גם זה היה יכול להיות נושא, לתת צחוק.

...המטרה של הבדיחות הייתה לברוח. זאת הייתה בריחה. סיפרו. סיפרו בדיחות. אני לא זוכרת עכשיו, אבל סיפרו על כל מיני דברים. חיפשו בכל מיני טרגדיות קטנות של יום-יום, לא בדברים גדולים, אבל בחיי יום-יום השחורים, למצוא משהו.

נחמה בר-און: כנראה שהצחוק היה נחוץ בשביל להתעודד לפעמים. בן-אדם לא יכול לבכות מהבוקר עד הערב. זה שיפר את מצב הרוח

לילה הולצמן: ועוד איך.

מריאשה פאלקו: ודאי

לילה הולצמן: אחרי המלחמה לא נשארו משפחות. אני במקרה נשארתי עם אמא. אבל לרוב נשארו אנשים בודדים שאיבדו הכל. אז נדמה לי, גם אחרי השחרור, אחרי מה שעברו, אחרי המחנות ואחרי המאורעות הנוראיים היו צריכים אחר-כך לשבת ורק לבכות. וזה לא היה ככה. תמיד היו נפגשים והיה הומור והיה צחוק. כנראה שזה בטבע האנושי לא ליפול, לא להתמוטט. רק לבנות הלאה את החיים.

לילה הולצמן:... אל תחשבי שמהבוקר עד הערב צחקנו. זה היו כאלה, כמו שאומרים, מובלעות של הווי, שזה עזר פשוט להתגבר על כל הדבר הנורא הזה. אחרת לא היינו מחזיקים מעמד שבוע. קצת הומור. אני אומרת לך, לא מין הבוקר, כשהיינו עובדים קשה, אז, ברגע זה, לא חשבנו על זה. זה לא היה מחנה עבודה של הומור רצוף, אבל ודאי שהיה. אני אומרת לך, זה היה ככה בין לבין, וביחוד בערבים שהיינו מתכנסים על הדרגשים שם ושוכבים. אחר-כך היה ענין של השירים. זה פרק בפני עצמו.

שולמית צדר: תראי, זה אופייני לאנשים במצב נורא, שכבר מתחילים כאילו לצחוק, זה אמור להקל על הדבר הנורא הזה, אני צריכה לחשוב כדי לנתח את זה מבחינה פסיכולוגית יותר. אבל יש משהו, צוחקים, צוחקים מהדבר הללא מוצא הזה. זה בעצם הומור עצמי. תראי, הגטו הוכיח שלאנשים יש המון כוח חיים, ורק רגע בין טראומה לטראומה צחקו. אולי להיפך, אולי עוד יותר צחקו. זאת אומרת, כאילו לתפוס את ה - - - כן, כמו שהילדים שיחקו, בין אקציה לאקציה הלכתי לשחק. לא חשוב מה, משהו, אנשים לא ישבו לבכות כל היום. לא נעים להגיד, אפילו לא בכו כל-כך אחרי אלה שאתמול לקחו אותם, כי זה כבר היה דבר רגיל. את זה לקחו, את זה לקחו, את זה לקחו והולכים הלאה.

חיים סלודובסקי:... בגטו חיפשו מתחת לאדמה מוטיבים על מה לצחוק, גם כשלא היו.

נחום מנור: זה התחיל טרום גטו ואחר כך, כל התכנית הייתה בשלבים וכל פעם הלחץ היה יותר גדול ויכול להיות שזה היה שסתום ביטחון ובצורה כזאת אנשים, מה עוד אפשר היה לעשות, במה לחפש מיקלט, ככה שזה יכול להיות מאוד מעניין אם תעשי עבודה כזאת איך ההומור עזר והומור זה יכול להיות כל מיני דברים הומור זה לא מוכרח להיות בדיחות, היו, בטח. גניה מנור: בכל אופן ההומור הזה היה לנו מאוד נחוץ אנחנו היינו מוכרחים להתגונן נפשית מכל המכות שנפלו עלינו לא הייתה לנו ברירה כדי לשרוד או להישאר איך שהוא נורמליים אז היינו צריכים לצחוק אולי לפרוק את הפחד אז על ידי צחוק או על ידי שירים, היו כל מיני...

נחמה קורן: מי שלא היה שמה לא יכול להבין, לא נתנו שיהיה אפטיה בגטו, לא רצינו דיכאון, עם הכוח של הבדיחה גרשנו מאתנו את הדיכאון.

...את לא יודעת, את לא יודעת שקים של בדיחות, זה היה כזה טוב, זה היה כזה טוב וראינו שלמישהו רע שם אז כבר באנו התחלנו לספר לו לעשות אתו בדיחות גם הוא כבר קם עם בדיחה...הו לשכנה שלי תרגמתי, אבל התרגום שלי לא טוב, ההומור היה סרקזם, הומור מקברי שנתן חיוך. החיוך הוא אוכל, אוכל לא היה לנו זה היה אוכל.

...אבל היה כ"כ הרבה בדיחות ואני כרגע לא זוכרת, מה זאת אומרת? אז אני אומרת לך, זה היה לחם, זה היה לחם.

הומור עצמי:

סטנדייה: אבא שלי היה אצלנו, בא לבקר אותנו. אני גרתי בקומה אמצעית. היו שלוש קומות. אז הוא נכנס למיטה למטה עד שבאו החברות. והיא כיסתה אותו והיא התיישבה על זה. כשהוא יצא אז היא אמרה לי: אויש, כמה לכלוך, עם הנעליים שלו הוא עשה לי. זה גם-כן באותו רגע, פה אנחנו הסתרנו אותו, ופה באותו רגע היא חשבה על הלכלוך של הנעליים. עד היום אני פוגשת אותה, אז תמיד צוחקות, אנחנו מדברות ונזכרות בדברים האלה. תמיד חיפשנו משהו.

...אני עבדתי בפאפיר גמיינשאפט. בתעשיית הנייר. זה על-יד המכונה שעשתה קווים בנייר. סידרו את הנייר. פה שמנו כמה ארגזי נייר ובפנים היה ריק. אז לשם היו נכנסות לפי התור לישון. שמה ישנו. פעם רציתי לצאת מהשינה ולא ידעתי, ובדיוק על-יד המכונה עמד השומר אני קיבלתי זבנג ברגל להיכנס פנימה בחזרה, כמו שבלול שנותנים לו בראש והוא מתכווץ, ככה אני מיד נכנסתי. ורעדתי עד שיצאתי, עד שנתנו לי סימן שמוותר לי לצאת. ואז אחר-כך גם-כן דיברנו על זה וצחקנו מזה. איך אני הייתי חיוורת ואיך זה ואיך זה.

...אתן לך דוגמא אחרת של מצב. היינו בלטרניה וכיבסנו. ופתאום נכנס הקומנדר. אז את הקערה עם הכביסה שמנו תוך רגע על החור של הבית שימוש והתיישבנו על זה. הוא נכנס, וזו צועקת: אכטונג. והוא ככה אומר: ואייטר שעייסן. תמשיכו לחרבן. ויצאנו אחר-כך כולם, אלה שהיו שמה, עם תחת רטוב, כשישבנו על הכביסה הרטובה. נו, כשבאנו לזה אז כמובן שצחקו. 'נו, קאם וייטר שעייסן'. תמשיכו לחרבן. זו הייתה תמונה כזו.

...כשצעירים רוצים לצחוק מכל דבר, מכל דבר! כשבאו הגברים לפלאשוב ועשו להם באמצע שביל בתסרוקת, שביל פה באמצע, ואנחנו קראנו לזה 'לאוזן פראדה', זאת אומרת, פראדה בשביל הכינים, שזה שביל לכינים. עשו להם בכדי שלא יברחו, אז פה היו שערות ופה שערות. לא גילחו אותם לגמרי. רק באמצע פה עשו להם שביל. זה גם היה מצחיק - 'לאוזן פארדה'.

...לא החליפו לנו בגדים, אבל ביום אחד בהיר צבעו לנו על הבגדים שלנו פסים. נו, אז אחת הסתכלה על השניה ומצאנו כל מיני ביטויים, איך לראות שאת נראית כמו ליצן ואת נראית כמו זה. ...נזכרתי במשהו. לקחו מאתנו את כל הזהב. בערב אחד אמרו למסור. ושם הייתה פועלת שעבדה בבית חרושת של אבא שלי והיא הייתה מאד ככה קרובה אלי. כשהייתי ילדה ולא היה מי שיקח אותי מבית ספר הביתה אז היו שולחים אותה שתחזיר אותי מבית ספר הביתה. אני למדתי בבית ספר פרטי. ופתאום היא באה אלי ואומרת: נו, מה תגידי אמרו לתת הכל מה שנוצץ. אני מסרתים גם את המספריים. אמרו למסור. כמובן שמזה צחקנו. אמרו זהב לתת וכך הלאה. לה היו מספריים. היא נתנה את המספריים.

...למשל, היו אומרים ששני יהודים נפגשים בדרך לגז, ואחד אומר לשני: תשמע, יהיה טוב, רוזוולט נאם. אז זה היה אחד הביטויים, שזה סימן שיהיה טוב. רוזוולט נשא נאום. כרגע אני לא זוכרת, אבל היו בדיחות.

...כשפרצה המלחמה אז הלא היו צריכים כל היהודים לגלח את הזקן. אז לפתע פתאום ראו שכל החסידים יש להם או מופס או איזה בעיות עם שיניים, כי כולם הלכו עם תחבושת. את הזקן הכניסו מתחת לתחבושת, שלא יראו אותו, עד שגילחו אותו. לא רצו לגלח אז הכניסו אותו בתחבושת בצורה כזאת. זה היה צחוק איך הם הולכים.

סטנייה:... יצאנו אז מצנטוס, חזרנו לעבודה ופתאום את החבר שלי תפסו שני גרמנים על-יד מרקט-פאלץ. זה כאילו כיכר השוק. ונתנו לו שני תרנגולים להחזיק ולהביא להם הביתה. הוא פחד. טוב, הוא היה בחור בן 15 או 15.5, בחיים לא החזיק תרנגול. ואיך שהוא הלך, אז אם רציתי או לא רציתי, אז הייתי חייבת לצחוק. כשהוא אחר-כך בא, הוא אמר: מה צחקת ממני לי בא לבכות ואת צחקת... המורים שלנו מבית ספר היו באים ללמד אותנו בבית. אז פעם מורה אחד איחר, תפסו אותו לעבודה, לנקות את הרחוב, אז הוא איחר. ואז כשהוא סיפר לנו איך שהוא עבד להוריד את השלג, אז גם כן, הוא סיפר את זה בצורה מאד מצחיקה, לא לתת לנו להרגיש את הפחד. מייצ'וס זה היה חבר שלנו, שמייצ'וס זה לכלוך. תפסו אותו לנקות רחובות. אז קראנו לנו מייצ'וס שמייצ'וס. הוא בחור מקסים. אז הוא רק חשב על פטנט איך לקשור - וזה ראיתי בשיקגו, אז נורא צחקתי - לסוסים על יד התחת, לקשור להם משהו שיזרקו את זה שמה. הוא אומר, איך שניקיתי את הרחוב עוברים סוסים ושוב פעם מחרבנים. ואני צריך לנקות. איך שהוא סיפר לנו את זה ותיאר אז זה היה מצחיק. כי את לוקחת כזה ילד של אמא שלו, בן יחיד, פוצ'ו-מוצ'ו, מסודר, פתאום נותנים לו לנקות רחובות, והוא לא יודע איך להסתדר, איך לקשור לסוסים שקיות.

מריאשה פיאלקו: כשלקחו אותנו למחנות, הדבר הראשון לפני המחנות, אנחנו לא מספיק ידענו גרמנית. למשל, אני עבדתי אצל גרמני טוב והוא שאל אותי: 'ו' או אס היר די טואלטה' איפה פה הבית שימוש. אצלנו האמא הייתה אומרת: את כבר מחפש טואלטים חדשים אז כשהוא שאל אותי 'ו' או אס היר די טואלטה' אז אני אמרתי: טואלט טואלט זה עוד החברות שלי זוכרות וצוחקות. בין החברות שלי הייתה אחת שהיא כבר דיברה, ידעה גרמנית. לקחו בחורה אחת מאתנו והרגו אותה. זה סיפור. אז חשבנו שיהרגו אותנו כולנו. אז היא נעמדה על הברכיים ואמרה: 'ליבר צאלמייסטר, האט רחמונס'. (כולן צוחקות) ואיך שהיה לנו רע וחשבנו, תכף יהרגו את כולנו, אבל התפרצנו בצחוק. אז הוא אומר: למה אתם צוחקים.

...כשבאנו למחנה ריכוז שטוטהוף הסתכלו בנרתיק, עשו בדיקה גניקולוגית, והיה צריך עם ידיים למעלה. ולא ידענו מה זה. אני לא ידעתי מה זה. היינו בנות 18-19. לא ידעתי מה זה. אני לא הבנתי למה, מה. אחר-כך כשבאנו לצריף אז בדיוק עוד איזה כמה מהעיר שלי ועוד איזה שתי נשים. לא ידעתי מי זה, צעירות או לא צעירות. הן לא היו יותר מבוגרות ממני בהרבה. בלילה אחת האחיות התחילה לצעוק: אוי, אני לא חטאתי ואני לא בתולה. אני חושבת: מה היא אומרת מה היא אומרת, היו שם אלפי נשים מבוגרות. אחת אמרה לי ולאחותי: מריאשנקה, רוחלה, אל תשמעו מה שהיא אומרת. וזה גרם לאנשים לצחוק נורא.

נחמה בר-און: נעשה חורף. את הנעליים שנתנו לנו, בלי לראות אם זה מתאים לבן-אדם, לא מתאים. הקבוצה הזאת שהוציאו ממחנה ריכוז זרקו לכל אחת את הבגדים ואת הנעליים. זה יכול להיות מתאים לאישה גדולה וזאת הייתה אישה קטנה. בכלל לא התאים. אז לפעמים היו ממש דברים מצחיקים, כשאישה גדולה קבלה משהו שבקושי עלה לה על יד אחת. ואני קיבלתי נעליים, שאו-טו-טו הן היו הולכות להיקרע. וכל זמן שהיה עוד ככה סוף הקיץ איכשהו יכלתי בזה. ברגע שהתחיל החורף נפתחו הנעליים. קודם קשרתי את זה עם חתיכת תיל ואחר-כך נשארתי בין היחפות. וקראו לזה ה'בארפוסה'. זאת אומרת, היחפות. והייתי בין היחפות. כמובן, היה כבר כפור ושלג. זה היה כאב איום ונורא בכפות הרגליים ללכת.

הייתי מספרת לבנות איך שאצלנו בעיירה היה גוי אחד מאד שיכור והיה רואה איזשהו בקבוק בחלון, היה שובר את החלון בשביל להוציא את הבקבוק, כי הוא רק רצה לשתות. וקראו 'פלא מיט די פלעשלעך'. זאת אומרת, פלא עם הבקבוקים. והוא הלך בדיוק כמוני, על קצות האצבעות, כי הוא היה תמיד יחף, גם בחורף וגם בקיץ וכנראה שכאבו לו הרגליים. והוא הזכיר לי מאד את עצמי איך שאני הולכת על קצות האצבעות וכואבות לי הרגליים. והייתי אומרת לבנות: תראו איך שאני הולכת, כמו 'פלא מיט די פלעשלעך'. והן היו צוחקות.

לילה הולצמן: מכל זה מה שנחמה מספרת לא בכינו. צחקנו.

נחמה בר-און: סיפרנו איך שאני הולכת, כמו 'פלא מיט די פלעשלעך', ועם השימלת נשף שלי. את זוכרת את השימלת נשף זה "מתאים מאד" לחפירות. ואחר-כך אחת הבנות התיידדה שם עם איזשהו מנהל עבודה פולני וביקשה ממנו, אולי הוא יכול להביא איזה שהן נעליים. היא הייתה מאד דומה לפולניה. הוא הביא לה זוג נעליים. ותתארו לכם מה זה היה. נעליים מקרטון בשביל לקבור מתים. היא הביאה לי את זה. הלכתי בזה כמה ימים. ירד גשם ונשרו הנעליים מהרגליים. יום אחד היא מביאה משהו חדש. ערדליים בשביל נעליים עם עקבים. בפולין היו מייצרים את זה. איך אני אלך בזה, כשאני צריכה לנעול את זה על רגליים יחפות. והיה שם חור כזה בשביל העקבים. חשבנו וחשבנו, זה כל הבנות עזרו לי לחשוב, ואמרו: צריך שני גזרים בשביל להכניס לתוך החורים האלה ואז אפשר יהיה ללכת. אבל איפה לוקחים גזר, אז הייתה אישה אחת, אימא של אחת הבנות, שהיא עבדה במטבח. הלכנו לגולדה והיא נתנה לנו שני גזרים והכנסתי את זה. וזה היה נהדר. כולם שמחו יחד אתי, שאני הולכת בנעליים וזה טוב מאד. עברו כמה ימים, הגזרים (צוחקת) נעשו רכים ופתאום התחלתי לצלוע. לאט-לאט אני כבר לא יכולתי... אבל עם הערדליים שלי, עם הגזרים בפנים, ממש השתטחתי כל רגע. כשחזרנו מהעבודה היינו שוב מתארות איך הנעליים האלה, בסוף הייתי צריכה לזרוק אותן. בוודאי שצחקנו. מה נשאר לנו לעשות? לבכות? זה כבר נגמר עם הבכי... כשמלאו שלושים שנה, שנפגשנו לכבוד השחרור, אז הבן שלי היה בן 13. והוא שמע שתהיה אצלי פגישה אז הוא היה מאד רגיש והוא לא ידע למה לצפות. חשב שתהיה אווירה עצובה. ופתאום הוא רואה, באו אלי חברות והתחלנו לספר סיפורים, וצוחקים, זכרונות ונזכרנו איך שאני נראיתי עם המעיל של גבר ומתחת לזה השמיכה. צריך היה לשמור על השמיכה מתחת למעיל, כי אם היית עוזבת אותה לדקה אז כבר לא הייתה לך שמיכה. גם השמיכות היו כאלה, חלק קיבלו שמיכות טובות, שאפשר היה להוציא מזה חוטים ולהשתמש בתור חוטים. וחלק קיבלו שמיכות משומשות כבר, דקות מאד. והמזל שלי באמת "שיחק" לי. כל דבר קיבלתי משהו לא מתאים. שימלה, קיבלתי שמלת נשף. שמלת נשף ממשי, עם תפרים כאלה, פעם קראו לקישוטים האלה בתפירה כוורות או יערות דבש. וזה היה מקום נהדר בשביל הכינים. הכינים עשו שם קינים והטילו שם את הביצים וזה היה מקום איום ונורא בשבילי. כמה שהשתדלת, שם לא יכולת להשמיד אותן. סוודר קיבלתי בלי שרוולים. נעליים קיבלתי קרועות. על גרביים בכלל לא מדברים. תחתונים קיבלתי ממשי או משהו, שהן החזיקו מעמד בדיוק חודש. ואחר-כך הן נשרו ממני. המזל באמת לא שיחק לי, כמו ששיחק לי בסוף שבכל זאת נשארתי.

מריאשה פיאלקו: אחותי קיבלה מעיל של איזה חסיד. ופה היה מלא שעווה מהנרות. כשהיא ראתה את זה היא התלוצצה ואמרה: אוי, אני אביא את המשיח. אתם תראו שאני אביא את המשיח. יום אחד, זה היה כבר חורף והיה גשם או משהו, והאווה שלנו נפל. אז היא אמרה בצחוק כזה: אתם רואים אמרתי לכם שהמשיח יבוא, עכשיו מלמעלה הוא יבוא. אמרתי לכם, זה הכל שאני קיבלתי את המעיל הזה והמשיח יבוא. הוא תכף הוא יבוא. הוא בא, בא, תכף תכף הוא כבר דופק בתקרה. ושיהיה לנו בלילה שמח, במחנות בכלל זה היה, היינו קצת שרים, קצת מתבדחים. זה במחנות העבודה.

...כשהיינו במחנות האלו, פעם אמרו שייקחו אותנו לאנטלאוזינג. זה חיטוי נגד כינים. היה שם טוש או משהו. נסענו, נדמה לי, ברכבת. באנו לשם והתפשטנו. את הבגדים היו צריכים להכניס לתנור. אבל התנור לא היה מספיק חם, אז הכינים עוד יותר יצאו. ולא היה מספיק מים או מה. ואנחנו לבשנו עם עוד יותר כינים. אז מישהי אמרה: דער לאייס טאנצן אוף, שהכינים רוקדים עלינו, אז שמח לנו.

לילה הולצמן: רוב ההומור היה הומור עצמי. על עצמנו, על האירועים, על הנסיבות, על המצבים המידיים מה שקורה אתנו, כפי ששמעת עד עכשיו. קודם כל, היינו מאד צעירות ולא התמצאנו בפוליטיקה. בתוך האסון הזה הגדול הזה שקרה, לא היו עתונים, לא היה רדיו. הידיעות שלנו היו באמת מ'ידנע פאנה פוביז'אלה' (פולנית), מ"גברת אחת אמרה", ומ"רדיו טוכס אגנטור" - "סוכנות רדיו תחת". אז הצחוק היה יותר מקומי, ממש קשור עם מה שעברנו, איך נראינו אפילו, מה שאכלנו ואיך הצלחת הייתה נראית.

מריאשה פיאלקו: שם בעבודה בכבול, לילה כתבה את השירים, ובדיוק הגרמני הלך. התחלנו לשיר. ושתי בחורות, הלכו על-יד האגם שם. זה היה לא רחוק. הן ישבו, נחו שמה. והגרמני תפס אותן ואמר להן ללכת. היינו מרחק עשרה מטר. אמר להן ללכת על ארבע, במקום לבכות אנחנו צחקנו. והן גם הלכו ככה וצחקו. ועוד היה. במחנה בפושוודר, איפה שעבדנו בכבול, ברחו הרוסים ששמרו עלינו. המנהל של המחנה היהודי אמר, שאף אחד לא יעיז ללכת ולצאת כי יהרגו את כולנו. נו, אז בוודאי שאנחנו נשארנו, אבל מרוב פחד כמה נשים נכנסו מתחת - היו דרגשים ואחת מבוגרת מאתנו גם נכנסה לשם, אבל בלי גופיה. זה היה קיץ בוודאי. ובאו הגרמנים לחפש. והם רואים מישהו שוכב שמה עם הרגליים. אה, הם כבר תפסו איזה גבר אצלנו. וסחבו אותה עם הציצים (צוחקת), והיא עוד הייתה ככה - מה זה, בתוך הפחד, אז ראינו אותה כולנו, וצחקו, התפרצנו בצחוק.

שולמית צדר: למשל, הייתה בדיחה, זה לא בדיוק פוליטית, אלא על ישו, משהו מסוג: מאמא קים, בואי לגטו. משהו מסוג זה. הבדיחות היו נוגעות ליהדות שלנו, לכל השאלה הזאת מי אנחנו, מה אנחנו, של הזהות היהודית. ...אמא שלי הייתה גברת דוקטור. זאת אומרת, אשתו של רופא. עד אז היא לא עשתה שום דבר. אבל כשלקחו את כל הפרסונל של בית חולים, אז לנשות רופאים נתנו עבודות של השוטפות רצפה וכל זה. איזה בדיחות הלכו על זה. היא צחקה על זה. היא קראה לעצמה קלוזטובה. זאת אומרת, מנקה בתי שימוש. היא לא לקחה את זה כאיזה דבר נורא, אלא להיפך, צחקה. כן, ממש. במקום לבכות על זה. היה לה נורא קשה. היא פעם ראשונה שטפה רצפה כנראה. תראי את המצב, שולחים את הפרסונל ולוקחים את הגברות האלה ונותנים להם להיות הפרסונל האפור במחלקה. בכלל, ההורים שלי היו אנשים עם הומור, שרו וככה. גם היינו מחברים כל מיני פזמונים על הדיירים של הדירות. הייתה דירה של חמש משפחות ככה לקראת הסוף.

כל משפחה גרה בחדר. אז היינו מחברים פזמונים על זה ועל זה ועל זה. הווי. זהו. כל הזמן היו בדיחות... רוב השירים של שלנגל זה ככה על גבול סרקזם עצמי לגבי המצב שלנו, מה שקורה לנו. ההורים שלי הקריאו את זה בבית. אבא הביא את זה מאיפה שהוא ותמיד היו מתאספים השכנים. זה היו זמנים כאלה, שהיה תנור אחד איפה שהוא או חמשת המשפחות ישבו על-יד התנור. אז סיפרו בדיחות. את יודעת, ככה מין הווי. פעם אחת, אני זוכרת, אבא הביא שירים של שלנגל. כנראה שזה היה כתוב ביד או מודפס וקראו את זה.

לובה דניאל: הבדיחה הראשונה שקמה בגטו, 90% של האנשים שהיו אתי יחד בגטו בוודאי לא זוכרים את זה. הבוס הראשון של גטו של קובנה היה גרמני, קצין, ששמו היה יורדן. ואז קמה הבדיחה הראשונה. מה יש משותף בין פלשתינה וגטו קובנה? לשניהם יש - יורדן. זו הבדיחה הראשונה שקמה בגטו.

...למה נזכרתי ביענקל'ה וירבובסקי אני מוצאת שסיפורים שיש לי לספר עליו היו יוצאים מן הכלל. החורף הראשון היה הכי קשה. אנחנו עבדנו בשדה התעופה. זה היה די רחוק מהגטו. קיץ וחורף והליכה של אני לא זוכרת כבר כמה קילומטרים. הגרמנים דרשו נניח ככה וככה אלפים איש לעבודה. למדנו להסתדר, נפתחו מקומות עבודה יותר נוחים, יותר טובים. בבוקר עמד הגרמני על-יד היענקלה וירבובסקי הזה ועל הנייר היו יוצאים 4000 איש ויצאו 2500. עד כדי כך שהיו אומרים, 'איך את סופרת כמו שלימדו אותך בבית הספר או כמו שיענקל'ה וירבובסקי סופר'.
...אני זוכרת, בחורה, שהייתה מממל או מגרמניה אני לא יכולה להגיד לך. אבל זה לא מצלצל בעברית היא הייתה בחורה יפה ולבשה מעיל מבד שחור, עם שרוולים מפרווה. יום אחד שואל אותה הגרמני "וואס האסט דו", כל אחד אמר דו. "מה יש לך". אז היא אמרה: "קאלטע פיסע און אן לייבן ברוט". רגליים קרות וכיכר לחם. זה מה שיש לה. את מבינה זה גם נשאר לי בזכרון.

פישל קוזלובסקי: זה קרה לי. יהודי אחד אומר לי ביום שני, 'גיט שעבאס'. מה קרה למה 'גיט שעבאס' אכלתי כבר את הלחם של שבת. מה מסתבר, נתנו לחם לשמונה ימים ואנשים לא יכלו להתאפק.

...בגטו היהודים חיו תמיד בפחד, אוי, הוא יכול לעשות זה. הייקה יכול לעשות זה. האס.אס. יכול לעשות לנו את זה. עד שסיפרו שהיה ליטאי אחד, הליטאים תמיד אמרו שהוא היה חכם. תמיד בגטו אמרו אצל יהודים, הלוטבקאס הוא נקרא חכם. אז אחד אמר: חבר'ה, תפסיקו לדבר. אם יסתובב פה איזה סוכן גרמני אתם נותנים לו עצות מה לעשות אתנו. זה היה סיפור בגטו. זה אורגינל.
...טשולנט של סוסים. בגטו (לודז') נתנו בשר סוסים. אז בדיחה גם כן, ששמו טשולנט בתנור של מאפיה, אז התנור התרסק, התמוטט, הכל. מה יש, הסוסים התפרעו.
...היה איזה דקלום, איזה קטע של מערכון. אמרו שבין השאר נותנים בגטו ז'ינטו - - (יידיש) בתרגום חופשי זה ככה: יאז'ינקה זה נקרא מן סלט ירקות או סלט פירות, משהו כזה. עם סכרין. כל-כך מתוק שהרגליים רועדות מזה. זה ביידיש יוצא יותר טוב.

...זה היה בתיאטרון יהודי במינכן אחרי המלחמה, היה סקאץ' כזה, זאת אומרת, קטע. מערכון. זה היה ככה: אחד הולך ברחוב ורואה שספר גרמני זורק החוצה איזה קליינט. אז אחר-כך הבן אדם הזה נכנס ויושב ורוצה להסתפר. והוא שואל: מה היה פה מה העניינים למה זה, הוא אומר: מה זאת אומרת הבן-אדם הזה דיבר רעה על יהודים, הוא העליב יהודים. אז אמרתי לו: זה לא נכון. היהודים הם גם אנשים. היהודים הם כאלה וכאלה. אחר-כך הוא אומר: לא, היהודים הרגו את ישו ואחר-כך הם הרסו את כלכלת גרמניה. הוא אומר: לא נכון. היו רק בודדים וזה וזה. בסוף הוא שאול אותנו: רגע, אם אתה כל-כך בעד יהודים, אולי אתה גם יהודי הוא אומר: להעליב אותי זה אני לא מוכן, זרקתי אותו.

יעקב צים: אני ישבתי או עמדתי כל היום בתוך בור של אבקת פחם והוצאתי אותו מתוך הבור למעלה. מובן מאליו שחזרתי שחור. כאשר אני הופך את הדבר הזה לחיוב, זאת אומרת, מוטב להראות כמנקה ארובות מאשר, לצאת מהארובה. יש לזה כבר החלק ההומוריסטי, בלי שאני רוצה לצחוק או להצחיק. את מבינה זאת אומרת, זה למעשה אפשר להגיד ההומור האישי, שקשור עם האסתטיקה הפנימית.

...היה ביטוי כזה כמו - רדיו ליטא. אסור היה לנו לשמוע רדיו. אז כשהיו איזה ידיעות, בכל זאת ידענו כל מיני דברים. איך זה מסוכנות יו"א. מה זה סוכנות יו"א - יידען ווילען אזוי. 'יהודים רוצים ככה'. זה גם ביטוי של רצון פנימי איכשהו...

...עד אז הלכנו בבגדים שלנו. הם לא היו שלנו, כי כמעט לקחו אותם. נשארנו... (צוחק) שוב בהומור. אני אומר, נשארנו ערומים, כי הכינים לקחו אותם. היו כל-כך הרבה שיכלו ממש להפשיט אותנו.

איתקה סלודובסקי: רוב הבדיחות היו על עצמנו, ודאי. היא נראית כמו קלעפסידרה נניח. האישה או הגבר שכבר בקושי סחב את הרגליים ואת יודעת בטח שלא היו נעליים מעור בגטו רק לאלה שהסתובבו על יד הפרעזס, אז להם היה הכל.

נחום מנור: כן 'טאטע די לאכעסט...! היה ביטוי כזה. 'דיס ווי צום דאיין גלעאכטר' (יידיש). אויה לצחוק שלך. אבא, אתה צוחק. אויה לצחוק שלך. הייתה איזה סיטואציה, שכרגע אני לא זוכר. אז אמרו: טאטעא די לאעכסט, זיס ויי צי דאיין גלעאכטר'. (יידיש)

...אימא נותנת אוכל לילד, והילד שואל: אימא, מי הם האנשים הכי גרועים מי הכי גרוע בעולם אז אמא אומרת: 'אס, אס, מיין קינד'. זהו. אז ככה שלהגיד, 'אס, אס, מיין קינד'. כל פעם שמישהו נתן למישהו איזה אוכל היה אומר: 'אס, אס מיין קינד'.

גניה מנור:... נגיד איך שהיינו נראות הורידו לנו את הכל קיבלנו מכות רצח שמה והפשיטו אותנו ואח"כ בסוף גילחו ובסוף זרקו לנו כל מיני סמרטוטים שלא היו מתאימים לנו זה היה חורף זה היה מאד קר ונתנו לנו בגדים דווקא בגדים קיציים, לנשים שמנות נתנו שמלות קצרות קייציות ואלגנטיות לפעמים נתנו מטפחת ראש ולפעמים כובע עם בוטקה עם סרט ועם קישוט ובסוף כולנו התפרצנו בצחוק כי זה ממש הייתה מסקרדה, מחזה פורימי לא היה לנו זוג תחתונים ולא גופייה ולא גרב רק שמלה לפעמים עם מלמלה...

הדה אייזנברג-שיינהרץ: כשאנחנו נכנסו לאושוויץ, אז דבר ראשון, הכניסו למקלחות. את מבינה שהיה פחד. מקלחות אנחנו כבר ידענו שזה מוות, שזה כאילו מקלחות. אז מצד אחד הורדנו את הבגדים שלנו, כי אנחנו הגענו בבגדים אזרחיים, היה לנו שמה עוד מזון ששמרנו. הכל נשאר מצד אחד. ואמרו לנו: אין דבר, אין דבר. תחזרו, תקחו לכם. אבל אנחנו כבר לא חזרנו, כי אנחנו יצאנו בדלת אחרת. כל אחד מה שתפס. כי הם חילקו שמה איזה שהם בגדים, שאחרים השאירו. אז מבינה, וגזזו אותנו. יש כאלו שגזזו, ואותי ככה באלכסון. וזה לקח הרבה זמן אחר-כך עד שגדלו לי שערות. אני יודעת, שקראו לי צ'בי. קיבלתי איזה שמלה שהייתה מאד קצרה. וזה היה חשוב, כי היה קר. במקום נעליים נתנו לנו את נעלי העץ. כי מי ידע ללכת בקבקבי העץ האלו. אי אפשר היה, אבל זה נכון, שהיו מצבים מאד מצחיקים, שיצאנו שמה, וכל אחד - כמו מחופשים לפורים. ואנשים צחקו, בטח שצחקו. אפילו שם. תסתכלי, קודם צחקנו שנכנסנו בדלת אחת ויצאנו בכלל. כי חשבנו שאנחנו לא נצא. את מבינה אז גם מזה צחקנו. אבל צחקנו איך אנחנו נראות, כי זה היה ממש...

אהרון-דוד אדר: וב"היאנט" הייתה אז קריקטורה ואני זוכר אותה. "היאנט" זה עיתון ציוני ביידיש בפולין. הוא צייר שם קריקטורה ואומר: כשהיהודי שומע את החוק על צביעת הגדרות הוא נעשה חיזור כסיד. משום שזה גם נתקבל כאילו גזירה נגד היהודים. בלשון בדיחה זה היה טוב. ...אחד הדברים הפופולריים היה הסיפור, שאפילו אשתי זוכרת, למרות שאצלה בבית לא דיברו יידיש. אצלנו כן. "מיר איזגיט איך בין א יתום". זה של שלום עליכם. זה היה מאד אקטואלי ומאד פופולרי בין היהודים. "אשרי יתום אני". ...הייתה בדיחה "שיישרף הבית, העיקר נקמה בפשפשים".

אריה בן מנחם: אנשים כמובן התלוצצו איך אתה נראה פתאום, לא הכרתי אותך או איזה מין אתה נראה כמו זה או כמו דחליל, אבל ככה היינו נראים, זו לא הייתה בדיחה זו הייתה המציאות...

אסתי לביא-שפינר: מדברים על צחוק או מדברים על עליזות רגעית משהו, נגיד, לא על ההומור, הומור זה משהו אחר, אסוציאציה אחרת. אבל כשאת במצב קשה, שאת צריכה סתם לצאת מבור ואת לא מצליחה ואת נופלת תמיד בחזרה, אז מחייכים על זה, על זה צוחקים. אפילו אני מרוב צחוק לא יכולה לטפס למעלה. אבל אם מישהו אחר נופל בחזרה לגמרי אז את מתפקעת מצחוק ואת צוחקת ממנו, כי אנחנו בנויים ככה. הצחוק הרגעי זה יומיומי, אנחנו לוקחים אתנו כמו שיש לנו חושים, חוש ראייה וחוש שמיעה וחוש ריח. אז אנחנו מדברים על צחוק, על חוש הומור. ...כשמגיעים לאושוויץ עם הרכבות, מסדרים אותנו בתור, לא יודעים מה קורה. עומדים בתור לתגלחת לקרחת. אני הלכתי ראשונה, אחר-כך אימא, אחר-כך אחותי. כשחזרתי אמרתי: אני מרגישה את עצמי ערומה, בלי שערות, כמו עופות מרוטים. עוף שמורטים אותו, אז אני חושבת שסיגלה לעצמה כל הסביבה שלי, שאנחנו כמו עופות מרוטים, וזה כן לקח, אני לא אומרת צחוק, אבל חיוך בטוח, בבדיחות דעת קיבלו את זה כולם, שאין משהו אחר להשוות. אנחנו חייכנו על עצמנו. ...הייתה בינינו בת אחת. אני אף פעם לא פגשתי אותה. לא ראיתי אותה. היא הייתה מאד אינטלקטואלית. היא ידעה שירים בעל-פה, דקלמה מכל מיני משוררים. אז כל מי שידע משהו הוסיף. אהבנו להתאסף על הדרגש שלה. אני לא זוכרת האם דיברנו, עשינו בדיחות או לא, או סיפרנו בדיחות, אבל כנראה שכן. זאת אומרת, השתחררויות מהמצב העמוק. הייתה נטייה.

את רוב הזמן החופשי שלנו אנחנו הקדשנו לכינים. אנחנו היינו מלאי כינים. על הכינים היו בדיחות, אבל בדיחות כאלה... בשולחן עבודה ישבנו שמונה, ארבע מול ארבע. אז הכנסתי יד מתחת לבית שחי והוצאתי ככה ביד כינים, שמתתי על השולחן: מי רוצה מהכינים שלי? אז כל אחד הוסיף. את מבינה? אלה היו הבדיחות.

אורנה בירנבך: בדיחות על כינים, אוך, אוך יומם ולילה, אני אומרת לך...

...אח"כ היו כאלה JPP (יידנה פאני פוויצ'ייה) אישה אחת אמרה, הרי היו שמועות גם הפנטזיה עבדה. אז הייתה אימרה יוד פפה פפה, גברת אחת אמרה. היו כאלה שלא האמינו, מאיפה את יודעת יוד פפה פפה, את מבינה. אח"כ היו עוד, כן זה אח"כ שכבר עבדנו בגטו והיינו יוצאים לעבודה בקומנדו מחוץ לגטו, לא יודעת למה ככה אמרו, עמדנו שורות שורות מגייט כשהתחלנו ללכת בחמישיות אז תמיד אמרו (מגייט שעדיייה נו-חוץ'), הולכים זה בעצם אותו דבר, "הולכים בואי נצעד", תמיד, זאת אומרת בנימה של איזה צחוק, איזה לעג.

איתן פורת ז"ל: היינו צוחקים לא מאדם אחד, מקבוצות של אנשים או ממעשים היינו צוחקים למשל מהתזמורת אנחנו קראנו לתזמורת "קרץ מוזיק" ככה קראנו לזה, הם היו מתגרדים.

ד"ר גיזל סיקוביץ: והיא יצאה אח"כ זמן מאוד קצר אחרי אושוויץ לא נשארה הרבה זמן שלחו אותה לעבודה עבודה חקלאית והיא ספרה, יש לה חוש הומור לאחותי, והיא ספרה שהיא מצאה חברה ואיך שהם צחקו והם קראו לה מיקי מאוס שהיה לה אני לא יודעת מה שהיה לה שהיה נראה כמו מיקי מאוס אבל כמה שהם צחקו שם במחנה עבודה אחרי אושוויץ היה להם נורא לא טוב, היו שם כלבים היא אומרת שכלב נשך אותה שם והפחד הזה את יכולה לתאר לך אנשים שמפחדים מכלבים ויש כלבים כאלה... איך קוראים לזה... נראה כמו שועל, לא חשוב והם מאוד... אם מישהו עושה דבר מה שהם לא רוצים הם יכולים לשלוח את הכלב אז הם חיים עם זה וגם אבל היא ספרה כמה שגם כן צחקו צחקו שם היא אומרת שהיא אף פעם לא הייתה לבד והיא הייתה באמת באמת לבד לבד כי אנחנו אפילו, טוב הייתה אימא והייתה אחותי הקבוצה הזאת הקטנה אבל חוץ מזה באושוויץ היינו מאות כל העיר שלנו אלה שלא... כל הנשים הבחורות בגילנו היו שם תמיד ראיתי אנשים לא הייתי לגמרי לבד אבל היא הייתה לבד והיא ספרה כמה שצחקו עם זה היא חזרה הביתה כמה שהיא הייתה לה חברה אני לא יודעת איך שקראו לה וכמה שהם צחקו על המצב שלהם...

חנה טנצ'ר: באושוויץ כשגזרו לנו את השערות, בכל אופן לא התייאשנו, אמרנו, אם הראש יהיה יהיו גם שערות.

...אישה אחת גם עם טיפוס הייתה מוציאה את הלשון ואומרת "תגידו לי האם מהלשון שלי עוד יהיה בן אדם?"

...באושוויץ הלכנו פעם ברגל, לטרנספורט, ברור שללא אוכל ושתייה ובאפיסת כוחות ופתאום הגיעו, והיה יום קיץ, והיו מיואשות ופתאום הגיעו לדשא, למרעה, ושם שכבו פרות והתחממו להנאתן בשמש, החברה שלי אמרה, חבל שאני לא פרה.
...בפולנית אומרים "אם הוא לא היה עושה לו שמח אז הוא היה צריך לתלות את עצמו", יש כזה פתגם בפולנית, אותו הדבר שם.

ד"ר יהודה גראי: והיו גם הבדיחות על עצמנו אם מישהו מסוגל להתבדח על עצמו אז הוא כבר בסדר לתפוס את העסק כספורטיבי אחרת אי אפשר להחזיק מעמד נכון מי שעשה טרגדיה מעצמו אח"כ הבין את הטרגדיה כטרגדיה.

...לבריקנאו הגעתי בדיוק בגיל 16, זו היה מתנת יום הולדת שלי.

...אח"כ אני ראיתי שבא איזה אדר שהוציא מהמעיל שלו - אז עוד היו לנו עוד הבגדים שלנו- היה איזה אדם שהוציא מהכיס של המעיל שלו כלי אוכל ושאל אותנו השני אם הוא הביא גם המפתחות של המכונית ושל המחסן שלו, כי היה לו מחסן, אם הוא הביא אותם כי הוא יצטרך את זה עכשיו, היה הומור היה הומור אני לא זוכר דווקא את ההומור אבל היה הומור...
...זה הלך אתנו כל הזמן למשל מישהו עשה במכנסים אז צעקו עליו "אולי תחליף את הגרדרובה" דברים כאלה, מה להגיד זה בעצם ליווה אותנו עד כמעט הסוף, בסוף כבר כשהיינו מוזלמאנים אז כבר לא היה לנו חשק להתבדח.

...הרי בבגדים החדשים לא היה כיסים את הכיסים שלנו עזבנו במלתחה אחד פתאום בא מישהו את החזה שלו והמקומות של הכיסים ואמר אני לא יודע איפה שמתתי את הסיגרה שלי למשל לא היו סיגריות לא היה כלום אז הוא התחיל פתאום למשש לא יודע איפה שמתתי את הסיגרה אולי תלווה לי את מצית הזהב כל מיני דברים כאלה זה הומור.

...אכלנו למשל עשב היה אחד שהוא אמר שאת העשב הוא לא אוכל כיוון שכשזה היה בחלון הראווה שמה לא מצא חן בעיניו העשב המסוים הזה והוא יודע שאצל קפיצר- הקונדיטוריה הכי מפורסמת בפאץ' -העיר שלי-הוא יודע ששמה לא קנו את העשב הזה במקום טוב, היו דברים כאלה וזה היה עשב עם כל הלכלוך עם כל האבק אכלנו מה שהיה, נו מה לעשות...
...היו דברים כאלה, בא אחד שקרה לו משהו אני יודע מה, היה פצוע, אני יודע, היה צריך להחליף תחבושת השני בא עם תחבושת אחרת ואמר זה לא מתאים לפסים הכחולים האלה, זה לא מתאים לפסים הכחולים האלה את מבינה, וזה הלך ככה עד הסוף.

...כן עשו עשו הומור, הייתי בין צ'כים המספר שלי, השם שלי היה ... זה בצ'כית מאה חמש עשרה מאה זה השם שלי אח"כ הם באו הצ'כים התלוננו שהמבטא שלי עוד לא מספיק בסדר, ויש איזה משהו שדומה אינני יודע מה, הם כל פעם העירו לי שאני אשפר את השפה שלי, כל מיני דברים כאלה אז היו כל מיני דברים אבל ההומור הוא כל רגע זה לא בהזדמנויות, ההומור לא צריך הזדמנות.

כשמישהו אמר 'לך תתרחץ ואל תשכח את הסבון הזה המריח לקחת', אז הוא כבר הלך בהומור את אותו הדבר אפשר היה לעשות בהומור, כיוון שהסבון היה RIF זה היה הסבון היחיד הזה הקטנים החתיכות הקטנות האלה שיש ויכוח שזה... ריין יהודה פט או משהו אחר, אז על זה, זה היה זה היה סבון זיפתי סבון מגרד מלא באפר וחתיכות גסות כאלה ולא נותן קצף אבל בכל זאת זה היה סבון אנחנו אז לא ידענו מזה כשידענו גם כן התרחצנו כבר ...

...אח"כ איך שגילו את זה שלמשל בקפה השחור שקיבלנו בבוקר זה למעשה מים חמים אם אנחנו רחצנו את הרגל בזה אז זה נרחץ טוב זה לא היה עם מים קרים וחול אז מים חמים היה טוב והיה תורנות מי רוחץ רגל הרי קיבלנו את האוכל בלטורים כאלה גדולים, כל פעם היה תורנות מי רוחץ רגל היום בבוקר שתינו את הקפה וכל פעם היה, קפה היה מספיק, וכל פעם לקחנו עוד פעם קפה כיוון שהיו אנשים שלא לקחו את זה ואז היה לנו קערה וכל פעם חמישה איש אחרים רחצו את הרגל, זה בעצמו הומור זה בעצמו משהו קצת סרקסטי.

...אח"כ איך שאכלנו זה למשל לא אם את אוכלת מלבור כזה גדול אז את יכולה ללגום כי כלי אוכל לא היו נכון? אז קודם כל היה ששכחו בבית את הסרוויס, מילא, אח"כ אם כבר שכחו בבית את הסרוויס אח"כ היה מי עומד אחד ליד השני כיוון שאם לידי עומד מישהו שאנטיפטי אז אני לא ארצה.

...סביב האוכל שהיה הכי הרבה הומור, סביב כל פעילות שהיא, סביב כל פעילות שהיא, לא היה מקום שבו היה יותר, אפילו כשהרביצו אז "היום לא היה לו כוח" למשל, למרביץ לא היה כוח, הם אמרו שאתמול היה יותר גרוע, זה שקיבל את המכות אמר "היום לא היה לו כוח", למרות שהמכות היו לפעמים אכזריות מאד היה לו מזל, כל מיני דברים כאלה.

נחמה קורן: רוב הבדיחות היו עלינו אבל היו גם על הגרמנים

...היו קללות, היום כבר מדברים, זאת אומרת (אומרת באידיש ומתרגמת) שתהיה מנורה ביום, נו איך אומרים, שתתלה בלילה שתבער, שתגדלי כמו בצל, עם הראש באדמה, זה הומור.

...משהו אחר, מה יש לך ביד? תפוח זהב למי את נותנת? למוישה מוישה תפוח הזהב? אתה יודע

מתי יהודי אוכל תפוח זהב? או שכבר, איך אומרים, מקולקל אז איך אומרים המילה? רקוב או שהיהודי רקוב אני אומרת לך על כל דבר כזה, נו איך לא יכולת לצחוק, צחקת רק פחדנו בדבר אחד מהדיכאון והאכפתיות, אסור שיהיה אכפת לך אפילו מהדכאון, זה אסור בהחלט.

...קרא נס, הרְבָה נכנס למים ויצא רטוב.

...אוי אוי אוי הרְבָה הוא מרביץ כפרות עם השמאלנים, הם אצלו בגרביים הוא עושה בלוק עם

אחת, אחת זה היו הפולנים איך להגיד אנטישמיים, הימניים הימניים והוא שם עץ בוער וזה הוא שנשאר (אוד) לסם - (כנסת הפולנית).

...יהודי בא לְרְבָה ואומר רְבָה אין לי מספיק לאכול, הוא אומר אין דבר, אז הוא אומר רְבָה אתה

יודע שהם רוצים להרוג לנו אז מה יהיה לתולעים?.

...תראה איך אתה נראה, תראה איך את נראית אתה רוצה לתת, להחזיר את הבוֹנָה? דברים כאלה,

את יודעת זה מוכרח היה לתת חיוך.

...כל רגע צץ משהו אחר... וצחקנו על עצמנו עד הסוף גם באושוויץ, או, באושוויץ אני מספרת לך

באושוויץ זה היה מוות, מוות של צחוק, היו אומרים, ציפי ראית אותה? אומרים לי כן עין אחת יש לה פה, היד שכחה בבית כאלה דברים, תיאטרון היה לנו סקצ'ים כל יום, כל יום סקצ'ים סגרו אותנו, היינו סגורים אז עשינו סקצ'ים ידענו כל רגע היה סלקציה...

...ואנחנו היינו מתפוצצים מצחוק ידענו מחר אנחנו נהיה שם כן, היינו מתים, כזה מקברי כזה עלינו

על עצמנו, את לא יכולה לתאר לך וזה החזיק אותנו וזה נתן לנו הכוח התפוצצנו מצחוק. צחקנו

מהמוות שמחנו עם המוות חיינו עם המוות הכל היה עם המוות, מה זה צחקנו מכל דבר, לא יאומן האידיש היא שפה מלאה הומור מאיתנו, וזה נתן לנו כח לעבור את הכל לא היינו יכולים לעבור בלי ההומור הסרקסטי הזה, הגס הזה, ששרנו את השירים הגסים קיבלנו צמרמורת מהסרקסטיקה הזו.

...אוי מוישה מה שלומך? אז הוא אמר 'אוי' אני מבין אותך, אצלי אותו דבר'.

יהודה: היה, היה, למי שהיה חוש הומור היה גם שמה, היה לנו שכן שהרגו אותו, הוא היה במשטרה של הגטו, בחור נהדר עם ילד אז, אני הייתי אז בן 11 בן 12, ... הוא רק התחתן לפני שנכנסו. הוא היה נכנס, הוא היה בחדר אחד אנחנו היינו בחדר השני ובתוך החדר שלנו סבתא של מישוה, הוא היה נכנס בבוקר אני יודע, עם תחתונים עם גופיה והוא אמר ברוסית "תסלחו לי אני בלי עניבה", אז זה נשאר לך, מה זה הומור, אם יש הומור זה הומור.

...לפעמים הומור עצוב אבל זה היה תמיד צחקו, גם באושוויץ צחקו, היו יושבים אז צחקו. אולי מה היינו אנחנו אוכלים היום, על מה מדברים? הרי מדברים על מה שחסר, צחקו על עצמך, על איך שאתה נראה, היו אומרים "הומור שחור". אני בתור ילד אני זוכר היה הרבה זמן שאנשים קיבלו מחוסר תזונה פרונקלים ופצעים אז אחד היה פוגש את השני ומאחל לעצמו, ומאחל לשני 'שנזכה בשנה הבאה עם פרונקל מתחת לזרוע', העיקר שנחיה בשנה הבאה, שנחיה כן שנחיה שיהיה פרונקל. זה הומור אם זה לא הומור אז מה זה הומור? זה אני זוכר זה דברים שאני זוכר את הצחוק ... בגיטו עבדתי בתור שליח, ילד קטן... ואני הייתי עם אחד שהוא היה שולח פתקים למקומות עבודה. היה מקום אחד זה היה הגרוע ביותר בגטו זה שדה התעופה. היהודים חיפשו מקומות איפה שאפשר לעבוד אבל שאפשר לארגן, לסחוב משהו. שמה זה היה עבודה מאוד קשה ושום דבר אי אפשר לארגן, לא שווה, היהודים שלנו טיפשים הם לא, אז אף אחד לשם לא רצה ללכת. אם אף אחד לא רוצה ללכת לשם אז לשם שלחו בכוח מה זה בכוח? אז שלחו את הזמנות לאנשים מהמשרד שהיה ממונה על העבודה ואני הייתי הולך עם ההזמנות האלה לאנשים. זה היה תמיד במקומות הגרועים ביותר, מפני שאת מי לקחו לשם, מי שלא יכול היה להסתדר. טוב פעם באתי לאבי למשפחה מסכנה שבאמת מסכנים, כבר בלי שום דבר בלי סידורים בלי כלום הייתי אומר לאב המשפחה או לאח או מי שזה אתה צריך להופיע בבוקר למחרת וזה, על מי הוציאו את הכעס? עליי הייתי אומר 'מה אתם רוצים ממני, אני רק העוזר של מלאך המוות אני רק העוזר, מה אתה רוצה מהחיים שלי' ככה זה גם בזמנים הגרועים האלה זה גם כן היה לך תמיד איזה מילה או משהו שאמרת אז הם חייכו.

...צחקנו אחד על השני, בטח כמו שכולם צחקים, איזה שאלה, בטח, בטח שצחקו, זה אנשים, בטח, בטח זאת אומרת ועוד איך, כמו היום, אבל אז היו דברים אחרים.

ד"ר יהודה ברוורמן: למשל כשהרביצו לאחד יודקה בראש והיה לו דם בראש אמר 'אה זה כיפה אדומה', הוא גם צחק מזה היה לו קל יותר

...היה הומור כזה סרקסטי, אפשר אפילו היום להגיד דבר כזה, שבבור שרוצים להרוג אנשים, זה ממש כבר בדיחה שחורה סופר שחורה עד שהיא בוערת כבר. בבור עומדים אנשים, זאת אומרת מוכנים שירו בהם ואימא אומרת לילד, הילד שלה בן 5 או 6, 'מוישלה (אומר באידיש) תתפשט מהר אתה לא שומע מה הגרמנים אומרים, אתה עושה ממני, אתה עושה צחוק פה, אתה לא יודע, זה ממש איום ונורא מה אתה עושה, למה אתה מתפשט כ"כ לאט'?

הלינה בירנבאום:

אז גם בדיחות, גם בדיחות היו נשק. הם נתנו, הם הקטינו את הדברים האלה, אנחנו לעגנו על עצמנו, על הגרמנים כדי להקטין את העוצמה שלהם, של האירועים שהיו בלתי נתפסים. פנו לבדיחות כדי, זה היה מסה כזו של אירועים, של צווים, שהגבילו את החיים שלנו על כל צעד ושעל וכל-כך הרבה כל פעמים דברים חדשים ונוראים יותר ויותר, מסות של הוצאות להורג, של לקיחת רכוש, בתים, זריקה מהבתים, זריקה מהעיר, מתוך שעה תיקח את החבילות ולך ומפילים אותך ומי שלא יכול לקום או משותק או משהו אז יורים בו בתוך המיטה וכל הדברים האלה. אז בדיחה שנתנה, איך להגיד, לעשות שכל אירוע כזה יהיה מבודד, שזה לא יהיה המסה אלא להוציא להתייחס לכל אחד ממנו, לצחוק ממנו.

ד"ר רות שייפלד: יש לשלנגל שיר על טרבלינקה, הוא היה יליד קברטים. לפני המלחמה הוא כתב לקברטים וגם בעיתונות היומית, אז את השיר הזה הוא כתב בנוסח של שיר קברטי, שיר כזה של אופי קצת לירי, בסוף כשהוא אומר על התחנה הזו טרבלינקה שזו תחנה שקטה, אז מה כשהוא אומר שיש שם תחנה הזו ויש שם שלט מלפני המלחמה 'רבותי בשלו על גז'. את מבינה שאפילו אם לא היה שם שלט כזה, זה הצורה של העוקץ הסאטירי שהוא רצה לתת לסיפור הזה שאנשים באים לטרבלינקה ושם ממיתים אותם בגז, אז הוא לא מזכיר שממיתים אותם בגז. הוא כתב חלק גדול מהשירים שלו בסגנון כזה. עובדה שהיה בגטו קברט סאטירי.

ד"ר פליציה קראי: הומור עצמי היה בוודאי. למשל, הגישה המקובלת, אם אפשר ככה לומר, שהייתה מתבטאת בכאלה אימרות יומיומיות הייתה (פולנית). זאת אומרת, 'גם ככה קבר וגם ככה קבר'. יש בזה יש איזשהו... אוי ואבוי איזה הומור, אבל יש בזה איזה הומור. אני כבר לא מדברת על סוג של בדיחות מקאבריות, שנפגשים. זאת הייתה בדיחה ידועה בווארשה ולא רק בווארשה. נפגשים שני יהודים ואחד מהם אוכל סבון עם בושם. אז שואל אותו היהודי: 'מוישה, מה פתאום אתה אוכל סבון כזה עם ריח' אז הוא אומר: 'אם כבר יהפכו אותי לסבון, לפחות שאני אהיה ריחני'. אוי ואבוי. גם דבר כזה היה.

...ואני, למשל, זוכרת מה השירים שאני דיקלמתי שמה. אבל שמותיהם של השירים לא יגידו לך כלום, כי את לא מכירה את הספרות הפולנית. למשל, אני דיקלמתי שמה שירים של טובין. אני זכרתי שירים עוד מבית-הספר. אני שייכת לאותה ג'נרציה, לאותו דור שלמד שירים בעל-פה. וזה רע מאד שהיום זה לא קיים. למשל, שיר כמו "רדיו של צפרים". זה שיר שבעצם יש בו גם קצת הומור, אבל חוץ מזה ההומור שלו היה מתבטא בחיקוי שלכל מיני קולות. או שיר על "סוקרטס הרוקד". גם כן, שיר מאד מפורסם של טובין. או שיר על לוקומוטיבה. בעצם, בכל שלושת השירים האלה, גם אם הם שונים, קודם כל הם משרים אווירה אחרת ויש בהם גם אלמנטים של הומור. אצל סוקרטס יש גם אלמנט של סאטירה. הצחוק הזה מן המציאות שבה הוא קיים, והצחוק מן האחרים. ואני זוכרת שגם בחוגים קטנים, כאשר היינו מתאספים ואחד היה שר, השני היה מספר, באיזשהו מובן השירים האלה הצילו לי את החיים, כי הודות לזה טיפ-טיפה הכירו אותי קצת יותר במחנה, איזה פוליציאנט פה, פוליציאנט שם.

...ממחנה יאנובסקה" יש גם כן דוגמאות של כל מיני שירים, קופלטים וכדומה, שבהחלט יש בהם אלמנט של הומור. אבל הרבה יותר סאטירה, סאטירה מקאברית.

...למשל, היה שמה המנון של הסאג, שהוא מלא הומור. אבל כדי להבין את ההומור צריכים לדעת

את הרקע. אז פה בתרגום הם שואלים על פרומיננטים, 'הסאג זה גן עדן עלי אדמות, יש לחם וחמאה וסלט ירקות, דירות לוקסוס אנו כאן מקבלים, בארבע קומות דרגשים נקיים. והמפקד, רוצה שרק סדר פה יהיה, שנרגיע את העצבים בטרם ניהפך לקופסת שימורים'.

ותאמיני לי, שעד היום כל אחת שהייתה שמה במחנה יודעת את זה בעל-פה. זה ממש מדהים. נשים זקנות, כי אני גם-כן כבר זקנה, שאני נפגשת אתן ורק התחלתי קצת, מיד התחילו לשיר את זה. אתן לך דוגמא. (שרה) יש פה דוגמא גם-כן של שירים אחרים, שלצערי הרב אי-אפשר היה להתאים את התרגום למנגינה. למשל, יש דוגמא של שיר ביקורת על נשים פרומיננטיות שהיו גונבות את האוכל והיו נותנות את המרק לא כמו שצריך. חלק היה הולך ימינה ושמאלה. אז השיר היה, מדוע זה מגיע לנו, שהמרק בורח מאתנו. לא מחלקים קערות מלאות. כל פירור טעים הן מסלקות. ואני זוכרת עד היום את המנגינה, (שרה) בטבע שום דבר לא הולך לאיבוד. המרק מעגל להן את המתננים, (שרה), באמת זה מוזר, שאני שכחתי המון מן המחנות ואת המנגינות אני זוכרת עד היום.

יהודה: כשהיו לוקחים לעבודה, היה שיר שמספר על אחת שהיא שום דבר לא ולוקחים אותו תמיד לאותה עבודה ומי נותן מי קובע ישנו רופא אתה הולך לרופא זה כמו פה בקופת חולים הבן אדם לא מרגיש טוב או שנותן לך יומיים או שאומר עושים עבודה ואז באה אשה וזה כבר השיר אומר נכנסת לאותו רופא מגונדרת יפה שערות מסודרות ואומרת איך אני יכולה ללכת ככה בצורה כזו למקום העבודה הזה הוא אומר לה נכון את צודקת את באמת לא יכולה ללכת עם עיניים כאלה וציפורניים כאלה את מוכרחה ללכת למקום אחר הסרקזם היה בכל דבר עם ההומור ביחד.

מאשה פוטרמילך: שירה, זה גם תוצאה של, אפשר אפילו לקרוא את זה בידור. כי באופן הזה היינו, ואני זוכרת אפילו שכתבתי איזה, על בית ספר, איזה מין פרודיה, אני יודעת פרודיה משהו, זה משהו כן.

סוני שי: בווסטרבורק מחנה בהולנד אז משם מה שאני זוכרת שהיה איזה איש, שהיה רק דבר אחד אני זוכרת אומרים אני יודעת 'המצרים העבידו את בני ישראל בפרך' והוא אמר 'פורך האין ופורך הער', הוא היה נושא מריצה מביא, ממלא את המריצה שופך אותה חזרה אז הכל היה פורך, בפרך, היה מדקלם את המשפט 'הפורך האין ופורך הער' אז זה למשל זה אחד הדברים שגרמו לנו לצחוק.

ישראל קפלן: מה זה סדר, אומרים: יהודים לא אוהבים סדר. אם יש פעם אחת בשנה סדר, מיד ארבע קושיות. מדברים אחד עם השני. מתחילים לשאול: מה נשמע בחזית -בית השחיטה. בבית המרחץ תמיד היה הבל ואדים. מה נשמע, דם ואש ותימרות עשן. יחץ - הפקירו את החזית. מרור. אחר-כך חרוסת. הפסימיסטים אומרים מרור. אלה אומרים חרוסת, מתוק. חד-גדיא.

דניאל חנוך: תמיד אני טוען, שהחיים הם בדיחה, לא תמיד מוצלחת. זה היה אקדמיה. ב.א. בוגר אושוויץ. אני חושב, שזה נותן לי עד היום הרבה וויטליות, שיכולתי לדבר שהרבה לא יכלו ולא יוכלו.

רינה טרייביץ: בבוקר רק נכנסנו לסאונה. ראשונה נכנסה בחורה כזו די מלאה כי אנחנו מפלאשוב לא באנו מורעבות, לא באנו ירודות. נכנסה ראשונה וגילחו לה את הראש ואנחנו ארבעתנו פרצנו בצחוק והיא מסכנה התחילה לבכות. היה לה ראש כזה עגול גדול וזה ... זה הצחיק אותנו מאוד. היינו ככה 5. בת דודתי הכי מבוגרת, אז הייתה בשנת 44 הייתה בת 26, זו עם הראש הגדול הייתה 24, אח"כ אחותה ואני היינו בנות 20 ועוד הכי צעירה הייתה בת 19. אז לה גילחו את הראש אז היא נראתה כמו איזה ילד כזה חסיד, השאירו לה פיאות ופה משהו שם משהו, אז שוב צחקנו. ...כשהחבר שלי, זה מהזונדרקומנדו עצרו אותו בגטו, הוא ישב בבית סוהר בגטו ואני הייתי מביאה המון מזון לכל התא לכולם, אז כולם הכירו אותי. כשנכנסנו כבר למחנה, אז אותם מהגטו, שנשלחו לאושוויץ ושמעו שאני הגעתי אחרי שנה וחצי אז באו לראות אותי ולהודות לי. אז אחד אומר לי תסדרי לך את השיער כי נופל לך, ואני היה לי ראש מגולח. ...חברה אחת היא ליטאית הייתה בשטוטהוף, אז היא אומרת ששמה כשראו איך שהכינים נופלות מהראשים אז היא גם כן נתקפה צחוק היסטרי כשראתה את זה.

לילי ריקמן: הפעם הראשונה שאני לקחתי אותם ככה, לא כל-כך בצורה מקובלת כל כך, כשגזרו לנו את השערות באושוויץ. זה היה משהו נורא. נכנסנו למקלחת ואחרי זה יצאנו. הכל הלך כל-כך מהר, שלא כל-כך הבנו את המשמעות של הדברים. וכל-כך במהירות שלא הייתה שניה אפילו לחשוב, לעשות זה ולעשות זה. ואחרי שהורידו את השערות ופתאום ראיתי חברות שלי שהכרתי אותן מזמן, אי-אפשר היה לזהות אותן. ואז התחלתי לצחוק. אני לא יודעת. בכו. הרבה בכו אחרי שערות ארוכות. ואז אני התחלתי לצחוק. ושאלו נפלת על הראש מה את צוחקת אמרתי: זה עוד לא היה לי, מספרה חינם עוד לא היה בחיים שלי. כן, כך אמרתי, מספרה חינם עוד לא היה בחיים שלי. ועד היום אני זוכרת, הם הסתכלו עלי, חשבו שהשתגעתי. בקשר לשערות, הרבה פעמים זה היה עניין של הומור. מפני שאו לבכות או לצחוק. התחילו לבכות. או לצחוק. התחלתי לשאול: מי סיפר אותך, הייתי רגילה, מישה היה הספר שלי בחוץ-לארץ. אמרתי, את מישה לא ראיתי בכלל. כאילו לא יכולתי להתקבל אצלו. אחרי זה היו כמה דברים באמת מאד עצובים, אבל כאילו שזה לא קרה לי. כאילו שאני מחוץ לתחום.

...ספרו כל יום. היה המיסדר ותמיד ספרו ותמיד היה חסר. תמיד לא היה מתאים להם. עמדנו בשורות של חמש, וקרה שלא יצא בדיוק חמש. הייתה שורה אחת ארבע או שלוש. ואז, אני לא יודעת בדיוק אם זאת הייתה הסיבה או מה, אבל עוד פעם היינו צריכים לעמוד, עוד פעם היינו צריכים לעמוד. אז הייתי משוכנעת ואמרתי לחברות: אני בטוחה שאנחנו צריכות לחפש איפה יש שלוש או ארבע, בגלל זה יש שם מחסור. הם יודעים לספור עד חמש. חמש, עשר, חמש-עשרה. אנחנו צריכות למלא שיהיה משהו, להביא עוד שניים כדי שיהיה חמש. אחרת לעולם זה לא ייגמר. ...היה אוטו שהביא מים. וזה היה סכנת חיים ללכת לקבל מים, מפני שלעשרת אלפים איש היה מספיק למאתיים או משהו. היו בכל זאת שהעיזו והלכו. או שחזרו עם מים או שחזרו עם מכות, אחד משניהם. אז קודם כל בא האוטו הזה. היה סרט בהונגריה לפני המלחמה. זה סרט של סיפורי ילדים, משהו כזה. לא על פיות, ספורי ילדים וזה היה משהו שמתגעגע מאד למכונית. ומשום מה המכונית הזאת אני קראתי לו 'למשאוטו' (הונגרית). בהונגרית אומרים שזה סיפור של מכונית, מפני שבמכונית הזאת היו כל-כך הרבה סיפורים, של מכות ומה שהם עשו ולא הספיק, ואחד כבר השיג קצת מים ואחרי זה השני התנפל עליו. אמרתי, את הסרט הזה 'למשאוטו' אני לא רוצה. לא רוצה לגשת אליו, מפני שפעם ראיתי ואני זוכרת את הקטעים, ואף פעם לא הלכתי לקחת מים. וכשאמרו, פעם תנסי את. אז אמרתי, אבל כבר ראיתי את הסרט הזה. אז אני לא אלך למשאוטו עוד פעם. ...היו לנו רק זוג תחתונים אחד. ואם כיבסנו אותם בחורף, אז זה קפא עלינו. ואחרי זה כשהתיישבנו יצא מזה מים. זאת אומרת, לא הייתה שום אפשרות לכבס אותם. הרבה פעמים שאלתי חברות: אולי אתם זוכרים, אני לא זוכרת תאריכים מתי החלפתי את התחתונים שלי, לא זוכרת. והיה רק אחד, אי-אפשר היה להחליף אותם. תמיד שם שאמרו יש לי בעיה איך לעמוד בתור ואיך זה אמרתי, יש לי בעיה, בעיה עם הלבנים שלי, לאיזה צבע להחליף. לא רציתי לחיות את זה. זאת אומרת, חיינו את המציאות.

...גם זה כשלקחו אותנו למחנה עבודה פרשניץ, זה היה בסודטים. זה היה מקום יפה. הרים, הכל ירק וממש כל-כך יפה. כשראינו את זה מבחוץ אמרתי: בדיוק לדבר כזה התכוונתי. לא בדיוק באותם התנאים, אבל תמיד רציתי לנסוע. ואז פתאום נזכרתי, שהייתי בתנועת נוער ציונית, ושרנו "בין הרים טסה הרכבת". אמרתי, בדיוק זה מתאים לזה. באו או נשיר, מי שיודע לשיר. מי שידע אז שרה.

לילי ריקמן:...הייתה לי שמלה ז'ורז'ט, כחול כהה עם תפרים פיצטקלעאך עד הנה. זה היה מאד יפה לנשף או לתיאטרון, אבל לא שם. ומה קרה כל הכינים נכנסו. מאד קשה היה להוציא אותם. היות שעל השערות, רצינו לכסות אותם, אז הורדנו מהשמלה, אם הייתה ארוכה, ושמנו את זה על הראש. כשכבר קצת גדלו השערות אז אני מאד שמרתי על החתיכת בד הזאת, מין סמרטוט זה היה צריך להיות. ואמרתי: אני אשים את זה בחזרה, שיהיה לאורך המתאים לתיאטרון. מפני שאורך כזה לא בדיוק מתאים.

...כל המצב הזה שדחסו אותנו לרכבות זה היה כמו לבהמות. זה היה משהו נורא ברכבת. כשרק באנו לאושוויץ, כולם רצו לחלון לראות משהו. אי אפשר היה. החלון היה מסורג. חלון קטן. גם אני רציתי לראות איפה שנמצאים. אז חברה שאלה: מה את רוצה כל-כך לראות אמרתי: אני רוצה פשוט לראות את הכרטיסן, מפני שאין לי כרטיס. אני רוצה לראות מתי שהוא יעלה. ...לא ידענו שום דבר על אושוויץ, כלום. אפילו הייתה לנו תקווה, כשהגענו לאושוויץ והיה כתוב 'ארבעיט מאכט פריי', והרבה לא ידעו גרמנית. אני ידעתי. וחשבתי שזה באמת מחנה עבודה ושנעבוד ונעבור את זה. הצחיק אותי זה שהיינו ערומים. אז בהתחלה זה היה משהו בלתי נתפש, לפני גבר. אז כל אחד שם את הידיים כאן. ואני היה לי חזה גדול ואני כל הזמן אמרתי: אני לא יודעת מה לכסות, את החזה עם יד אחת או למטה עם יד אחת. כל-כך היו לי בעיות. רציתי את שתיהן לכסות ולא הספיק לי שתי הידיים. כבדיחה. ואני חשבתי: אלוהים, מה קורה אתנו מה אני אכסה, לא חשבתי שזה בדיחה, אבל חשבתי שאני לוקחת אותו בתור בדיחה ...תמיד כשהרביצו לנו, היינו צריכים לרוץ, לרוץ. הייתה לי חברה שתמיד שאלתי אותה: אולי את יודעת כמה מטר רצנו היא אמרה: מה זה חשוב לך, אמרתי: חשוב, חשוב. אני יודעת שיש מאה מטר, יש מאתיים מטר. חשוב לי לדעת כמה רצתי, מה ההישגים שלי. אז היו כאלה שאמרו: היא השתגעה. נפלה על הראש. אבל היו גם כאלה שצחקו. בטח היו. אחרי זה היו לי חברות כאלו שאתן, גם הן, לא רק אני הייתי הליצן שלהם, אבל כולם. כולם השתתפו וכולם הוסיפו. וזה עשה את החיים הרבה יותר קלים. הרבה יותר קלים.

...או שהשערות התחילו לגדול. אף פעם לא היו לי שערות עם תלתלים. וכשגדלו אז פתאום נהיו תלתלים. 'חבר'ה, עשו לי פרמננט', סלסול. ואני כל הזמן חשבתי על זה, כל הזמן, איזה אורך. אמרתי, 'אני לא יכולה למדוד את האורך בגלל שזה עכשיו מקורזל'. השערות היו אולי סנטימטר אחד, ואז כל הזמן חשבתי: איזה תסרוקת לעשות, ארוך או קצר זאת אומרת, גם השערות ואיך שהייתי נראית, גם על זה, על עצמי צחקתי, איך הייתי נראית. טוב שלא היה לנו מראה. לבחורה אחת הייתה מראה. איזה מראה היא מצאה משהו שבור, איזה דבר קטן. תמורת קצת לחם או משהו היא נתנה להסתכל. ואז פעם חשבתי אולי, לא, אמרתי, אני לא אתן בשביל זה לחם. דיברתי עם חברה, שאולי ביחד נסתכל. ניתן פרוסת לחם. אמרתי: 'מה, הלא אני יפה כל-כך, עם השמלת נשף שלי ועם התלתלים שלי, עבור זה אני עוד אשלם'?, אז לא הסכמתי. זה היה צריך להיות שותפות, חצי-חצי. אז לא הסכמתי לשלם את הלחם.

...היו אנשים שעשו סיאנסים. ותמיד יצא איזה תאריך, שבתאריך הזה נשתחרר. ואז הגיע התאריך ולא השתחררנו. נו, אז התחילו לא להאמין לזה. הם אמרו, יותר לא נשתתף. הנה, כבר עבר התאריך. אמרתי: 'אבל לא שאלתם איזה שנה. לא שאלתם. לא היא אשמה'. אמרו: היא מרמה והיא לא יודעת כלום. אמרתי: 'לא. אתם לא שאלתם באיזה שנה. פשוט, קרתה טעות'. אז הם התחילו לצחוק, עשיתי מצב רוח טוב רק לאלו שרצו לשמוע. לא כולם רצו לשמוע.

לילי ריקמן:...באשוויץ על הרצפה לא היה מספיק מקום, ופתאום היא סחבה לי את השמיכה או משהו. אמרתי: 'תני לי את השמיכה'. והיא ככה התעוררה: 'איזה שמיכה', אמרתי: 'את הפוך שלי, תני לי את הפוך שלי'.

... כל הזמן אמרתי, אני לא האמנתי בזה, אבל כל הזמן אמרתי, שאני מתחנתת ב - 45, אמרתי: 'חבר'ה, אני לא יודעים לאן לוקחים את הקבוצה הזאת. בואו אחרי אם אתם רוצים להישאר. אני מתחנתת'. (אני לא הייתי אופטימית. זאת אומרת, הייתה לי מחשבה כל הזמן שאף אחד עוד לא חזר מגרמניה, מהמחנות. לא ראיתי אדם שחזר. אז לא הייתה לי תקווה גדולה, לא הייתי בטוחה שהשם יעזור. למרות שהייתי במידה מסוימת דתייה, מסורתית, אבל בכל זאת היה בי משהו, וזה גם כן משהו שלא האמנתי בו אבל אמרתי. בתור בחורות בנות 16 הלכנו למגדת עתידות, ארבע בחורות. בחוגים דתיים אסור היה לעסוק בזה. הייתי בת 18 והיו לי איזה שניים-שלושה מחזרים שכבר רצו להתחתן אתי. ואז היא אמרה: את תתחנני, איך שתרצי, לא תתחנני לפני שנת 45' ויהיו לך שני ילדים. זה מה שהיא אמרה. חזרתי, התחלתי לצחוק. אמרתי: מה כל יום אני יכולה להתחתן. מה היא מספרת סיפורים חבל היה לי הכסף שנתתי לה. במחנה כל הזמן כשמישהו היה מיואש ושחשבנו שלא חוזרים, אמרתי: אני מתחנתת ב - 45'. פה אי-אפשר להתחתן. אז צריך להיות חופשיים. מי שלא יתנהג אתי יפה, אני לא אזמין לחתונה. מי שכן יתנהג הוא יבוא, יישאר בחיים ואני אזמין אותה לחתונה).

... היה כאלו ששרו ודיקלמו אז גם בדקלומים מפורסמים איזה בית אחד החלפנו אותו לאור מצבנו. ככה איך אנחנו נראים, איך בלי דיאטה רזינו.

...הבדיחות היו יותר עלינו, הומור עצמי ויותר הומור על יהודים, כללי, כדי לצחוק ולספר בדיחות. הרבה בדיחות. הרבה בדיחות מלפני המלחמה. ואלו שסרגנו בלילה, אז היה מאד משעמם. אז מה עשינו, סיפרנו בדיחות. אז פעם היה שספרנו כבר כמה פעמים שמענו אותן בדיחות.

יוסף באן: פעם בלילה חזר שכני לדרגש מעבודתו אצל הגרמנים. במקום 'ערב טוב' צעק אלי 'הי גוויונת זוזי'. התיישב בשלווה ובסיפוק ובגאווה הוציא מכיסו חתיכת בשר, מכוסה בשתי פרוסות לחם לבן...אכל את הפטה-מורגנה במצמוץ ובמציצות מגרים ומגעילים, ליקק את שפתיו ופלט גיהוק מהדהד ונפיחה עמוקה ורועמת, פתאום, קפץ אחד משותפי הגורל, מדרגשו הסמוך, החל לרחרח מסביב, משך את האוויר באפו וצעק בהתרגשות: 'אני מרגיש כאן ריח של בן אדם אני מרגיש כאן ריח של בן אדם!'

ינינה ז'ימיאן-ברנדווין: היה הרבה הומור על עצמנו, ממש על עצמנו, על מה שאנחנו עושים. על איזה סיטואציות היה בבית. על גברת טיפשית, היה איזה רופא שגר עם חבר ועם אשתו. ובבוקר, שתי הגברים לפני שהלכו לבית חולים היו מוציאים את הקליפות מתפוחי אדמה לארוחה שלהם, כל הבית צחק מהגברת שהיא עוד במיטה בשמונה והם מנקים, מקלפים, את התפוחי אדמה לפני שהולכים, ועשינו מזה צחוק כזה שאין לך מושג, כל הבית צחק. זאת אומרת כמעט מכל סיטואציה, עשינו בדיחה, כן, למה לא. איך אפשר לחיות אחרת. תראי, אם אני אגיד 'אני אמות', 'אני אמות' את תמותי לפני שאת מתה. שתדעי שהיו הרבה אנשים שמתו בגלל זה לפני הזמן שלהם מכיוון שלא ידעו לצחוק על עצמם. היינו מוכרחים.

עליזה: היו קברטיים כמובן, והיו שירים שעשו צחוק מהחיים בגטו.

סטנייה: היה שיר בקרקוב (שרה בפולנית) יהודי בוא, יהודי בוא, אבל מהר. תיקח ליד את, מעדר ודרך הסורגים האלה תוציא את כל הפחם שיש בבור אדוני, זה האהבה שלי, זה עבודה שאני אוהב אותה, זה השיקסה, אני עושה את זה בעבודה מאומנת. זה מדבר סטודנט. זה העבודה שלי המאומנת, שכל ימי חיי רק השתוקקתי לעשות את זה. ואני מת על העבודה הזאת. זה היו שירים כאלה. זה היה תכף בהתחלת המלחמה. היו עוד כמה כאלה שירים. אני לא זוכרת כבר.

פרניה שיינרץ: אחי היה בבית הסוהר, אני שלחתי לו תמיד אוכל דרך הצלב האדום. אחד פעם כתבתי על השקית שכל התפוחי אדמה קפאו רק תפוח אחד נשאר, זה הייתי אני. באותו זמן צחקתי מאוד.

הומור שחור:

נחום מנור: גם הביטויים שרווחו במחנות היו בעלי גוון של הומור מקברי: "הימלקומנד" - פלוגת השמיים כביטוי ללכת לתנור, לעלות בארובה לשמיים, או הביטוי "הארובה" - ללכת לארובה, ללכת למוות. "שפן" מי שהלך לבדיקות ניסיוניות. "אוטוסטרדה", "כביש ראשי" או "קשקשים ממונעים" היה ביטוי לטיילת כינים. "פירות טרופיים" - ירק ששימש מזון בהמות ובמחנה היווה בסיס למרק. "וויטמינים" - ירקות מסוג סלק בהמות המגבירים הטלת שתן, "בטון" - כינוי לחם בגלל קשיותו. "הצגה" - תלייה פומבית, מלקות וכו'. "מוות מותרות" - מוות טבעי. במחנה בוכנוואלד "יום התשלום" - ביום שישי עמד תור לפני הקולנוע לשם קבלת 25 מלקות בעבור ה"חטאים" במשך כל השבוע. בגיטו לודז' היה מקובל הביטוי "מרק מפגר" או "מרק מבר-מינן" למרק דלוח.

ד"ר פליציה קראי: הומור עצמי היה בוודאי. למשל, הגישה המקובלת, אם אפשר ככה לומר, שהייתה מתבטאת בכאלה אימרות יומיומיות הייתה (פולנית). זאת אומרת, 'גם ככה קבר וגם ככה קבר'. יש בזה יש איזשהו... אוי ואבוי איזה הומור, אבל יש בזה איזה הומור. אני כבר לא מדברת על סוג של בדיחות מקאבריות, שנפגשים. זאת הייתה בדיחה ידועה בווארשה ולא רק בווארשה. נפגשים שני יהודים ואחד מהם אוכל סבון עם בושם. אז שואל אותו היהודי: 'מוישה, מה פתאום אתה אוכל סבון כזה עם ריח' אז הוא אומר: 'אם כבר יהפכו אותי לסבון, לפחות שאני אהיה ריחני'. אוי ואבוי. גם דבר כזה היה.

...למשל, היה שמה המנון של הסאג, שהוא מלא הומור. אבל כדי להבין את ההומור צריכים לדעת את הרקע. אז פה בתרגום הם שואלים על פרומיננטים, 'הסאג זה גן עדן עלי אדמות, יש לחם וחמאה וסלט ירקות, דירות לוקסוס אנו כאן מקבלים, בארבע קומות דרגשים נקיים. והמפקד, רוצה שרק סדר פה יהיה, שנרגיע את העצבים בטרם ניהפך לקופסת שימורים'.

ד"ר רות שיינפלד: חלק מההומור הזה זה מובן שזה היה הומור מקברי זה הומור של אנשים על סף המוות, אבל הוא לא היה מכוון רק נגד הגרמנים, או נגד נגיד הפולנים, הוא היה מכוון גם נגד העשירים היהודים, אלה שהתעשרו וגם אלה ששיתפו פעולה עם הגסטאפו.

מרים חסון-פינקלשטיין: היו שמה שכנים שהם היו פולקדויטשים והבחור הצעיר הזה שבא להזהיר אותנו, מפני שגרנו שמה שנים איתם, אז הוא אמר תברחו. ואז, זה היה אולי הדבר הראשון שאולי אפשר להגיד שבהומור, מישהו אמר לו, קראו לו עבץ אז מישהו אמר לו עבץ 'מה, אתה עם אס.אס. ועם סיכת אס אס ואתה אומר לנו לברוח במקום להרוג אותנו? אז הוא אמר לנו, 'את אלה שאני מכיר אני לא הורג'. אני זוכרת זה.

רינה טרייביץ: איתי באושוויץ עבדה בחורה מעיר פלוץ, בחורה שידעה קרוא וכתוב והיה לה כזה כוחנה בזונדרקומנדו, והייתה התכתבות בינם. היא הייתה מביאה לי את המכתבים ממנו... גם היה הומור בזה, כי הם על מה הם כתבו במכתבים האלה, מה אפשר היה?... גם אני התכתבתי עם הבחור הזה. היו שניים אחד שאני הכרתי והיינו מתכתבים אז, אם הם התבדחו שם. אז למשל סיפרו לי שכשהייתה הפסקה אז היו צריכים להצית מחדש, להבעיר את האש. אז לקחו גויות של ילדים או של אשה שמנה, ודאי היה צחוקים על זה...

...ההומור היה הרבה על מוות, צחוק מהמוות, הייתה רק בקשה אחת, כדור שיפגע בבסיס הגולגולת שזה ייקח שניה... אח"כ יותר מאוחר בבירקנאו הייתה אימרה מאוד יפה ושמה כתוב "ארבעיט מאכט פריי" אז היה באותו משקל "בקרמטוריום דרי", שנצא לחופש דרך הארובה בקרמטוריום מספר 3. עבודה משחררת, בקרמטוריום מספר 3, זה יוצר חרוזים בגרמנית. כן, ולא פעם עמדנו, רואים איך שיוצאים שמה דרך הארובה שראינו אותה, גם על זה צחקנו, ולא היינו מאוד מאוד בטוחות שלא נגיע לשם... מה עוד היה מצחיק? לראות נשים ערומות ולפעמים לא שלטנו בעצמנו כי כבר שנעשו רזות יותר זה מראה מאוד לא מרנין, מאוד לא יפה. אבל לא תמיד לא נעים, אבל גם פה צחקנו. בודאי היה הומור, יש לנו ההומור המקאברי והיהודי והשיר היה עם הרבה משהו מצחיק, לעג, אולי לא יפה, אבל זה כנראה נתן לנו גם את הכוח לשמור על שפיות... בבירקנאו היו בדיחות על הארובה, לצאת דרך הארובה ולהיכנס, להגיע לשמה, התבדחנו, התבדחנו... בבוקר רק נכנסנו לסאונה. ראשונה נכנסה בחורה כזו די מלאה כי אנחנו מפלאשוב לא באנו מורעבות, לא באנו ירודות. נכנסה ראשונה וגילחו לה את הראש ואנחנו ארבעתנו פרצנו בצחוק והיא מסכנה התחילה לבכות. היה לה ראש כזה עגול גדול וזה... זה הצחיק אותנו מאוד. היינו ככה 5. בת דודתי הכי מבוגרת, אז הייתה בשנת 44 הייתה בת 26, זו עם הראש הגדול הייתה 24, אח"כ אחותה ואני היינו בנות 20 ועוד הכי צעירה הייתה בת 19. אז לה גילחו את הראש אז היא נראתה כמו איזה ילד כזה חסיד, השאירו לה פיאות ופה משהו שם משהו, אז שוב צחקנו... כשהחבר שלי, זה מהזונדרקומנדו עצרו אותו בגטו, הוא ישב בבית סוהר בגטו ואני הייתי מביאה המון מזון לכל התא לכולם, אז כולם הכירו אותי. כשנכנסנו כבר למחנה, אז אותם מהגטו, שנשלחו לאושוויץ ושמעו שאני הגעתי אחרי שנה וחצי אז באו לראות אותי ולהודות לי. אז אחד אומר לי תסדרי לך את השיער כי נופל לך, ואני היה לי ראש מגולח... חברה אחת היא ליטאית הייתה בשטוטהוף, אז היא אומרת ששמה כשראו איך שהכינים נופלות מהראשים אז היא גם כן נתקפה צחוק היסטרי כשראתה את זה.

לילי ריקמן: הפעם הראשונה שאני לקחתי אותם ככה, לא כל-כך בצורה מקובלת כל כך, כשגזרו לנו את השערות באושוויץ. זה היה משהו נורא. נכנסנו למקלחת ואחרי זה יצאנו. הכל הלך כל-כך מהר, שלא כל-כך הבנו את המשמעות של הדברים. וכל-כך במהירות שלא הייתה שניה אפילו לחשוב, לעשות זה ולעשות זה. ואחרי שהורידו את השערות ופתאום ראיתי חברות שלי שהכרתי אותן מזמן, אי-אפשר היה לזהות אותן. ואז התחלתי לצחוק. אני לא יודעת. בכו. הרבה בכו אחרי שערות ארוכות. ואז אני התחלתי לצחוק. ושאלו נפלת על הראש מה את צוחקת אמרתי: זה עוד לא היה לי, מספרה חינם עוד לא היה בחיים שלי. כן, כך אמרתי, מספרה חינם עוד לא היה בחיים שלי. ועד היום אני זוכרת, הם הסתכלו עלי, חשבו שהשתגעתי. בקשר לשערות, הרבה פעמים זה היה עניין של הומור. מפני שאו לבכות או לצחוק. התחילו לבכות. או לצחוק. התחלתי לשאול: מי סיפר אותך, הייתי רגילה, מישה היה הספר שלי בחוץ-לארץ. אמרתי, את מישה לא ראיתי בכלל. כאילו לא יכולתי להתקבל אצלו. אחרי זה היו כמה דברים באמת מאד עצובים, אבל כאילו שזה לא קרה לי. כאילו שאני מחוץ לתחום.

עליזה: טוב שמה היו כל מיני קטעים כמו שיחה בין שני בני 9 תוך העברת מכלי האפר מהקולמבריום: כשהסבתא תגיע אגנוב אותה... וכאלה. כל המצבים האלה זה היה כזה יאוש שזה היה כבר מצחיק.

משה אוסטר: כשהגענו לאושוויץ ולא ידענו לאן הגענו. כששאלנו את הגרמנים לאן מובילים אותנו הם אמרו לבית חרושת שמייצרים גומי - ליד אושוויץ היה מחנה בונה בו ייצרו גומי - אחד מהאסירים אמר 'כן הגומי תהיו אתם'. מהרמפה רואים את הכבשנים ויצא עשן שחור מהכבשנים שאלנו ומזה פה אז הוא אמר 'פה חבר'ה אתם לא יודעים מזה, זה הטכניקה הכי גדולה בעולם, פה אתם רואים נכנסים דרך השערים האלה ויוצאים דרך הארובה'.

יוסף באן: כן, שמה היו הרבה בדיחות. בדיחה אחת הייתה כניסה דרך השער היא יציאה דרך ארובה, הייתה עוד בדיחה כשאני אדע שרוצים להרוג אותי אני אשתה כמה טיפות מי בושם, אני רוצה להיות סבון טואלטי. דברים כאלו, ואמרו ככה באמת, הוא רצה להיות סבון טואלטי. הייתה עוד בדיחה, אני כבר לא זוכר אבל היו הרבה בדיחות. פעם בלילה חזר שכני לדרגש מעבודה אצל הגרמנים. במקום 'ערב טוב' צעק אלי 'הי גוויונת זוזי'.

סטנייה: אני מדברת על פלאשוב, על סוף שנת 43, בנו את המחנה בשטח של בית הקברות לשעבר. היו שמה הרבה דברים של זוועה, כי כשעמדנו במפקד בגשם ודפקנו ברגליים, כדי להתחמם, אז לא פעם יצאה איזה עצם. אז אמרו: מה, זה סבא שלך, זה דוד שלך לא ידענו על קבר של מי אנחנו דורכים. זה גם היה מין הומור שחור. ... באושוויץ הנשים המבוגרות יותר - שם התנור היה מלבנים אדומות - אז היו מגרדות, שמות אודם על הפנים כדי שלא יראו שהן חוורות. נו, אז אחת עשתה מעצמה ממש ליצן. אז צחקנו. היא פחדה שלא ייקחו אותה, אז היא הייתה מגרדת כל פעם ושמה אודם פה ופה. זה מקאברי. ... כשראו את עשן המשרפות באושוויץ אמרו שאולי ניפגש בענן.

שולמית צדר: אחר-כך יותר מקאברי זה: להתראות בטרבניקי ופיאסקי . אלה היו שני מחנות. אבל טרבניקי זה גם דשא ופיאסקי זה גם חול. אז זאת הייתה הכוונה בעצם. מאד-מאד מקאברי... להתראות בתא בחנות סבון. כן, היו בדיחות כאלה בגיטו.

פישל קוזלובסקי: באושוויץ כששאלו איך יוצאים מפה. זה היה מקאברי, אבל זה עובדה. ודאי שמעת על זה. זה מאד מפורסם. באושוויץ היה דיבור, מי שרוצה לצאת מפה - רק דרך הארובה. זה לא היה בדיחה, אבל ככה דיברו. זה היה סגנון דיבור. רחל אדר: זו הייתה היציאה לחופש, הארובה.

יעקב צים: אני שוכב בצריף, בקטע של הצריף של החולים. שחולים שכל יום רק אחרי השחרור נודע לי מה זה לוקחים אנשים לבית חולים. זה היה ככה, מצד אחד שכבו וממול היו אותם הדרגשים ששם נתנו להם משום מה שמיכות. לנו לא היו שמיכות. חורף. אז כל אחד רצה רק לעבור לשם. אבל כל יום משמה לקחו ארבעה-חמישה-שישה איש לבית חולים. בסוף ראינו שהבית חולים זה היה זריקות דחף, להוציא אותם לעגלה. עכשיו אנחנו שוכבים כל היום. מה מספרים, כולל בדיחות. כולל בדיחות! ואנחנו יושבים ומשוחחים, מדברים כל היום. כי לרדת כבר לא היה לנו כוח. תראי, פה יש רישום איך הולכים לבית שימוש לעשות את הצרכים. והוא מספר על אשתו הצעירה ואני מספר על החברות שלי כל מיני דברים, עם בדיחות מקאבריות לפעמים. כל יום אותו הדבר. כל יום אותו דבר!... אני ישבתי או עמדתי כל היום בתוך בור של אבקת פחם והוצאתי אותו מתוך הבור למעלה. מובן מאליו שחזרתי שחור. כאשר אני הופך את הדבר הזה לחיוב, זאת אומרת, מוטב להראות כמנקה ארובות מאשר, לצאת מהארובה. יש לזה כבר החלק ההומוריסטי, בלי שאני רוצה לצחוק או להצחיק. את מבינה זאת אומרת, זה למעשה אפשר להגיד ההומור האישי, שקשור עם האסתטיקה הפנימית.

רפאל חיים: ידעת שדוחף הקטר את הרכבת שלושת אלפים בממוצע יהודים באים למוות. אז אני הייתי אומר, כמו שאמרתי לך בטלפון, חיינו מכל טוב, משפע מכל טוב ושמה אני גדלתי בבית מסורתי, בבית יהודי, כזה בית נורמאלי עם דת, עם הדלקת נרות וללכת לבית-כנסת בשבת ושמה בתפילה בספרדית היו אומרים 'ברוך שמשביע את הרעב' ואני הוספתי 'ומביא יהודים למוות' ואני יושב ואני צוחק, 'חבר'ה תאכלו' היינו עושים ביצים והיינו גבירים תביא זה ותביא זה והייתי נותן לו חתיכת שפייק וחתיכת זה והיה לנו מכל טוב. עושים חביתה של 20 ביצים והייתי אומר 'חבר'ה תאכלו ותראו איזה להבה תצא מאיתנו'. כן, כן 'תאכלו ותראו איזה להבה תצא מאיתנו'. למה? אם אנחנו שמנים נעזור למוזלמאנים להישרף כי יש לנו להבה, אנחנו נעזור, את מבינה? אתה הגעת למצב כזה שהשלמת. ... אח"כ אותו הקאפו אומר לי למחרת ז'מנו - קר, ז'מנו, קר קר מאד והוא שאל מתי יהיה חם? אמרתי לו 'שמה יהיה לי חם וכל היהודים למשרפות. חם, במשרפות, בלהבות יהיה לי חם, אח אח אח צוחקים כולם, נותן לי חתיכת לחם או אולי מרק קצת. קורא לטדק קורא לעוד קבוצה של פולנים תראה את הליצן עכשיו ז'מינו..... 'כל היהודים למשרפות' אני אומר ושוב פעם הוא נותן לי חתיכת לחם. בגלל העובדה שהפכתי את עצמי לליצן זה עזר לי לשרוד. ... באושוויץ היינו כנראה מעטים. בגלל שהיינו מעטים לא שרפו אותנו אותו הלילה, זה 7 - 8 איש לא משתלם.

הלילה בירנבאום: אסירה ענתה לחברתה לשאלה אם היא מאמינה בחיים שאחרי המוות אחרי הקרונות, 'ניפגש כשני סבונים בחלון ראווה'.
...או דקלמו ושרו בזמן ביצוע עבודות פרך, יחלוף הסתיו האביב יגיע ועלינו יצמחו עשבים, ועוד הרבה דברים דומים.

איתן פורת ז"ל: הביאו בן אדם לתלייה והוא מת לפני שתלו אותו אז היינו צוחקים מתגלגלים מצחוק, אנשים קיבלו עונש מלקות במכה הראשונה הוא כבר היה מת והיו מכים אדם מת ואנחנו היינו מתגלגלים מצחוק מדבר כזה.
...בלילה היו הולכים מאה פעמים להשתין בדלי, היה דלי קראו לזה "הקיבל" רצים להשתין ואנשים היו קופאים מקור אז היו צוחקים ואומרים הפסיק להשתין מרוב קור הוא קפא והיינו צוחקים שהוא הפסיק להשתין אז מי שידע לצחוק צחק ומי שלא ידע לצחוק לא צחק.
...אנשים היו אומרים בחורף שהיה קר שמקנאים באלה שעובדים בקרמטוריום, שחם להם אשתו - אני עבדתי ליד הקרמטוריום ואנשים היו אומרים את זה.
...אבי היה אדם מאד אופטימי אז למשל צחקו מזה שתלשו לו את שיני הזהב אז אנחנו צחקנו מהדבר הזה איך אתה נראה והוא לא יכול היה לאכול, אז היינו צוחקים מזה וזה היה ככ' כואב זה היה ככ' מכאיב זו הטרגדיה הכי גדולה אם אני היום חושב על זה, כי בגלל שהוציאו לו את השיניים מיד הוציאו אותן בסלקציה הראשונה ובכל זאת צחקנו, כי בכלל, היינו מסתכלים איך שבן אדם נכנס, את יודעת איך כינו את האנשים האלה שנכנסו עם שיני הזהב, בוקסרים - מתאגרפים, כי היו מאגרפים אותם ומוציאים להם את שיני הזהב, קראו להם בוקסרים.
...היו המון דברים, המון דברים, מסביב למתים אני זוכר היו דברים שהיו צוחקים עליהם, שהיו צוחקים מזה שנשארים ערומים וצוחקים מזה שהיינו מורידים את הנעליים שלהם צוחקים שהיינו משיגים איזה בגד מהם צוחקים מזה, גם את זוג הנעליים הכפכפים הראשונים שלי בחיים שלי, אז באמת בכיתי מאד מאד כי עוד לא הייתי מחוסן, כשהגעתי לאושוויץ אז הקפואים גנבו לי את הנעליים לא רציתי להיפרד מהנעליים שלי... כשקרו הדברים האלה יותר מאוחר זה היה איזה נס או שעשוע שאפשר להשיג דבר כזה ממת.
חנה טנצר: באושוויץ לא הפסקנו לחלום שמאושוויץ יוצאים עם העשן מהארובה, יש שיר כזה באידיש וזו הציטטה ממנו (ציטוט של השיר באידיש).
...באושוויץ כשגזרו לנו את השערות, בכל אופן לא התייאשנו, אמרנו, אם הראש יהיה יהיו גם שערות... באושוויץ היו אומרים תחיה היום כי מחר תהפוך לסבון.

ד"ר יהודה גראי: המקומות שהיה הכי הרבה הומור היה סביב האוכל, סביב כל פעילות שהיא, סביב כל פעילות שהיא, לא היה מקום שבו היה יותר, אפילו כשהרביצו אז "היום לא היה לו כוח" למשל, למרביץ לא היה כוח, הם אמרו שאתמול היה יותר גרוע, זה שקיבל את המכות אמר "היום לא היה לו כוח", למרות שהמכות היו לפעמים אכזריות מאד היה לו מזל, כל מיני דברים כאלה.
...אח"כ היו מחנות העבודה ואז היו תנאים איומים האנשים היו בבגדיהם הפרטיים לקחו אותם לחורף הרוסי באותם הבגדים והחזיקו אותם בלי סוף בעבודה קשה הבגדים האלה התבלו ואז הם דיברו ביניהם כאלה דברים למשל הם אמרו אין דבר יהיה טוב, או אף פעם לא יהיה טוב שום תקווה לא תהיה וזה היה בהומור וכשמישהו אמר דבר כזה התחילו לחייך זה הומור של עץ התלייה את

מכירה את זה שלוקחים לתלות אותו והוא אומר נו היום הזה גם מתחיל טוב זה הומור עץ התלייה הומור כזה היה זה היה בכל הדרך גם באושוויץ היה הומור כזה. ... מהארובות לא יצא עשן אלא מהארובות יצא אש צהוב בלילה והאש הייתה 5 מטרים מהארובה ואחר כך התחיל להיות יותר אדום ושכבה של כל מיני ניצוצים כאלה חתיכות שומן וטיפות שומן נשרפו ואח"כ נעשה שחור, האש האיר את העננים והעננים היו נמוכים והעננים זרקו בחזרה אור האדום הזה וזו הייתה תאורה אז אחד אמר "תראו חברה יש לנו תאורה כזו" בבדיחה, "כאן דואגים לנו לתאורה", - הוא כבר ידע מזה? - כן הוא כבר ידע מזה. ... הצוענים באו למחרת ואמרו שבעשן שמה הקרובים שלהם שבעשן שמה הקרובים, הצוענים הרי ידעו ואחר כך הוא אמר את זה.

נחמה קורן: כבר ידעו שהולכים לתנור עם הצחוק היו אומרים מוישה מה יהיה מחר? או שיתלו אותי שיהרגו אותי אז זה היה התשובה והתשובה הזאתי לא נתן לך דיכאון. ... "תזרקו את היהודי מקומה רביעית, תרחמו עליו" - זה היה בגיטו כשהיו גויות על הרחוב עם עיתון, ועדיין הסתובבו שם בדיחות, אז זה מה שאני אומרת לך, ומזה גויות? אחד עבר הוריד נעל אחד עבר הוריד זה, גויות בלי כלום, ככה כמו אלוהים ברא אותם, אז הלך בגיטו ההומור. ... הכי הרבה בדיחות היו על גויות, על גויות או על שותפים, אוי מוישה מה שלומך? אז הוא אמר 'אוי' אני מבין אותך, אצלי אותו דבר'.

... ואנחנו היינו מתפוצצים מצחוק ידענו מחר אנחנו נהיה שם כן, היינו מתים, כזה מקברי כזה עלינו על עצמנו, את לא יכולה לתאר לך וזה החזיק אותנו וזה נתן לנו הכוח. התפוצצנו מצחוק, בתרגום זה לא טוב אבל התפוצצנו מצחוק צחקנו מהמוות שמחנו עם המוות חיינו עם המוות הכל היה עם המוות, מה זה צחקנו מכל דבר, לא יאומן האדיש היא שפה מלאה הומור מאיתנו, וזה נתן לנו כוח לעבור את הכל לא היינו יכולים לעבור בלי ההומור הסרקסטי הזה, הגס הזה, ששרנו את השירים הגסים קיבלנו צמרמורת מהסרקסטיקה הזו.

יהודה: היו אומרים "הומור שחור" אני בתור ילד אני זוכר, היה הרבה זמן שאנשים קיבלו, הרי מחוסר תזונה פרונקלים ופצעים אז היו, אחד היה פוגש את השני ומאחל לעצמו, כן מאחל לשני אומר "שנזכה בשנה הבאה עם פרונקל מתחת לזרוע", כן, מה העיקר שנחיה בשנה הבאה, שנחיה כן שנחיה, שיהיה פרונקל העיקר, הומור, מזה הומור אם זה לא הומור אז מה זה הומור? זה אני זוכר זה דברים שאני זוכר, את הצחוק.

... היינו עובדים באושוויץ כשהתחילו ההפצצות של בעלות הברית, היינו עומדים ואומרים, למה שלא תזרוק עלינו קצת, לא ברצינות, תזרוק, אני חושב שזה היה רגע מאושר בחיי, אם הייתי נשאר בחיים זה בטח, אבל אפילו ככה אמרתי שיזרקו, נו, למה הם לא זורקים עליהם, זה חלק מההומור. לא שחור, אבל זה הומור.

... ההומור היה תמיד על נושאים, כמו היום על נושאים כאובים, על דברים שחוזרים, על אותם הנושאים, זה תמיד על אותם הנושאים, הומור של כל חוג. גם היום, גם היום בתנאים רגילים הומור של כל חברה, של חוג בחברה, הומור של האחר. תיקחי פה, בדיוק אותו דבר. למעשה כל ההומור שמה הוא היה שחור.

מריאשה פיאלקו: כשהיינו במחנות האלו, פעם אמרו שייקחו אותנו לאנטלאוזינג. זה חיטוי נגד כינים. היה שם טוש או משהו. נסענו, נדמה לי, ברכבת. באנו לשם והתפשטנו. את הבגדים היו צריכים להכניס לתנור. אבל התנור לא היה מספיק חם, אז הכינים עוד יותר יצאו. ולא היה מספיק מים או מה. ואנחנו לבשנו עם עוד יותר כינים. אז מישהי אמרה: דער לאייס טאנצן אוף, שהכינים רוקדים עלינו, אז שמח לנו.

נחום מנור: היה הומור מקברי כשהיו אומרים קח קבר וקח קבר קח מדף וקח מדף, את מבינה את זה, מה שלא יהיה אז מה שמצפה לי זה הקבר ככה יהיה קבר וככה יהיה קבר וקח מדף וקח מדף ומדף כוונה לסבון זה די מאפיין. מדף בחנות במחסן בארון מדף! זה מאפיין מאוד.

ד"ר יהודה ברורמן: היה הומור כזה סרקסטי, אפשר אפילו היום להגיד דבר כזה, שבבור שרוצים להרוג אנשים, זה ממש כבר בדיחה שחורה שחורה סופר שחורה עד שהיא בוערת כבר. בבור עומדים אנשים, זאת אומרת מוכנים שירו בהם ואמא אומרת לילד, הילד שלה בן 5 או 6, מוישלה (אומר באידיש) תתפשט מהר אתה לא שומע מה הגרמנים אומרים, אתה עושה ממני, אתה עושה צחוק פה, אתה לא יודע זה ממש איום ונורא מה אתה עושה, למה אתה מתפשט כ"כ לאט, אפשר בכל פוליטיקה להגיד דבר כזה זה רמז די לא דק, תתפשט מהר.

... אז היה לו פרונקל באחוריים, אדי גורילה, זה היה מתאגרף מוארשה, פושע כזה פולני, הרג אותנו הרביץ אותנו מכות רצח כמעט כל ערב. פולני, גוי. הפרונקל על התחת הוא אמר ככה, אני לא יכול להתכופף, הוא לא יכול היה להתכופף בכלל אז אמר לו אדי גורילה מה יש לך, ילד חמודל'ה שלי? יש לי פרונקל על התחת, או יש לי תרופה מצויינת, אנחנו כולם בצחוק. תרופה מצוינת שיהיה אחד בערב נעשה קונצרט עם התרופה. קונצרט עם התרופה בסדר, חשבנו שיש לו איזה משחה, אז הוא אמר לו בערב כשחזרנו מהניקיון שעשינו במחנה, מחנה בידוד זה לאגר A חזר ואמר אני זוכר שיש פה בחור חולה מאוד, ... יש לי תרופה נהדרת בשבילי, ... כמו חייל, נו, להתייבב, זה היה בבלוק כזה במעברה שלנו בלוק כזה ארוך היה, והיה שם תנור, תנור כזה נמוך כמו שולחן, לכל בלוק כזה. מותק שלי תשכב קצת על זה אני רוצה שכולם יראו את הפרונקל שלך, תוריד את המכנסיים, כולם רואים את זה, האחד התחיל לצחוק, הוא ככה מסתכל, מי צוחק מהחבר שלו, מזה, זה אסור לצחוק, רחמנות צריכים להיות, הטירן הזה, הסדיסט הזה הוא אמר רחמנות זה ילד שלכם, זה חבר שלכם. הסתכל, הסתכל, "כולם רואים את הפרונקל?", כולם. הוא לקח את המקל ובום בפרונקל, הפרונקל התפוצץ, זהו אתה בריא. אתה בריא, בסדר הוא קם, כבר כמעט לא יכול לקום עם בכי, לקח את המכנסיים שלו הלך לשכב על הדשא שלו שמה, איך קוראים לזה, דרגש שלו היה שלושה, ואני התפוצצתי מצחוק לא יודע למה, פתאום חה חה חה שהוא עשה ככה. והוא אומר מי צחק פה? אף אחד לא ענה לו, מי צחק אתם רוצים כולם ... אז לא היה לי ברירה אז אמרתי אני אבל זה רפלקס כזה זה אוטומט כזה אני לא ידעתי למה זה אולי בגלל משהו אחר. לא לא בוא, בוא הינה תוריד את המכנסיים ... תשכב, שכבתי, ואני כבר מתחיל, מחכה את המכה הראשונה, אחרי המכה הראשונה אני קופץ כמו קפיץ כזה, זה משהו, כאב מאוד. קיבל מכה אחת הכל התפוצץ וזהו זה. אני חשבתי שזה מכה אחת לקחתי מכנסיים ורציתי להרים אותם. מעניין, עד שאני לא אגיד אל תקום. הוא נתן לי 5 מכות שאח"כ שבוע לא יכולתי לא רק לשבת גם לשכב הכל נפוח. ככה זה עלה לי הצחוק שלי.

... החברה שלנו שנפגשים 20 איש שנשארו בחיים כל הזמן צחוק, אף אחד לא זוכר מה שהיה רע או לא רוצים לזכור או לא זוכרים כל כך, דווקא איך הוא ברח איך הוא זה כל הזמן הומור כזה קטן אבל

זה עושה לו את החיים, איך הוא ברח, איך הוא שם בנעליים שצריכים למשל לעבור, היה סלקציה שמו שני מקלות כאלה עם כזה חבל והיו צריכים לעבור מי שלא עובר הלך למות, אז שמו בנעליים כל מיני סמרטוטים שיהיו גבוהים יותר כל אחד הלך כמו בבאלט וגרמני שואל למה אתה צולע ככה אחד היה פחות אחד היה יותר הוא התחיל לצלוע לצד השני, הומור כזה, גם היה, זה הומור להצלת חיים, זה הומור לאחרים שראו, זה בשבילו זה לא היה הומור, הוא כל הזמן חשב אני אעבור או לא אעבור חיים או מוות, חיים או מוות, בשבילו זה לא היה הומור, אבל כולם צחקו, איזה יופי.

אורנה בירנבך: גם סבון לא היה לנו, בפלאשוב לא היה לנו מי מדבר על סבון. אז אמרו חכו חכו נבוא לאושוויץ יעשו מאיתנו סבון. בפלאשוב אנחנו כבר ידענו על אושוויץ, אמרתי לך, וככה אמרו כן חכו כן, שמה יהיה לנו סבון. שמה זה תעשיית סבונים אישית... הם טענו שם שזה לא נכון החוקרים, אינני יודעת, אבל הבדיחות על זה היו.

...בודאי, היה הומור אבל זה לא הומור נורמאלי. מקאברי שחור. וגם באושוויץ כן מאוד מקאברי. ...היה לי בן-דוד הוא בן 18, 19. ואני זוכרת אני פגשתי אותו כי לפני אקציה שנייה היינו צריכים לקבל חותמות, על מי היה להישאר בתוך הגיטו חותמת, ולמי שלא אז שולחים אותו. אז אמרתי איג'ו קיבלת חותמת? "בודאי להימלקומנדו", את יודעת לקומנדו מוות ובאמת הלך, באמת הלך.

הומור על אוכל:

ישראל קפלן: ההומור היה על הכל היה. על רעב, על לחם וכן הלאה.

לילי ריקמן: ואחרי זה היו קבוצות, כל מיני קבוצות, שבנו להן מנגנון הגנה. אז היו כאלו שכל הזמן רצפטים. זה היה היום הראשון, מרשמים. היו צריכים להישאר על המיטות ביום ראשון. דרך המיטות העבירו ידיעות, כמה סוכר, כמה קמח וכמה זה. אחת על-ידי מסרה הרבה פעמים רשימות. ופתאום לא היה לה מצב רוח והיא לא רצתה להשתתף. שאלו, מה קרה לה, אם אני יודעת. אמרתי: נדמה לי שנשרפה לה העוגה. זאת אומרת, מומנטים קטנים, אבל בכל זאת...

... כל הזמן חשבו הבחורות במחנה העבודה לשלוח משלחת אל המפקדת, שהאוכל לא מספיק לנו ושיגדילו את המנות, שזה מעט מאוד. וזה לא עזר. אמרנו לה, אבל גם לא היה באפשרותה. אז ביקשנו יותר מנות אוכל. אז היא יצאה והסבירה, שלא יכולים, גם הגרמנים במצוקה ואין להם מספיק אוכל ויש הקצבה והיא יודעת שזה לא מספיק, היא אמרה, אבל אין לה אפשרות. היינו מאוד עצובים, איזה דרך למצוא אז אמרתי: יש דרך אחת. לו יכולנו להשיג זכוכית מגדלת אז מיד היא הייתה מגדילה את המנות שלנו. איפה משיגים זכוכית מגדלת

...היה פסח. זה כבר היה כמעט הסוף. ולא רציתי לאכול לחם. אז את הלחם החלפתי בסלק, והחלטתי שאני מחזיקה את הפסח וזה עבר ככה. אחרי זה, כבר ביום האחרון, אמרתי לחברה: אני למעשה לא עשיתי בחכמה. למה מפני שיכולתי לאכול את הלחם. הלא אנחנו אומרים לחם עוני. אז למה לא עשיתי את זה אמרתי, בפסח הבא אני אוכלת את הלחם. די, גמרנו עם זה. זה כשר לפסח.

... גם על אוכל דיברנו. הייתה פרוסת לחם וקצת גבינה קטנה וקצת ריבה. דיברנו על זה, שרנו על זה ודיברנו על זה, שגמרתי את המנה האחרונה, 'איפה את?' 'במנה העיקרית' 'כבר?', וזה הכל היה אפשר לאכול בבת אחת. דברים כאלו. הייתה חברה אחת, ומשום מה היא אמרה, כשהיינו נורא רעבים והיא אמרה, שהיא רעבה בגדר הסבירות. היא הייתה מורה וכל הזמן חשבתי: מה זה "בגדר הסבירות", היא בשום אופן לא נתנה למחשבה שלה להתקרב, שאנחנו מורעבים או משהו. אותה חברה ועליה גם צחקנו משהו, לא שצחקנו אבל קשה היה לנו להאמין. קצת מרגרינה קיבלנו, והיא שמה קרם מהמרגרינה על הפנים. שאלתי: תגידי, באיזה קרם את משתמשת יום-יום אני רואה. תגלי לי את השם של הפירמה שאת משתמשת. בגלל ששמתי לב שהיא שמה על הפנים... גם עם האוכל התלוצצנו הרבה. עמדנו בשורות של חמש והייתה קערה אחת ובזה נתנו את האוכל. והיו צריכים לספור כמה שלוק. הלא לא היה כף ולא היה זה. ועמדנו ככה, בשורה האחת מאחורי השניה ולא היה כף לחלק. וכולנו היינו רעבים. אז איך עשינו את זה. כל אחד שלוק, שתיים, אחרי זה עבר לשני, שני שלוקים. נשאר עודף ו.... משום מה עמדנו ככה, היום אני יודעת שזה לא הגיוני, שהכי גבוהה עמדה קדימה והכי נמוכה אחורנית. ואני הייתי החמישית, האחרונה, הכי נמוכה. וככה שבלי רצון הגיע אלי פחות אוכל. אז הבאתי הצעה. בכל זאת, היינו חברות וניסינו ברצון טוב להתחלק. והיא הייתה גבוהה וגדולה. אז אמרתי: הפה שלך יותר גדול, נכנס לה יותר שלוק. בואו נעשה לפי זה, שנספור אחד, שתיים, משהו כזה ולפי זה. ואז התחלנו לצחוק. אבל מי שצחק, אז שוב... זאת אומרת, זה לא עבד. ניסינו כל מיני פטנטים יותר להתחלק וזה לא כל-כך הלך.

לילי ריקמן: למשל, היו דברים כאלו, היו שגנבו, היו... אז לא הייתי יורדת לשפל מדרגה כזה, שבגלל להאריך את החיים...היה לי יותר חשוב להישאר בן-אדם ממה להאריך את החיים עם פרוסת לחם גנובה או משהו כזה. עם תחבולות, כן. עשינו תחבולות. כל יום התיישבנו "מועצת המנהלים" מה עושים. היה לנו כרטיס אוכל. כמו בכרטיס של האוטובוס אז עשו בו חורים... קודם לא היו כרטיסים. כשלא היו כרטיסים אז עמדנו פעמיים בתור. כל יום מישהו אחר פעמיים. שלא תסתכן תמיד. וגמרה מהר את האוכל וניגבה איכשהו את הסיר והלכה בחזרה לקבל את המנה. עמדנו פעמיים בתור, כל יום מישהו אחר, בין החמש שהיינו. אחרי זה ראו שהרבה עומדים בתור כפליים, הולך יותר אוכל. אז הם הביאו את הכרטיסים. חברה אחת היא ככה יותר בפנים בעניינים, הייתה מאד זריזה. אז היא הייתה בתפקיד לעשות חורים. אבל גם עליה הייתה ביקורת. אז השתדלה תמיד לאחת מבינינו, כל פעם לאחרת, לא לעשות את זה, היא כאילו עשתה והיא לא עשתה את זה. ואחרי זה התחלקנו עם האוכל. אבל כל יום, תמיד הם שינו את התוכנית ואנחנו שינינו את האסטרטגיה מה לעשות. כל יום היה לנו מה לעשות. ואז התחלנו, שאולי נעשה את זה, להתחלף בבגדים. גם את זה עשינו. התחלנו בצחוק להגיד: נתחלף בתסרוקת, לשנות את התסרוקת. דברים כאלו.

...במרק, מה שהיה למטה תמיד היה קצת תפוחי אדמה וקצת בשר, משהו, וזה תמיד בא לנו רק המים. כשבכל-זאת משהו קצת נכנס, בזה היינו צריכים גם להתחלק. חברה שאלה: תגידי, מה את חושבת כל-כך הרבה על חתיכת תפוח אדמה אז אמרתי: 'על בגד ים. איך אני יכולה לשחות שם ולהוציא מזה את התפוחי אדמה'. באמת, המחשבות האלו עלו לי. או אם בגד-ים היה. הסירים הענקיים מהמטבח. חשבת, לו יכולתי לקפוץ ולהוציא מהם את התפוחי אדמה. כאלו מחשבות. המחשבות באמת בצחוק העסיקו אותי, עם הבגד ים ועם זה שתמיד אנחנו מקבלים ויוצא לנו רק המרק ולא התוספת. ההומור היה עצמי, על המצב.

סטנייה: אנחנו כל הזמן השתדלנו לצחוק. אנחנו ברחנו, ברגע שיכולנו. היינו צעירים ואהבנו וכך הלאה וחייפשונו רק דרך משהו להגיד דבר טיפשי. מרק סמך - גם זה היה יכול להיות נושא, לתת צחוק... הרי המון "אכלו". במחנה "אכלו", אל תשאלו. זה היה חלק של המקאבריות. כל הזמן דיברו מה אכלו בבית. אז שמה הייתה אחת ואמרה: אימא שלי הייתה לוקחת עשרים ביצים וקילו סוכר וקילו שקדים והייתה עושה מזה טורט. ואני חשבת, ריבוננו של עולם, אני יודעת שגם אצלנו בבית עשו טורטים, אבל לא מעשרים ביצים. דברים כאלה. נתנו מרשמים, שאת אף פעם לא היית יכולה לעשות מזה כלום. אז באותו רגע אני אספתי את זה, שציירה את זה, ואת אחותי ועוד כמה, וסיפרתי להן סרטים שראיתי. ראיתי או לא ראיתי. ספרים וסרטים. עשיתי להם קומביניציה של כל מיני דברים טובים ויפים ומצחיקים בתוך הסיפורים, שלא יחשבו שהם במחנה. וזאת הייתה הדרך שלי להתמודד עם המצב. לכן אני אומרת לך, כל אחת הייתה לה דרך אחרת.

מריאשה פיאלקן: היה ילד אחד, יענקלה בינינו. אז התחילו לספר, אוי, איזה אוכל היה פעם. דג מלוח עם זה. השני סיפר על הדג הממולא. השלישי סיפר. והוא סיפר: אוי, היה פעם חיים, איזה חיים היו. אז אומרים: יענקלה, נו, איזה חיים - היינו אוכלים. פעם אימא הייתה מביאה סיר מלא עם כופתאות מתפוחי אדמה ובתוך זה היו שמים בצל מטוגן, אבל עם שומן אווזים. ואימא הייתה עושה סיר עם הקניידלעך האלו והייתה שמה על השולחן ואנחנו עם הכפות - ככה היה אומר - עמדנו וחיכינו. ואמא הייתה אומרת: עוד לא, עוד לא, עוד לא. ואחר-כך: עכשיו. בידיש אנחנו אומרים: שוין. והוא היה אומר: סוין. נו, איך לא לצחוק, יענקלה, אז מה היה עוד - זה היה החיים הכי טובים שאני זוכר.

לילה הולצמן: זה היה ילד מבית עני, את הסיפור הזה אני סיפרתי פעם בבית לבן שלי, וזה הפך אצלנו עד היום בבית לפולקלור. כשאני מגישה, למשל, לא את הכופתאות האלה, אבל מה שלא יהיה, אני מגישה אוכל לשולחן והילדים והנכדים והאורחים יושבים סביב השולחן, אז הבן שלי אומר: אמא, נוך-ניט, נוך-ניט, נוך-ניט, סוין

...התענוג הגדול ביותר היה, אנחנו היינו צעירות, אבל נשים קצת יותר מבוגרות מאתנו שכבר הספיקו עד המלחמה להתחתן או היו עקרות בית צעירות, היו בתוך הרעב הזה, אולי זה היה קצת משתיק את הרעב, החליפו מתכונים ביניהן. שמעת על זה כבר, החליפו מתכונים: אני הייתי עושה ככה, ולפעמים היו רבות, שזאת אמרה שהיא שמה פטרוזיליה יותר וזאת אמרה שהיא שמה יותר בצל, בזמן שהבטן הייתה מקרקרת והיינו מקבלים עוד חצי ביס לחם, היינו מאושרות. אבל זה היה כנראה כבר שייך להווי הזה, והכל היה ברוח טובה.

אריה בן מנחם: אח"כ היו בדיחות על המזון שניתן, למשל על המרק. המרק זה היה עיקר המזון והעיקר המרק זה היו מים. נו אז אמרו שהמרק, זה הדבר שמקים את האדם על הרגליים בלילה כדי להשתין. וכן הלאה וכן הלאה, אבל על המרק היו די הרבה הרבה אמרות, גם שירים.

איתקה סלודובסקי: אז לא היה לנו לא בשר ולא דגים ולא סוכר, אנחנו גידלנו ירקות. כל חלקת אדמה שהייתה אז אנחנו השתדלנו לכסות אותה. אז היו לנו עלים. עלים נניח של סלק. מזה עשינו מאכל של בשר. אנחנו אמרנו שזה בשר. זהו זה, את מבינה. אז היום, מה אתם אוכלים היום? ככה היינו שואלים בעבודה. עלים של סלק זה בשר, אחר כך מהקפה מה שמקלפים את הקפה לפני שטוחנים אותו אנחנו קראנו לזה טוסים (?) אז אנחנו מהטוסים האלה עשינו עוגות הכי טובות קצת קמח הקמח היה נאסף מהמאפיות מעורב בחול את אכלת את זה והייתה לך תזמורת בפה, אז אנחנו אמרנו זה, זה עוגת דבש, זה עוגת לימון זה עוגת זאתי, זאתי, זה טורט, זה משהו. זאת אומרת גם את הדברים הלא טובים שאכלנו אתם עשינו מזה דברים הכי טובים. אנחנו עשינו מזה צחוק. פשוט אנחנו הפכנו את זה ובעבודה כל אחת סיפרה מה היא אכלה ואיך היא הכינה את זה. כל הדברים הכנו, טחנו אותם, יש לי שיר, ציפלה, הציפלה קיבלה שני תפוחי-אדמה והיא רצתה לעשות מזה משהו גדול לבעלה אז היא טרחה וטרחה ושום דבר לא יצא מזה, כי תפוח-אדמה יש בו הרבה מים אז לא היה בעצם. בעלה ביקש ממנה לעשות לו משהו אז ציפלה... (שרה באידיש)

הלילה בירנבאום: למשל הבדיחה הזאת מספרים גם היום בארץ שמעתי אותה בכל מיני, אבל אני שמעתי אותה בפעם הראשונה בגטו וארשה וזה בטח אנשים לא יודעים אפילו את זה כי אולי זה נוצר שמה, אבל עכשיו אומרים את זה גם בהקשרים אחרים פה. אז זה למשל כשכ"כ היה, לא היה מה לאכול ועשו מטעמים, איך אפשר להגיד, עשו אוכל מכלום, עשו קציצות מגזר, מעלים של סלק מה שאפשר היה והזמינו עוד לפני הגירוש, לפני החטיפות האלה לטרבלינקה אז היו שנתיים של גטו, זה היה עולם ומלואו. והיו, הזמינו כמה חברים הגישו את הקציצות האלה, לא היה חשמל, לא היה חשמל, היו נרות, היו נרות קלים כאלה והיו 5 קציצות ו-4 אורחים, 4 אנשים ונשארה קציצה אחת אז הם, האלה המארחים אמרו לכל אחד הציעו אף אחד לא רצה אמרו לא, לא, לא.

ואז פתאום נכבה האור לרגע וכשהדליקו את האור אז היו יד אחת שתקעה את המזלג בקציצה ו-4 ידיים אחרות שתקעו ביד שהחזיקה את הקציצה. כולם רצו אותה. אז זה בדיחה ששמעתי אותה כאן בארץ משהו אחר, אבל אני שמעתי אותה פעם ראשונה שם.

ד"ר גיזל סיקוביץ: באושוויץ היה מאוד קשה לצחוק באמת, שמה אנחנו דברנו הרבה על אוכל אני זוכרת יותר צחוק במחנה עבודה.

...היו שתי בחורות אחת הייתה בת 30 ואחת הייתה אולי בת 25 ששתיהן למדו, גמרו גימנסיה זה היה ברמה מאוד גבוהה, ... והן ידעו הרבה והן דברו על ספרות ועל שירה ועל מוזיקה ולימדו ולמדנו וצחקנו ואז אמרנו בדיחות ודברנו על אוכל כמובן וזה תמיד הביא צחוק כי כל אחד רצה לספר איך לבשל ולעשות אוכל כזה מעניין וזה היה שעות אנחנו יכולנו לספר איך שהיה בחגים ומה אכלנו ואיך עושים את זה כאילו זה היה ... לבשל וככה עברו גם זה היה tremendous (עצום) בשבילי כשיכולנו לעשות את זה.

ד"ר יהודה ברורמן: באושוויץ נתנו בשר למשל לאכול, אם זה אפשר להגיד שזה בשר, והרבה חשבו או ידעו שזה בשר מחתולים או מכלבים כאלה בשר, זה טיפות במרק דליל כזה, חתיכות קטנות, אבל היה בינינו דתיים שלא אכלו זה, זה כבוד גדול, בהחלט אני עדיין למרות שאני לא דתי, אני לא אנטי דתי, אני לא דתי זה היה לי משונה ממשפחה אתאיסטית הייתי חי, גדלתי, אבל פה אני ממש התפלאתי זה הייתי מקנא בהם איך הם היו כולם בקבוצה אחד הדתיים התפללו כל ערב בשקט רק בשפתיים ולא אכלו כמה שאפשר הכל היה לא כשר אבל בשר לא אכלו, אז מה הם עשו, אפילו שהיה בשר שאנחנו לא ידענו מה אז אמרנו להם היום יש האוו האוו האוו, היום יש מיאו מיאו מיאו, אז איי קח קח זה, אז הם נתנו לנו זה אנחנו קצת לחם נתנו החלפנו אוכל לאוכל אבל האוכל חם, הבשר שהיה כ"כ עוזר לנו קיבלו מי שלא היה דתי, זה היה הרוב, אז זה היה הומור כזה, זאת אומרת שכל בוקר או כל צהריים כשקיבלנו את המרק הזה שאפשר להגיד שזה לא מרק זה סתם מים עם קצת איזה אטריות אחד, אפונה אחד קצת בשר טיפה, תפוא מסריחה כזאת אז אמרנו האו האו מיאו מיאו הם תכף החזירו היינו מחליפים. אנחנו מכל דבר עשינו צחוק שם, אולי לנו היה יותר קל בכל זאת ילדים היינו, נערים קטנים, היה לנו גנים, באושוויץ לא הייתי בן 15 היה לנו ילדים מגיל 13, 12 ועד גיל 17 אז בוודאי שלנו היה יותר קל לצחוק כמו למבוגרים אני לא יודע כמה צחקו המבוגרים לא כ"כ היינו ביניהם כי כל הזמן היינו בנפרד, רק בעבודות לפעמים היינו ביחד אבל זה לא היה חיים ביחד, חיים ביחד היינו רק את הקבוצה של ילדים שלנו וכנראה שלנו היה יותר קל, ויותר קל היה לצחוק גם, הילד בלי צחוק זה לא ילד בכלל.

איתן פורת ז"ל: על אוכל היינו צוחקים הרבה מאד... אבל אני בפירוש זוכר שהיינו מתגלגלים מצחוק ממש מתגלגלים מצחוק מכל מיני תופעות אפילו לא סבירות והיינו צוחקים לא כולם, היו כאלה שאי אפשר היה לדובב אותם אף פעם לצחוק, היינו צוחקים גם סביב החלום לאוכל, היינו, כל אחד מאתנו היה שמה טבח ואופה וקונדיטור, כולנו, כולנו אנחנו היינו משתעשעים בזה כאילו שאנחנו בעולם דמיוני, בישלנו ועשינו דברים בתאווה כזו שזה היה חלום, בעיקר מאכלי בצק, לא בשרים מאכלי בצק כי זה היה יותר משביע אותנו....

עו"ד אריה קורץ: ההולנדים במיוחד היו ביניהם באמת כאלה שבזמן עבודה ניהלו תפריטים, אנחנו צחקנו מדבר כזה, אני צחקתי מזה כבר אז כי זה מגרה רק עוד יותר אז בשביל מה כל הדבר הזה, אבל היו כאלה שישבו ועשו ועשו ועשו, ותכננו וכל מיני עוגות וטורטים ותלוי מי ומה, אנשים דיברו על הדבר הזה...

ד"ר יהודה גראי: החיים במחנה עצמו- למשל כל הזמן בישלנו וזה בעצמו צורה של הומור כל אחד הזמין את השני אחרי המחנות למסיבה כזו וכזו ותיארנו את התפריט ואיך עושים את זה ובישלנו ואח"כ תיקנו זה לא עושים כך אלא אחרת ועל זה התווכחנו, כזה היה הנושא אוכל היה הנושא, בגלל הרעב... הכי הרבה הומור היה סביב האוכל, סביב כל פעילות שהיא, סביב כל פעילות שהיא, לא היה מקום שבו היה יותר.

מרים גרול: הרי אומנם לא היה לי עוד ניסיון, לא ידעתי לבשל, אפילו לא ידעתי לעשות חביתה, אבל בכל זאת היו רצפטים כ"כ אבסורדים שבגיל 19 איך יכולנו להאמין את זה. אחד רצפטים אני אספר לך. בהונגריה את הקצף של הביצים היה כלי מיוחד כזה כמו כיפה. כיפה הפוכה, כן, פה איפה שרחב פתוח ובצורה כזו. ובזה אנחנו עשינו את הקצף. אז באה פעם בחורה והיא אומרת יש לה רצפט גם למראה וגם לטעם שזה משהו, משהו. אפילו שנדבר על זה אז הם אכלו רוק מהפה. טוב תגיד, כולם עם עיפרון ועם נייר, התחלנו לרשום. צריך לעשות את הכמויות וזה, אני לא כ"כ זוכרת. העיקר את הבצק מה שהכנו בצורה כזו של טורט. רשמנו, רשמנו כאילו למטרה שיש לנו תנור וחומרים ואנחנו נוכל את זה לעשות ושאלות באמצע אם את זה קודם או את זה אח"כ. אני אומרת לך שהיום אני חושבת אז זה ולעשות את זה בתוך הכלי הזה. אח"כ כשאפינו להוציא את זה בצורה מאוד יפה יוציא ולחתוך את העליון להוציא את הכלי ומלא את זה עם קצפת לערבב עם גלידה ופירות ואינני יודעת. והיום כשאני חושבת הרי היה בלתי אפשרי היה לאפות את זה כי לכלי הזה אין יציבות. היציבות זה למעלה ולא למטה, אבל האמנו הכל, האמנו. כ"כ הרבה... גם עם השמועה כאילו שמחר, מחר נוכל לעשות את זה. ועשרות עשרות רצפטים, אולי יותר נורמליות. אבל אפילו שהיינו במחנה, אנחנו, היינו תמיד אופטימיים ותמיד צחקנו הרבה מאוד. צחקנו ועכשיו או בהזדמנויות אחר כשאני חושבת על התקופה ההיא, אני מתפלאה שקיבלנו לפעמים דברים מה שבכלל בכלל לא הייתה מציאותית רק אולי להרים את המוראל. למשל היה מאוד מאוד נחון כשישבנו בעבודה וסיפרנו דיברנו על רצפטים.

יהודה: לפעמים הומור עצוב, אבל זה היה, תמיד צחקו גם באופי צחקו, היו יושבים אז צחקו, אולי מה היינו אנחנו אוכלים היום. כן, על מה מדברים הרי מדברים על מה שחסר, צוחק על עצמך על איך שאתה נראה... כשאני באתי פה לדוד, היה לי דוד ודודה וכשאני הגעתי היינו מתחילים לדבר היינו נורא צוחקים, דיברו על כל מיני דליקטזים דברים מה שאוכלים בפריז אני יודע, הייתי אומר אתם יודעים מה שאצלנו אני אכלתי ככה אכלתי דליקטז אני אכלתי שבלולים אכלתי זה אני חושב שפעם נתנו לנו שם חתולים וגם זה אוכלים מה זאת אומרת מה זה שבלולים הייתי לוקח כשהיינו בשדה הייתי לוקח שבלולים שהיו שם הייתי לוקח הייתי מומחה בזה הייתי לוקח גפרור והייתי עושה אש וצולה את זה את השבלול והייתי אוכל את זה אמרו מה זה, הייתי אומר להם, אתה חושב שתם ישבנו תעשיית דליקטזים שם הייתה... על אוכל היה הרבה הומור, דבר ראשון מה שיבוא, על מה אתה מדבר על מה שחסר לך, דבר ראשון זה אוכל מפני שכל חיה מה הוא מחפשת לא יהלומים ולא בתים, אוכל זה טבע, אז אם אתה יושב יום שלם והביאו לך חתיכת לחם אתמול בערב כמו ביום כיפור ואתה צריך להיות עם זה בדיוק עד למחרת אתה לא יכול לגשת למכולת ולקנות אלא עם זה אתה נשאר, אחד שהוא פרסר אומר הוא אוכל את זה בבת אחת, השני חושב שיגנבו את זה ממנו שלישי היה מחלק את זה את הפרוסה לעשר ובסוף מישהו גנב לו את זה, אז הוא נשאר בלי זה על מה מדברים אז יושבים ומדברים על אוכל על איזה אוכל? כל אחד על מה שהוא זוכר איך זה היה נראה ומה היינו אוכלים ואיך היינו אוכלים ואז אתה יושב ואומר מה לא הייתי נותן מה לא הייתי נותן.

חנה טנצר: באושוויץ היה לנו חלום אחד, לקבל עוד ככר לחם ואז למות, על זה חלמנו, ואמרנו זאת הייתי רוצה שיהיה לי עוד כיכר לחם ואז אני יכולה למות... היו במחנה רומנים והיו במחנה שרים "בעד חבילת מרגרינה אני אנשק שלוש שעות" (שרה באידיש).

נספח 3

כולל את ההיגדים והאפיזודות שמילאו את הפונקציה התוקפנית של ההומור: היגדים; תוקפניים, כהומור מתוך הרגשת עליונות וכהומור מתוך תסכול, וכן כינויים שניתנו על ידי המרואיינים לגרמנים.

הפונקציה התוקפנית של ההומור:

ד"ר יהודה גראי: דרישת שלום להיטלר אבל תכניס לו עמוק עם החלק החם בחוץ שגרנג לא יוציא אותו.

...צחוק במחנה אושוויץ נגרם גם על ידי חיקוי ולעג של תנועות ומימיקה של בעלי תפקידים שנואים במיוחד במחנה.

חנה טנצר: בזמן המלחמה, בחורף, כשהיו רוחות ורעמים היו אומרים עכשיו תולים את היטלר... זה עוד אמרו בגיטו, גם זה מהגיטו.

אסתי לביא-שפינר: גרם לנו לצחוק או לחייך כשהמנהלת עבודה או מנהלת של האולם, גרמניה קשוחה, היא לא הייתה חיילת, אבל היא הייתה אחראית על העבודה, אישה מאד יפה, נאה, באה תמיד מלובשת טיפ-טופ. יום אחד באה בשחור. אז היה יום של שמחה, למשל. אני זוכרת שהייתי משוחררים ומאושרים מזה.

אהרון-דוד אדר: בסקרז'סקו ראינו פעם ראשונה גרמני הרוג, וזה עשה טוב על הנשמה. זה עשה טוב על הנשמה, ממשי. אמנם נהרגו שם גם יהודים. הייתה התפוצצות באחד המחסנים של חומר נפץ, אבל ביניהם היו גם גרמנים הרוגים. זהו ממש שמחנו לראות גרמני הרוג.

נחום מנור: עוד פולין טרם אבדה, כל עוד אלוהים מעלינו היטלר עוד יתלה עם הרגליים למעלה צעד צעד נגד היטלר, שחולירע תיקח אותו

רינה טרייביץ: איתי שם היה בחור אחד שהיה קצת נכה, איכשהו עבר את הסלקציה במאי בפלאשוב, אז הוא היה מכין שמה את השערות (בצריף להכנת שיער ליצור מברשות), וככה שוחחנו. 'אם אני אתפוס אחרי המלחמה את אמון גט¹ אז איפה אני אטפל בו. אני אזריק לו ככה: לרגל אחת סרטן ולרגל השניה קצת שחפת. אטפל ברגל עם הסרטן אבריא אותו ואעביר את השחפת לאותה הרגל וככה עד שהוא, עד שאגמור אותו'. ככה, אלו היו הבדיחות.

¹ מפקד מחנה פלאשוב

רינה טרייביץ: שירים, למנגינה של רוזמנדה למשל, שרו בפולנית אומנם. אז אחד ששנאנו אותו שרנו, איך לתרגם את זה? 'וואכמייסטר היקר, מתי יבוא הקץ שלך, הרי גם לחזית זקוקים לאנשים'. השיר כזה, שיר ארוך של גנרל שיושב לו בחדר ואוכל סעודה דשנה, הוא מאוד מרוצה מעצמו כי יש לו חיילים טובים שנלחמים עבורו... הבית השני, 'אחרי מותך יחפרו לך קבר ארוך ועמוק...'

ד"ר רות שיינפלד: חלק מההומור הזה, זה מובן שזה היה הומור מקברי זה הומור של אנשים על סף המוות, אבל הוא לא היה מכוון רק נגד הגרמנים, או נגד נגיד הפולנים, הוא היה מכוון גם נגד העשירים היהודים, אלה שהתעשרו וגם אלה ששיתפו פעולה עם הגסטאפו.

הומור מתוך הרגשת עליונות:

ד"ר פליציה קראי: באופן אישי, כשהיינו מתאספות, למשל, והיינו מתחילות בערב קצת לשיר, קצת לספר, היו כאלה, למשל, שידעו לספר בדיחות. היו כאלה שזכרו טוב מאד כל מיני שלאגרים ממועדוני לילה של וארשה, שהיו מאד פופולאריים ותמיד היו מעוררים, איך לומר את זה, את ההרגשה הטובה. היו רגעים, שזה היה מאד עושה טוב על הנשמה, למשל, כשאנחנו שרנו על יואננה, אני גם כן זוכרת עד היום (שרה בפולנית), כשאנחנו שרנו את זה כולם צחקו.

ד"ר רות שיינפלד: ... וגם בלומנטל כתב, אני פה ציטטתי אותו, שהוא כתב שהעם היהודי הלך למות עם זמר על השפתיים למה הוא התכוון? הרי הוא כתב על זה הרבה, הוא התכוון שאנשים חיברו, זה היה יותר יצירה מאשר יש בחברה רגילה והרבה מאוד יצירה בעל פה. אז חלק מזה זה היה גם מכוון כסאטירה נגד, גם נגד השלטונות של הגיטו, נגד משטרת הגיטו, נגד... תראי זה היה ראשית כל יצירה בעל-פה, הרבה מאוד יצירה בעל-פה, זה לא היה מכוון נגד... קשה להגיד משהו, היו דברים אבל קשה להגיד רק משהו עוקצני נגד גרמנים שזה בכל זאת הייתה אז, דבר שקשה מתפיסת אדם. חוץ מזה מקרים של אנשים שהיו ידועים בגיטו, אבל הרבה מאוד היה מכוון נגד כל מיני שליטים בגיטו ושחיתות. ... ואת יכולה להיות בטוחה שעל פינקרט הזה שהיה שמה הממונה על הקבורה, כתבו הרבה דברים סאטיריים.

רינה טרייביץ: צחקנו על אנשים שלא ידעו להתבטא יפה בפולנית, לעגנו להם כי תראי למרות כל הצרות, את זוכרת מה זה גיל 19 - 20, אז אי אפשר לדכא את זה, עכשיו אני לא יכולה להיזכר. למשל, הו נזכרתי. גרו איתנו במבנה בנות מסוסנוביץ והן דיברו כזו פולנית, נבאך לא קרקובאית. ואחת שמה היה ציפה אז חברה באה לקרוא לה אז לא קראה לה ציפה רק צי'פה, צי'פה בפולנית זה כוס ככה גס. נו, אז אנחנו התגלגלנו על הדרגשים מרוב צחוק, אוהו היא כבר באה שוב לקרוא לה, אנחנו היינו האליטה, חמישייה כזו מגובשת מקראקוב עם שפה יפה. ... על הגרמנים כמובן שגם כן צחקנו, נתנו להם כל מיני כינויים.

ישראל קפלן: שאלו אחד, לקראת הסוף, מדוע היטלר לא מבקש שלום מדוע הוא לא נכנע. אז אמר היהודי זה כמו האיש שנוסע בכרכרה, שעות-שעות, כי אין לו במה לשלם. הוא נוסע שעות-שעות כדי שיארך הזמן.

לילי ריקמן: במה עוד נזכרתי. במחנה עבודה, אחרי אושוויץ, האס.אס. היו במדים. הייתה אחת גבוהה, כזאת מלאה משהו, משום מה קראנו לה סוס. לא ראיתי בה את המפקדת, אלא את הסוס. והסוס דהר, כל הביטויים מה שרק קיימים לסוס, אז אם משהו קרה, מה קרה - הסוס עשה את זה, הסוס עשה את זה. כל מיני ביטויים מה שסוס באמת עושה. לכן לא כל-כך פחדתי ממנה. היה בה כזה מבט משהו כזה רצחני. והחברה שאלה אותי: על מה את חושבת, אמרתי אני חושבת על זה איך אני יכולה להגיע על הגב של הסוס. זאת אומרת היה לי... ואז התחילו לצחוק, לא הייתה ברירה. היו הרבה דברים... הסוס הייתה גרמניה. אס.אס. אז עליה היו בדיחות, ששם המציאו את זה. ועל עוד אחת, על המפקחת שלנו, היו בדיחות שאחרי המלחמה, שאנחנו נהיה המפקדים שלה, מה לתת לה עבודה. דברים כאלו כן היו.

פרופ' גוטמן: היטלר היה דמות שמשכה את הבדיחות והסאטירה. הצעקות והפומפה ותנועות הידיים היה יעד להרבה צחוק וקריקטורות.

סטנייה: אחד שמה ממנהלי העבודה אמר בהתלהבות 'תעבדו מהר, כי הקופות בגסטפו הן ריקות. צריכים למלא'. אז כולם פרצו בצחוק. ... שמאטה זה סמרטוט. שמאטה זה גם-כן ביטוי לאישה זולה. אז אחד האו. דהמאנים, הוא רצה להגיד, שננקה את הצריף. אז אמר: (פולנית) תתכופפו, סמרטוטים, תיקחו לידיים. אבל הקונוטציה הייתה כזו שכולם פרצו בצחוק. ... האחראי על או.דה המשטרה היה בן-אדם מאד פשוט אחד שפירא. הוא לא ידע פולנית טוב, אבל רצה לדבר פולנית. כשפתח את הקברט אז רצה להגיד שהוא מביא להקה. להקה בפולנית זה טרופה. וטרופיאקה זה אמבולנס שמביא מתים. אז הוא אמר: הזמנתי טרופיאקה מוארשווה. אז כולם צחקו. שהוא רוצה לעשות תרגילי סדר, אז היה אומר 'זגני'. זגני זה יירקב. ההבדל תתכופף זה זאגני ותרקב, אז היה צועק: זגני במקום זאגני. במקום תתכופף - תרקב. או אמרו, יש לו בת בת - 17. אז הוא אמר, הבת שלי חיה במאה ה-17. מדברים אלה צחקו כשדיברו עליו.

מריאשה פאלקו: נסעה רכבת. יהודי היה שם ברכבת. בינתיים מרחוק הוא רואה שבא אחד מהאס.אס. ומסתכל, מחפש יהודים. אז הוא מהר נכנס לבית שימוש והסתתר שמה, עשה מה שעשה. והגרמני בדק, בדק, בדק. אחר-כך הוא דופק בבית שימוש. אז הוא לא עונה. אז הוא עוד פעם רוצה לפתוח את הדלת. האס.אסניק. לא פותחים. אז הוא צועק אליו: אס.אס. אז הוא אומר: דער דרעק אס אעליין. התרגום הוא: את החרה תאכל לבד. אס-אס זה תאכל. לילה הולצמן: אני שמעתי את זה קצת אחרת. יהודי ישב בבית שימוש בבית והגרמנים דפקו בדלת והוא לא עונה. ועוד פעם דופקים בדלת. והם צועקים שם: וורמאכט! וורמאכט זה הצבא הגרמני. הוא עונה: איך מאכט. ווער מאכט זה "מי עושה" אז היהודי עונה: אני עושה. אז הגרמני צועק:

פאפירן. זה ניירות. אז הוא אומר: איך הוב פאפירן. זאת אומרת, יש לי נייר. אחר-כך הוא צועק לו, עוד פעם דופק, הוא אומר: אס.אס. אז הוא אומר: אס אעליין. תאכל לבד.
לובה דניאל: כל אחד קנה ביצים בעיר בשביל להביא הביתה לילדים או לסבא או לסבתא, והגרמני הכניס את האף ושובר. אז זה היה נורא טרגי, אבל זה היה נורא מצחיק.
 ...בדיחות על היטלר אני זוכרת עוד לפני שנכנסנו לגיטו. אולי הן צצו כבר אחרי המלחמה. אני לא יודעת. תני לי להיזכר. סיפרו, שהיטלר, גרינג וגבלס היו צריכים טרמפ. האוטו התקלקל או משהו כזה. אז עבר איזה איכר עם סוסה ועם עגלה. ביקשו טרמפ אז הוא לקח אותם. הם לא היו לא במדים. אז גרינג אומר: אני גרינג. השני אומר: ואני גבלס. אז האיכר הזה מסתובב ואומר: אם תגידו על היטלר, שהיהודי השחור הזה זה היטלר אז אני אזרוק את שלושתכם. זה אני זוכרת עוד לפני שנכנסנו לגיטו. היו די הרבה בדיחות.

גניה מנור: תשמעי את צריכה גם לחשוב שלשמה באו כל מיני אנשים, זה היה כור היתוך של חברה יהודית, פתאום אנחנו, מבית טוב ילדים מפונקים מחונכים טוב שאסור לדבר מילה גסה ולא יפה, נתקלים בחברה כזאת שיש בה כל מיני ערב רב של טיפוסים גסי רוח מה אני אגיד לך... ופתאום נפגשנו פה עם כל האוכלוסייה הזאת מתחתית הסולם החברתי היה לנו שם גליצאים נגד הקונגרס פולין, הם קראו לנו צנטושה בגלל זה שהצנטים זו הייתה מטבע בתקופה הרוסית ואנחנו קראנו להם קופינוקי זה בא מקופיינקה, זה הכסף הרוסי זה כמו שפה "צאח-צאח" ו"ו-ו-ו" זה הכל בדיוק זה יש אנלוגיה פנטסטית, זאת אומרת, תמיד כשבא המפגש של מישהו והוא זר הוא אחר תמיד מוכרח להיות בדיוק, זה עובד לפי אותה פורמולה אז צוחקים, לא רק צוחקים הרבה יותר גרוע, דווקא האנשים הגסים האלה טיפסו מהר בסולם הקריירה בתוך המחנה, אז אמרו ש'כל הלכלוך צף למעלה', ככה אמרו, 'כל המלוכלכים צפים למעלה' כל האנשים הטינופת של החברה עלתה...
 ...היו בדיחות, אני אגיד לך אנחנו נורא צחקנו מ... היו בדיחות על ראש אורדנונגסדינסט שפירא, שהיה בן אדם מאוד פרימיטיבי, פשוט, שלא ידע פולנית ועלה לגדולה והוא נעשה מפקד של משטרה יהודית ופתאום הוא חושב את עצמו והתחיל לדבר פולנית בז'רגון שזה משהו זוועה פולנית עילגת אז הוא דיבר בשגיאות, אז ההומור בגיטו צחקו עליו אז כבר השתמשו באוצר המילים שלו אבל כל מילה לתרגם, אי אפשר לתרגם אבל צריך להתחיל לפרש למה זה כי אחרת אי אפשר להבין את הפואנטה, יש לי בת מהמאה ה-17 זה תרגום עברי בפולנית גיל זה גם מאה, אז יש לי בת בגיל 17 אז הוא היה אומר יש לי בת מהמאה ה-17 זה תרגום עברי וכאלה כל מיני דברים, זה כבר היו מטבעות לשוניות.

נחום מנור: כן יש הרבה דברים שקשה לי.. קפוץ החוצה מן הגיטו ותקנה לי עיתון אז הוא אמר .. זה פולנית עילגת מאוד ... זה גם חרוז, זאת אומרת שזה ביטויים של לשון עילגת שאחר כך הפכו למטבעות לשון.

...אחד הקצינים העמיד איש או.דה לשמירה בגשם אז הוא התחיל לצעוק עליו ... זה חבר וגם איבר מין כלומר אל תוציא את האיבר שלי לגשם, זה הייתה השפה המדוברת שלנו השתמשנו בזה, צחקנו, והשתמשנו בזה, זה לא שמישהו סיפר בדיחה, זה הפך למטבע לשון עם חיוך עדין וכל אחד ידע שזה מצחיק אבל זה כבר ככה דברנו, סלנג, אבא האם תות יער אדום... אבא האם תות יער אדום? כן, האם תות יער הולך על הקיר? לא, אוי אז אכלתי פשפש...

...למשל אם מישהו ביחסים טובים... יחסים משופרים קומטיבה יחסים טובים מאוד הרי הוא לא מבין מה זה קומטיבה אבל הוא ידע את המילה לוקומטיבה

...יש ביטוי כזה בפולנית אני לא מסריח אם נגיד שאין לי גרוש על הנשמה אז אני לא מסריח מגרוש, אספסינוס פעם אמר הכסף לא מסריח, היה וויכוח על תעלות בורות ביוב ברומי אז אמרו טוב נפיל את זה על האזרחים איך הם ישלמו בשביל זה, זה יסריח להם, כסף לא מסריח אז מזה בא 'אין לי גרוש על התחת', אז הוא נהג להגיד 'אני לא מסריח בלי גרוש'.

...עכשיו כשאני חושב היו כל מיני בדיחות פוליטיות כאלה על החזית על גרמנים, מכירה את הבדיחה על יהודי שבא אל היטלר ואמר לו שמזבל יעשה מרגרינה, מכירה את זה, לא? אז היטלר נתן לו את כל הכבוד נתן לו מעבדות נתן לו אמצעים והגנה והכל והוא עובד ועובד ועוברים שבועות חודשים ושנים ואז היטלר אומר לו נו נו! עוד מעט! ואז היטלר מתעצבן ואומר אני מוכרח לדעת איפה זה עומד! אז היהודי אומר אפשר כבר למרוח אבל זה עוד מסריח...

אהרון-דוד אדר: בסקרז'יסקו ראינו פעם ראשונה גרמני הרוג, וזה עשה טוב על הנשמה. זה עשה טוב על הנשמה, ממש. אמנם נהרגו שם גם יהודים. הייתה התפוצצות באחד המחסנים של חומר נפץ, אבל ביניהם היו גם גרמנים הרוגים. זהו ממש שמחנו לראות גרמני הרוג. עד עכשיו לא ראינו.

הלינה בירנבאום: הגרמני מתפאר בפני יהודי, אנחנו חזקים מכל, אנחנו לקחנו את כל אירופה, הכל שלנו הכל לקחנו. אז היהודי עונה לו ככה באידיש: אבל דבר אחד עוד לא לקחתם המוות המשונה, זה עוד לא כבשתם, זאת אומרת זה. אז הוא אומר הגרמני זה גם אנחנו, גם את זה אנחנו ניקח כלומר את המוות המשונה. ואח"כ היו עוד כאלה, היו בדיחות.

אריה בן מנחם: לחנות מכולת בברלין נכנס קונה הוא אומר: הייל היטלר? יש לכם חמאה? אין חמאה. ביצים? אין ביצים. גריסים? אין גריסים. שומן? אין שומן. שינקה? אין שינקה. דג מלוח? אין דג מלוח. קמח? אין קמח. אם כן הייל היטלר. ...מספרים שהמרשל גרינג איבד 20 קילו, הוריד. כנראה בטעות הוא שקל את עצמו ללא המדליה. ...זכור לי שסיפרו בדיחות על הפרומיננטים, על האנשים שעמדו בהנהלת, שפעלו בהנהלת הגיטו. ...מה זה ארי טהור? לפני המלחמה זו הייתה הבדיחה ארי טהור שהוא בלונדיני כמו היטלר וגבוה כמו גבלס ורזה ובעל גוף כמו גרינג.

אסתר לביא-שפינר: אבל אולי בגלל זה שהיא רוסיה דיברה לא טוב הונגרית עם המבטא. אנחנו בכלל צחקנו מהם... ודאי שמעת, הייתה בעיית הנעליים. הם נתנו כל מיני נעליים, כמו שההולנדים הולכים בנעלי עץ כאלה, אחר-כך היה עץ עם בד. למזלנו שמרתי על הנעליים שלנו והיו לנו נעליים טובות עוד מהבית. נעליים גבוהות. אני זוכרת על חורף. הלכנו איזה 8 קילומטרים, 8 קילומטרים חזור לעבודה בשלג. את יודעת איזה שלג יש למעלה בצפון צ'כיה. במפה זה מצוייר בחום ככה. השלג נתפס בנעל. יש נעל שזה נתפס יותר, יש שפחות. אחר-כך השלג נופל. אבל הוא לא נופל בבת אחת משתי הנעליים. הוא נופל מנעל אחת. אז המסכנה, הלכה לפני. ככה היינו בקבוצות, כבר התרגלנו מי אתנו, חמישה-חמישה. אנחנו עליה צחקנו. והיא סבלה סבל רב. אבל אם אני חושבת על זה היום אני צוחקת, כשנדבק. היא הייתה קצת בטלנית. אולי גם לי היה נדבק. אבל לנעל עץ אולי נדבק

יותר. כשהלכה צולעת זה באמת הוציא מאתנו צחוק. ממש התגלגלנו מצחוק. אני אומרת לך, זה אכזרי שצחוקים מהסבל של אחרים. זה אני זוכרת בבירור, שעל המצב הזה אנחנו ממש צחקנו. כשאני רק מספרת בא לי לצחוק, כי השלג הזה זה היה הרי סך הכל נוראי. אנחנו לא קיבלנו גרביים. לנעליים הכנסנו ניירות וסמרטוטים.

...אנחנו הרבה צחקנו על האישה הזאת שרצתה אותי לשדך לבן שלה, כי הייתה לא יפה בעיני. היא הייתה מבוגרת בעיני, אבל אני לא חושבת יותר מ-45-46. אבל היא הייתה נראית, כי היא הייתה מאד שמנה ורזתה וכל הזמן הראתה לי את זה. אני אראה לך עכשיו. את יודעת, העור הזה שהיה תלוי לה, שהיה כמו סמרטוט. החלק העליון של היד. היא אמרה: תראי מה עשו לי הגרמנים. תראי מה עשו לי, מה הם עשו לי. כנראה שהיא הביאה אתה את תחושת האלגנטיות, המטופלת. היא מצאה איזה נייר אדום, היא צבעה את הפה שלה. אז אנחנו, הצעירות, אני בין אלה, תמיד צחקתי, שכמה טוב שיש לה ליפסטיק. אין לה מה לאכול, אבל ליפסטיק יש. וכל מיני דברים כאלה, שאני כן זוכרת שאמרתי. היא הייתה לי דמות שחייכתי עליה.

...מדברים על צחוק או מדברים על עליזות רגעית משהו, נגיד, לא על ההומור, הומור זה משהו אחר, אסוציאציה אחרת. אבל כשאת במצב קשה, שאת צריכה סתם לצאת מבור ואת לא מצליחה ואת נופלת תמיד בחזרה, אז מחייכים על זה, על זה צוחקים. אפילו אני מרוב צחוק לא יכולה לטפס למעלה. אבל אם מישהו אחר נופל בחזרה לגמרי אז את מתפקעת מצחוק ואת צוחקת ממנו, כי אנחנו בנויים ככה. הצחוק הרגעי זה יומיומי, אנחנו לוקחים אתנו כמו שיש לנו חושים, חוש ראייה וחוש שמיעה וחוש ריח. אז אנחנו מדברים על צחוק, על חוש הומור. ...כשביום האחרון הגיעו הרוסים. אז לקחו את הבחורות - אפשר לשדוד אצל הגרמנים. אני הלכתי עם רוסי אחד להביא נעליים לאחותי. זה היה כל השדידה שלי. אבל היא הביאה נקניקים כאלה, במעיל של גבר. לתוך השרוולים היא הכניסה את הנקניקים. מה את עושה עם זה? צחקנו. זה לבן שלה. המעיל לבעל שלה. ואחר-כך אחרי תקופת מה, כששמעתי שהיא באמת לוקחת לבן שלה ולבעל שלה, כי היא פוגשת אותם, הייתי המומה. הייתי המומה. לא האמנתי לה. היא הייתה דמות לחיוכים אצלנו.

חנה טנצר: יהודי אחד בעיירה פנה לגרמני ושאל אותו באידיש כאילו שזה גרמנית, את יודעת איך היהודים היו מדברים מה נשמע, פוליטיקה ומה נשמע בחזית והוא היה יהודי דתי כזה והוא הוסיף "אני אתך אדוני", אבל באידיש זה מצלצל "אני מחזיק עם האדון" - בתרגום זה אחרת...

ד"ר יהודה גראי: על היטלר היה בדיחות.

נחמה קורן: פגשתי גרמני - את יודעת שאומרים ייקה פוץ - הפוץ היה איתו.

...סטשק בא מן העבודה אז נכנס לפאב למי היה פאב? ליהודי, ליוסקה, ליוסף, נכנס ליוסף שתה עזב את הכסף בא הביתה, אשתו אמרה איפה הכסף? מה כסף, מכות, איפה הכסף? אצל היהודי, אז מי אשם? יהודי אצל יהודי, עבד כמו חמור ארוויח קצת איפה הוא נתן את הכסף?

ד"ר יהודה ברורמן: פולנים שרו ככה, אני יכול לתרגם בעברית זה ככה (אומר בפולנית) זאת אומרת מוארשה לברלין ניסע להרוג את היטלר בן זונה (צוחק בקול רם).

רפאל חיים:

בבונה, טוב שאת יודעת מה זה בונה, יש כאלה הם קוראים את זה אושוויץ שלוש, זה היה המחנה עבודה ארבייט לאגר... יוצאים לדרך נגיד קומנדו של 80 איש... היה קאפו שהוא רוצה שאנחנו נלך כמו חיילים, לשיר שירי לכת וללכת שמאל ימין, ועוד שיר ועוד שיר עד שמישהו יצא פיקח ולא היה לנו יותר שירים, כמה שירים יש, שירי לכת ביוון? ...פתאום יצא מישהו, היה שיר אחד שיר של הכבאים, אז טוב שהיה לו שכל הבן-אדם הזה. אנחנו הולכים ושרים (שר ביוונית) זה שיר על אנשים שמתלוננים ורוצים כסף, עכשיו עם השירים האלה, עם המנגינה הזו היינו מקללים אותם וכל מיני שטויות (שר ביוונית) 'אל תדאגו חבר'ה אנחנו נצא מפה, אתם תראו'. והם היו מבסוטים. ואנחנו שרנו 'שתישרף הלוואי' ביוונית, בספרדית. והם הולכים ומבסוטים ואנחנו צוחקים כל הזמן, צוחקים, את מבינה, זה הציל אותנו הוא רוצה 'נו זינגן', זינגן ימח שימך, כמה שירי לכת אני יודע?, רק אחד... זה הציל אותנו לפחות שתיים שלוש קילומטר, עם ים של קללות והם לא הבינו. ואנחנו צחקנו מהשטות הזה עד שהגענו שמה....

הומור מתוך תסכול:

ד"ר פליציה קראי: אבל זאת נקודה ששמתי לב, על-כל-פנים בארבעה מחנות שהכרתי, שההומור הזה מבחינת התוכן היה נוגע הרבה יותר לפרומיננטים מאשר לאנשי הסגל הגרמני, מאשר לגרמנים. ואני חושבת שאפשר להסביר את זה בצורה די פשוטה. הפרומיננטים הסתובבו כל היום במחנה והמגע הישיר שלנו היה אתנו. למשל, כשאנחנו שרנו על יואננה, אני גם כן זוכרת עד היום (שרה בפולנית). כשאנחנו שרנו את זה כולם צחקו.

ד"ר רות שיינפלד: חלק מההומור הזה זה מובן שזה היה הומור מקברי זה הומור של אנשים על סף המוות, אבל הוא לא היה מכוון רק נגד הגרמנים, או נגד נגיד הפולנים, הוא היה מכוון גם נגד העשירים היהודים, אלה שהתעשרו וגם אלה ששיתפו פעולה עם הגסטאפו.

שולמית צדר: היה שטוקה והיה פמינה. אני נזכרתי במשחק מלים. מאד קשה לתרגם את זה. היה ביטוי שהיה "שאפה-גראה", זה היה נקרא כאילו שלוקחים שוחד. "שאפה גראה" זה שוחד. אני לא יודעת למה, כי אין לזה שום קשר. שאפה זה ארון. גראה זה מנגן, לא יודעת למה. בכל אופן, היה שם כתוב 'נאשה פמינה גראה'. זאת אומרת, הפמינה שלנו משחקים ומזה הדגישו את האותיות של שאפה גראה, כאילו שלוקחים שוחד. זאת אומרת, בוודאי היו המון בדיחות על היודנראט, על המיליציה היהודית, איך הם נוצרו בעצם, מי היו האנשים האלה. הם לא היו כל-כך אהודים שמה. אז זה היו פעם האינטליגנציה היהודית שאיבדו את המישרות שלהם. היו עורכי-דין, כל מיני טיפוסים כאלה. אז הלכו בדיחות. אבל אני לא זוכרת את הבדיחות האלה. בכל אופן, הם היו אובייקט לבדיחות. גם היודנראט, גם ראש היודנראט וגם המשטרה וכל אלה שהתעשרו, והיו כאלה כמובן. גיטו זה לא מיקשה אחת. זה היה בגיטו ורשה. היו בדיחות גם על זה מה אכלו ועל הכל, על העוני, על הכל.

פישל קוזלובסקי: למשל, בדיחה - זאת בדיחה שסיפרו. בזמן שהגרמנים נסוגו, התחילו לסגת אחרי סטלינגרד אז בעיתונים גרמניים כתבו (אומר בגרמנית), זאת אומרת, מסיבות טקטיות הגרמנים חוזרים חזרה מפה ופה. אז יהודים סיפרו בדיחה כזאת: מה ההבדל בין שעון להיטלר אז פשוט מאד, שעון הולך קדימה ואומר תיק-תק. והיטלר הולך אחורה ואומר תק-תיק. זה היה בגיטו. ... עוד משהו. בדיחה קצת יותר גסה, אבל אפשר לספר. זאת בדיחה שסיפרו בגיטו. בזמן שהייתה מלחמה עם אנגליה אז הגרמנים רצו לחצות את התעלה לאנגליה. אז היטלר נתן פקודה לצבא הגרמני לאכול הרבה מלח ולשתות את תעלת למנש. אז נגד זה צ'רצ'יל נתן הוראה לאכול פטרושקה (פטרוזליה) ולהשתין הכל מה שהם ישנו. זה בדיחה.

... היה משחק מלים ביידיש של נאומים של הפרזס, של רומקובסקי. הוא אמר ככה: 'ערבארט פאר אייך הוב איך גענוק, און צ'אסעקן הוב איך אויך' (יידיש). עבודה בשבילכם יש לי הרבה, וגם אוכל יש לי. אבל ההדגשה הייתה, שעבודה יש לנו בשבילכם ואוכל יש גם לי. זאת הייתה ההדגשה. זה העוקץ. זה היה נכון ובאמת היה ככה. זה נכון. ... אחרי המלחמה אנחנו היינו במחנות של פליטים. היו קוראים לזה סי.פי. מחנות העקורים. היהודים היו חיים או מאונר"א או מג'וינט או סתם עסקו במסחר שחור. הכל היה בשחור. והגרמנים היו חיים ככה מהאמריקאים, ומובן שיש הרבה שיקסעס, בנות גרמניות, שהלכו לישון עם אמריקאים תמורת שוקולד, תמורת סיגריות, ובין האמריקאים היו הרבה כושים. ואלה עשו שם חיים. זאת הייתה המציאות. הבדיחה שהייתה הייתה ככה: שגרמני פעם הטיח בפני יהודים, שלכם יש הכל על שחור. לחם שחור, בשר שחור, חלב שחור. הכל על שחור. בגדים על שחור. אז היהודי אמר: (יידיש) לכם יש ילדים בשחור. הגרמניות ילדו ילדים שחורים. 'ולמי יש ילדים על שחור' זאת הייתה בדיחה טיפוסית יהודית על מצב שהיה אז. דוד-אהרון אדר: לפי הסטטיסטיקה, שנה ושנה אחרי המלחמה נולדו בגרמניה חצי-מיליון כושים. רחל אדר: זאת הייתה נקמת דם.

איתקה סלודובסקי: על רומקובסקי היו הרבה בדיחות. קודם כל היה אסור לצחוק על רומקובסקי במובן של צחוק אז תמיד היו אומרים : זה פרזס הוא טוב אבל שילך לעזאזל, שיקבור אותו האדמה. שהאדמה אז מה יצמח מהאדמה? עוד רומקובסקים כאלה. את מבינה בצורה כזו.

הדה אייזנברג-שיינהרץ: היה הומור. בטח שהיה הומור. כן. למשל, היה לנו כזה מנהל עבודה בפלאשוב, שעבדתי היינו מתקנות את המדים שלהם. אז היה שמה יהודי דוקא, שכל הזמן הוא חשב שהוא צריך לספק הכי הרבה דברים, עבודה וזהו, והיה ככה מזרז אותנו כל הזמן. אז נורא צחקנו עליו. פשוט צחקנו עליו. לא סבלנו אותו בגלל זה. זה נכון.

מרים גרול: הבית חרושת איפה שעבדנו זה היה עד הקילומטר מהמחנה. כשהיה מזג אויר אבל אני אומרת את זה במאה אחוז ביטחון שהיה מזג אויר טוב נסענו ברכבת. כשהיה גשם, כשהיה שלג, כשהיה ראש השנה, יום כיפור לא, אז נסענו, לא ערבבתי. כשהיה מזג אויר טוב נסענו ברכבת, ביום כיפור, ראש השנה, חגים נסענו ברכבת כי ידעו שיש הרבה דתיות. כשהיה גשם, כשהיה שלג, כשהיה קור אז הלכנו ברגל, את מבינה. אבל גם כן פה ושם הייתה איזושהי בדיחה. אנחנו ראינו שמעונן, נגיד בערב, אז שאלנו נו מחר ברגל או מחר ברכבת. קרה שהתחלנו ללכת בגשם ופתאום היה מזג אויר טוב אז אנחנו אמרנו בצחוק צחקנו נו עכשיו לגרמנים יש בעיה איך נמשיך.

איתן פורת ז"ל: אחרי תיאור על לעג והתעללות מינית של הקפואים בילדים-בפילים: הם התגלגלו מצחוק, לעגו לנו וצחקו על זה, אז אנחנו אח"כ היינו צוחקים גם עליהם מזה, התוצאה הפוכה ראינו שסידרנו אותם היינו צוחקים.

חנה טנצר: בזמן המלחמה, בחורף, כשהיו רוחות ורעמים היו אומרים עכשיו תולים את היטלר... זה עוד אמרו בגיטו, גם זה מהגיטו.

ד"ר יהודה גראי: בעיתון היה כתוב שהצבא הגרמני ניתק מגע מהאויב אחד גילה מזה ניתק מגע מהאויב בורחים כל כך מהר שהאויב לא יכול להשיג אותם וזה הלך אח"כ זה היה אחר כך בדיחה "תשמע אל תעשה לי את הדבר הזה כי אני אנתק אתך מגע" דברים כאלה.

נתן גרוס: היה הומור עד זמן מסוים כך שזה הציל. היהודים עם אופטימיסטי זה ידוע כן, באמת משתמשים בהומור כנשק והנשק הוא נשק לכיוון, בשני כיוונים כלפי האויב חיצים וגם כן כדי לעודד את עצמך.

ד"ר יהודה ברורמן: אבל 90 אחוז היה חיים יומיומיים גם בגיטאות גם בקונצלגרים, גם במחנות ריכוז במחנות השמדה. היה חיים, גרמנים נתנו לעבודה איזשהו בונוס עם כסף, ועם כסף עשו כל מיני ספקולציות, אחד מכר את הכסף לחם, אחד נתן את הנעליים שלו האחרונות לקחת לחם, השני מהלחם עשה ביזנס גדול שהיה לו מספיק, גנבו אחד מהשני והיו פוליציים זאת אומרת משטרה, שוטרים בגיטו... אבל היו הרבה מנוולים. המנוולים האלו זה נתן לנו את הטקסט להומור.

לביטויי התוקפנות ניתן להוסיף את הכינויים שניתנו לממלאי התפקידים השונים:

ינינה ז'מיאן-ברנדווין: אני אספר לך עוד משהו אולי זה לא, לא מצחיק. היה סרג'נט גרמני שכולם הכירו אותו, שכשהוא עובד בוואכה (שמירה) באיזה מקום ורואה יהודי אז הוא יורה, בלי סיבה. אז לפעמים פתאום ראית אנשים חוזרים, היה רחוב לא רחוק מוואכה, אז כולם רצים בחזרה וצועקים 'פרנקשטיין עומד על הוואכה'. אנחנו נתנו לאיש הזה, היה הרי סרט על מפלצת פרנקשטיין, אז אנחנו נתנו לסרג'נט הגרמני זה שם פרנקשטיין. וכולם היו, אחד נגיד אותו הוא הרג, אז כולם היו חוזרים ושם עמדו אנשים רק כדי להגיד אל תלך לשם, שם היה פרנקשטיין. זה גם הומור לתת לסרג'נט גרמני שם מהסרט של מפלצת. מי זה פרנקשטיין, כולם ידעו. אם תשאלו בן-אדם מגיטו וארשה על מי זה פרנקשטיין, הוא לא יספר לך על מפלצת של הסרט, הוא יספר לך עליו, זה הומור.

ד"ר יהודה ברורמן: הבלוקאלטסטה היה איזה גורילה, קראנו לו אדי גורילה.

לילי ריקמן: במחנה עבודה, אחרי אושוויץ, האס.אס. היו במדים. הייתה אחת גבוהה, כזאת מלאה משהו, משום מה קראנו לה סוס. לא ראיתי בה את המפקדת, אלא את הסוס. והסוס דהר, כל הביטויים מה שרק קיימים לסוס, אז אם משהו קרה, מה קרה - הסוס עשה את זה, הסוס עשה את זה. כל מיני ביטויים מה שסוס באמת עושה. לכן לא כל-כך פחדתי ממנה. היה בה כזה מבט משהו כזה רצחני. והחברה שאלה אותי: על מה את חושבת, אמרתי אני חושבת על זה איך אני יכולה להגיע על הגב של הסוס. זאת אומרת היה לי... ואז התחילו לצחוק, לא הייתה ברירה. היו הרבה דברים... הסוס הייתה אס.אס. אז עליה היו בדיחות, ששם המציאו את זה. ועל עוד אחת, על המפקחת שלנו, היו בדיחות שאחרי המלחמה, שאנחנו נהיה המפקדים שלה, מה לתת לה עבודה. דברים כאלו כן היו.

רינה טרייביץ: על הגרמנים כמובן שגם כן צחקנו, נתנו להם כל מיני כינויים.

סוני שי: קודם כל היו לנו שמות גנאי לכל מיני אס. אסים, נתנו להם כל מיני שמות, אחד קראנו לו 'המילר האדום' הטוחן, מה זה מילר זה הטוחן האדום הוא היה ג'ינג'י ושמן וקראנו לו 'המילר האדום' וצחקנו.

נספח 4

כולל את ההיגדים והאפיזודות של ההומור שמילאו את הפונקציה המינית והסקטולוגית של ההומור.

הפונקציה המינית של ההומור

נחמה קורן: צחוק היה לנו כזה גרובה Grube (בור) ששמו שם את הגויות, נשים אז בא אחד ועשה שיר, (אומרת באידיש ומתרגמת) אני אומרת לך אפשר למות מה השיר אומר?

על הגרובה צעקות, שמה מזיינים את עצמם הגויות, ואישה אחת לאישה שניה שמה מגרפה בתחת, את צוחקת? ואנחנו היינו מתפוצצים מצחוק ידענו מחר אנחנו נהיה שם כן, היינו מתים, כזה מקברי כזה עלינו על עצמנו, את לא יכולה לתאר לך וזה החזיק אותנו וזה נתן לנו הכוח התפוצצנו מצחוק, בתרגום זה לא טוב אבל התפוצצנו מצחוק צחקנו מהמוות שמחנו עם המוות חיינו עם המוות הכל היה עם המוות, מה זה צחקנו מכל דבר, לא יאומן האדיש היא שפה מלאה הומור מאיתנו, וזה נתן לנו כוח לעבור את הכל לא היינו יכולים לעבור בלי ההומור הסרקסטי הזה, הגס הזה, ששרנו את השירים הגסים קיבלנו צמרמורת מהסרקסטיקה הזו.

ד"ר פליציה קראי: היו גם בדיחות גסות, אבל הרבה פחות. האלמנט הארוטי מעט מאד היה מופיע. בסקארז'יסקו כן. במחנה עם הגברים. אצל הנשים לבד כמעט לא. בכלל לא. ובסקארז'יסקו, יש לך שמה דוגמא של קופלטים, אז שמה בהחלט יש הומור. אוהו, קוזינים, קוזינקות. חזק מאד. לומר את זה בקצרה, אנשים שהיו מאד רעבים, לא היה להם ארוטיקה בראש. כי אוכל היה יותר חשוב. בכל זאת, אלה שהם היו שבעים, ובכל מחנה היו כאלה, היו ביניהם גם כן מסתובבות בדיחות גסות. אין ספק. זה היה בכל מחנה. אני כבר לא מדברת על מחנה כזה כמו אושוויץ, ששמה זה מאה אחוז היה. אבל גם במחנות ריכוז אחרים. אין ספק שהיו גם בדיחות גסות. בקרב מי, בקרב אותם פרומיננטים שהם היו שבעים אל"ף, שנית, שהיה להם יותר מגע עם מחנה הנשים. היו שמה מקרים גם כן של מגע פה ושם באופן בלתי רשמי. חוץ מזה, באושוויץ היה בית-בושת. אמנם לא בשביל האסירים אלא בשביל אנשי אס.אס. ובשביל השומרים. הזונות היו פולניות וגם מלאומים אחרים. אבל לא יהודיות. עצם העובדה שדבר כזה היה קיים גם-כן היה מעורר פה ושם בדיחות גסות, אין ספק. אבל פה דוגמאות ממש אני לא יכולה לתת לך. אני לא הייתי שמה. אני יודעת על זה רק מעדויות ומקריאה.

מריאשה פיאלקו: היו בדיחות, עכשיו במקרה נזכרתי זה היה באמת בדיחה לא יפה, אבל זו הייתה בדיחה מה שהלך. בפולנית היו אומרים: ...היו בחורים צעירים ובחורות צעירות והם התנשקו והבנות לא רצו ללכת איתם לשכב וזה אומר "במקום לתת לנחשים", הרי יהרגו אותנו, "אז בואי תני לגברים". זה אני ישר, איך שמדברים אני נזכרתי שהיו אומרים. בטח שהיה, זה היה בדיחה, זה היה בתוך המחנה כבר.

רישה טריביץ: בדיחות גסות רוח, תרגמנו, דיברנו יחד על, בבית קברות רעש מהומה כי שמה מזדיינים המתים. ובר מינן אחד אצל, את הבר-מיננית, זה בעברית אפשר נקבה, פשוט דופק ישר בתוך הישבן. זה היה שיר (שרה בפולנית) זה היה שיר מאוד גס, בעברית זה יוצא לי יותר קל. אני למדתי את השיר הזה בפלאשוב. הרי פלאשוב נבנה על בית קברות יהודי. אז זהו שאז שמה, זה היה מאוד משמעותי.

צעדנו לעבודה והם שרו את זה (רוזמנדה) אבל שינינו שמה גם מגרמנית את המילים כששרנו את השיר. עם השלכה שמכוננת התפירה אינה פועלת אז שימנו אותה והיא לא דופקת כמו שצריך. אני בדיוק לא זוכרת את המילים עכשיו.

...ההומור הגס היה בגלל זה שהרי ידענו שאין תקווה, שזה כל רגע, עוד יום עוד חודש ואין תקווה. פשוט לעידוד, לנו גם הייתה מתירנות גדולה מאוד איפה שהייתה רק אפשרות, כי מחר נמות אז למה לא.

...חיברנו שירים, היו הרבה, למשל בפלאשוב היה חצוצרן שהעיר אותנו כל בוקר, אז שרנו למנגינה הזו מילים גסות, "מחצצר כבר שעה ואתם בני זונה עוד ישנים קדימה לקום ושוב קללה כזו אמך זונה" אנחנו חיברנו את זה, מישהו זרק ואנחנו כבר שרנו את זה (שרה בפולנית).

לילי ריקמן: בדיחות על מין אני לא זוכרת. היו. כן, היו. אני חושבת שדי הרבה. דיברו, כן. זה היו יותר החילוניות. זאת אומרת, עם אותן החברות שהייתי אתן, אבל אם הן היו חילוניות, אז הן כן. בינו לבינה, משהו כזה. כן היה. אני עוד זוכרת בדיחה, עוד מאותם הזמנים, ואני מכרתי את הבדיחה הזאת. בחור ישיבה מתחתן. בלילה הוא נשאר על-יד הספר שלו. והבחורה אומרת: קר לי. אז הוא לוקח שמיכה ומכסה אותה. אחרי חצי שעה היא אומרת שוב: אבל עוד קר לי. אז הוא לוקח עוד שמיכה ומכסה אותה. היא אומרת: אתה יודע מה האבא שלי היה עושה עם האמא שלי אמרה שקר לה אז הוא אומר: לא. היא אומרת: אז הוא שכב על-ידה במיטה. אז הוא אומר: אז מה את רוצה בשתיים בלילה אני אביא לך את אבא שלך? זאת הייתה בדיחה, בדיחות מסוג כזה. בדיחות שמלפני הכל, לפני המלחמה.

סטנייה: הייתי בת 17.5 באותה תקופה. השיר הזה כששמעתי אותו גרם לי לצמרמורת, כי לא הייתה רגילה לגסויות מן הבית. אני חונכתי כילדה טובה בבית טוב, עם פרינציפים של כל הפולניות וכל הטקסים של פולנים. אז לשמוע כאלה גסויות, בכלל במחנה נפגשנו עם המון גסויות. לא ידענו את העולם הזה. את רוצה לשמוע את השיר (בפולנית). תרגום. בבית הקברות צעקות גדולות. שמה מזדווגים הפגרים. אחד פגר את הפגר השני מנשק בתחת. היא צועקת שזה כואב לה והוא ממשיך בעבודה.

רחל אדר: היו בדיחות על רומקובסקי שהתחתן עם אשתו הצעירה, היו בדיחות.

רפאל חיים: ולפעמים הייתי שר שירים מאוד מאוד גסים. עכשיו, יוני ששר שיר גס שמה הם היו צוחקים ואני שרתי להם. עכשיו שנסענו עם אנשי עדות כאילו היית חי אותה תקופה ושרים, יוצאת מישהי יותר עדינה אומרת מה זה? אמרתי לה, זהו זה אנחנו ככה היינו חיים. אחרים באו ואמרו לה למה את מפריעה לבן-אדם. למשל היינו שרים (שר בפולנית) זה שיר מאוד מאוד גס. התרגום זה זקן, באיזה מין קללה של גברים ואח"כ... חוזר אז קוראים לו... בן-זונה וזה אני הייתי שר. היה תופס מישהו שהם צוחקים ממנו תשיר לו ... חתיכה לחם. אח"כ היה שיר אחד עוד יותר גס שאני, זה מוגזם, ולזה היה לי הצלחה לא נורמאלית ושירים באידיש.

נחום מנור: כשהתחלתי לאסוף את החומר אז פתאום ראיתי שהרוב מזה שאני ליקטתי, זה לא אומר שאולי, אולי זה באמת לא ככה שהרוב היה כזה, אבל מזה שאני הצלחתי ללקט באמת שפה גסה ביטויים גסים כשזה בפולנית זה נורא. ... אני זוכר שירים מלוכלכים, יכול להיות שזה היה שסתום ביטחון להשתמש בביטויים מלוכלכים, כי אנשים שבבית לא דיברנו כך, חס ושלום.

הלינה בירנבאום: השיר הזה עצמו הרי הוא כל-כך גס, היו עוד אני כן לא זוכרת כבר את המילים אבל אני כן זוכרת, אני נורא התביישתי מזה, אני לא יכולתי, אני גם היום לא נעים לי להגיד את המילים האלה, אבל היה כן כי זה היה, זה היה בצורה הכי גסה באמת.

אריה בן מנחם: באושוויץ התלוצצו ושרו שירים, שירים גסים ושירים כל מיני, מקרים היו התעסקו עם בנות שמה זו כבר הייתה אוריה לגמרי אחרת אם כי כל הזמן הם ידעו, דחו את המחשבה מה יהיה אתנו, כל הזמן ראו את העשן. ... יושב ראש היודנראט, רומקובסקי עמד להתחתן ואכן התחתן בגטו, זה היה יהודי בא בימים הוא היה בן 60 פלוס והוא עמד להתחתן עם איזו עורכת-דין צעירה. אח"כ פשטו בדיחות על חשבון החתונה שלו. בין היתר אמרו שהגרמנים יתנו לו מתנת חתונה אקדח ושהוא יוכל להגיד "עמוד או שאני יורה".

... אם אנחנו מדברים כבר על רומקובסקי אז ישנה בדיחה שהיא משחק מילים פולני, את לא תביני אותה ובכן אני אספר אותה, את הפואנטה אספר בפולנית, אח"כ אשתדל להסביר אבל בהסבר זה כבר לא יהיה מצחיק אז בכל אופן אמרו שלפני חתונתו, לפני הנישואין הוא יצטרך לעבור, הוא עבר מבחן אז במבחן אמרו ככה: אני אגיד את זה פולנית אח"כ אשתדל איכשהו... הכוונה היא מבע"פ הוא עבר, כלומר מבחינה בע"פ הוא עבר, מבחינה בכתב הוא, איך להגיד את זה, אבל הכוונה היא בפולנית... כלומר מהמילה פיש, שזה האיבר שעושה פיש הוא נשפך וזו, לך תרגם את זה לעברית זה לא ניתן, פשוט משחק מילים.

אורנה בירנבך:... אבל לא שמענו לקסיקון כזה כמו בפלאשוב. כל התחתית הסולם החברתי של קראקוב היה שם, איך שהם דיברו וגם בדיחות מאד מלוכלכות, מאד, בקול רם כזה, זה היה נורא, לכל אחד היו כינויים.

איתן פורת ז"ל: אחרי תיאור על לעג והתעללות מינית של הקפואים בילדים-בפיפלים: הם התגלגלו מצחוק, לעגו לנו וצחקו על זה, אז אנחנו אח"כ היינו צוחקים גם עליהם מזה, התוצאה הפוכה ראינו שסידרנו אותם היינו צוחקים.

... הפיפלים שקראו להם הלבלינגים הם היו גם כן נושא ללעג, לדאבוני גם אני הייתי בין אלה, הם היו על פי רוב המטרה של ההומוסקסואליים של הסגל.

ד"ר גיזל סיקוביץ: היו אצלנו במחנה עבודה היו 3 בחורות שאבא שלהם היה לו מספרה והן היו זונות, כל המשפחה, כל הבנות היו זונות זה היה ידוע, והם ספרו כל הזמן בדיחות גסות נורא גסות וצחקו בקול רם אבל זה לא הייתה בשבילנו זה לא היה הומור כי זה היה ממש פשוט גס.

נחמה קורן: או פעם מישהו אמר מוישה אין לי מה לאכול, תאכל את המשמש שלך כל דבר היה מכל דבר עשו בדיחה מכל דבר צחקו.

... באושוויץ אז היו לנו כמה בחורות גאונות והם עשו את זה, אז תתארי לך הם סיפרו בדיחות, בדיחות, צחוק היה לנו כזה ששמו שם את הגויות, נשים אז בא אחד ועשה שיר, (אומרת באידיש ומתרגמת) אני אומרת לך אפשר למות, בתרגום זה, על הקבר שמה דופקים אישה אחת אישה שניה והאישה אחת לשניה שמה מגרף בתחת, את צוחקת? ואנחנו היינו מתפוצצים מצחוק ידענו מחר אנחנו נהיה שם כן, היינו מתים, כזה מקברי כזה עלינו על עצמנו, את לא יכולה לתאר לך וזה החזיק אותנו וזה נתן לנו הכוח.

אורנה בירנבך: כן הנה את הזכרת לי (מתחילה לשיר)... בשביל מרק בשביל מרק ובשביל פרוסת לחם נותנות בנות שלנו מה שצריך ולא צריך. כן, כן, נכון זה רק מפלשוב מה ששם היה... באמת בשביל מרק ובשביל חבילת שוקולד ובשביל זה...

הומור סקטולוגי

רינה טרייביץ: היו לנו לטרינות בודאי רק מה, את יודעת מרגע שנכנסנו למחנה זה היה 13 במרץ 43 עד 2 במאי 45, לא הייתה שום אפשרות לפרטיות. להתרחץ בחברה, לעשות את הצרכים. אז הייתה שורה ישבנו שמה וסיפרנו, דיברנו שמה. אני גם קצת צחקתי. אז הבית קפה שלנו באושוויץ, בבירקנאו היה בלטרינה. הכל התנהל שם.

לילי ריקמן: בלילה רק אור אחד היה בבית-שימוש. היינו ביחד עם בחורות פולניות. הן כבר היו שם שלוש שנים ומצבן היה יותר טוב. הן גנבו חוטים והיה להם יותר אוכל, והן עשו מסרגות מברזלים ונתנו לנו עבודה עבור מנת מרק או לחם או משהו. הייתה שאלה מה לבחור, לישון בלילה או לסרוג כדי לקבל אוכל. ואז פתאום בחרתי אני לסרוג. סרגנו גרביים. ישנו שתיים במיטה. החברה שלי שאלה: תגידי, למה בחרת לסרוג כל הלילה, כדי לקבל עוד שתי מנות מרק ולא לישון כמוני אז אמרתי: מפני ששם, בבית שימוש, יש הבדיחות הכי טובות. וככה אחת מספרת סיפורים. תמיד הייתה איזו שמועה, ששמענו פה, שם, אנחנו נשתחרר בקיץ זה. כל מיני דברים. אז היו שם מעודדים והיו לפעמים לא מעודדים. כשהיה משהו לא מעודד, כששאלו ודיברנו על זה, שזה לא מעודד ומי יודע מתי תיגמר המלחמה ומה יהיה. שאלתי: איפה שמעת את זה, היא אמרה: בבית-שימוש. אמרתי: היה מקולקל, בגלל זה הבדיחות מסריחות. זה לא יכול היות אמת. זה מסריח משהו. בזה נזכרתי, שאם משהו לא טוב, אז היה לזה שמות של ידיעות מהבית שימוש. היו שמועות של הלטרינה. זה באושוויץ, מה אמרו, שמתי נשתחרר ומה יהיה. זה שמועות, לא פעם תקוות, מה שסיפרו, מה שאמרו, מה ששמעו מהפליטים הפוליטיים שהיו במצב יותר טוב. היו כאלו שאפילו באו עם עיתונים. ומהם שמענו ככה ידיעות. וגם את זה, זאת אומרת, עשינו מין עולם שלנו, בנינו את זה, שכאילו זה מצחיק.

סטנייה: בלטרינה, למשל, שמה זה היה מקום הבדיחות... אתן לך דוגמא אחרת של מצב. היינו בלטרינה וכיבסנו. ופתאום נכנס הקומנדר. אז את הקערה עם הכביסה שמנו תוך רגע על החור של הבית שימוש והתיישבנו על זה. הוא נכנס, וזו צועקת: אכטונג. והוא ככה אומר: ואיטר שעייסן. תמשיכו לחרבן. ויצאנו אחר-כך כולם, אלה שהיו שמה, עם תחת רטוב, כשישבנו על הכביסה הרטובה. נו, כשבאנו לזה אז כמובן שצחקו. 'נו, קאם ויטר שעייסן'. תמשיכו לחרבן. זו הייתה תמונה כזו... אני כבר מתחילה לצחוק, אני גרתי בקומה שניה על הדרגש. אני מדברת על פלאשוב. בקומה שלישית גרה בחורה צעירה עם אמא שלה ועל-ידה שכבה חברה שלי. ופתאום היא רואה, שזו תפסה את הסיר שלה של האוכל ועושה שמה פיפי, כי היא לא הספיקה לרדת. אז היא לקחה את זה וזרקה לה את כל זה על הראש. והאמא אמרה: 'מה את עושה לבתי', זה היה, את יודעת, באותו רגע הריב ביניהן והחלפת המלים, אני לא זוכרת מה אמרו, אבל כולנו התגלגלנו מצחוק אז מן הדבר הזה.

אורנה בירנבך: אבל היינו שם - בלטרינה - די הרבה זמן, פשוט לא רצינו לצאת משם ואיזה בדיחות ואיזה .. לך יש תחת כזה ולך יש תחת כזה, נייר לא היה ועוד היה לנו המחזור בפלאשוב. בפלאשוב עוד היה באושוויץ נפסק, פסק לגמרי. אז גם על זה היה בדיחות מקאבריות.

נחמה בר-און: הבית שימוש היה לכולם. היה כזה בור ועל זה מוטות וישבו על זה. לטרינה. ללטרינה נתנו שם - אר.טי.אה. מה זה? רדיו טוכעס אגנטור. ששם אפשר להיודע את החדשות. אגנטור זה מלה בינלאומית. אגנציה זה סוכנות.

לילה הולצמן: כן. אר.טי.אה. R.T.A. זו לא הייתה בושה. יושבים בשורה אחת, ומספרים בדיחות מריאשה פאלקו: אחד אומר: אני שמעתי שהרוסים כבר מתקרבים לוורשה. והשני אומר: ואני שמעתי שהרוסים ברחו. אז הכל בבית השימוש הזה.

לילה הולצמן: בפולנית גם קראו לזה אחרת. ג'י.פי.פי. J.P.P. יידנה פאניי-פוביז'אלה. אשה אחת אמרה.

נחמה בר-און: היינו עומדות שמה, כשלא היה בסביבה האס.אס.מון, היינו עומדות ומדברות ומפנטזות איך יהיה אחרי השחרור ונבוא לדוד לאמריקה או לאיזה דוד אחר ויציעו לנו את המטה ואנחנו נגיד: אנחנו לא צריכות את זה. קצת קש על הרצפה זה מספיק. וניכנס לבית שימוש, אז ישאלו אותנו: יש שמה נייר טואלט, אז אנחנו אומרים: לא צריך נייר טואלט. אפשר לקטוף עלה מהשיח. הדבר הזה, לדבר על זה, זה כבר היה מצחיק.

...מהאוהל היה צריך לצאת בלילה, הלא מהקור הצטרנו לרוץ הרבה פעמים בלילה ללטרינה. ופעם אחת השגנו קופסה של ריבה. גולדה נתנה לנו. קופסה ריקה של ריבה, אבל קופסה גדולה. לילה הולצמן: היו כמה אמהות מבוגרות, אימא שלי לא, שעבדו במטבח. היה הרי מטבח. והן היו מדי פעם עוזרות, מארגנות.

נחמה בר-און: הייתה שמחה גדולה שהשגנו את הקופסה הזאת. והחלטנו שהלילה, זה היה כבר היה כמעט חורף וכפור וקר. צריך היה לכפתר. כל אחת שיוצאת, לכפתר, וכשהיא חוזרת גם לכפתר, כי אחרת בכל זאת, שכבנו שמה עם הבגדים, אבל היה קר. שמחנו - הלילה לא נצטרך לרוץ ללטרינה. זה היה באמת נהדר. קופסה עם קיבולת. וכולן מילאו אותה. עשינו תורנות, שבבוקר שתי בנות ייקחו את זה לשפוך את זה ונשמור על הקופסה הזאת למחר. בבוקר שתי בנות ניגשות לקחת את הקופסה. מה מתברר שזאת הייתה קופסה מקרטון וכמו שהן תפסו אותה ככה, אז נפלה התחתית ואת כל האוהל זה מילא עם שתן. זה היה משהו. ברגע הראשון פרצנו בצחוק כזה, משהו. צחקנו מאד, אבל אחר-כך ראינו מה קרה, איך אנחנו נישן הלילה פה, הלא נעשתה שם שלולית איומה. אז החלטנו, ממקום העבודה שם היינו לפעמים עוברים על-יד ערימות של תבן, של האיכרים שהכינו שם.

לילה הולצמן: ערימות שחת.

נחמה בר-און: או שחת או תבן. ממש תבן. כל אחת תיקח ותשים במעיל, וכל אחת תביא איזו ערימה פרטית שלה ונרפד קצת, כי אחרת אין לנו איפה לישון הלילה. וכך עשינו. בלילה גם צחקנו, כשהבאנו את זה. וזה היה, איך שאומרים, אוי ואבוי לצחוק.

רפאל חיים: קמים בבוקר ואין איפה ללכת. הולכים לקלוזט הזה שזה היה כאילו סלון. אנשים עושים את הצרכים. את ראית, בטח ראית את הזה. המחראה. שמה חצי שעה יש לנו זמן לברוח מהכל ושמה כל אחד מספר מה שנעשה. אנחנו מדברים ואת האוכל מביאים למקום. בא בבוקר ועושים. אח"כ עושים את מרביצים ולא מבינים, זורקים אותנו מפה, זורקים אותנו משמה ואח"כ בסוף אתה מקלל את הקאפו בצורה כזו. אני שרתי להם עכשיו, נדהמו לשמוע, אני מקלל את הקאפו ואומר לו בן-זונה כן, את מבינה? לא זה היה שיר באידיש.

נחמה קורן: משה, למה אתה לא ישנת ראיתי אותך בחוץ, אומר לי אתה יודע אתמול נתנו שעועית לאכול אז הם ירו כל הלילה לא יכולתי אז הלכתי בחוץ, אני אומרת לך זה דברים כאלה מקבריים זה כ"כ טוב, כ"כ מתוק.

איתן פורת ז"ל: בלילה היו הולכים מאה פעמים להשתין בדלי, היה דלי קראו לזה "הקיבל" רצים להשתין ואנשים היו קופאים מקור אז היו צוחקים ואומרים הפסיק להשתין מרוב קור הוא קפא והיינו צוחקים שהוא הפסיק להשתין אז מי שידע לצחוק צחק ומי שלא ידע לצחוק לא צחק. ... הנושא לצחוק הגדול ביותר ולקנאה הגדולה ביותר במחנה, וממנה למדתי את זה גם, היה ה"שייסקומנדו" קומנדו שמובילים את החרא, סליחה על ביטוי, את הצואה, הרי שמה לא היו בתי שימוש עם ניקוז אלה היו הולכים משלשלים לבורות ואחר כך היו באים השייסקומנדו אוספים את זה ומביאים את זה קילומטרים, היה שם מקום שאגרו את הדבר הזה - גם מזה הם רצו עוד לעשות אנרגיה, ואנחנו היינו צוחקים. קודם כל הם היו נורא מסריחים אבל הם היו נחשבים לעשירים ביותר כי הם שם חיטטו ומצאו המון יהלומים וזהב ושיני זהב והם חיטטו כל הזמן בזה אלה שבאו מהקומנדו... הנה זה אפשר לבכות ולצחוק, לבכות ולצחוק, היו זורקים את היהלומים הכי יקרים לתוך ה... השייסקומנדו ואלה היו טובלים עם הידיים כי בשביל זה אפשר היה למכור את זה ולקנות מנת אוכל-לחם בשביל יהלום, הקפואים היו קונים, או אלה שיצאו לעבודות חוץ אז יכלו לעשות מזה

עו"ד אריה קורץ: זכור לי שהתלוצצו אפילו במקרה שמישהו נפל ללטריונה (מחראה) וטבע שמה או הוציאו אותו.

ד"ר גיזל סיקוביץ:... אז השירותים זה היה ביתן על גבעה אז היה לפעמים שלשול או משהו בלילה היינו צריכים אז היה שלג ובוץ גדול אחרי השלג היינו צריכים ללכת בלילה לגבעה, וזה מאוד לא נוח ופעם זה קרה לי בלילה ואני הייתי למעלה אני קפצתי למטה ולא יכולתי למצוא את הנעלים שלי אז מצאתי זוג נעליים כזה גדול, הייתה שם אישה דווקא עם בתה מהעיר שלנו והייתה כמו דודה ואני נכנסתי לנעליים שלה ורצתי למעלה ובבוקר אני קמה איזה צעקות נורא, "מישהו הרטיב לי את הנעליים" ואז צחקנו אני כמובן לא אמרתי שזה אני, הייתה הורגת אותי.

ד"ר יהודה גראי: אני הייתי בבירקנאו היה אותו הומור (כמו בגיטו) ואותו הומור היה בלטריונה. ... היו כל מיני התאספנו בלטריונה-המחראות, שמה היה החדשות ושמה באו גם הבדיחות החדשות. ... אנחנו הגענו למחראות בד"כ בבוקר מוקדם עוד לא היה אור עוד היה חושך ואז שמה היה המון אנשים ועל הבטונים האלה, אי אפשר להגיד שזה כסא זה מין לוח ארוך שיש בו חורים לא בכל מקום היה רשת היה רשת שאי אפשר ליפול אבל היו אנשים שנפלו בפנים ואז כולם... אז היו כל מיני דברים כאלה זה לא הומור אבל אנשים צחקו זה כבר לא הומור, זה צחוק אחר, זה צחוק אחר. ... 'בא שלשול' איך אמרו את השלשול 'השוטר הסתובב', כך כינו את השלשול במעיים 'השוטר הסתובב הוא סידר את התנועה בכוון הפוך', דברים כאלה את מבינה, קשה לחזור על דברים אבל זה מה שהלך

נספח 5

כולל את ההיגדים והאפיזודות של ההומור שמילאו את הפונקציה החברתית האינטלקטואלית של ההומור.

סוג פונקציה החברתית של ההומור

באו יוסף: אני זוכר שפעם במשרד הבנייה באו שכנים שם וסיפרו לי שגט בחדר השני ואני הרגשתי איך שהכל, שאני נו איך אומרים? מאבד את הדם. כן. והם הלכו אח"כ בא מהנדס ואמר תשמע אתה יודע שצוחקים ממך. אין אף אחד שם והם אומרים אתה רוצה לראות משהו מעניין בוא והוא סיפר לי על הזה ואני פתאום נהייתי לבן כזה, זה רצו להראות לאנשים אחרים, מה אפשר לגרום לבן אדם.

ד"ר פליציה קראי: חוץ מזה למשל, הוא מספר פה על הקומיקאים, שהיו ידועים שמה באושוויץ, בצריף זה או אחר, עד כמה שהם היו פופולריים ועד כמה שזה הציל להם את החיים. גם בספר על סקארז'יסקו את תראי שמי שידע שמה לשיר או לספר בדיחות, תמיד יכולה להסתדר, פה, למשל, יש לך דוגמאות של כל מיני קופלטים גם-כן על פרומיננטים, על בית חולים ודברים אלה, שגם כן היקנו למשוררות האלו, לידועות על אחת כמה וכמה, לבלתי ידועות גם כן, פופולריות במחנה. ... באופן אישי, כשהיינו מתאספות, למשל, והיינו מתחילות בערב קצת לשיר, קצת לספר, היו כאלה, למשל, שידעו לספר בדיחות. היו כאלה שזכרו טוב מאד כל מיני שלאגרים ממועדוני לילה של וארשה, שהיו מאד פופולאריים ותמיד היו מעוררים, איך לומר את זה, את ההרגשה הטובה. היו רגעים, שזה היה מאד עושה טוב על הנשמה.

אהרון כרמי: אבל זה הגיוני שכשיושבת חבורה של אנשים שתשתעשע בבדיחות כאלה או אחרות. ... אנחנו חיינו בקומונה, 12 איש, קבוצה לוחמת, על איזה בוידעם שמה בגטו וארשה ברחוב מסויים ששמה כבר הוציאו את היהודים. זה היה בית פראי אז אנחנו מיקמנו את עצמנו שמה למעלה. ושמה התכוננו, גנבנו נשק, עשינו שמירות, ועשינו כל מיני דברים. הכנו את המרד. ואז כבר דיברנו על מרד, אז כבר דיברנו על התנגדות והיינו צריכים לאכול גם אז היה כיריים שמה וצריך היה עצים, לא היה חשמל וצריך היה עצים בשביל להדליק ולקחת לעשות מזה מרק. מה אפשר לעשות? מרק, מרק תפוחי-אדמה ומשהו, אז שלחו כל יום מישהו למעלה, לעליות גג לחפש עצים בשביל מרק. עצים לא היה, זה לא צמחו עצים שמה לא היו הרי האוכלוסיה כל פעם גדלה גדלה אז לא היה מקום בשביל אנשים אז הוציאו כסא למעלה, שולחן למעלה, מיטה למעלה, הכל הלך אל הבוידעם. ואנחנו פירקנו את זה. הולכים עם חבילה עצים וכל החבר'ה עמדו בתור, מי שיגיד מה זה היה לפני הפירוק, יקבל שתי מנות. אחת הבדיחות. זו מציאות, זה בדיחה ורשאייתאני זוכר שאנחנו פעם ראשונה יצאנו, לארגן זה נקרא, לארגן לחם. והיו כמה מאפיות בשטח ואמרנו לכל אופה שאנחנו צריכים לקבל בשבוע 20 כיכרות לחם, נניח. אם הוא הסכים אז קבענו את היום ובאותו יום באנו ולקחנו את הלחם, והיה בסדר. אם הוא לא הסכים אז לקחנו יותר מ-20 כיכרות ואז קיבל מכות גם כן, ובפעם השלישית הוא כבר הסכים.

אבל לצורך זה, היות שאנחנו היינו פעילים בשטח גם, ולא רצינו להזדהות אז לקחנו מסכה, כזה סמרטוט על הפנים עם שתי עיגולים בשביל העיניים. והיה אצלנו אחד בחור שהוא לא היה, הפנים שלו לא היו כאלה, היה לו צלקת פה שם וכשהוא לבש את המסיכה, אז אני זוכר שהמפקד אמר אתה יודע אתה יכול להשאר במסיכה כל היום. כולם צחקו. היו בדיחות.

פרופ' גוטמן: וזה אחד הגילויים של הכתיבה היהודית והמחתרת היהודית אני זוכר, אני יודע שפעולות נוער השתמשו הרבה מאד בהצחקה ובהצגת ביקורתית, סאטירית, על מה שהיה קורה.

לילה הולצמן: היה שם יותר הווי כזה בשביל לצחוק. בערב היינו מתכנסים על הדרגשים. אני ונחמה שכבנו יחד. היינו צוחקים והיינו מספרים בדיחות. אני לא יכולה לזכור איזה בדיחות, אבל אם את רוצה לדעת על ההווי, על ההומור, שלא הכל היה בכי ואסון נורא. הייתה תקופה אפילו שככה הרגשנו קצת כאילו, זה לא יפה להגיד, אבל ככה כמו נוער שיוצא למחנה עבודה.

שלמה סמסון: אם את כוללת את תקופת השואה ולא רק מחנות, אז בתקופת ההכשרה היה בודאי הומור, זה בכלל אין מה לדבר. למשל כשבא מישהו חדש להכשרה אז היינו עושים מבצע לחנוך אותו, אמרנו לעשות אותו ההפך מירוק, הוא בא ירוק והיה צריך להוציא אותו מלהיות ירוק, אז רק לתת לך דוגמא, באה בת חדשה להכשרה. יש מזיק חקלאי אחד שהאופי שלו שהוא הולך לעלים כמו של אפונה וגידולים ירוקים כאלה, והוא הולך לאורך העלה ואוכל מסביב לעלה, ואז נעשים זיגזגים כאלה קוראים לו חיפושית קצה העלה. אז אנחנו לקחנו את הבחורה הזו בבוקר לשדה עם מספרים, ואמרנו לה שהיא לכל העלים תעשה את הזיגזגים האלה, כשתבוא החיפושית היא תחשוב שהיא כבר הייתה פה, והיא ישבה כל הבוקר ועשתה בנאמנות את הזיגזגים האלה, עלה אחרי עלה נדמה לי שזה לא כתוב בספר. זה היה בהכשרה ב - 42, בתקופת המלחמה.

לילי ריקמן: כל פעם היו לי חברות אחרות. כל פעם התחברתי, מפני שהיה צריך להיות חמש וגם לחם נתנו לחמש. ואם את נתקלת באנשים כאלו, זאת אומרת, שאת היית החמישית ביניהם, והם היו ארבע ביחד, אז מאד קיפחו אותך. אז ניסית לבחור אנשים שתוכלי... אבל תמיד היה עלי לבחור בגלל שנשארתי בלי חברות. נשארתי בלי חברות ועוד פעם נשארתי בלי חברות. כל פעם. בעבודה הייתי גם כן עם סוג אנשים אחרים. זאת אומרת, בחורות אחרות. כל פעם הייתי צריכה לחפש לי, ובדרך כלל חיפשתי, אבל גם הן חיפשו. זאת אומרת אחד מצא את השני, אנשים שלא מקנטרים כל הזמן, אנשים שאם באמת קשה היה את הלחם הזה לחלק לחמש. קטן, קצת הלך הצדה, קצת יותר... אז כשיכלו, אז בפעם הבאה, יהיה עוד פעם הפעם הבאה, נתחלק. זאת אומרת, חיפשתי אנשים שיותר פשרניים, יותר יכולים לוותר, יותר יכולים לבוא האחד לקראת השני. ודווקא נקשרה בינינו ידידות שהיא עד היום. וגם אנשים עם חוש הומור, שמוכנים לצחוק. היו כאלו שבכל זאת, היו חמישה, אז אחד נניח לא היה כזה. אז או שהיא הבינה או שהיא לא הבינה. לפעמים כשהיא צחקה אחרי חצי-שעה אז אמרנו: בסוף היא הבינה את זה. אמרנו 'מחר נספר לך עוד בדיחה אחת. יהיה לה שבוע לעכל את זה'. השתדלתי, זה היה עוד בגלל שחיפשתי עוד אנשים שגם לקחו את הדברים האלה לא בתור המציאות, הנה אנחנו פה והולכים למות.

רינה טרייביץ: ראשית כל היה חשוב להיות בקבוצה, בודד הלך לאיבוד, אז בודאי אז גם הייתה איזו דינאמיקה. אז פה זרקו מילה, יחד עם העזרה ההדדית אז היה גם זה, אדם לבד לא יכול לצחוק.

יעקב צים: הגטו היה קיים רק מספר חודשים עד לחיסולו. גרנו במקום איפה שגרנו כל הזמן, חוץ מרחובות מסוימים שהעבירו וריכזו. אנחנו במקרה נשארנו באותה דירה. נפגשנו חברים מהתנועה. בתחילת המלחמה אפילו היו לנו פעולות, מה שעושים בתנועות נוער. נפגשנו ואני זוכר שכתבתי בזמנו, אפילו קראנו לזה (פולנית), איך לתרגם את זה - היומן החי. מין יומן בהומור, ששמה עוקצים חברים ועוקצים את המדריכים. עשינו את זה בתנועה לפני המלחמה והמשכנו. בתוך מסיבה כזאת היו כל מיני דברים. ביניהם היה גם היומן החי. ואני זוכר, שכתבתי דבר כזה. אני זוכר אפילו לא אוכל לתרגם את זה איכשהו, שבזמן היום של המלחמה, כאשר פורחת הקונטרבאנדה, (contraband) נפגשת הבאנדה שלנו. משהו כזה, בסגנון כזה. זאת אומרת, היו. היה דבר כזה שהמשכנו את החיים. ואני זוכר שהיו, אבל אני לא זוכר את הביטויים עצמם.

אריה בן מנחם: הייתי במסגרת של תנועת נוער ומטבעי ניסיתי לפעמים, לפעמים הצלחתי לפעמים הצלחתי עד לאי הצלחה ותכף אסביר לך למה אני מתכוון, להצחיק את החברים, אם כי איני מומחה להצחקה, אבל היו, היו מקרים כאלו. ומה מה אמרתי, אסביר לך מה חשבתי. אני מצאתי בניירות, במסמכים מכתב שנכתב להנהגת ארגון הנוער שלנו ובו כותבים, כותבות חברות בפלוגה, קראו לזה פלוגת חברות, "חזית דור בני מדבר", שם מאוד מפוצץ, והן כותבות שהן מבקשות לסלק את אריה פרינס, אני הייתי פרינס עכשיו אני בן-מנחם, ויתרתי על הפרינסיות, ומבקשים לסלק אותי מפגישות מכיוון שאני מפריע ואני מספר להם בדיחות והם במקום לשמוע על ארץ-ישראל היפה ושמחכה להם אוטוטו אז הם צריכים, הם מוכרחים, מוכרחות לצחוק. זה היה נדמה לי ב - 43, יש שמה תאריך, המסמך הזה קיים. ככה שלפעמים זה הביא לאי צחוק, לחוסר צחוק ולמצבים כמו שהסברתי לך. בדיחות, אינני, אני לא איש שיוודע לספר בדיחות אם כי במיוחד כשאומרים לי אריה תספר בדיחה אז זה זה, גמרו איתי, כן, לכן כשאת תשאלני אותי תספר בדיחת מהגיטו אז אני לא יודע מה.

מרים גרול: ודיברנו הרבה מאוד, הרבה מאוד בדיחות. הרבה מאוד בדיחות... זה היה הכל, כי אפילו אם ברגע אחד היינו מאוד עצובים, אבל אם סיפרו משהו מצחיק אז שכחנו קצת, שכחנו את הצרות וחגגנו ימי הולדת. היינו ככה קבוצה קטנה.

אסתי לביא-שפינר: אנחנו צחקנו על מישהי שהייתה אופטימית וכל הזמן סיפרה על זה איך היא תפגוש את הבן שלה ואת הבעל שלה. ואם היא תפגוש את הבן שלה אז היא רוצה להכיר אותי, כי היא רוצה אותי לכלה שלה. צחקנו על האישה הזאת באמת המון. וחזרה. וזה לא צחוק. היא פגשה את הבעל שלה ואת הבן שלה. רק אני לא פגשתי את הבן שלה. זה הטפשות של בן-אדם. את מבינה? זה כבר עובר את כל הגבולות, שהאופטימיות שלה עוברת כבר את התפישה. ואיפה היינו? בתוך ה... זה עוד היה רחוק. היא שכבה על דרגש על ידי ותמיד אמרה רק את זה, שהיא רוצה - - - צחקנו מהאבסורד. אנחנו לא חושבים על זה מה טוב לי עכשיו. חמישים וכמה שנים להסתכל אחורה, האם היה לי טוב עם הצחוק? הצחוק בא אתי. הוא היה כל הזמן אתי אם אני תפיתי את הדבר בהומור או בצחוק.

אסתי לביא-שפינר:...עד היום אנחנו עושים כל 9 למאי מפגש של חברות מישראל, כל מי שנשאר. כבר יותר משלושים שנה. יש סיפורים נחמדים מאד עד היום. כשאנחנו משוחחים הן תמיד מזכירות לי את אימא, גם אלה שלא מאותה עיר, ואת ההומור שלה. זוכרים. אתם אני חופשייה לדבר. עם אחרים אני לא מדברת אף פעם על זה. פעם ראשונה אתך. קצת, אבל לא את הכל.

איתן פורת ז"ל: צחוק בד"כ לא היה אינדיווידואלי היה צחוק של קב' צחקה על קב' היו למשל לועגים על השייס קומנדו (קומנדו פינוי הצואה) גם קנאה אבל גם נושא ללעג כי הם באמת היו מחטטים כל הזמן והיו עשירים מאד את יודעת מזה שמישהו יכול לרכוש לו חולצה או שיכול לרכוש לו מנת אוכל-מנת לחם.

ד"ר גיזל סיקוביץ:...וכולנו באמבטיה כבר התרחצנו יושבים שם ערומים ככה הייתה איזושהי משהו ויושבים שם ושמחים שכולנו יחד.

נחמה קורן: כאלה דברים, את יודעת, על עצמנו זה היה כמו מוסיקה, כל רגע, מישהו כל רגע בא עם איזה בדיחה. איזה מין משהו, גם בגיטו, גם באושוויץ, זה מה שמחזיק אותנו, עם זה אנחנו את יודעת היחסי חברה היה מתוק ורך בגלל הבדיחות האלה.

ד"ר יהודה ברוורמן: אח"כ היינו בכל מיני מחנות אחרות אבל מחנה שהכי מצחיק היה אושוויץ. באושוויץ נתנו בשר למשל לאכול, אם זה אפשר להגיד שזה בשר, והרבה חשבו או ידעו שזה בשר מחתולים או מכלבים כאלה בשר, זה טיפות במרק דליל כזה, חתיכות קטנות, אבל היה בינינו דתיים שלא אכלו זה, זה כבוד גדול, בהחלט אני עדיין למרות שאני לא דתי, אני לא אנטי דתי, אני לא דתי זה היה לי משונה ממשפחה אתאיסטית הייתי חי, גדלתי, אבל פה אני ממש התפלאתי זה הייתי מקנא בהם איך הם היו כולם בקבוצה אחד הדתיים התפללו כל ערב בשקט רק בשפתיים ולא אכלו כמה שאפשר הכל היה לא כשר אבל בשר לא אכלו, אז מה הם עשו, אפילו שהיה בשר שאנחנו לא ידענו מה אז אמרנו להם היום יש האוו האוו האוו, היום יש מיאו מיאו מיאו, אז איי קח קח זה, אז הם נתנו לנו זה אנחנו קצת לחם נתנו החלפנו אוכל לאוכל אבל האוכל חם, הבשר שהיה כ"כ עוזר לנו קיבלו מי שלא היה דתי, זה היה הרוב, אז זה היה הומור כזה, זאת אומרת שכל בוקר או כל צהריים כשקיבלנו את המרק הזה שאפשר להגיד שזה לא מרק זה סתם מים עם קצת איזה אטריה אחד, אפונה אחד קצת בשר טיפה, תפוף"א מסריחה כזאת אז אמרנו האו האו מיאו מיאו הם תיכף החזירו היינו מחליפים. אנחנו מכל דבר עשינו צחוק שם.

יהודה: באותו ברגע שהיית עם אנשים וזה לא חשוב אם זה היה בגטו או במחנה או באושוויץ ברגע של השקט הרי היית חי עם... חיית בתוך תמיד אתה חי עם אתה בין אנשים אתה לא לבד אתה חי ואז מי שיש הומור חוש הומור אז הוא גם שמה יתבטא בהומור אם זה הומור שחור או הומור רגיל זה ישנו. את שומעת היה, היה למי שהיה חוש הומור היה גם שמה.

יהודה:...אני תמיד טיפוס כזה שאוהב את הצחוק אם אני בתוך חברה או משהו. אז גם כאן גם היום אם יהיה מישהו. כל דבר שאתה מדבר אתה יכול לעשות את זה עם הומור, וזה היה וזה היה. הרגעים הרעים אז זה כמו בכל מצב זה בזמן של מלחמה או בזמן של שלום או שלמישהו רע על הלב ולא משתף את אף אחד ולא רוצה כלום אז בסדר, אז הוא שותק ולא צוחק וזה. אבל בקבוצות, אז יש תמיד הומור אמא שלי זכרונה לברכה הייתה מלאה הומור תמיד, תמיד הייתה מלאה הומור, היא לא אכלה את הלב, בגטו היא הייתה היחידה שלא אכלה את הלב, תמיד הייתה עם חיוך ותמיד עזרה.

...אז היה ביניהם גם חבר שלנו והוא היה בא והוא עוד ישנו, אני לא רוצה להזכיר שמות, הוא ישנו בארץ הוא היה תמיד מין דבר כזה, שמתני שהוא היה נכנס הביתה "אוי ויי שדדו אותי, גנבו ממני" שלימזל, את יודעת מין שלימזל, הוא לא היה אשם אבל אז כולם כבר ידעו זה היה הצגה, היינו חברה באותו גיל באותו הומור, שחור, לבן, הומור.

...אם מישהו בא ואומר לך לא היה הומור אולי לא היה תיאטרון או סטנדאפיסטים שהיו, אבל יש סטנדאפיסטים טבעיים כן שלא צריך, תמיד יש אחד, תמיד יש בכל חבורה יש תמיד אחד בכל מצב, בכל מקרה אם זה במלחמה או לא. במחנה יש תמיד בכל חבורה יש אחד, יש הטיפוס שהוא יותר שמח והטיפוס שהוא יותר עצוב, והחכם והטיפש. להגיד שבגלל המצב, יכול להיות, זה נראה ככה מפני שאיך אתה יכול להגיד (שהיה הומור), כן, היום אם אתה מספר למישהו שהיית באושוויץ "תגיד אתה יודע ש...", ואני אמרתי את זה להרבה אנשים, גם באושוויץ (היה הומור). מה חושב בן אדם שמדבר על אושוויץ, חושב שזה מקום כזה שהיה שכן אדם נכנס ורצחו אותו וזה נכון, אבל, בין לבין הוא היה חי. הוא חי הוא חי את היום עד שאם לקחו אותו, או שהוא נשאר בחיים כן. אז הוא חי עם חתיכת הלחם שלו והוא יכול היה לקבל מכות עשר פעמים, אבל היו לו מחשבות והיו לו תקוות, והיו לו תקוות איך להישרד ואיך יראה השחרור שלו ואיך הוא יאכל משהו ואיך שהוא סיפר את זה ומזה כבר יצא לו הרוק מהפה רק מהמחשבות על זה והוא השתגע. כן. ושיחה קצרה עם יותר צעירים והסתכלת, אתה בן אדם חי אז אם יש לך חוש הומור אז גם שמה היה לך, אז צחקת על משהו לא משנה על מה. אבל צחקת, ככה זה היה לאורך כל הדרך...

...זאת אומרת שזה תמיד יכול להיות (ההומור) ואם מישהו יבוא ויגיד שזה לא ואין, זה לא נכון. גם בבית סוהר רק אם אתה לבד, אם שמים אותך בבידוד לבד אם אין לך עם מי לדבר, אתה יכול לכתוב לפחות. אבל בין אנשים תמיד יש, בלחץ יש תמיד הומור, יש תמיד, ואני תמיד להפך, חיפשתי את זה לשמוע משהו, ככה זה כשאתה נמצא בין כל מיני אנשים.

...ההומור היה תמיד על נושאים, כמו היום על נושאים כאובים, על דברים שחוזרים, על אותם הנושאים, זה תמיד על אותם הנושאים, הומור של כל חוג. גם היום, גם היום בתנאים רגילים הומור של כל חברה, של חוג בחברה, הומור של האחר. תיקחי פה, בדיוק אותו דבר. למעשה כל ההומור שמה הוא היה שחור.

...צחקנו אחד על השני, בטח כמו שכולם צוחקים, איזה שאלה, בטח, בטח שצחקו, זה אנשים, בטח, בטח זאת אומרת ועוד איך, כמו היום, אבל אז היו דברים אחרים.

יהודה:...היה הומור, היה הומור, מה זאת אומרת, היה הומור, אנשים שאומרים לך שלא היה, הם יכולים להגיד, תגידי שאת לא מחלקת פיצויים, אני לא נותנת פיצויים, ככה, אתם יכולים להיות חופשיים, כן, שאנשים שלא יגידו חס וחלילה עוד לא יגידו, מה? הם היו אנשים, היו אנשים כמוני כמוך, מה זאת אומרת, זה אחד כזה זה טיפוס שבביל להביא הומור לאותו רגע מה אתה זה, איפה שאתה היית (אולי לא היה הומור) במקום אחר בטח אמרו (היה), זה יכול להיות אם הבן אדם הזה היה רק במקום שהוציאו רק להורג שלא היה מחנה לא שום דבר והוא ניצל שמה יצא מתוך המתים ואחרי זה הוא לא היה בשום מקום יותר ולא היה בשום מחנה יותר, מפני שברגע שהוא היה עם עוד אנשים והוא חי איזה תקופה וסימן שהוא נשאר בחיים אז הוא גם כן נפגש עם הומור הוא לא היה לבד סגור, אין דבר כזה, זה נגד הטבע, זה נגד הטבע לא יכול להיות שאין הומור, מה זה אין הומור אם אני אתך צוחקים אז זה הומור, אם אני מספר לך משהו ואת צוחקת זה הומור, ואם את מספרת זה הומור, מה זה הומור? שזה מצחיק קצת והומור שלא מצחיק אז זה לא הומור, לא חשוב אם הוא שחור או לבן לא משנה, אני מכיר אנשים שלא היו בשום מקום והם אף פעם לא צוחקים, מה אפשר לעשות, אז להאשים את כולם שכולם ככה אי אפשר, מה אפשר לעשות, למי שלא היה הומור אז גם היום אין, אם תספר לו בדיחה הוא בין כה לא מבין מה שאתה אומר לו אז מה את רוצה, אז זה בכל דבר הוא לא יודע, אין לו את זה כולם יודעים לשיר? לא, לכולם יש שמיעה?

סווג הפונקציה האינטלקטואלית של ההומור

פרניה שיינהרץ: אחי היה בבית הסוהר, אני שלחתי לו תמיד אוכל דרך הצלב האדום. פעם אחת כתבתי על השקית שכל התפוחי אדמה קפאו רק תפוח אחד נשאר, זה הייתי אני. באותו זמן צחקתי מאוד.

ד"ר רות שיינפלד: בגיטו לא היה טראם, היה טראם שעבר מחוץ לגטו אבל בתוך הגטו היה שני יהודים, קון והלר הם ארגנו מין כמו טראם עם סוסים, זה נראה כמו קרון עם סוסים. קראו לזה קונהלרקה, בגלל זה שהבעלים היו קון והלר. עכשיו תראי, הרי בוארשה בגטו וארשה היו המון כינים. ומהכינמת אנשים מתו מטיפוס והיה קשה מאוד להשיג את, את הנסיוב הזה לחיסון נגד המחלה הזאת והמון מתו מטיפוס. עכשיו יש איזה סופר פולני מאוד ידוע סופר היסטורי, רומן היסטורי יאן קרצ'בסקי שכתב רומן "בקתה מאחורי הכפר", זה בפולנית chata za wsias זה בית מעבר לכפר, "חאטא זֶה וושיון", עכשיו מה עשו התושבים של הגטו, על המשקל הזה קראו לכל קרון כזה וזה אני זוכרת chata ze wszoy, חאטא זֶה וושיון, מה זאת אומרת, זה אותו משקל, זה נשמע בפולנית כמעט אותו דבר, אבל המשמעות היא בית, זה 'בית כפרי קטן', וזה 'בקתה עם כינה' וככה קראו לזה מפני שזה היה אמצעי תחבורה מאוד מסוכן מפני שזה היה מלא כינים. אז, תשאל את אמא שלי היא תגיד לך שלכל קונהלרקה זאת קראו חתרזשו. זה היה ההומור של הגטו ועל זה אני אחראית כי אני זוכרת את זה בעצמי... אבל זה שקראו לקונהלרקה הזו ככה, זה בטוח.

שולמית צדר: אחר-כך אני זוכרת בדיחות, אבל הבדיחות זה בדרך כלל משחקי מלים שנורא קשה לתרגם אותם. חאטא זֶה וושיון. חאטא זה בית. זֶה וושיון זה כינים. זֶה וושיון, זה בפאתי הכפר היה שם טרמוואי עם סוסים פתאום. יש גם ספר בספרות הפולנית שקוראים לו "חאטא זֶה וושיון" זה בית בפאתי הכפר הם שינו את זה, שזה מין בית מלא כינים. זו אחת הבדיחות... אחר-כך יותר מקאברי זה: להתראות בטרבניקי ופיאסקי. אלה היו שני מחנות. אבל טרבניקי זה גם דשא ופיאסקי זה גם חול. אז זאת הייתה הכוונה בעצם. מאד-מאד מקאברי... היה שטוקה והיה פמינה. אני נזכרתי במשחק מלים. מאד קשה לתרגם את זה. היה ביטוי שהיה "שאפה-גראה", זה היה נקרא כאילו שלוקחים שוחד. "שאפה גראה" זה שוחד. אני לא יודעת למה, כי אין לזה שום קשר. שאפה זה ארון. גראה זה מנגן, לא יודעת למה. בכל אופן, היה שם כתוב 'נאישה פמינה גראה'. זאת אומרת, הפמינה שלנו משחקים ומזה הדגישו את האותיות של שאפה גראה, כאילו שלוקחים שוחד.

ישראל קפלן: היו תמיד פסימיסטים ואופטימיסטים הפסימיסטים אמרו תמיד 'חושך מצרים', והאופטימיסטים היו אומרים 'ההצלה מאחורי הגב והמוות...!'. ואני אמרתי: 'הגואל ממוות'. יש תפילה כזאת. הגואל יבוא מהמוות. גם הפסימיסטים וגם האופטימיסטים השתמשו בהומור, ודאי. מי אומר "הגואל ממוות" הפסימיסטים. מה זה ויכוחים? הפסימיסטים היו אומרים על האופטימיסטים: 'אצלם שבע פעמים ביום בא המשיח'.

פרופ' ישראל גוטמן: היהודים עשו זאת בדרך של הרבה צחוק ובקורת סאטירית בינם לבין עצמם. ושפת האידיש מכילה הרבה יסודות כאלה בביטויים שהיהודים ידעו את משמעותם. יש הרבה אמרות באידיש. הייתה בזה אשליה עצומה כדי שיוכלו לשכנע את עצמם, מעין סם הרגעה לעצמם בלי שכנראה, ההשפעה החוצה הייתה גדולה מדי.

סטנייה: היו בדיחות אקטואליות. למשל, בגטו נתנו לנו לפי מקום עבודה R, Z, W. וזה בפולנית היה 'ריזטונג', זאת אומרת, אלה שעבדו בחימוש. וורמכט זה צבא וציוויל Z היה ציביל. אז מה אמרו מה, מה הן האותיות 'רושצ'לונו', 'רושצ'לונו', 'זשצ'לונו' - זה משחק מלים. ירו בנו. להוציא כאילו ירייה מן הרובה. רושצ'ליו זה יורים בבן אדם נדון למוות. וזשצ'לונו זה עוד פעם, הרגו בירייה. אז זה אמרו, מה נותנים לנו זה יהיה ככה: וושצ'לונו, זשצ'לונו, וושצ'לונו. זה אותן האותיות. זה שלושה סוגים של הוצאה להורג, באותה מלה. זה גם כן היה.

נחום מנור: גימיינשאפט' זה היה סדנת עבודה, בתי מלאכה, ופתאום אני רואה 'אשר-יוצר גימיינשאפט' לא הבנתי מזה, עד שמישהו דתי הסביר לי שישנה תפילה אצל דתיים 'אשר יצר אותנו' שיוצאים מבית השימוש צריך להגיד את התפילה ברוך אתה אדוני שיצרת אותנו נקבים נקבים, משהו כזה, אז לפני המלחמה לנייר טואלט קראו 'אשר-יוצר פאפיר', אז זה עד היום הזה אז לגימיינשאפט הזה קראו 'אשר-יוצר גימיינשאפט' אז כל אחד מהם יודע בדיוק על מה מדובר. ...אמא נותנת אוכל לילד, והילד שואל: 'אמא, מי הם האנשים הכי גרועים, מי הכי גרוע בעולם' אז אמא אומרת: 'אס, אס, מיין קינד'. זהו. אז ככה שלהגיד, 'אס, אס, מיין קינד'. כל פעם שמישהו נתן למישהו איזה אוכל היה אומר: 'אס, אס, מיין קינד'.

לובה דניאל: אך השלאגר הכי טוב שלו (של יענקלה וירבובסקי) אני אנסה. 'אויסציען די פיס' בידיש זה למות. זה פיזית. איך את אומרת את זה בעברית למשוך את הרגליים. אז היורדן הזה, - (קצין גרמני, המפקד הראשון של גטו של קובנה), שלחו אותנו בחורף הראשון לחזית, אז אצלנו היו בתי מלאכה מאד גדולים. עשו שמה מגפיים מאד יפות. הוא בא להיפרד מכולם שהוא עבד אותם. "יענקלה שלום". אז הוא אומר לו בידיש טהורה: אדוני הקצין, פארט געזונטערהייט, און קומט געזונטערהייט, סארא שיינע שטיוועלעך האט איר און וו שיינ זיי ליגן און אייערע פיס. אויסציען די פיס, אויסציען זולט עיר זעייך". שתמות. וחבר'ה מסביב התפקעו מצחוק. והוא עוד אומר לו: תודה, תודה, הוא לא הבין. זה יידיש טהורה. "אויסציען די פיס" זה ליישר, למשוך את הרגליים. אבל בסלנג זה למות. וחבר'ה שהבינו, הוא לא היה היחיד, לא ידעו איך לצחוק ולאן לשים את הפנים. (סע בשלום וחזור בשלום, איזה מגפיים יפים יש לך, כמה יפה הם מונחים על הרגליים שלך, הלוואי שתמשוך את הרגליים שלך - שתמות).

פישל קוזלובסקי: היה משחק מלים בידיש של נאומים של הפרזס, של רומקובסקי. הוא אמר ככה: 'ערבארט פאר אייך הוב איך גענוק, און צ'אסעקן הוב איך אויך' (יידיש). עבודה בשבילכם יש לי הרבה, וגם אוכל יש לי. אבל ההדגשה הייתה, שעבודה יש לנו בשבילכם ואוכל יש גם לי. זאת הייתה ההדגשה. זה העוקץ. זה היה נכון ובאמת היה ככה. זה נכון.

...סיפרו על הגרמני שהיה אחראי על הגיטו, ביבוב אחד, שהוא בסוף נאם ליהודים. הרי הם עשו טקטיקה שאנחנו לא נדע כלום ושנלך למעשה לבד לטרנספורטים. אז הוא התחיל לנאום, שהיות ובאים הרוסים והם נורא אכזריים, הם ודאי יעשו לנו משהו, אז הגרמנים רוצים לשמור עלינו וייקחו אותנו למקום בטוח. למפעלים. אז הוא אמר באחד הנאומים, שאף שערה לא תיפול לכם מהראש. אז יהודים אמרו: כל הראש ייפול. פישל

...היו זמרי רחוב בערים הגדולות. הייתה בדיחה (צוחק ואומר ביידיש) אחרי שהוא גמר לשיר הוא ביקש תרומות. אז הוא אומר: תזרקו לעני את התרומה, שמה מהקומה הרביעית. אבל ביידיש זה יוצא, כאילו שזורקים את העני מהקומה הרביעית.

...היו צריכים לחפור בורות. אז המנהל עבודה אמר: תחפרו חזק, תחפרו במרץ, יותר עמוק. כאן מונח העתיד שלכם. הכוונה כמובן הייתה, שיהיה מה לאכול אם יחפרו. זה מה שאנחנו בבית צחקנו אצל אימא.

...אימא הייתה מאד אינטליגנטית. זה היה עוד כשהייתה אימא. אז היה משהו כזה, כשהיינו שם בחצר, איפה שגרה הדודה שלי, אז בחורף לקחנו כל השכנים להוריד את הקרח שהצטבר, השלג, כל מיני דברים כאלה. אז היו שם כמה מהנדסים, שגרו שם. ממש מהנדס. אז אחד אמר, מה פה ההומור בן-אדם שהוא אינטליגנט, מהנדס, מדבר שפה אינטליגנטית. ומדבר שפה בחיים הפשוטים. לא עושה בדיחה מזה. למה אני זוכר בדיוק מה שהוא אמר. שברנו עם כאלה לומים, זה נקרא, מוט כזה את הקרח. אז הוא אמר ככה (פולנית) זה היה משפט כזה, שהיה יפה להגיד אותו באוניברסיטה. מנותק מהמציאות בכלל. שצריכים לדפוק על הקרח בצורה אנכית ישר, כדי שהאוויר ייצא מלמטה ויפריד את הקרח מהאדמה. אבל זה היה משהו לא במקום. אני סיפרתי את זה לאימא. גם אימא צחקה מזה. זה מהחיים עצמם הבדיחה הזו.

מריאשה פיאלקו: נסעה רכבת. יהודי היה שם ברכבת. בינתיים מרחוק הוא רואה שבא אחד מהאס.אס. ומסתכל, מחפש יהודים. אז הוא מהר נכנס לבית שימוש והסתתר שמה, עשה מה שעשה. והגרמני בדק, בדק, בדק. אחר-כך הוא דופק בבית שימוש. אז הוא לא עונה. אז הוא עוד פעם רוצה לפתוח את הדלת. האס.אסניק. לא פותחים. אז הוא צועק אליו: אס.אס. אז הוא אומר: דער דרעק אס אעליין. התרגום הוא: את החרה תאכל לבד. אס-אס זה תאכל.

לילה הולצמן: אני שמעתי את זה קצת אחרת. יהודי ישב בבית שימוש בבית והגרמנים דפקו בדלת והוא לא עונה. ועוד פעם דופקים בדלת. והם צועקים שם: וורמאכט! וורמאכט זה הצבא הגרמני. הוא עונה: איך מאכט. ווער מאכט זה "מי עושה" אז היהודי עונה: אני עושה. אז הגרמני צועק: פאפירן. זה ניירות. אז הוא אומר: איך האב פאפירען. זאת אומרת, יש לי נייר. אחר-כך הוא צועק לו, עוד פעם דופק, הוא אומר: אס.אס. אז הוא אומר: אס אעליין. תאכל לבד.

נחמה קורן: או שאמרו בלודז' היו שתיים, פיש זה היה גרמני היה לו מנפקטורה ובפולנית היה שטיין, השטיין זה גם לעמוד, פיש זה להשתין, אז אמרו, אני יכול לעמוד בלודז' ולעשות פיפי בטומשוב, דברים כאלה, את יודעת ההומור.

אורנה בירנבך: אבל היו גם שירים מקאבריים וסאטיריים למשל אנחנו כשעבדנו בצ' ט' חה', למשפחה של אבי קראו לנו משפחת הבסבורג, הבסבורג כן. ועשו עלינו שיר. ולי קראו, אבא שלי היה לייטר ולייטר בגרמנית ובאידיש זה בעצם סולם. גם סולם וגם מנהל. אז קראו לי דראבינובנה. דראבינה זה סולם. ובאידיש ובגרמנית זה לייטר גם זו אותה מילה. משחק מילים. אז קראו לי דראבינובנה ואבא שלי היה לייטר והיינו מיוחסים, כי הוא היה מנהל והיו לו קשרים. אני לפעמים נזכרת בשיר זה. (שרה את השיר)... אז לנו קראו הבסבורג אז, כי היה לנו גם פרוטקציה הוא היה לייטר אז זה בעצם שיר מקאברי כן.

אריה בן מנחם: את מעמידה אותי במצב לא טוב כי אני לא זוכר בדיוק בדיחות אבל שהיה הומור זה בדוק ובטוח ובמיוחד אפשר להגיד, ניתן להגיד שהיו אנשים שההומור שלהם בלט והם, ויש מספר מילים שהומצאו בגטו לודז' שהם סאטירה או הומור והם אופייניים למצב ואופייניים לבן-אדם שהמציא אותם ואני מתכוון לבן-אדם בשם ברוך פרשקס שהיה אחד ממנהיגי הגטו והיה גם בעל חוש הומור. והאיש הזה למשל המציא מילים כמו: במקום מזכיר שזה בפולנית סקרטאז' אז הוא היה אומר סקרטינג שזה, סקרטינג זה בפולנית אידיוט כן אז היה מעוות מילים בצורה, עוד היו לו עוד, אבל זה לא אופייני ליתר הדברים, הוא היה מלא הומור, לא אופייני לגטו כי הוא היה פשוט זורק מילים והיה בעל חוש הומור וידע להצחיק אנשים שנמצאו בסביבתו וגם בבדיחות שלא קשורות בגטו, באמרות, בד"כ באמרות באידיש, הוא תמיד היה גומר את השיחה שלו היה גומר כשהיה נפרד, אחרי שיחה היה נפרד היה אומר... שק לי אישה ושק לי בקטן כן משהו כזה... אם אנחנו מדברים כבר על רומקובסקי אז ישנה בדיחה שהיא משחק מילים פולני, את לא תביני אותה ובכן אני אספר אותה, את הפואנטה אספר בפולנית, אח"כ אשתדל להסביר אבל בהסבר זה כבר לא יהיה מצחיק אז בכל אופן אמרו שלפני חתונתו, לפני הנישואין הוא יצטרך לעבור, הוא עבר מבחן אז במבחן אמרו ככה: אני אגיד את זה פולנית אח"כ אשתדל איכשהו... הכוונה היא מבע"פ הוא עבר, כלומר מבחינה בע"פ הוא עבר, מבחינה בכתב הוא, איך להגיד את זה, אבל הכוונה היא בפולנית... כלומר מהמילה פיש, שזה האיבר שעושה פיש הוא נשפך וזו, לך תרגם את זה לעברית זה לא ניתן, פשוט משחק מילים.

חנה טנצר: יהודי אחד בעיירה פנה לגרמני ושאל אותו באידיש כאילו שזה גרמנית, את יודעת איך היהודים היו מדברים מה נשמע, פוליטיקה ומה נשמע בחזית והוא היה יהודי דתי כזה והוא הוסיף "אני אתך אדוני", אבל באידיש זה מצלצל "אני מחזיק עם האדון" - בתרגום זה אחרת... בזמן שהגרמנים היו עושים חיפושים בבתים היה יהודי אחד סנדלר עם חוש הומור היו לו הרבה ילדים היה אומר לאשתו, וזה תמיד היו מצטטים אותו "שייבה תקברי" - לקבור תקברי את הילדים כי הגרמנים באים, בעצם הוא חשב להחביא, להסתיר אותם.

נספח 6

ביטויי הומור באמצעות שירים

נחמה קורן: צחוק היה לנו כזה Górká (גבעה) ששמו שם את הגויות, נשים אז בא אחד ועשה שיר, (אומרת באידיש ומתרגמת) אני אומרת לך אפשר למות. מה השיר אומר?

על הגורקה Górká צעקות, שמה מזיינים את עצמם הגויות, ואישה אחת לאישה שניה שמה מגרפה בתחת, את צוחקת? ואנחנו היינו מתפוצצים מצחוק ידענו מחר אנחנו נהיה שם כן, היינו מתים, כזה מקברי כזה עלינו על עצמנו, את לא יכולה לתאר לך וזה החזיק אותנו וזה נתן לנו הכוח התפוצצנו מצחוק, בתרגום זה לא טוב אבל התפוצצנו מצחוק צחקנו מהמוות שמחנו עם המוות חיינו עם המוות הכל היה עם המוות, מה זה צחקנו מכל דבר, לא יאומן האדיש היא שפה מלאה הומור מאיתנו, וזה נתן לנו כוח לעבור את הכל לא היינו יכולים לעבור בלי ההומור הסרקסטי הזה, הגס הזה, ששרנו את השירים הגסים קיבלנו צמרמורת מהסרקסטיקה הזו.

ד"ר פליציה קראי: ואני, למשל, זוכרת כמה מהשירים שאני דיקלמתי שמה. אבל שמותיהם של השירים לא יגידו לך כלום, כי את לא מכירה את הספרות הפולנית. למשל, אני דיקלמתי שמה שירים של טובים. אני זכרתי שירים עוד מבית-הספר. אני שייכת לאותה ג'נרציה, לאותו דור שלמד שירים בעל-פה. וזה רע מאד שהיום זה לא קיים. למשל, שיר כמו "רדיו של צפרים". זה שיר שבעצם יש בו גם קצת הומור, אבל חוץ מזה ההומור שלו היה מתבטא בחיקוי של כל מיני קולות. או שיר על "סוקרטס הרוקד". גם כן, שיר מאד מפורסם של טובים. או שיר על לוקומוטיבה. בעצם, בכל שלושת השירים האלה, גם אם הם שונים, קודם כל הם משרים אווירה אחרת ויש בהם גם אלמנטים של הומור. אצל סוקרטס יש גם אלמנט של סאטירה. הצחוק הזה מן המציאות שבה הוא קיים, והצחוק מן האחרים. ואני זוכרת שגם בחוגים קטנים, כאשר היינו מתאספים ואחד היה שר, השני היה מספר, באיזשהו מובן השירים האלה הצילו לי את החיים, כי הודות לזה טיפ-טיפה הכירו אותי קצת יותר במחנה, איזה פוליציאנט פה, פוליציאנט שם.

...ממחנה יאנובסקה" יש גם כן דוגמאות של כל מיני שירים, קופלטים וכדומה, שבהחלט יש בהם אלמנט של הומור. אבל הרבה יותר סאטירה, סאטירה מקאברית... למשל, היה שמה המנון של הסאג, שהוא מלא הומור. אבל כדי להבין את ההומור צריכים לדעת את הרקע. אז פה בתרגום הם שואלים על פרומיננטים, 'הסאג זה גן עדן עלי אדמות, יש לחם וחמאה וסלט ירקות, דירות לוקסוס אנו כאן מקבלים, בארבע קומות דרגשים נקיים. והמפקד, רוצה שרק סדר פה יהיה, שנרגיע את העצבים בטרם ניהפך לקופסת שימורים'. ותאמיני לי, שעד היום כל אחת שהייתה שמה במחנה יודעת את זה בעל-פה. זה ממש מדהים. נשים זקנות, כי אני גם-כן כבר זקנה, שאני נפגשת אתן ורק התחלתי קצת, מיד התחילו לשיר את זה. אתן לך דוגמא. (שרה) יש פה דוגמא גם-כן של שירים אחרים, שלצערי הרב אי-אפשר היה להתאים את התרגום למנגינה. למשל, יש דוגמא של שיר ביקורת על נשים פרומיננטיות שהיו גונבות את האוכל והיו נותנות את המרק לא כמו שצריך.

חלק היה הולך ימינה ושמאלה. אז השיר היה, מדוע זה מגיע לנו, שהמרק בורח מאתנו. לא מחלקים קערות מלאות. כל פירור טעים הן מסלקות. ואני זוכרת עד היום את המנגינה, (שרה) בטבע שום דבר לא הולך לאיבוד. המרק מעגל להן את המתניים, (שרה), באמת זה מוזר, שאני שכחתי המון מן המחנות ואת המנגינות אני זוכרת עד היום.

... באופן אישי, כשהיינו מתאספות, למשל, והיינו מתחילות בערב קצת לשיר, קצת לספר, היו כאלה, למשל, שידעו לספר בדיחות. היו כאלה שזכרו טוב מאד כל מיני שלאגרים ממועדוני לילה של וארשה, שהיו מאד פופולאריים ותמיד היו מעוררים, איך לומר את זה, את ההרגשה הטובה. היו רגעים, שזה היה מאד עושה טוב על הנשמה, למשל, כשאנחנו שרנו על יואננה, אני גם כן זוכרת עד היום (שרה בפולנית), כשאנחנו שרנו את זה כולם צחקו.

ד"ר רות שיינפלד: ... וגם בלומנטל כתב, אני פה ציטטתי אותו, שהוא כתב שהעם היהודי הלך למות עם זמר על השפתיים למה הוא התכוון? הרי הוא כתב על זה הרבה, הוא התכוון שאנשים חיברו, זה היה יותר יצירה מאשר יש בחברה רגילה והרבה מאוד יצירה בעל פה. אז חלק מזה זה היה גם מכוון כסאטירה נגד, גם נגד השלטונות של הגטו, נגד משטרת הגטו, נגד... תראי זה היה ראשית כל יצירה בעל-פה, הרבה מאוד יצירה בעל-פה, זה לא היה מכוון נגד... קשה להגיד משהו, היו דברים אבל קשה להגיד רק משהו עוקצני נגד גרמנים שזה בכל זאת הייתה אז, דבר שקשה מתפיסת אדם. חוץ מזה מקרים של אנשים שהיו ידועים בגטו, אבל הרבה מאוד היה מכוון נגד כל מיני שליטים בגטו ושחיתות.

... יש לשלנגל שיר על טרבלינקה, הוא היה יליד קברטים. לפני המלחמה הוא כתב לקברטים וגם בעיתונות היומית, אז את השיר הזה הוא כתב בנוסח של שיר קברטי, שיר כזה של אופי קצת לירי, בסוף כשהוא אומר על התחנה הזו טרבלינקה שזו תחנה שקטה, אז מה כשהוא אומר שיש שם תחנה הזו ויש שם שלט מלפני המלחמה 'רבותיי בשלו על גז'. את מבינה שאפילו אם לא היה שם שלט כזה, זה הצורה של העוקץ הסאטירי שהוא רצה לתת לסיפור הזה שאנשים באים לטרבלינקה ושם ממתים אותם בגז, אז הוא לא מזכיר שממתים אותם בגז. הוא כתב חלק גדול מהשירים שלו בסגנון כזה. עובדה שהיה בגטו קברט סאטירי.

יהודה: כשהיו לוקחים לעבודה, היה שיר שמספר על אחת שהיא שום דבר לא ולוקחים אותו תמיד לאותה עבודה ומי נותן מי קובע ישנו רופא אתה הולך לרופא זה כמו פה בקופת חולים הבן אדם לא מרגיש טוב או שנותן לך יומיים או שאומר עושים עבודה ואז באה אישה וזה כבר השיר אומר נכנסת לאותו רופא מגונדרת יפה שערות מסודרות ואומרת איך אני יכולה ללכת ככה בצורה כזו למקום העבודה הזה הוא אומר לה נכון את צודקת את באמת לא יכולה ללכת עם עיניים כאלה וציפורניים כאלה את מוכרחה ללכת למקום אחר הסרקזם היה בכל דבר עם ההומור ביחד.

מאשה פוטרמילך: שירה, זה גם תוצאה של, אפשר אפילו לקרוא את זה בידור. כי באופן הזה היינו, ואני זוכרת אפילו שכתבתי איזה, על בית ספר, איזה מין פרודיה, אני יודעת פרודיה משהו, זה משהו כן.

רינה טרייביץ: שירים, למנגינה של רוזמנדה למשל, שרו בפולנית אומנם. אז אחד ששנאנו אותו שרנו, איך לתרגם את זה? וואכמאסייטר היקר, מתי יבוא הקץ שלך, הרי גם לחזית זקוקים לאנשים. השיר כזה, שיר ארוך של גנרל שיושב לו בחדר ואוכל סעודה דשנה, הוא מאוד מרוצה מעצמו כי יש לו חיילים טובים שנלחמים עבורו. אח"כ יש פזמון חוזר, כן המלחמה, התזמורת מנגנת ועבור ה- PEACE המלא, זהו דור שני שאתה נותן את החיים הצעירים שלך. הבית השני אחרי מותך יחפרו לך קבר ארוך ועמוק. שמח יש שמה בכל צד גוויה אחרת, ואם תתפוס אותך סערת רוחות למשל אז תשכב עם אחות רחמניה שנפלה לידך. בחלומות, ככה שרנו הרבה כל מיני סיפורים עם בדיחות. ... בדיחות גסות רוח, תרגמנו, דיברנו יחד על, בבית קברות רעש מהומה כי שמה מזדיינים המתים. ובר מינן אחד אצל, את הבר-מיננית, זה בעברית אפשר נקבה, פשוט דופק ישר בתוך הישבן. זה היה שיר (שרה בפולנית) זה היה שיר מאוד גס, בעברית זה יוצא לי יותר קל. אני למדתי את השיר הזה בפלאשוב. הרי פלאשוב נבנה על בית קברות יהודי. אז זהו שאז שמה, זה היה מאוד משמעותי.

... שרנו שירים באידיש, כאלו שירים מצחיקים, זה מה שאני זכרתי שאמא שלי הייתה שרה. תקוות הרבה לא היו אז איכשהו זו הייתה הגנה כנראה.

... חיברנו שירים, היו הרבה, למשל בפלאשוב היה חצוצרן שהעיר אותנו כל בוקר, אז שרנו למנגינה הזו מילים גסות, "מחצצר כבר שעה ואתם בני זונה עוד ישנים קדימה לקום ושוב קלה כזו אמך זונה" אנחנו חיברנו את זה, מישהו זרק ואנחנו כבר שרנו את זה (שרה בפולנית).

עליזה: היו קברטיים כמובן, והיו שירים שעשו צחוק מהחיים בגטו.

לילי ריקמן: היו כאלו שיכלו לכתוב שירים. אז ביום ראשון ככה ביחד התיישבנו כמה ואז ישבו וכתבו על המפקדת ועל זה, זאת על הסוס הזה הרבה שירים. אני לא זוכרת שירים, רק אני זוכרת, שמה ששרו, אבל שמו מלים אחרות, זה היה עם צ'רלי-קצ'רלי והיה הרבה (שרה ביידיש), "בא בחור..."- על זה כל מיני מלים אחרות, בקשר לנקניק שקיבלנו, בקשר ללחם שקיבלנו. על זה שירים ובזה השתתפו כולם. כולם אמרו עוד מלה. ואחרי זה התחלנו לשיר. במקום האוכל זה היה המנה האחרונה. מנה אחרונה - שיר. ... גם היה שיר דומה למה שיש פה לילדים "רד אלינו אווירון". כשהייתה התקפה, אז הם תמיד שלחו אותנו לביצורים, כדי להתחבא. מפני שהם התחבאו. ואנחנו רצינו שתהיה התקפה. מאד, קיוונו לזה ובכלל לא היה איכפת לנו. ישבתי על יד חברה ואמרתי, בואי נשיר "רד אלינו אווירון", אולי יעזור, אולי ישמעו את זה. שום פחד לא היה. ממש חיכיתי וציפיתי לזה שיירד האווירון ושיבוא, בלי שום - - - חשבתי, השיר יעזור. אמרתי: בפעם הבאה ירד אחר. זה לא עזר. אנחנו צריכים להמציא שיר אחר.

לילה הולצמן: היה כאלו ששרו ודיקלמו אז גם בדקלומים מפורסמים איזה בית אחד החלפנו אותו לאור מצבנו. ככה איך אנחנו נראים, איך בלי דיאטה רזינו.

סטנטייה: הייתי בת 17.5 באותה תקופה. השיר הזה כששמעתי אותו גרם לי לצמרמורת, כי לא הייתי רגילה לגסויות מן הבית. אני חונכתי כילדה טובה בבית טוב, עם פרינציפים של כל הפולניות וכל הטקסים של פולנים. אז לשמוע כאלה גסויות, בכלל במחנה נפגשנו עם המון גסויות. לא ידענו את העולם הזה. את רוצה לשמוע את השיר (בפולנית). תרגום. בבית הקברות צעקות גדולות. שמה מזדווגים הפגרים. אחד פגר את הפגר השני מנשק בתחת. היא צועקת שזה כואב לה והוא ממשיך בעבודה.

...היה שיר בקרקוב (שרה בפולנית) יהודי בוא, יהודי בוא, אבל מהר. תיקח ליד את, מעדר ודרך הסורגים האלה תוציא את כל הפחם שיש בבור אדוני, זה האהבה שלי, זה עבודה שאני אוהב אותה, זה השיקסה, אני עושה את זה בעבודה מאומנת. זה מדבר סטודנט. זה העבודה שלי המאומנת, שכל ימי חיי רק השתוקקתי לעשות את זה. ואני מת על העבודה הזאת. זה היו שירים כאלה. זה היה תיכף בהתחלת המלחמה. היו עוד כמה כאלה שירים. אני לא זוכרת כבר.

... (שרה בפולנית) עבור מרק ועבור פרוסת לחם נותנות הבנות שעובדות בשדה תעופה מה שצריך ומה שלא צריך. נזכרתי. זה היה עוד לפני פלאשוב. בקרקוב עוד.

... שרו שירים. כל פעם שרו איזה שירים. היו ממציאים שירים על כל מצב ומצב, ככה לאותו מצב מתאימים איזה שירים קטנים.

מריאשה פיאלקו: אחר-כך כשלקחנו אותנו לקרונות, לקחו אותנו מההורים, נסענו, ובוודאי בכי. בכינו. אז קם בחור אחד, יפה כזה ואומר: בנות, מי שיבכה תיכף דרך החלון הזה הקטנצ'יק, אני זורק אותה. ישקה. פחדתי ממנו. והוא אומר לי: ואת הכי בוכה. אז שתדעי לך, אני זורק אותך. ולפי השכל הבנתי שהוא לא יזרוק אותי, אבל, כשאנחנו קצת נצחק אז הוא שר את השיר...

לילה הולצמן: מי שרק יכול היה כתב בגטאות שירים ושרו אותם. וזה עזר לנו לשרוד. בספר הזה יש כעשרה שירים שלי (קאטשרגינסקי {1945} "פולקלור של הגאטו", שירי השואה), שלא אני מסרת לך. משהי אחרת בין היתר כתבתי שירים, חלק עצובים אמנם אבל גם שירים קצת היתוליים. בשירים האלה זה היה הומור נסיבתי, מקומי, על האירוע.

...ראש הבריגדה קראו לו כגן. הוא היה נורא מצחיק ואנחנו תמיד עשינו צחוק אתו והוא התבדח אתנו. אני מתארת אותו איך הוא נראה, הוא היה עם מעיל כחול כהה. אני מתארת אותו בשיר. והשיר השני ככה על היריבות בין שתי הבריגדות. וזה היה הווי מיוחד במינו וצחקנו והתבדחנו, מי שייך לבריגדה הזאת, מי שייך לבריגדה הזאת.

...מה זאת אומרת, הכל שרנו. הנה, פה השיר על שתי הבריגדות. רספוטין, זה בבריגדה השניה, הוא כינה את הבחורות, אמרתי לך, הוא היה קצת דון-ז'ואן, היה נטפל לכל אחת. אבל קיבלו את זה ברוח טובה. הוא קרא לכל הבנות האלה 'קאנאריקלעך און קעצעלעך'. 'קאנאריקלעך' זה כנרית, ציפור שיר. ו'קעצעלעך' זה חתולים. היה מלטף, היה מתבדח. ואחר-כך פתאום יצא בין שתי הבריגדות ריב והחליפו את ראשי הבריגדות. בכל אופן, זה היה הווי, שאם תקראי את זה את לא תחשבי שזה נכתב בזמן השואה, אחרי שכבר אמרתי לך, אני עוד הייתי עם אמא. אבל, למשל, נחמה, זה היה חודשים ספורים אחרי שכל משפחתה נרצחה בפונאר. זה היה חודשים ספורים, אז אפשר היה לחשוב, מי יכול היה להתבדח, לשיר. לא נכון. אני לא יודעת מה הסיבה. את חוקרת, אז אולי את תביני יותר טוב. אבל חודשים אחרי שאבא ואמא וסבתא ואחות ואח, כולם נשלחו לגיא ההריגה בפונאר והיא יחידה נשארה בחיים.

שולמית צדר: כן. אני זוכרת זמרי רחוב, בעיקר ילדים אלה היו שביקשו נדבות. היו שני שירים שהיו מאד פופולריים בגטו. אחד זה היה "אוי דיבונה יא נחיצ'ה אוד דיבונה" (פולנית). אני יכולה לשיר את זה אפילו... בכלל, ההורים שלי היו אנשים עם הומור, שרו וככה. גם היינו מחברים כל מיני פזמונים על הדיירים של הדירות. הייתה דירה של חמש משפחות ככה לקראת הסוף. כל משפחה גרה בחדר. אז היינו מחברים פזמונים על זה ועל זה ועל זה. הווי. זהו. כל הזמן היו בדיחות.

... (שרה את השיר) עכשיו אני אסביר. שרו את זה ילדים קטנים. 'בונה' זה כרטיס מזון. אני לא רוצה למסור את כרטיס המזון. זאת אומרת, אני לא רוצה למות. פינקרט הוא חולירע, פינקרט זה בעל חברת ההלוויות. הוא לוקח את כולם לקבר. זה אחד השירים. והשני זה: 'מואס, מואס איז די בעסט זאך'. זה גם שרו ילדים. 'פאני ... (שרה פולנית) גברת אשת ראש היודנראט, עושה תסרוקת, והילד היהודי אין לו ארוחת ערב, וכסף זה הדבר הטוב ביותר. שני השירים האלו כל הזמן שרו. כיוון שהייתי ילדה אז קלטתי דוקא דברים מסוג זה, שהמבוגרים עברו על-ידם.

רפאל חיים: היה לנו שתי עגלות, אחת של הזבל שהיו באים, היינו צריכים למסור את הקרונות נקיים לגמרי. היה לנו אחד של הצרכים שהיו עושים ואחד מזה וסוחבים אנחנו ושרים. למה אנחנו שרים? ברגע שאתה שר שמה או איך קראו לנו... היינו קדימה כדי לשיר היינו שרים שירים באיטלקית, שירים בספרדית, שירים יוונים, הם אהבו הרבה הגרמנים וברגע שאתה שר אתה חושב כאילו אותנו הרגע אתה חופשי. אבל למעשה אין פה שום דבר, את מבינה?

... ולפעמים הייתי שר שירים מאוד מאוד גסים. עכשיו, יוני ששר שיר גס שמה הם היו צוחקים ואני שרתי להם. עכשיו שנסענו עם אנשי עדות כאילו היית חי אותה תקופה ושרים, יוצאת מישהי יותר עדינה אומרת מה זה? אמרתי לה, זהו זה אנחנו ככה היינו חיים. אחרים באו ואמרו לה למה את מפריעה לבן-אדם. למשל היינו שרים (שר בפולנית) זה שיר מאוד מאוד גס. התרגום זה זקן, באיזה מין קללה של גברים ואח"כ... חוזר אז קוראים לו....בן-זונה וזה אני הייתי שר. היה תופס מישהו שהם צוחקים ממנו תשיר לו ... חתיכה לחם. אח"כ היה שיר אחד עוד יותר גס שאני, שזה מוגזם, ולזה היה לי הצלחה לא נורמאלית ושירים באידיש.

... עכשיו תראי בבונה, טוב שאת יודעת מה זה בונה, יש כאלה הם קוראים את זה אושוויץ שלוש. ושלוש זה היה המחנה עבודה ארבייט לאגר, שמה הם שילמו עבורנו, עבור 10, 12, 15 אלף אסירים שילמו לחברות במרקים ואנחנו שרנו, יוצאים לדרך נגיד קומנדו של 80 איש. 8 ק"מ, 10 ק"מ היה קאפו שהוא רוצה שאנחנו נלך כמו חיילים, לשיר שירי לכת וללכת שמאל ימין - (נאמר בגרמנית), אנחנו ילדים ידענו מהבית -ספר ללכת שמאל ימין ועוד שיר ועוד שיר עד שמישהו יצא פיקח ולא היה לנו יותר שירים, כמה שירים יש, שירי לכת ביוון, יש שירים של רומנסות, יש שירים של בזוקי אבל לא שירי לכת. פתאום יצא מישהו, היה שיר אחד שיר של הכבאים, אז טוב שהיה לו שכל הבן-אדם הזה. אנחנו הולכים ושרים (שר ביוונית) זה שיר על אנשים שמתלוננים ורוצים כסף, עכשיו עם השירים האלה, עם המנגינה הזו היו מקללים אותם וכל מיני שטויות 'אל תדאגו חברה' אנחנו נצא מפה, אתם תראו'. והם היו מבסוטים. 'שתישרף הלוואי', ביוונית, בספרדית. והם הולכים ומבסוטים ואנחנו צוחקים כל הזמן, צוחקים את מבינה זה הציל אותנו הוא רוצה נו זינגר, זינגר ימח שימך כמה שירי לכת אני יודע. רק אחד... ממש הציל אותנו במנגינה הזו, שזה היה שיר של הכבאים. זה הציל אותנו לפחות שתיים שלוש קילומטר עם ים של קללות והם לא הבינו. ואנחנו צחקנו מהשטות הזה עד שהגענו שמה.

איתקה סלודובסקי: היו מטבחים שאנשים בבית חרושת עמדו בתור על מנת לקבל את המרק שלהם, את התוספת זאת אומרת. בד"כ אלה שלא עבדו היו מקבלים את המזון והם בישלו. מה היה לבשל? היה קצת מים, כמה חתיכות תפ"א או קצת קשה היו זורקים לשם, וזה היה המזון עם ה - 100 גרם לחם, גם זה היה. אבל כשאת עבדת אז קיבלת עוד מרק. אז אלה שעבדו במטבח הם תמיד היו שמנים, הם פשוט אכלו טוב. אז יש גם כן שיר על זה. קראו לזאתי שחילקה את האוכל פאני ווי דזיילאצ'קה - מחלקת המרק זה בפולנית, זאת שמחלקת את האוכל. גברתי המחלקת את המרק הוסיפי גם חמאה פן כל מנת מרק תאבד את טעמה, את רואה הנה המנגינה חוזרת מציפ'לה ומווי דזיילאצ'קה, זה פשוט לא היו מנגינות אחרות אז השתמשו בזה. גברתי מחלקת מרק הייתה זו רק בדיחה מתחתית הדוד תגישי מנה, מנת מרק סמיכה. גברתי מחלקת המרק לדלות לך לא מתאים, ישלח אותך נשיאנו להריסת בתים. גברתי המחלקת המרק שמנה את גועל נפש, ישלח אותך נשיאנו לשטוף צואה ורפש.

... זאת אומרת גם את הדברים הלא טובים שאכלנו אתם עשינו מזה דברים הכי טובים. אנחנו עשינו מזה צחוק. פשוט אנחנו הפכנו את זה ובעבודה כל אחת סיפרה מה היא אכלה ואיך היא הכינה את זה. כל הדברים הכנו, טחנו אותם, יש לי שיר, ציפ'לה, הציפ'לה קיבלה שני תפוחי-אדמה והיא רצתה לעשות מזה משהו גדול לבעלה אז היא טרחה וטרחה וטרחה ושום דבר לא יצא מזה, כי תפוח-אדמה יש בו הרבה מים אז לא היה בעצם. בעלה ביקש ממנה לעשות לו משהו אז ציפ'לה... (שרה באידיש).

הדה אייזנברג-שיינהרץ: היה שיר כזה, זה אני זוכרת, בתרגום חפשי שלי: בעד מרק ועבור חתיכת לחם נותנות בנות מה שצריך ומה שלא צריך. זה היה שיר ששרו כל הזמן...

רחל אדר: תראי, כל אחד קיבל בעבודה מרק. היו מחלקים מרק. וחיברו שיר למחלקת. הייתה אחת שמחלקת עם המצקת שלה, מחלקת לכל אחד מרק. אז חיברו שיר, שהיא תלך קצת יותר עמוק ושהמרק ייצא קצת יותר סמיק. זה היה שיר שלם על זה שביקשו אותה. ושיר שני שאני זוכרת זה רומקובסקי. רומקובסקי חיים עשה גטו ונותן לנו - - (צוחקים) א גטו מיט איין דייאטה. עשה גטו עם דיאטה, ונותן לנו איזו מין קאישה וזה, וגם מה שנופל מה - - - נותן לנו פסולת, קליפות, והוא חושב שהוא צודק. זה שיר שלם. אני בטוחה שחבר שלי, פישל, הוא יודע. השיר הזה כבר מודפס בכמה ספרים (שרה ביידיש) משהו כזה.

הלינה בירנבאום: אז כל החיים עכשיו היו בחדר האחד הזה. 5 חדרים היה בדירה הזאת, בכל חדר הייתה גרה משפחה אחרת ואנחנו צעירים יותר וקטנים יותר, ביחד. והיינו קוראים שירים, היינו משחקים בארץ-עיר וככה למדתי המון דברים מהגדולים על נניח מילים, מילה ארוכה ולמדתי מהם המון מהשיחות, מהדיבורים ואח"כ עברנו לכתוב פארודיות על שירים סאטירות, שכל מה שהיה כזה עם מלא מוראל, מלא מוסר ופתאום התחלנו ללעוג על זה ולהצמיד לזה את מה שעכשיו. על אותם המילים שמנו דברים, עובדות אחרות וככה התעסקנו בזה המון. ואח"כ זה התארגן יותר ויותר, היו חוגים שלמדו והיו כי רצו ללמוד ובאמת עם הבדיחות ושיהיה טוב ושרק יהיה לך כוח.

אריה בן מנחם: וזה של הרשקוביץ הזה, הוא כותב שמה על האלו שמחלקות, הוא שר על המחלקות אלו שהיו מחלקות במטבחים ציבוריים את המרק, הוא אומר... כלומר: המחלקת אנה ממך, ברשותך קצת יותר עמוק וקצת יותר סמך.

ד"ר גיזל סיקוביץ: יש לנו שיר, שיר ששרנו שם שלמדנו באיזה שהוא מקום באושוויץ נדמה לי, אני לא זוכרת את המילים אבל הרפריין - (refrain) היה "הוא זה המכנסיים והנעליים הם קרועים הרוח נושבת דרכם..." זה היה הרפריין, משהו שיר משהו כנראה עשה את זה באושוויץ וזה כזה ואנחנו שרנו את זה, זה היה מאוד מצחיק...

יהודה:... הרי היו הרבה שירים, כן גם עם הומור. שירי אפלויות, שירי מחאה כמו פה זה תמיד עם הומור גם בגטו היה, במיוחד בגטו, במחנות זה היה יותר אישי כבר... היה הומור, כשהיו לוקחים לעבודה, היה שיר, חיברו שיר שאחד מספרת על אחד שהיא שום דבר לא ולוקחים אותו תמיד לאותה עבודה, ומי נותן, מי קובע, ישנו רופא, אתה הולך לרופא זה כמו פה בקופת חולים, הבן אדם לא מרגיש טוב או שנותן לך יומיים או שאומר עושים עבודה ואז באה אישה וזה כבר השיר אומר, נכנסת לאותו רופא, מגונדרת, יפה, שערות מסודרות ואומרת איך אני יכולה ללכת ככה בצורה כזו למקום העבודה הזה הוא אומר לה נכון את צודקת את באמת לא יכולה ללכת עם עיניים כאלה וציפורניים כאלה, את מוכרחה ללכת למקום אחר. הסרקזם היה בכל דבר עם ההומור ביחד, כמו בכל מקרה כמו בכל מצב, ברגע שהורדת מזה את האימה ואת מה שהפכו אותך, מה שהם עשו ממך והרצח שהרי כולם ידעו שסה"כ הם יותר מוקדם או יותר מאוחר זה כל הזמן עומד לחיסול, אבל מתוך הדבר הזה, ואני מה שאני אמרתי אני תמיד צוחק לפעמים אני רואה את אותה גישה, ואני אומר תמיד אני זה היו אותם היהודים ואילו עוד היו יותר חכמים אולי מפני שהמקור היה שמה וההתחלה זה היה שמה והיו לנו מאוד יהודים מאוד חכמים. ואלה הלכו דרך אגב תמיד הראשונים... הגרמנים דבר ראשון הם חיסלו את האינטליגנציה, וזהו וככה חיו אנשים ושרו שירים, שירי גטו ולשירים שירי א"י ומי שידע לשיר ומי שהיו חבורות וסידרו ילדים בבתי ספר מקצועיים. יצרו הומור, הומור נוצר אצלנו.

ד"ר יהודה ברורמן: בשירים עממיים שמו מילים אחרות זאת אומרת, ועשו הרבה שירים אחרים, גטאים ממש. למשל השיר המפורסם (שר) אז היה, זאת אומרת שמו שיר איך בגטו, בשער הגטו לוקחים מאתנו הכל ומלבישים את משהו אחר, גם את המשטרה בגטו זה השיר של הרבי מלמד את הילד א-ב, מהמאה ה-17 - 18. אז גם זה שיר היה... קודם כל היה הומור למשל בגטו, זה לא הומור זה שירים זה הכל בשירה הייתה, זה הכל בוודאי היה באידיש. קודם כל היה, אנחנו שרנו נשים נותנות את גופם לכמה, לדברים קטנים לא לחיים, לא ללחם, שגרביין עם גרביים נשק לגרמנים ואנחנו שרנו על מוטיבים על מנגינות רוסיות או אחרות שרנו שירים למשל: (שר שיר...) זה שיר מפורסם, אני חושב ברזילאי משהו כזה, שרנו ברוסית את זה. מדנים, זאת אומרת נשות, גברות מגטו שמחות מאוד, מזה יכול לקרות בחיים שלנו דבר כזה, הם עשו פלירט עם כל הגרמנים בגלל לקבל משהו דברים קטנים ועם זה הרימו את האף, דבר כזה. זה שיר ארוך, אני לא יכול לזכור טוב אני חושב שביהדות ליטא יש ארבעה פרקים יש כמה שירים האלה אבל בד"כ נתנו גם שם שירים לא כ"כ ביקורתיים, לא כ"כ הומוריסטיים כמו שירה על היאוש שלנו, על הבריגדות שהלכו לעבוד, על

המכות שמקבלים ועל פרטיזנים. על החיים יש שירים אבל מעט, בספר הזה. אבל היו בגטו הרבה, למשל היה בלשכת עבודה לוריא כזה גבוה היה, אז שרנו לו שיר כזה והוא עמד כל היום בגטו ושר, הרביץ אנשים שמהר מהר תלכו לעבודה, אחרי העבודה הוא גם הרביץ אותם, לקח את כל השולל מה שהם החליפו אצל ליטאים, אצל כפריים מהבגדים שלהם שהיו עוד נשארו ואוכל והם עברו בגרמניה הוא עזר ועוד אחד ועוד כמה אנשים עזרו לגרמנים זאת אומרת בעבודה השחורה כזאת, אז היה שיר כזה של קומפוזיטור מפורסם יהודי ברוסיה, ברית המועצות דונייבסקי כל השירים שלו של ברית המועצות זה כמעט של דונייבסקי מהסרט ילדים של קפטן גרנט וזה ככה זה, גם הומוריסטי כזה (שר) זאת אומרת ככה: יש בגטו פה בן אדם, גבוה גבוה שהוא הפך פה לטירן, וכל בוקר מהבוקר הוא שולח אנשים לעבודה ומרביץ אותם כאילו זה היה עדר של חיות של בהמות, הו בן אדם גדול אל תשכח שלא תמיד יהיה כך, שעוד יבוא זמנים אחרים והכל ישתנה, אל תשכח זה. לא יכול להגיד שזה הומוריסטי כ"כ, ביקורתי כזה עם עקיצות עליו ועקיצות על אחרים שעשו אותו דבר. היה גם מרגוליס כזה בגטו שהיה בלשכת עבודה. היו דברים למשל בלשכת עבודה, שבא גם שיר כזה יש: שבאה אישה ללשכת עבודה מבקשת אישור מחלה, לא ללכת לעבודה, זה היה גם בידם של יהודים והוא שר לה, (שר) זאת אומרת אין לך מזל דבר כזה, צריכים ללכת לעבוד ולעבוד קשה, להרוויח כסף, להרוויח לחם לבית שלך אל תהיי כזו סימולנטית, (מעמידה פנים), כולה מכות. פתאום נכנסת עוד אישה, ציפורניים עם לכה, שפתיים כזאת ואומר בבקשה בבקשה, כמה את רוצה לחודש לחודשיים ובוודאי מה היא משלמת לו.

ינינה ז'מיאן-ברנדווין: בטח. היו שירים למשל, יש לי שירים של שלנגל, את שמעת פעם? בגטו וארשה היה משורר אדיר ושמו שלנגל והוא כתב גם שירים שבהם יש סאטירה. שלנגל זה גם הומור מיוחד... היו גם כמה בתי קפה ואחד נקרא שטוקה, אומנות ושם היה כל השירים האלה, או חלק גדול מהם פלוס שירים אחרים שמלאים הומור היו מהשטוקה... אז אני זוכרת ושם עשינו את השיר הזה (שרה בפולנית) זאת אומרת המשחק זה משחק, עבודה זה עבודה, אחד מבלבלת את הראש של שנייה וזה נקרא ארגון הנשים, הבדיחה הטובה לכל השומעים. נגיד. כרגע עשיתי תירגום. וזה אני זוכרת, זה היה שיר ארוך וזה שרנו לאנשים והם צחקו, ואנחנו צחקנו. ואותו הדבר היה על, עשינו גם שיר על ועד הבית ועל עצמנו, אבל זה אני כבר לא זוכרת. מה שאני זוכרת אז זה אומר שזה הומור, שאם אומרים שאחת מבלבלת את הראש של שנייה אז זה בדיחה, קשה להגיד שזה ביקורת, זה צחוק.

אורנה בירנבך: כן הנה את הזכרת לי (מתחילה לשיר)... בשביל מרק בשביל מרק ובשביל פרוסת לחם נותנות בנות שלנו מה שצריך ולא צריך. כן, כן, נכון זה רק מפלשוב מה ששם היה. באמת בשביל מרק ובשביל חבילת שוקולד ובשביל זה... אבל היו גם שירים מקאבריים וסאטיריים למשל אנחנו כשעבדנו בצ'ט' חה', למשפחה של אבי קראו לנו משפחת הבסבורג, הבסבורג כן. ועשו עלינו שיר. ולי קראו, אבא שלי היה לייטר ולייטר בגרמנית ובאידיש זה בעצם סולם. גם סולם וגם מנהל. אז קראו לי דראבינובנה. דראבינה זה סולם. ובאידיש ובגרמנית זה לייטר גם זו אותה מילה. משחק מילים. אז קראו לי דראבינובנה ואבא שלי היה לייטר והיינו מיוחסים, כי הוא היה מנהל והיו לו קשרים. אני לפעמים נזכרת בשיר זה. (שרה את השיר)... אז לנו קראו הבסבורג אז, כי היה לנו גם פרוטקציה הוא היה לייטר אז זה בעצם שיר מקאברי כן.

מופעים הומוריסטיים:

ד"ר רות שיינפלד: תראי, אני הייתי בגטו וארשה, את צריכה להבין שאנשים חיו שם מאז שהגטו נסגר עד 42 שהתחילו הגירושים, שבכל זאת חיו שם, למרות זאת שהייתה תמותה גדולה מאוד מטיפוס או מרעב, אבל אנשים חיו, זו לא הייתה אקסטרמיניציה סופית. ואפילו אחרי שהתחילו הגירושים ב - 42, עובדה ששלנגל אז כתב את רוב, חלק גדול מהשירים האלה. תראי, אני לא אספתי את כל החומר, אבל אני יודעת שראשית כל בודאי היה, הייתה הבמה הסאטירית של שלנגל והיא הייתה בפולנית והבמה הסאטירית הזו, אני בעיקר התייחסתי לשירים שלו שנדפסו בספר הזה ששם הדברים שהיו עוברים מפה לאוזן, זה נקרא "מה שקראתי למתים". זה הייתה הבמה הזאת, זו הייתה במה בפולנית. עכשיו אני זוכרת שהיה, זה ודאי היה לא רק הומור אלא גם סאטירה. אח"כ אני זוכרת שהיה תיאטרון שאני לא ביקרתי שם אף פעם כי אני הייתי ילדה, אבל של שחקנים יהודים אחד נדמה לי קראו לו יורנדוט, ולאישה, לאשתו קראו סטפניה גורודז'ינסקה והם הופיעו בגטו וארשה, כי אני לא ראיתי מחוץ לגטו וארשה, אח"כ הייתי בצד הארי והתיאטרון הזה פעל. ואני ראיתי את גורודז'ינסקה אחרי המלחמה, זאת הייתה שחקנית סאטיריקאית שהיא הופיעה גם אחרי מלחמת העולם בתיאטרון מאוד פופולרי, בלודז' זה היה, כיוון שוארשה הייתה הרוסה נדמה לי שאפילו עם בעלה. זה היה אחד מתיאטרוני הסאטירה הפופולאריים המובילים בפולין תיכף אחרי המלחמה. מאוד מאוד מתקבל על הדעת שגם בתוך הגטו, בתיאטרון הזה היה, הייתה סאטירה, היה הומור, אנשים הרי הלכו לבלות. חוץ מזה שתראי זה לא הומור, אבל היה שם תיאטרון אופרטה למשל. שם אני אפילו פעם הלכתי עם אמא שלי ונוסף לזה היו אנשים שהתעשרו באותה תקופה, זה את יודעת, שלנגל כותב על זה. שהיו אנשים שע"י המסחר השחור וההברחה, והיו להם גם קשרים עם הגרמנים ועם הגסטאפו, התעשרו. והיו שם בתי קפה, אז מצד אחד האנשים האלה גם היו כתובת לסאטירה וללעג, אבל מצד שני הם גם יכלו ללכת לבלות בערבים, ובבמות כאלה השמיעו דברי סאטירה ולעג, כי את מבינה, זו הייתה בכל זאת תקופה די ארוכה שאנשים בשטח מאוד מצומצם, אבל עם כל מה שהיה הם בכל זאת התקיימו. להגיד לך מה התוכן של הדברים האלה, קשה לי מאוד. ...יש לשלנגל שיר על טרבלינקה, הוא היה יליד קברטים. לפני המלחמה הוא כתב לקברטים וגם בעיתונות היומית, אז את השיר הזה הוא כתב בנוסח של שיר קברטי, שיר כזה של אופי קצת לירי, בסוף כשהוא אומר על התחנה הזו טרבלינקה שזו תחנה שקטה, אז מה כשהוא אומר שיש שם תחנה הזו ויש שם שלט מלפני המלחמה 'רבותי בשלו על גז'. את מבינה שאפילו אם לא היה שם שלט כזה, זה הצורה של העוקץ הסאטירי שהוא רצה לתת לסיפור הזה שאנשים באים לטרבלינקה ושם ממיתים אותם בגז, אז הוא לא מזכיר שממיתים אותם בגז. הוא כתב חלק גדול מהשירים שלו בסגנון כזה. עובדה שהיה בגטו קברט סאטירי.

עליזה: למה היו קברטיים? מאותה סיבה. להצחיק אנשים, לרכל על חייהם ולשים הכל בפרופורציה אחרת קצת, פחות טראגית ויותר קומית.

פרופ' גוטמן: גם בקברטים בגטו ורשה היה הומור, המחותרת לא אהבה זה המחותרת לא אהבה שאנשים הולכים להתבדח לשם הלכו אנשים עם כסף וזה הסמל של הנובו- רישים והם הוקיעו אותם אבל הטקסטים היו הומוריסטיים בתוך מה שהציגו בבמות הסאטיריות.

ד"ר פליציה קראי: אבל, למשל, פה, את תראי פה מחזה - סוקרטס במחנה ריכוז. את יודעת, יש הומור שבלשון ויש הומור שבסיטואציה וכה הלכה. עצם הסיטואציה כבר הייתה מעוררת צחוק גדול. הציגו את המחזה הזה שם במחנה. חוץ מזה, יש לך פה, למשל, דוגמא של מערכון מצוין, שנכתב על-ידי פולניה אחת במרפאת המחנה, ששמה מציגים גם-כן הומור סיטואציוני. דוגמא של מגדל בבל, של אלף שפות, איך הם מסתדרים, או יותר נכון איך הם לא מסתדרים מבחינת יחסי אנוש והבנה הדדית. באיזשהו סוג זה גם סאטירה על התנהגות של כל לאום ולאום, ששמה רואים בדוגמא של המערכון הזה. חוץ מזה תמצאי פה הרבה מאד קופלטים, שהם סאטירה על ריוור - זה בית חולים. תמצאי שמה קופלטים, למשל, על מחסן בגדים, על פרומיננטים של המחנה הזה. ובכלל, פרומיננטים מצד אחד; מצד שני, אנשי א.ס.א.ס. הם היו מקור בלתי נדלה. זאת אומרת, הפורקן האישי של האסירים רואים אותו מאד-מאד דוקא באותם קופלטים ובאותן יצירות למיניהן על פרומיננטים, על זמן, כי בעצם זאת הייתה תופעה אחת יחידה שהם יכלו לבטא את עצמם פחות או יותר בלי חשש. הפרומיננטים הם היו כן מגיבים, אבל בדרך כלל במידה ובמחנה איקס זה היה קיים, לא היו מענישים על זה את האסירים. כמובן אני לא יכולה לומר על כל המחנות. אבל במיוחד שלושת אלה, יאנובסקה, סקארז'סקו, לייפציג.

סוני שי: אנחנו היינו בווסטרבורק מ - 39, ההולנדים עוד שמו אותנו שמה כי ברחנו מגרמניה אחר-כך כשהגיעו הגרמנים ב - 42 אז הביאו את ההולנדים גם לתוך המחנה. בין האנשים שהגיעו היו שחקנים ידועים שחקנים ומוזיקאים והגרמנים ניצלו את זה והם עודדו הקמה של להקות וקמה מין רוויו, מין להקה כזאת עם השחקנים האלה והם חיברו מחזות אירוניים שצחקו כאילו על עצמנו ואחד החברים הזכיר לי את ההצגה הזו הצגה בליווי איזה שיר שהיה איזה ציפור שטייל והוא טייל והוא היה מתחת לפרה ולפופ פלופ פלופ הפרה עשתה את הצרכים על הציפור והציפור מאוד נבהל אבל הוא לאט לאט הצליח להוציא את הראש מתוך הערימה והתחיל לציץ ציץ ציץ ציץ פתאום בא איזה חתול גדול ואכל לציפור את הראש. מה המסקנה גם אם אתה יושב עד הצוואר בחרא אסור לך לציץ או משהו כזה, אתה לא יכול לציץ זה כן זה היה הצגה.

רינה טרייביץ: באושוויץ בסוף השנה, זה היה בסוף 44, הזמינו אותנו גם לרוויו. אז תזמורת ג'ז הולנדית ניגנו, נגנים טובים, בחורים צעירים, וגברים היו מחופשים לבחורות. הגרמנים היו מוזמנים והם צחקו, הכל בגרמנית כמובן. ויצא אחד כזה אסיר מפוטם, מצבם היה טוב ופה תלוי נקניק. 'זה מהכוחני (אהובה) שלי, וזה קיבלתי מהכוחני שלי'. גרמנים היו בתוך העניינים והם נורא נורא צחקו.

שלמה סמסון: בווסטרבורק היה מה שנקרא "הבמה" "הווסטרבורק הרווי" ועל זה יש חומר אותנטי ביד ושם, ושם באמת היו שם היה הומור, ובאמת שם היה הומור כזה. אני הייתי כבר בן 20 ב - 43, ואני ביקרתי בערב כזה אחד או אולי שניים ובאותה התוכנית, התוכנית אין לי אותה אז זה למשל קטע כזה היה לזה מנגינה (שר את הקטע) הכל שמח וזה ארוז יפה וזה במחנה כשישבת בשנה רביעית של המלחמה אז אם מגיעה חבילה עם קופסת סרדינים או עם איזה משהו זה היה משהו לא נורמלי, על זה הם עשו קטע אחד המנגינות חיבר אותן ווילי רוזן שהוא היה אמן גדול ולמשל בתוך הספר שלי גם כן נמצא בגרמנית ומתורגם לעברית החרוזים שהוא כתב ווילי רוזן כשהוא העמידו אותו לטרנספורט, כי כל האומנים האלו בסוף נשלחו לאושוויץ המפקד נתן להם להציג וזה, ובסוף מתי שהגיע הזמן שפעם אחת העליבו אותו או דיברו על משהו שלא היה צריך אז יום שלישי הבא ברכבת ואז הוא כתב רוזן והשאיר את זה וזה נמצא אצלי בספר ואני תרגמתי את זה בחרוזים לעברית מגרמנית שהוא אומר להתראות ווסטרבורק עכשיו אני צריך להיפרד ממך בטה"כ היית די נוחה ועכשיו אני אלך לארגן את הצרות שלי במקום אחר וזה בערך הוא אז ווילי רוזן כתב את המנגינות הוא היה פסנתרן ממש מהולל, אנשים הכירו אותו מפורסם בגרמניה, אז זה היה אחד "החבילה שבאה", אחד היה E.A.B.U זה עזרה ראשונה כלומר שאחיות ורופאים וגם כן עם מנגינה ואחד הייתה אפל, אפל זה מפקד (שר את השיר על האפל), וזה באמת המנגינות של ווילי רוזן שלאגר. המוטו של הערב היה "אם אתה יושב עד הצוואר ברפש אל תצייץ ואני מצייץ למרות זאת" ואז רואים שם ציפור. המפקד אפילו הזמין לעצמו עוד קציני אס אס הוא היה בא לפעם או אפילו יותר מפעם אחת הוא היה בא להצגות האלה היה יושב בשורה ראשונה היה מתאפק כמובן כדי לא לצחוק בקול רם ולא למחוא כף כי זה כבר אסור לו, אסור לעבור את הגבול למרות שהאיש הזה היה איש עם הומור ואז מקס ארליך אחד מה ווילי רוזן מצד המנגינות ומקס ארליך היה בעיקר הקומיקאי העיקרי, אז הוא היה אומר "אנחנו כאן הרי כולנו צאצאים של אברהם אבינו" ואז הוא היה אומר "סליחה מן השורה השניה והלאה"... בתוך ההצגות האלה ומסביב לזה היה הומור והיה סרקזם, חריף אפילו לפעמים וברור שמי שלא הבין את השפה הרבה מהדברים האלו הולך לאיבוד, כי גם בתרגום הכי טוב אם לא הוא לא קולע, זה משחקי מילים.

יעקב צים: במחנה גם כן היה הומור. אפילו היה הומור, נניח, ב"מסיבות". כשנניח נפגשנו בשירה ובסיפורים... היו לנו מסיבות חנוכה, פורים. זאת אומרת, נפגשנו כדי איכשהו לחזק את המוראל... זה גם במחנה. כאשר מדברים חוזרים "הביתה" במרכאות, למחנה ומספרים, כדי איכשהו, הייתי אומר להרוג את הזמן, על כל מיני דברים. היה אולי הומור שניסה גם להצחיק. אני לא זוכר את הפרטים, אבל היה במחנה בלכהאמר היה תיאטרון. במחנה עבודה. לא במחנה שאחר-כך עבר לידי הגסטאפו, אס.אס. כמחנה ריכוז, שלוחה של אושוויץ, אלא כמחנה עבודה. באותו מחנה בלכהאמר גם-כן פעם התארגנו ועשו איזשהו תיאטרון, לפעמים תיאטרון סאטירי, שעקצו גם כן את העניין הגרמני, בהסוואה. אני לא זוכר, היה איזשהו משפט שאני לא זוכר אותו אם הוא היה במחנה או שהוא היה אחרי זה. ביטוי כמו חיקוי להיטלר. (גרמנית) היהודים יש להם מזל בלהיות האסון שלנו. את מבינה זה מין גלגול של אימרות כאלה שנאמרו מפה לאוזן, כי אסור היה. באנאברג עוד אני זוכר שהיו לנו מסיבות. עשינו מסיבות. זה היה מחנה קטן, מחנה אשר שירת את המטה של מה שקראו 'הממונה המיוחד לעבודות זרים'. אנחנו היינו שייכים אליו והוא מכר אותנו לכל מיני חברות לעבודה, כעבדים. הוא קיבל כסף בשביל זה. זאת אומרת המוסד הזה.

שמה אנחנו בשבתות או בימי ראשון, כשלא עבדנו, בימי ראשון, התאספנו באחד החדרים, בצריפים, ושמה היו כאלה ששרו, שם היו כאלה שסיפרו בדיחות וכל מיני דברים. כן, היו, בהחלט. אני זוכר את המשפט הזה (גרמנית): 'הומור זה כאשר למרות הכל אתה צוחק'.

איתקה סלודובסקי: תיאטרון סאטירי בלודז' היה ברחוב קרייבצקה מספר 3. אני שם הלכתי עם אבא ואימא שלי אנחנו היינו חובבי תיאטרון גם הורים ידעו לשיר כי אימא שרה במקלה. ואבא ניגן על הרבה כלי נגינה, הרבה. התיאטרון צמח בגטו, עד שהגרמנים החליטו שליהודים אסור לצחוק. כי שם עשו מכל דבר עשו מחזה שהצחיק אותנו. התיאטרון התקיים מתחילת הגיטו, איזה שנתיים וחצי. זה קם ממש בגטו והיה תיאטרון סאטירי וכן אנשים הלכו וצחקו. ודאי, אנחנו השתדלנו, השתדלנו להחזיק את עצמנו ולא כל הזמן לבכות על אלה שנעדרים, על אלה שלקחו אותם בלילה ואנחנו חיינו עם תקווה שאנחנו עוד נתראה אבל הסתובבו בדיחות.

חיים סלודובסקי... אנחנו החלטנו לתת את עצמנו שלא נשכח שהתקיים דבר כזה (חיים לפני המלחמה) ושבעצם החיים בגטו זה היה דבר שקשה להסביר ואינני יודע אם אי פעם איזשהו משורר יוכל פשוט להסביר את זה או לכתוב את זה ולתאר את זה. דברים מסוימים כן אנחנו הבנו, ובואי נראה אם נוכל לכתוב איזושהי שירה, משהו שזה יצחיק אותנו, שבכל זאת ייתן לנו איזשהו ביטחון פנימי, צחוק בגטו היה קיים רק, רק במידה שאפשר היה ליצור אותו זאת אומרת היה תיאטרון בגטו, אז התיאטרון הזה ארגן בתוכו ממש אנשים בעלי יכולת תיאטרלית, עם זה יכלו לבטא את עצמם יכלו לעשות כמיטב יכולתם ואז ברגע שהוא אמר: משה, אתה רואה פרח? אז הוא עקב אחריו הוא רצה לראות את הבלומה, זאת אומרת את הפרח. אז הוא אומר:.... גם אני גם לא. אלו דברים שלמרות הכל קיימים באיזה מקום. כאלה פרחים והיה איזה קטע, איך שהם באים יהודים חלמאים רצו להתפרנס אז אפילו אחזו בזה שהיו מוכרים סוסה שהיא הייתה משאירה גללים מזהב ומי לא היה רוצה לאכול סוס כזה שזה ממש אוצר. וכמה שתיתן לו יותר לאכול אז יותר גללים יותר זהב והסיפור הזה, זה מעורר כזה צחוק סרקסטי.

נחום מנור: ... פשוט היו ערבי קריאה אנשים כתבו שירים והיו מקריאים שירים היו עושים קונצרטים במחנות, במחנות בכלל, אפילו במחנות מאוד קשים אז היו אני לא אומר שבכל מחנה הייתה וועדת תרבות אבל היו דברים כאלה וזה הניצחון הגדול של האדם וזה עזר לאנשים לשרוד בדיוק כמו אוכל בדיוק כמו שכל דבר.

ינינה ז'מיאן-ברנדויין: עוד משהו, הבית, אחד הבתים השכנים אז עשה בפורים, הצגת פורים כאשר היטלר זה היה אחשוורוש כן ואני זוכרת שהיה המן, אבל קראו לו אחרת, היה מישהו מהיודנראט זה היה המן, והיה איזה מישהו, איזה אישה שמה שהייתה חשובה שהייתה אסתרוקה ועשו גטו וארשה בתור הצגת פורים, זה אני זוכרת טוב מאוד, זה הכל הומור הרי.
... היו גם כמה בתי קפה ואחד נקרא שטוקה, אומנות ושם היה כל השירים האלה, או חלק גדול מהם פלוס שירים אחרים שמלאים הומור היו מהשטוקה.
... זאת הייתה הצגה של שעתיים וצחקנו ממש. בכלל היה צחוק

אהרון-דוד אדר: זמן קצר לפני חיסול המחנה - שם היו שלושה מחנות בסקארז'סקו - וורק אה, וורק בה, וורק צה. אנחנו היינו בוורק צה, ושם ארגנו מן הצגת פרידה. אנחנו לא ידענו שזה פרידה, משום שלא הודיעו לנו שעומדים לחסל את המחנה, אבל ארגנו הצגה. הוורשוויאנקס עם כמה בחורים - זה היה בוורק צה. את יודעת, המוות בצהוב זה היה בעיקר וורק צה. זה היה אצלנו. זה היה עניין של מזל, מי שנשלח לכאן או מי שנשלח לכאן. ושמה עשו מסיבה והצגה וממש קברט שלם. יום אחרי אחר הצהרים גייסו אותנו, הביאו כסאות וספסלים ובא מנהל המחנה, עם כל הגרמנים האחראים, שבעיקר היו שומרים. הם לא התערבו בתוך המחנה, בתוך העבודה. הם היו השומרים. היה צוות של שומרים ובתוך המחנה היו מנהלי עבודה. בכל וורק היו מנהלי עבודה עם תגבור. אחד הפזמונים שאני זוכר, כתוב פה בספר אבל בפולנית. אני גם זוכר אותו בעל-פה. אם לא הייתי זוכר בעל-פה זה גם לא היה מופיע בספר, משום שזה לא כתוב בשום מקום. את התרגום העברי את רוצה, פחות או יותר כן.

"האדון וואכפיהרר מעוניין מאד שהיהודי יראה יפה ושיהיה בריא בנארווה, בעצבים לפני שהוא עושים ממנו קונסרבים". זה החרוז. שיהודי יהיה יפה ושיהיה בריא בנארווה לפני שהוא הולך לקונסרבים. שרו את זה הבנות היהודית, הווארשווינקס.

הייתה לנו מנהלת של המשטרה היהודית, בתוך המחנה הייתה משטרה יהודית. והמנהלת של המשטרה היהודית גם היא באה מוורשה או מטרבלינקה. והיה פזמון עליה במיוחד.

"המנהלת שלנו, מנהלת המשטרה היהודית, היא אשת חיל ומרביצה על ימין ועל שמאל ומגדפת ושום דבר טוב לא מקבלים ממנה, משום שהיא לא רוצה להכיר בזכויות של הוורשווינקים". משהו כזה. את שני הבתים האלה אני זוכר מאותו מופע, שגייסו אותנו בין משמרת למשמרת. לא ויתרו לנו על המשמרת בשביל המופע הזה, אבל במקום לישון ישבנו שמה במופע. היו הופעות. איזה שעתיים-שלוש של פזמונים וכל מיני סקצ'ים של קברט וכל מיני דברים בינו לבינה. כל מיני דברים. במיוחד, הייתי אומר, רוב הטקסט של אותה הופעה היה מה שאקטואלי מסקארז'סקו, שאת יודעת ששמה היו בעלי הייחוס, זאת אומרת, השוטרים היהודים היו לוקחים להם למיטה קוזינקה. שמעת על הסיפור הזה, זה היה מיוחד לסקארז'סקו. לא ראיתי את זה בשום מחנה אחר.

ושמה כנראה בכל מיטה היה זוג ובאולם אחד היו איזה עשרים זוגות כאלה עם מיטות של שלוש קומות. ואנחנו היינו ככה עוברים דרך החלון ומסתכלים מה מתרחש בפנים. באופן רשמי זו לא הייתה אישה אלא קרובת משפחה. כל אחד יכול היה לקחת לעצמו קרובת משפחה. טוב, אז כולם היו, קראו לזה קוזינקה. קוזינקה זה בת-דוד, בת-דודה. רוב הבדיחות באותה הצגה היו קשורות עם זה.

נחמה קורן: גבירתי באושוויץ היה תיאטרון, באושוויץ היה הומור לא נורמלי, אנחנו בלילה כשסגרו אותנו עשינו ריקודים, עשינו סקצ'ים, מה את מדברת? את יודעת איזה סקצ'ים היו, אם היית שומעת סקצ'ים, איפה דיזיגאן ושומאכר.

אריה בן מנחם: היה תיאטרון בגיטו והאיש שצייר את התפאורה נפטר לפני חודשים אחדים בניו-יורק, קראו לו פנחס שער, למעשה פנחס שוורץ, אבל הוא שינה את שמו לשער, מדוע שער אינני יודע, איש מאד מוכשר, היה שחקן ידוע קראו לו משה פולאבר שהוא ארגן את התיאטרון שהיה תיאטרון סאטירי.

... היה תיאטרון סאטירי אבל תחת צנזורה, תחת ביקורת. הביקורת הייתה כפולה, גם של הגרמנים שחלילה לא, וגם של אנשי, זאת אומרת נציגי השלטון בגטו, בתוך הגטו וההצגה הראשונה הייתה אמורה להיות, קראו לזה ... "אנשים נפחים", "יהודים נפחים" וזה הייתה מין, דיברו שם על יהודים בעלי כוח ובעלי שרירים ומין נוסח קצת מהפכני ואז בא אותו רומקובסקי להצגה, שהזמינו אותו כמובן להצגת בכורה אז הוא אמר מה פה רבולוציה, מהפכה, סגר את זה והדבר הזה לא, לא הופיע יותר, ואח"כ עסקו בד"כ בסאטירה קלה על חיי בגטו עם כל מיני שירים, מין הצגת רביו כזה. היה ריקודים. אח"כ אפילו הפך, היה גם מלחין רציני אחד בגטו שהלחין שירים. רציני לא כמו שההוא שהיה לוקח מנגינות קיימות והיה, אבל זה היה מלחין קראו לו דוד בייגלמן נספה באושוויץ, משפחת בייגלמן ידועה שכולם היו של מוסיקה ואח"כ זה התפשט עד כדי כך שכל מקום עבודה גדול יותר ארגן הצגה, הצגות רביו כאלה. אפילו המקום עבודה שלי, שהיה עבדתי במפעל ספירת נעלי קש גם כן ארגן הופעה כזו.

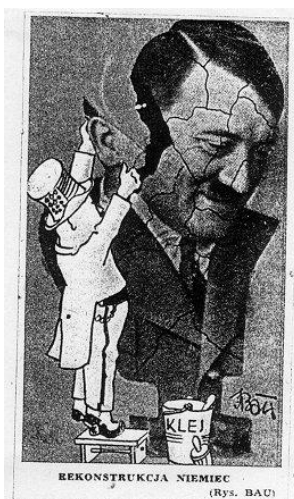
ד"ר יהודה ברוורמן: היה לנו גם קונצרט, כמה שזה לא, רעיון מופרע כזה, גם בגטו היה קונצרטים, היה גם אופרה, זאת אומרת, גם הגרמנים היו באים, אח"כ סגרו, מי שנשאר בחיים התזמורת, ופה פעם אחת כנראה מישהו אמר אנחנו נעשה קונצרט והוא כבר ידע שאני קצת כותב שירים אז אדי גורילה, אני לא רוצה לספר את כל הסיפור רק על ההקלטות סיפרתי כבר 15 שעות וזה היה חצי מזה שרציתי לא היה לנו זמן יותר, והוא אמר אתה תארגן את הקונצרט. אני לא מכיר אף אחד שיועד משהו לעשות את זה, איך לעשות את זה, מצב רוח כזה שרק חושבים מהבוקר עד הערב מה נאכל בבוקר, איך להשאיר טיפה לחם עד הערב שהיה קשה להשאיר זה זה כ"כ מעט היה, אנחנו מצצנו את הלחם כמו סוכר, כמו סוכרייה בפה לא בלענו אפילו זה. הוא אומר אתה תארגן קונצרט ואז כבר היו אצלנו ילדים מפולין התחלתי לשאול מי מה יכול לעשות איזה שיר יכול, לרקוד, איזה צ'צ'ופ'קה כזה, סטפס, סטפס רוסי, כושי, ואח"כ הלכתי לפולנים הלכתי לשאול מה הם יכולים. עם פולנים היה לנו מלחמות בהתחלה.

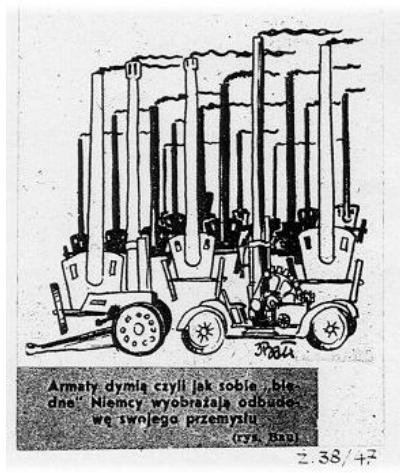
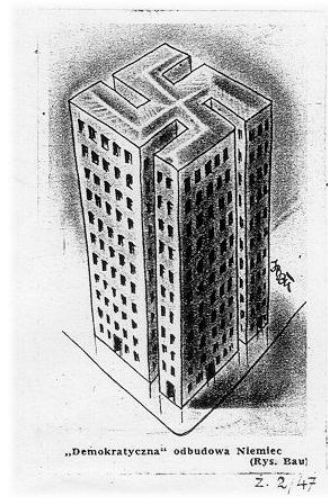
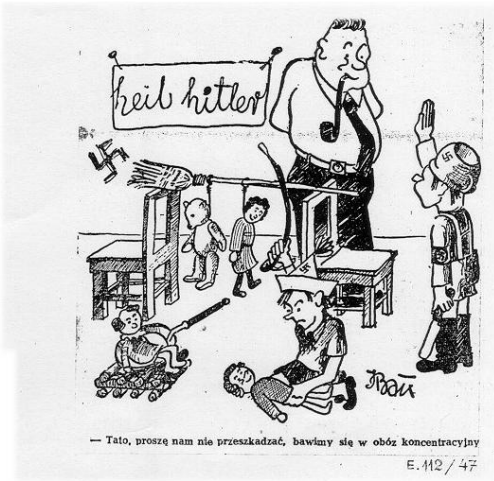
7 נספח

קריקטורות נוספות של המרואיינים:

יוסף באו;

עבד אחרי המלחמה כצייר קריקטורות בעיתון בפולין. להלן כמה מתוך יצירותיו.

אריה בן מנחם;
תמונות נוספות מתוך האלבום.

רומקובסקי מצהיר על 5 החוקים שלו

זהירות הזונדר מביט עליך - זונדר משטרה יהודית מיוחדת תחת פקוח הגרמנים. חיפוש שנערך בבן מנחם אחרי העבודה, סימן קריאה. אנשי המשטרה מלווים מזון עם קרוניות שהגיעו לגיטו כדי שלא יגנבו מזון.

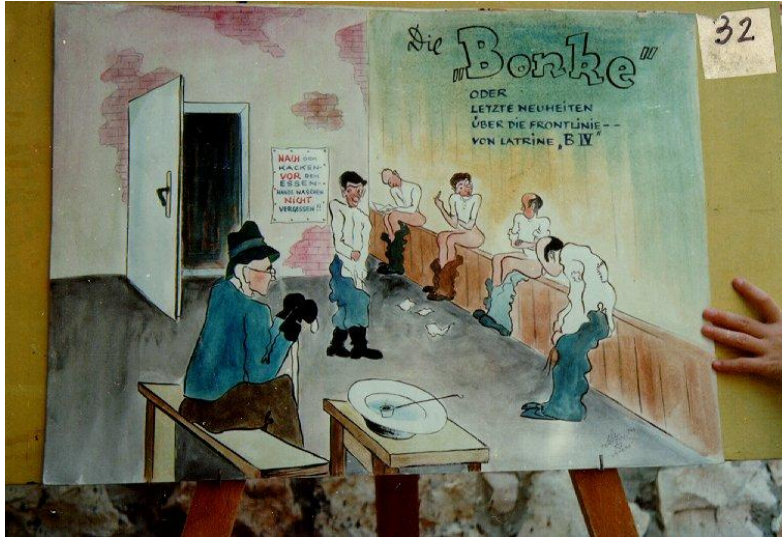
...מרוקני הצואה - FEKALISCI הם הנידונים - GALERNICY - כך קראו לחותרים בספינות עבדים - של זמנינו. הם קיבלו מזון קצת יותר טוב בגלל עבודתם והתנדבו לעבודה אך הם לא החזיקו הרבה זמן מעמד ומתו מכיוון שנדבקו במחלות עקב הלכלוך והחיידיקים. שלחו לעבודה זו גם אנשים שקיבלו עונש.

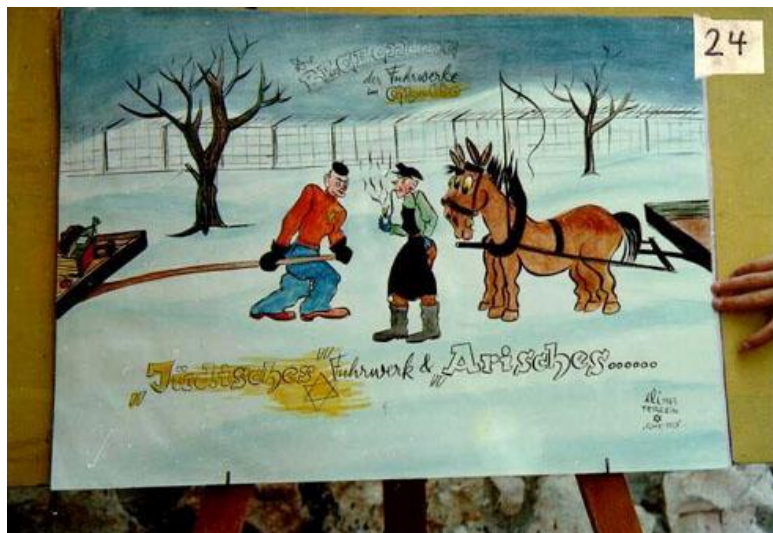
1942 - 5.9-12.9 שפּרָה -עוצר בגטו שבוע של עוצר הגרמני עברו מבית לבית בחרו זקנים ילדים אח"כ בדקו אם מישהו לא הסתתר ובאלה ירו.

לסקלי; תמונות נוספות

"חדשות" בדרך-כלל נוצרו במחראה - שמועות טובות מהחזית

מפגש של עגלות - עגלה ארית פוגשת עגלה יהודית מחוץ לגטו. כל העגלות נגררו ע"י יהודים ששימשו במקום סוסים.

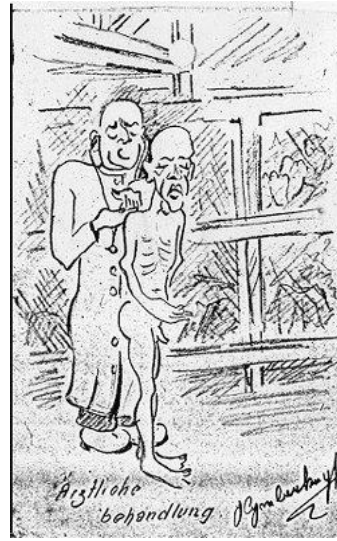
יהודי אנטישמי בגטו - תמונה זו מסמלת את היהודי שונא היהודים המחרבן לתוך קינו; משתפי הפעולה והמלשינים.

ההצדעה המחייבת - החובה להצדיע לאיש ה- א.ס.אס הייתה ע"י הסרת הכובע. היהודי מגלה את הסיגריות המוברחות שהחביא בכובע, שניתנו לו ע"י אסיר אחר שנשלח למחנה השמדה. אסיר זה נשלח אף הוא למחנה השמדה בגלל "פשעו".

יעקב צים; קריקטורות נוספות שצוירו בבוכנוואלד

נספח 8**שמות המרואיינים**

אהרון-דוד	אדר	.1
רחל	אדר	.2
משה	אוסטר	.3
הדה	אייזנברג - שיינהרץ	.4
יוסף	באו	.5
הלינה	בירנבאום	.6
אורנה	בירנבך	.7
אריה	בן מנחם	.8
יהודה	ד"ר ברורמן	.9
נחמה	בר-און	.10
ישראל	פרופ' גוטמן	.11
יהודה	ד"ר גראי	.12
מרים	גרול	.13
נתן	גרוס	.14
משה	דויטש	.15
בתם של אסתר ואליעזר שוורץ	לובה	.16
	לילה	.17
	ז'מיאן - ברנדווין	.18
	חנוך	.19
	חסון - פינקלשטיין	.20
	חנה	.21
	טרייביץ	.22
אהרון	כרמי	.23
מרים	כרמי	.24
אריך	לסקלי	.25
אלזה	לסקלי	.26
אסתי	לביא-שפינר	.27
נחום	מנור	.28
גניה	מנור	.29
גיזל	ד"ר סיקוביץ	.30
איתקה	סלודובסקי	.31

חיים	סלודובסקי	.32
חיים	רפאל	.33
שלמה	סמסון	.34
מאשה	פוטרמילך	.35
איתן ז"ל	פורת	.36
מריאשה	פיאלקו	.37
פלה	פינקלשטיין	.38
שולמית	צדר	.39
יעקב	צים	.40
פישל	קוזלובסקי	.41
נחמה	קורן	.42
יעקב	קופפרברג	.43
אריה	עו"ד קורץ	.44
אמיליה	קלנר	.45
ישראל	קפלן	.46
פליציה	ד"ר קראי	.47
לילי	ריקמן	.48
חיים	רפאל	.49
סוני	שי	.50
פרניה	שיינהרץ	.51
רות	ד"ר שיינפלד	.52
עליזה		.53
סטנייה		.54
יהודה		.55

ABSTRACT

The Purpose of this Study:

The purpose of this study was to investigate and comprehend the types of humor and laughter and the functions they fulfilled in the Holocaust.

Research Questions:

1. What types of humor were used by Jews in the Holocaust?
2. What functions did humor fulfill for Jews in the Holocaust?

Conceptual Framework:

Theoretical and practical assumptions concerning the importance of humor and the various functions it fulfills in stressful situations were the starting point for this study. It follows Ziv (1984, 1996), who classifies the functions of humor into five main categories:

1. The aggressive function of humor which includes two types:
 - a. Humor stemming from a sense of superiority
 - b. Humor stemming from frustration
2. The sexual functions of humor
3. The social functions of humor
4. The functions of humor as a defense mechanism which contains two types
 - a. Gallows humor
 - b. Self humor
5. The intellectual functions of humor

Following the content analysis additional types were found;

1. Scatological humor was added to the function of sexual humor
2. Humor about food was added to the function of defense mechanism

The chapter "Interviewees' Opinions about Humor and Laughter in the Holocaust" was also included, since their opinions concerning the importance of humor during the Holocaust did not fit any of the above - mentioned categories.

Literature Review:

The literature review is divided into two main sections. The first deals with central theories about humor and laughter, including Jewish humor.

The second deals with humor and laughter in the Holocaust as expressed in utterances, episodes and various other means of expression such as: humorous and satirical songs, cabaret and other humorous shows and caricature created during the Holocaust.

Methodology:

A qualitative - biographical genre paradigm was selected for this study. The data were analyzed quantitatively.

Population:

84 Holocaust survivors.

Data analysis was done on:

55 Jewish Holocaust survivors (24 men and 31 women).

The following criteria for interviewee selection were employed:

- a. Jews who were teenagers during the Holocaust years.
- b. Those who were in ghettos and/or concentration camps and/or death camps.
- c. Those who used or experienced humor during the Holocaust.

The interviews were conducted only with those survivors who agreed to participate in the study.

Research Tools:

Biographical interview. The interviews conducted were ethnographic semi-open interviews.

All were both recorded and typed. The interviews were conducted:

- a. With individual Holocaust survivors
- b. Jointly with couples in which both spouses was Holocaust survivors.
- c. With small groups of 3-5 friends who survived the same ghetto or the same concentration camp.

The central question in each of the interviews was: "Can you describe, or tell about, humor in the Holocaust"? Humor was defined as: "Anything that made you laugh or smile during the Holocaust".

Data Analysis:

The interviews were subjected to three levels of analysis.

- a. At the first level humorous utterances and episodes were located and categorized according to Ziv's categories, functions and types of humor (1984, 1996).
- b. Next, fifteen utterances and episodes of each humor type and function were sampled and given to three independent judges for validation. The judges were asked to determine the extent to which their classification as to the various humor types and functions matched mine.
- c. At the third level a quantitative count of utterances and episodes frequency was conducted and expressed in whole numbers and percentages for the various types and function of humor respectively.

Findings:

The findings indicate that humor in the Holocaust fulfilled all the functions of humor, but especially that of Defense Mechanism, including its sub types - Self-humor and Gallows humor. Of this:

1. **60%** of all humorous utterances and episode were classified as belonging to the **Defense Mechanism Function**. Within that function:
 - 47%** were classified as **Self-humor**
 - 25%** were classified **Gallows humor**
 - 16%** were classified as **Defense Mechanism**
 - 12%** were classified as connected with **Food**
2. **16%** of all humorous utterances and episode were classified as belonging to the **Aggressive Function of Humor**. Most of them were about "the prominent", Jews holding official jobs. Within that function:
 - 14%** were classified as **Aggressive humor**
 - 57%** were classified as **Aggressive humor stemming from superiority**
 - 29%** were classified as **Aggressive humor stemming from frustration**
3. **12%** of all humorous utterances and episode were classified as belonging to the **Sexual Function of Humor**. Within that function:
 - 52%** were classified as **Sexual humor**
 - 48%** were classified as **Scatological humor**

4. **6%** of all humorous utterances and episode were classified under **Social Function of Humor**
5. **6%** of all humorous utterances and episode were classified under **Intellectual Function of Humor**

Conclusions:

The uniqueness of this study lies in several aspects:

1. For the first time in Israel, Holocaust survivors were asked about "Humor in the Holocaust", a subject that was a taboo until now.
2. The data collected in this study deserve to be referred to as **a document** since it is a product of authentic self-expression of the interviewees, Holocaust survivors.
3. This study enriches the understanding of the methods people developed to cope with intensified stress situations.
 - a. Even in an intensified stress situation like the Holocaust, humor served as a stress reducer, according to the interviewees' testimonies
 - b. Among the interviewed Holocaust survivors who were in a severe state of threat, happiness and satisfaction turned easily to laughter.
 - c. The interviewed Holocaust survivors laughed more than once, especially when they were in horrible situations or confronted with death.
 - d. We may conclude that humor in the Holocaust fulfilled the various functions of humor, and especially that of a defense mechanism through self-humor and gallows humor: this would have been a typical to the Jewish people in situation of stress.
4. According to interviewed Holocaust survivors' testimonies, an individual who had a sense of humor prior to the Holocaust, maintained it during the Holocaust, experienced humor and laughter, and retained his or her sense of humor after the Holocaust.
5. Using humor was not connected to place - ghetto and/or concentration/death camp, but rather to having a sense of humor.
6. The use of humor during the Holocaust did not reduce the objective atrocity and horror. It reduced them subjectively, and facilitated coping with them.

- ch
7. Humor was expressed in different modes during the Holocaust. In addition to humorous utterances and episode there were also: humorous songs, humorous reviews and cabarets, and caricature paintings and drawings.

Ethics:

1. The interviewees received a thorough explanation as to the purpose of the study.
2. The interviewees were told that the interview would be recorded, transcribed and published.
3. All the interviewees agreed to take part in this study.
4. All the interviewees were asked "Under which name do you want to appear in this study: your full, real name, your first name only, false name, or any other nickname"?

The interviewees consented that their names be used in the study.

Table of Contents

Introduction with a personal note	
Abstract	
Preface	1
Literature Review	4
What is Humor?	5
Theories of Humor and Laughter	5
Classic Theories of Humor	8
Superiority Theories	8
Release and Relief Theories	10
Freudian Theory	10
Berlyne's Theory	12
Reversal Theory	12
Incongruity Theories	13
The Relationship between Laughter and Humor	14
Jewish Humor	16
Humor as a Reducer of Stress.....	20
Review of Defense and Coping Mechanisms in the Holocaust	23
Humor and Laughter in the Holocaust	26
The Function of Humor in the Holocaust	31
1. The Aggressive Function of Humor	32
a. Aggressive Humor stemming from Superiority	32
b. Aggressive Humor stemming from Frustration	37
2. The Sexual Function of Humor	39
a. Sexual Humor	40
b. Scatological Humor	42
3. The Social Function of Humor	43
4. The Function of Humor as a Defense Mechanism	45
a. Gallows Humor	46
b. Self Humor	50
5. The Intellectual Function of Humor	52

Means for Expression Humor in the Holocaust	55
a. Humorous and Satirical Songs in the Holocaust	55
b. Cabarets, Humorous and Satirical Performances in the Holocaust	60
Humorous Theatres and cabarets in the Warsaw Ghetto	61
Humorous Theatres and cabarets in the Lodz Ghetto	64
Humorous Performances in Various Ghettos and Camps	67
c. Humorous Caricatures created in the Holocaust	72
Jesters and Comedian in the Ghetto	80
Rubinshtein	81
Yankele Hershkowitz	85
The Purpose of the Study and the Research Question	90
Methodology	90
The Framework of the Study	90
Choosing the Method	90
The Pilot Study	91
Population	92
Research Tools	92
Research Procedure	93
Data Analysis	95
Fittingness and Credibility (Reliability and Validity)	96
Presentation of Findings	97
Ethics	97

Findings	98
Part A. Classification of Humorous Utterances and Episodes expressing various types and functions	99
1. The Defense Mechanism Function of Humor	101
a. Humor as a Defense Mechanism Utterances	101
b. Utterances and Episodes expressing Gallows Humor	105
c. Utterances and Episodes expressing Self Humor	111
d. Utterances and Episodes expressing Food connected humor.....	121
2. The Aggressive Function of Humor	126
a. Aggressive Humor as stemming from superiority utterances	128
b. Aggressive Humor as stemming from reaction to frustration utterances	131
3. The Sexual Function of Humor	133
a. Utterances and Episodes of Sexual Humor	134
b. Utterances and Episodes of Scatological Humor	138
4. The Social Function of Humor	141
5. The Intellectual Function of Humor	145
Part B. Interviewees' Opinions regarding Humor and its Importance in the Holocaust	150
Part C. Interviewees' Opinions on Humorous Songs and their importance in the Holocaust	155
Part D. Interviewees' Opinions on Humorous Satire Cabarets and Performances, and their importance in the Holocaust	166
Part E. Humorous Caricatures created by four of the Interviewees during the Holocaust.....	175
Part F. The Interviewees' Opinions regarding Jester/ Comedian in the Ghetto.....	189
Rubinshtein	189
Yankele Hershkowitz	192
Discussion and Summary	194
References	208
Appendixes	

Tel-Aviv University

Faculty of Humanities
School of Education

Humor as a Defense Mechanism in the Holocaust

Thesis Submitted for the Degree "Doctor of Philosophy"

By: Chaya Ostrower

Submitted to the Senate of Tel-Aviv University

Date: January 2000

Humor as a Defense Mechanism in the Holocaust

Thesis Submitted for the Degree "Doctor of Philosophy"

By: Chaya Ostrower

Submitted to the Senate of Tel-Aviv University

Date: January 2000

This work was carried out under the supervision of

Prof. Ziv Avner